

ՄԵՐՉԱԿՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

XI

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
и
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА

XI

ИРАН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XI

ԻՐԱՆ

ԽՄԻՍՅԱԿԱՆ ԿՈՒԿՅՈՒՄ

Պ. Խ. ՍԱԲՅՅՅԷՆ (նախագահ), Հ. Գ. ՔՆՃՐՅՅԷՆ (նախ. տեղակալ), Հ. Մ. ԵՊԷՆՅԱՆ,
Բ. Ղ. ՍԱԲՅՅՅԱՆ, Ե. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Խ. Մ. ՉԱՏՈՅԷ, Վ. Ա. ՔԱՅՐՈՒՐՅԱՆ,
Լ. Հ. ՇԵԽՅՅԷՆ (գլխ. ֆուրկադա)

Հասարի պատասխանատու խմբագիր՝
Հ. Մ. ԵՊԷՆՅԱՆ

Редакционная коллегия:

Г. Х. САРКИСЯН (председатель), О. Г. ИНДЖИКЯН (зам. председателя),
Г. М. ЕГАНЫАН, Е. К. САРКИСЯН, Н. О. ОГАНЕСЯН, Х. М. ЧАТОВ, В. А.
БАЯБУРТЯН, Л. Г. ШЕХОЯН (учетный секретарь)

Ответственный редактор тома
Г. М. ЕГАНЫАН

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST.

XI

IRAN

Publishing house of the Academy of sciences
of the Armenian SSR, Yerevan, 1982.

0504000009

Մ 763(02) — 52 24—79

© Նախկին ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության, 1982

Գ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ա. Գ. ՅՏԱՄԹՈՒՅՑԱՆ

ԲՈՒԹՈՒԱԿԱՆ ԳԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՐԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԲՈՒԹՈՒԱԶՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (1951—1953 թթ.)

Ազգային բուրժուազիայի կառավարման ժամանակահատվածը (1951—1953 թթ.) ետպատերազմյան տարիներին Իրանում ժամալված ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր փուլերից է, որը բավական շատ է արժարժվել իրանագիտական գրականության մեջ:

Այդ շրջանը և, մասնավորաբար, ազգային բուրժուազիայի կառավարության գործունեության ու քաղաքականության հետ առնչվող շատ հարցեր հետաքրքրել են նաև բուրժուական առանձին հեղինակների, որոնց աշխատություններում, սակայն, որոշակի դիտավորություններով ազգավազվել, իսկ հանախ ուղղակի նենգափոխվել է իրականությունը:

Բուրժուական պատմագրությունն է հեղինակը գրեթե ավանդական դարձած այն թյուր տեսակետի, որը փորձում է ժխտել ազգային բուրժուազիայի կառավարության յուրահատկությունը և այն իր բնույթով քացարձակապես նույնացնել նախորդող և հաջորդող կառավարությունների հետ: Այն հավասարապես հակված է պնդել նաև մեկ այլ ժայթակահղ տեսակետ, այն է՝ ընդգծել կառավարության քաղաքականության միանգամայն անկախ, ինքնուրույն բնույթը, շրջանցելով կառավարության գործունեությունը սահմանափակող գործոնների անվիճելի առկայությունը:

Բուրժուական պատմագրությունը սովորաբար անտեսում է ազգային բուրժուազիայի կառավարության քաղաքականության զարգացումը, այն աստիճանական և միանգամայն որոշակի տեղաշարժերը, առանց որոնց անհնար է տալ կառավարության քաղաքականության իրական նկարագիրը:

Իրանական բուրժուական պատմագրության որոշ հեղինակներ ազգային

բուրժուազիայի էությունն ու քաղաքականությունը մեծ մասամբ լուսաբանում են հետադիմական դիրքերից՝ բացահայտորեն կեղծելով պատմական իրողությունը:

Մոսազեզը երկրի համար տնտեսական և քաղաքական անկախություն նվաճելու անհրաժեշտ նախապայման էր դիտում Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացումը և մոլեռանդորեն պայքարում էր նրա իրականացման համար: Այսպիսի քաղաքականությունը, որի նպատակն էր, նախ և առաջ, ազատագրել երկիրն օտարերկրյա, մասնավորապես անգլիական, իմպերիալիզմի ազդեցությունից և երկրի համար ինքնուրույն զարգացման հարավորություն ապահովել (որն, ի դեպ, անվանվել է «սեզաթիվ նացիոնալիզմ»), փաստորեն, անախթեղիսն էր երկրի իշխող շրջանների կողմից կիրառվող, այսպես կոչված «պոզիտիվ նացիոնալիզմի» քաղաքականությունը, որը ամերիկյան հեղինակ Լ. Բինգերի բնորոշմամբ հանգում է հետևյալին. «...Իրանը պետք է համագործակցի այն երկրների հետ, որոնք իրենց օգնությունն են առաջարկում նրան: Իրանը չպետք է հետևի լիակատար շեղջրության այն դեպքում, երբ բախվում է կոմունիստական քայքայիչ սպառնալիցի կամ սոցիալական ագրեսիայի հետ: Իրանը չպետք է ձեռնարկի սոցիալական այնպիսի համարձակ միջոցառումներ, ինչպիսին կալվածատիրական հողերի բռնագրավումն է և մեծ ձեռնարկությունների ազգայնացումը: Առաջադիմությունը պետք է լինի պլանավորված, դանդաղ և հաստատուն: Առավել ևս Իրանը չպետք է փոխի կամ տեղաշարժի իրեն ժառանգված ինստիտուտները, որոնք ներկայացնում են այն ամենը, ինչ պոզիտիվ է և արժանի ազգային մշակույթին»¹:

Անսպասելի չէ, հետևաբար, որ ազգային բուրժուազիայի կառավարության նավթային քաղաքականությունն անդրադարձած իրանցի շատ հեղինակներ դատապարտում են Մոսազեզի տնական և համառ դիմադրությունը նավթային հարցի վեճման իմպերիալիստական ծրագրերի իրականացման գործերին: Իրանական բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Շամիմն, օրինակ, առավել նպատակահարմար համարելով հատկապես Միջազգային բանկի առաջարկը, անկեղծ ափսոսանք է հայտնում այն առթիվ, որ «...Մոսազեզի մտերիմներից և կողմնակիցներից շատերը Միջազգային բանկի առաջարկի ընդունումը անհամատեղելի գտան նավթարդյունաբերության ազգայնացման

¹ L. Binder, *Iran. Political Development in a Changing Society*, Berkeley and Los Angeles, 1962, p. 78.

ակզրուների հետ... Ի վերջո, բանկի ներկայացուցիչները նավթին վերաբերող բոլոր հարցերում Իրանի կառավարության հետ չկարողացան փոխադարձ համահայեցության գալ...»³

Շամիրը նավթարդյունաբերության ազգայնացումից հետո Իրանում ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ծանր կացության հիմնական պատճառ է համարում Մոսազեղի վարած քաղաքականությունը⁴, հասկանալիորեն անտեսելով այդ իրավիճակը հարուցող իսկական, ավելի քան հանրահայտ և անքողարկելի պարագաները՝ մասնավորաբար բոլկոսի ու էնշման այն քաղաքականությունը, որ Իրանի նկատմամբ կիրառեցին անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները:

Իրանական բուրժուական որոշ հեղինակներ առիթ բաց չեն թողնում նաև նսեմացնելու Մոսազեղի կառավարությունը ներքին քաղաքականությունը, ազավազելու երկրի հասարակական-քաղաքական ուժերի հետ նրա փոխհարաբերությունների իսկական բնույթը: Նրանցից մասնաջայն կարծիքի են, որ ազգային բուրժուազիայի կառավարությունն իր քաղաքականությամբ, փաստորեն, պարարտ հող էր պատրաստում օտարերկրյա ներթափանցման համար և, ինչպես գրում է Մազանդարանին, «Մոսազեղի կառավարության տապալմամբ... Իրանում վերջ սերվեց օտարերկրյա ակտիվության հովանավորմանը...»⁵:

Այդ հեղինակների հետապնդած հիմնական նպատակներից մեկն էլ Իրանի նկատմամբ անպիտան և ամերիկյան իմպերիալիզմի ազդեցիկ քաղաքականության սքողումն է: Անդրադատնալով նավթային վեճին, նրանք շանում են իրադրությունն այնպես ներկայացնել, թե իբր հիշյալ երկրներն անկեղծորեն տրամադրված էին հարցը լուծել հօգուտ Իրանի, և նավթային խնդրի տկարգավորման նրանց առաջարկած բանաձևերում պայմանների մերժումը Մոսազեղի կողմից ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ վերջիններիս նկատմամբ նրա անշնորհակալ վերաբերմունքի զրքանորում և, միաժամանակ, քաղաքականություն, որ տերկիրը տանում էր զեպի կործանում»⁶:

Ի զեպ, իրանցի-բուրժուական հեղինակներից շատերին հատուկ է ոչ միայն օտարերկրյա, հասկոպես ամերիկյան, իմպերիալիզմի իսկա-

³ شمیم، ایران در دوره سلطنت امپراطور محمد رضا شاه پهلوی، تهران ۱۹۶۵، ص ۶۱

⁴ Եսլի ակզում, էջ 87:

⁵ مازندرانی، نکاهی به زندگی زهایای دیروز و تعاقبات امروز* گیلان ۱۳۳۵، ص ۱۳۵

⁶ F. Sahebjam, L'Iran vers l'an 2000 document, Paris, 1977, p. 188.

կան նպատակների թողարկումը, այլև նրանց իրանի բարեկամ ներկայացնելու բացահայտ միտումը:

Յաթեհն, օրինակ, իր շիրանի նավթի հիսուն տարին⁶ մեծածավալ աշխատության մեջ անզրադառնալով իրանում ԱՄՆ-ի նստատեղադրյալ շաղաքականությունն ընդհանրապես, վիճակն այնպես է պատկերում, որ, իբր, զիջելով իրանցիների թախանձանքներին, ամերիկյան բարերարներըն նրանց օգնության ձեռք մեկնեցին նիշտ այնպես, ինչպես պատերազմի ավարտից հետո բանահոգաբարձ ... մեծ աշակցություն ցուցաբերեցին իրենց զաշնակիցներին և, նույնիսկ, իրենց դեմ կռիվող Գերմանիային, Եսպանիային, Իտալիային⁷, Հայաստանի է, սակայն, որ այդ ակտը բխում էր ոչ թե Միացյալ Նահանգների բարեգործ ձրգատումներից, այլ իրանին, ինչպես նաև մյուս երկրներին տեսեսապես և քաղաքականապես իրեն նեթարկելու նպատակից, նպատակ, որը նրան որոշ դեպքերում հաշտվեց իրականացնել:

Մեկ այլ առիթով, վերաբառազրելով իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման ողջ ընթացքը, Յաթեհը ձգտում է հաստատել, որ իբրև իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների մղումները զուտ բարեկամական էին. «Այն օրից, երբ նավթի հանույթը զազարեցվեց, և Արաղանի նավթադառի գործարանը փակվեց,—գրում է նա,—Միացյալ Նահանգներն ամենայն ջանք գործադրեց իրանին օգնելու, երկու կողմերի (Իրանի և Անգլիայի կառավարություններին—Ա. Ս.) միջև համաձայնության հասնելու համար: Ամերիկայի նպատակն այն էր, որ իրանը հնարավորին շատ շուտ վերականգներ նավթի եկամուտները...»:

Դժվար չէ կոտհել, որ իրանի հանդեպ Միացյալ Նահանգների քաղաքականության այսպիսի զոզերգումը ինքնանպատակ չէ և այլ դիտավորությունների հետ միասին նաև նպատակ ունի ժխտել նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքի իրականացումից հետո իրանում ձգնաժամային վիճակի ստեղծման մեջ ԱՄՆ-ի որևէ առնչությունը և փորձում է մեղքն ամբողջովին բարդել Մոսադեզի վրա: Մանավանդ, երբ հնարավոր է բերել հավաստիանման այնպիսի փաստարկներ, ինչպես, ասենք, ազգայնացված նավթի դուրին սպառման հնարավորության Մոսադեզի համոզվածության անհիմն լինելը⁸, կամ այն, որ սեռավար-

⁶ 1770 قاتح، 1770 سال نعت ایران* تهران

⁷ Նույն տեղում, էջ 425.

⁸ Նույն տեղում, էջ 635.

⁹ Նույն տեղում, էջ 323.

զյունաբերութիան ազգայնացման օրենքը կազմվել էր հապենպ, առանց գործի շահերը հաշվի առնելու¹² և այլն:

Ռքնատիպ է Իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների քաղաքականութիան Ռուհանիի մեկնարանությունը¹³, Հնդունելով, որ Միացյալ Նահանգները նավթային խնդրի վճռման գործում Իրանին չօգնեց (սակայն չի ակնարկում այն մասին, որ նա Իրանին նաև մեծ շափով խանգարեց), Ռուհանին, այնուամենայնիվ, փորձում է դռնել ԱՄՆ-ի այդ դիրքորոշումն արդարացնող պատճառաբանություններով: «Միացյալ Նահանգները,—գրում է նա,—միշտ թույլ երկրների կողմն է եղել: Հատկապես Իրանի նկատմամբ նա ցուցաբերել է անփոփոխ բարյացակամություն, և երբևէ չի զլացել բոլոր միջոցներով օգնել և աջակցել նրան: Այս անգամ, սակայն (նավթի ազգայնացման հարցում—Ա. Ս.) Անգլիայի հետ նրանց (Անգլիայի և Ամերիկայի ժողովուրդների—Ա. Ս.) ժազումնային, լեզվական, մշակութային, քաղաքական և տնտեսական կապերի ընդհանրությունն ու սերտությունը պատճառ դարձան, որ նա հանգես գա որպես Անգլիայի կողմնակից»¹⁴:

Ռուհանին այս հանգամանքը համարում է միանգամայն բնական, օրինալագի և, հետևաբար, նաև՝ ներելի: Նա նույնքան տրամաբանական և հասկանալի է համարում նաև Իրանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի նման դիրքորոշման մեկ այլ ժանրակցի գրգռապատճառ, այն է՝ Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման ակտին ծայրահեղ բացասաբար տրամադրված համայնաբանային նավթային հզոր կարտելների Միացյալ Նահանգների հակադրվելու վտանգավորությունը¹⁵:

Հնդունելով, նույնիսկ, որ ԱՄՆ-ի այդպիսի դիրքորոշումը հնազալում էական նշանակություն ունեցավ ազգային բուրժուազիայի կառավարության տապալման գործում¹⁶, Ռուհանին, այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի քաղաքականությունն Իրանի նկատմամբ չի ընդունում որպես Իրանի ներքին գործերին կապիտ միշամտություն, որպես, իրոք, իմպերիալիստական քաղաքականություն:

Միացյալ Նահանգների քաղաքականության իմպերիալիստական էությունը լրմբունելու կամ այն դիտավորյալ սքողելու, ինչպես նաև Իրանի նկատմամբ նրա իսկական ակնկալությունները մեղմելու նույն

¹² «... بهتيا. پردهای سیاست نرفتند تصدق زاهدی تهران ص ۷۰»

¹³ روحانی. تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران* تهران ۱۳۰۲

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 128:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 148:

¹⁶ Նույն տեղում. էջ 178:

միտումներով, Ռուհանին Իրանի անկեղծ բարեկամ է ներկայացնում Միացյալ Նահանգների քաղաքական առանձին գործիչների, մասնավորապես Իրանում ամերիկյան դեսպան Հենրի Գրեյդիլեն¹³, այն դեպքում, երբ նրա ողջ գործունեությունն Իրանում այլ բան չէր, քան Իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների քաղաքականության անմիջական իրականացումը:

Քոլոր դեպքերում, այստեղ արգեն լին հնչում սովորական դարձած այն պնդումներն ու հավաստիացումները, թե նավթարդյունաբերության ազգայնացման առիթով Իրանի և Անգլիայի միջև ծագած նավթային վեճում Միացյալ Նահանգները միանգամայն անկողմնակալ, համեստ միջնորդ էր և շահագրգռված էր միայն վեճի օբյեկտիվ ելքով: Այսպիսով, Ռուհանին փաստորեն հրաժարվում է նաև բուրժուական պատմագրության մեջ դարձյալ չափազանց տարածված այն տեսակետից, թե նավթային պրոբլեմի լուծման մեջ Միացյալ Նահանգները լուներ իր մասնավոր հետաքրքրություններն ու շահերը, որ իբր Անգլիան էր, որ նրան ենթարկեց իր ազդեցությանն ու տրամադրեց ազգային բուրժուազիայի կառավարության դեմ:

Ընդգծված պրոտեակցիոն ուղղվածություն ունի Աբուսալեանի ընթերթի Թիրի* 20-ի քաղաքական իրադարձությունների մասին գիրքը¹⁴:

Չնայած գրքի ըստ նկարագրական բնույթին և դեպքերի ու իրադարձությունների յուրյ վերլուծության խստառ բացակայությանը, այն սկզբից մինչև վերջ թշնամանքով է ներթմված Մոսադեղի ու նրա կառավարության հանդեպ և ներբողում է հայտնի ռեակցիոնների Ղավամ էս Մալիաներին և նրան հովանավորող շրջաններին:

Ինչպես և հետևում է վերնագրից, հեղինակի հիշողությունները վերաբերում են 1952 թ. հուլիսին Իրանում ժամալված կարճատև, սակայն բուռն իրադարձություններին, երբ Մոսադեղին ասպարեզից հեռացնելու և նրան Ղավամով փոխարինելու տեղական ռեակցիայի և օտարերկրյա իմպերիալիստների համատեղ փորձը ձախողվեց, և շնորհիվ ժողովրդական լայն զանգվածների անձնազուգ պայքարի, ազգային բուրժուազիայի կառավարությունը երեք օր անց վերագրավեց իշխանությունը:

Դեպքերի ու իրադարձությունների ականատեսի, ինչ-որ չափով նաև

¹³ Նույն տեղում, էջ 169:

* Քիրը տարվա յոթորդ ամիսն է, ըստ պարսկական ումադի: Քիրի 20-ը համապատասխանում է հուլիսի 21-ին:

¹⁴ ۱۳۴۱ * آراستجانی، یادداشتهای سیاسی سیمای تیر

մասնակցի և նրանց անկողմնակալ վերադարձողի հավակնությամբ, Ար-
 անշահին, իրականում, ամենարացահայտ կերպով նենգափոխում է իր-
 կանությունը: Նա շնունում է ժխտել Ղազարի դեմ ժամադրած շարժման ժո-
 ղովրդական ընույթը: Նա գրում է. «Քեհրանի բնակչությունը թիբի 20-ին
 (հուլիսի 21-ին—Ա. Ս.) և հաշորդ օրերին գտնվում էր այն անձանց ուժեղ
 ազդեցությանի ազդեցությամբ ատկ, ովքեր այդ իրադարձություններից
 շահ ունեին...»¹⁷, ծվ ապա. «...Իրոք, ինչպիսի հանցանք թույլ տվեցին
 այն մարդիկ, ովքեր զանգվածների զրզովածությունն օգտագործեցին
 լոկ իրենց անձնական հաշիվները մաքրելու համար և անարգարացիորեն
 իրենց փառասիրական նպատակներին հասնելու համար ամեն տեսակ լու-
 տանքներ տեղացին մի մարդու վրա (Ղազար էս Սալթանեի—Ա. Ս.),
 որն իր ողջ կյանքում ծառայել էր երկրին, և երկրի այն փոքրաթիվ հար-
 գարժան և վաստակաշատ գործիչներից էր, որոնց նմանը դժվար է գտ-
 նել»¹⁸,

Ազգային բուրժուազիայի կառավարությանը վարկաբեկելու և նրա
 քաղաքականությունն ամեն կերպ նսնամացնելու րացահայտ նպատակ է
 հետապնդում Մալեքին, իր ԵԱՀԳային ճակատիչ համառոտ պատմու-
 թյունըս գրքում¹⁹: Դիտավորյալ շափազանցելով կառավարության գոր-
 ժունեության թերի կողմերը, Մալեքին այն համոզմունքն է հայտնում,
 որ ԵԱՀԳային ճակատիչ կողմից պրեմիեր մինիստրի պաշտոնի համար
 Մոսաղեզի թեկնածուական առաջադրումը ճակատագրական և աններելի
 սխալ էր, քանի որ, ինչպես ցույց տվեց մոտիկ ապագան, շերկերեսանի,
 ղեմագոգ և կարիերիստս²⁰ Մոսաղեզն իր իշխանության ողջ շրջանում ոչ
 միայն Էրբանի ժողովրդի հանգստի ու բարեկենցուկության ուղղությամբ
 որևէ քայլ չձեռնարկեց²¹, այլև իր քաղաքականությամբ երկրի վիճակի
 վատթարացման պատճառ դարձավ ու վտանգի մատենց նրա անկախու-
 թյունը:

Քննելով Մոսաղեզի և ԵԱՀԳային ճակատիչ մյուս լիդերների փոխ-
 հարաբերությունները, Մալեքին Մոսաղեզի հետ նրանցից շատերի տա-
 րածայնությունների և կապերը խզելու հանգամանքը հիմնականում հե-
 տևանց է համարում Մոսաղեզի արատավոր, անմիտ, նաև Էրիկատառ-
 րական քաղաքականության:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁹ «مکي، تاريخ اجتماع ملی* تهران ۱۳۰۳»

²⁰ Նույն տեղում, էջ 25:

²¹ Նույն տեղում, էջ 64:

Իրանցի հեղինակներից շատերը փորձում են սքողել ազգային բուր-
ժուազիայի կառավարության տապալման չափանիշները և որո-
շակի նպատակներով դրանք փոխարինում են տապալմանը նպաստած
երկրորդական կամ շինծու հանգամանքներով: Այս հեղինակների գի-
տավորությունը միշտ նույնն է՝ ամեն կերպ քողարկել Մոսազեղի կառա-
վարության տապալման գործում տեղական ուսուցիչայի և օտարերկրյա
խմբերիալիստների հսկայական, որոշիչ դերը:

Պնդվող տեսակետներից մեկն այն է, որ Մոսազեղի թույլ տված
ամենամեծ սխալը և, միաժամանակ, ազգային բուրժուազիայի կառա-
վարության տապալման ամենահիմնական պատճառը Մոսազեղի կող-
մից նավթարդյունաբերության ազգայնացման սրենքի իրականացումն
էր: Մոսազեղի կառավարության տապալման այս վարկածը, որն ամե-
նից հաճախ է արտահայտվում թե՛ իրանական և թե՛ օտարերկրյա
բուրժուական պատմագրության մեջ և թույլ է տալիս հարակոթնել շր-
ջանցի կառավարության տապալման իսկական հեղինակներին, ան-
շուշտ, միակը չէ:

Փննելով ազգային բուրժուազիայի կառավարության տապալման
հանգամանքները, իրանցի հեղինակներն այն հիմնականում պատճա-
ռարանում են նաև Մոսազեղի կառավարության արտաքին և ներքին ոչ
ճիշտ քաղաքականությունը: Մազանդարանին, օրինակ, կառավարու-
թյան տապալումն արդյունք է համարում նրա գործունեությունից զր-
գո՛ւ ժողովրդական զանգվածների հակակառավարական շարժման²¹:

Նույնն է ակնարկում նաև Բեհնիան. հիշեցնելով, որ Մոսազեղն իշ-
խանության էր հասել ժողովրդական զանգվածների աշակցությամբ, և
որ կառավարման ողջ շրջանում երկրի ներքին կյանքի որևէ քննադա-
նում նրա քաղաքականությունը հաջողության չէր հասել, Բեհնիան
նզրակացնում է, որ «... նրա կարիերիզմը, փառասիրությունը և էգո-
իզմը պետք է, որ վաա հետևանքներ ունենային, և ... նրա տապալումը
ևս պետք է կատարվեր այն դասակարգերի ձեռքով, որոնք նրան մշտա-
պես հովանավորում էին...»²²:

Հետաքրքրական է ազգային բուրժուազիայի կառավարության նավ-
թային քաղաքականության անհաջողության Ռուհանիի վերսիան: Զհրա-
ժարվելով բուրժուական պատմագրության մեջ ընդունված սկզբունքից,
այն է՝ մեղքը միշտ և բոլոր դեպքերում բարդել միայն Մոսազեղի տարա-

²¹ مازندرانى ۵۲۶، ۵۲۷، էջ ۱۱۲:

²² بهنیا ۵۲۶، ۵۲۷، էջ ۵۹:

տաղորտ քաղաքականությունն զրա, Ռուսանին վիճակն ինչ-որ լափով մեղմում է, այս անգամ արդեն նավթային ֆիասկոյի հիմնական պատճառ համարելով ուղղակի Մոսազեղի կողմից ցանկալին իրականի հետ շփոթելը²⁴, մասնավորաբար նրա այն ակնկալությունն անիրականանալի լինելը, թե Միացյալ Նահանգները նավթային վիճում հանդես կգա ի պաշտպանություն իրանի:

Սակայն իրանցի առանձին հեղինակներ, որոնք ազգային բուրժուազիայի կառավարման ժամանակաշրջանին վերաբերող հարցերը հիմնականում մեկնաբանում ու գնահատում են դարձյալ նույն՝ հակամոսազեղյան ոգով, այսուհանդերձ, ժամանակ առ ժամանակ հակված են իրադրությունը ներկայացնել բավական անկողմնակալորեն: Բեհհիան, օրինակ, ճշմարտացիորեն է պատկերում Մոսազեղի կառավարության նկատմամբ արքունիքի վերաբերմունքը: Ենթադրելից Մոսազեղի կառավարության հանդեպ բացահայտորեն լավ չէր տրամադրված,—գրում է Բեհհիան,—և նրան (պրեմիեր մինիստր—Ա. Ա.) նշանակելիս այն հույան ուներ, որ նա շուտափույթ կերպով կտապալվի և քաղաքական ասպարեզից ընդմիջու կհեռանա...»²⁵: Բեհհիան, հիմնականում, ճիշտ է ներկայացնում նաև իրանի նկատմամբ օտարերկրյա իմպերիալիզմի իսկական նպատակները: Սակայն, այնուամենայնիվ, չկարողանալով թաքցնել իր պրոամերիկյան հակումները և շանալով մեղմել իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների բացահայտ էքսպանսիոնիստական ձգտումները, Բեհհիան իրերի դրությունն այնպես է պատկերում, թե Միացյալ Նահանգներն իրանի նկատմամբ իր քաղաքականությունն իրականացնելիս զործում էր Անգլիայի դրդամամբ²⁶:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Նիրումանգի տիրան. նոր իմպերիալիզմը զործողության մեջ²⁷ ուսումնասիրությունը, որն ընդգծված հակաիմպերիալիստական ուղղվածություն ունի: Նիրումանգը լուսաբանում է իրանում անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստական քաղաքականությունն պատմությունը և հանգում այն եզրակացություն, որ այդ քաղաքականությունը միշտ և բոլոր դեպքերում, իր ամենաբազմազան դրսևորումներում ողել է և է էքսպանսիոնիստական, զաղուժարարական և շահագործողական և, վերջ ի վերջո, պատճառ է դարձել երկրի

²⁴ روحانی Եղվ. աշխ., էջ 168.

²⁵ Եղվ. աշխ., էջ 65.

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82.

²⁷ B. Nirumand, Iran the New Imperialism in Action, N. Y., 1962.

տնտեսութեան քայքայման, տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնութեան կորստի և հետադիմութեան:

Որպէս այդ կործանարար քաղաքականութեան լավագույն օրինակ, Նիրումանդը ներկայացնում է Իրանի հիմնական հարստութեան՝ նավթի կողպուման պատմությունը նախ՝ Անգլո-իրանական նավթային ընկերության և ապա՝ Արշազգային կոնտրոլիումի կողմից:

Աշխատանքում կարևոր տեղ է հատկացված Իրանին տրամադրվող օտարերկրյա բաժնեմասնաբաժնի և նավթային բաժնեմասնաբաժնի իմպերիալիստական բաժնեմասնաբաժնի մասին: Վերլուծելով իմպերիալիստական բաժնեմասնաբաժնի մասին տրամադրված փաստաթուղթերը և բացատրելով դրա մեխանիզմի ոչ բարդ տրամաբանությունը, Նիրումանդն, ի վերջո, հաստատում է, որ այդ բաժնեմասնաբաժնի իմպերիալիստական երկրների կողմից թույլ զարգացած երկրների և մասնավորաբար Իրանի շահագործման բավական ինտենսիվ մի տարատեսակ է, որն անընդհատ կարող է կերպարանափոխվել, բայց իր էությունով մնալ միշտ նույնը:

Նիրումանդի գրքում արժարժված մյուս կարևոր խնդիրը իմպերիալիստական քաղաքականութեան հանդէպ թույլ զարգացած երկրների, հատկապէս Իրանի տիրող շրջանների դիրքորոշման հարցն է: Նիրումանդը գալիս է այն վերջնական համոզման, որ Իրանում օտարերկրյա իմպերիալիզմի անսահմանափակ, անարգել տեր ու տնօրինությունն ու ընդարձակ գործունեությունը տարիներ շարունակ հնարավոր է եղել միմիայն շնորհիվ տեղական ռեակցիոն շրջանների և անձամբ շահի հանգուցածու և մասամբ նաև խրախուսող քաղաքականութեան:

Աշխատանքում արտացոլված է իմպերիալիստական տերությունների ճնշմանն ու շահագործմանը ենթարկվող երկրներում անող ազգային ինքնագիտակցութունն ու անկախութուն նվաճելու ձգտումը: 40-ական թվականների վերջերին Իրանում մեծ թափով ծավալված հակա-իմպերիալիստական պայքարն ու ազգային բուրժուազիայի կառավարության ստեղծումը Նիրումանդը գնահատում է որպէս ազգային դիտակցութեան ծնունդ և օտարերկրյա իմպերիալիզմի դեմ դիմադրութեան ոգու հաղթանակ: Նա առանձին համակրանքով է ներկայացնում Մոսադեդի կառավարութեան թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականությունը, ցույց է տալիս, որ այն անժխտելիորեն ուղղված էր երկրի վիճակի բարձրացմանը, տնտեսական և քաղաքական անկախութեան ձեռքբերմանը:

Նիրումանդն իր գրքում ընդարձակ տեղ է հատկացնում ազգային բուրժուազիայի կառավարութեան տապալման գործում օտարերկրյա,

հատկապես ամերիկյան իմպերիալիզմի վնասկան ու որոշիչ դերի բացահայտմանը:

Մոսազեղի կառավարության տապալումը նա պնակատում է իրրև ազգային ողբերգություն:

Նիրումանդի այս աշխատանքը, սակայն, զերթ չէ լուրջ թերություններին: Որպես Իրանի ազգային բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչ և նրա նրկրպագու, նա գրաստորեն անտեսում է իրանական ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման մեջ ժողովրդական լայն զանգվածների հակաֆեոդալական, հակաիմպերիալիստական պայքարը և այն կազմակերպող ու նրան ճիշտ ուղղվածություն տվող առաջադիմական կազմակերպությունների հակայական դերը:

Իրվատելով այն մտլի վնասկանությունը, որով Մոսազեղն իշխանության ողջ շրջանում գիմադրում էր անգլիական անշումներին և շանում էր իրականացնել նալթարդյունարերության ազգայնացման օրենքը, Նիրումանդն ամեննին չի հիշատակում իմպերիալիստական մեկ ալլ սերություն՝ Միացյալ Նահանգների նկատմամբ Մոսազեղի լավատեսական արամադրվածությունն ու վարանոտ, անհամարեակ քաղաքականությունը, որն ինշ-որ անդ ճակատագրական եղալ ազգային բուրժուազիայի կառավարության համար:

Հիմնականում Իրանում տիրող իրադրություն, ազգային բուրժուազիայի կառավարության և օտարերկրյա տերությունների փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև կառավարության ողջ քաղաքականության խեղաթյուրմամբ և նրանց ծայրահեղ միտումնալոր մեկնարանություններն ընուրազրվում նաև ամերիկյան բուրժուական հեղինակների այն աշխատանքները, որոնցում այս կամ այն լագիով արծարծված է ազգային բուրժուազիայի կառավարման ժամանակահատվածը²⁸:

Ամերիկացի հեղինակներին նախ և առաջ ընորոշ է մի ընդհանուր ձգտում. Իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների քաղաքականություն

²⁸ D. N. Wilber, Contemporary Iran, N. Y., 1963; D. N. Wilber, Iran Past and Present. Princeton, 1976; R. N. Frye, Iran, London, 1963; Y. M. Upton, The History of Modern Iran an Interpretation, Cambridge, 1961; L. Binder, Political Development in a Changing Society, Berkely—Los-Angeles, 1962; R. W. Cottam, Nationalism in Iran, Pittsburg, 1964; Sh. Kiebonoof, Middle East Oil and U. S. Foreign Policy, N. Y., 1974; E. P. Hoyt, The Shah Mohammed Reza Pahlavi. The glittering Story of Iran and its People, N. Y., 1976.

ամեն կերպ հակադրել Անգլիայի քաղաքականությունը, ԱՄՆ-ը ներկայացնել որպես Իրանի բարեկամ և հովանավոր: Անդրազատնալով Անգլիայի և Իրանի միջև ծագած նավթային վեճին Միացյալ Նահանգների միջամտությունը, նրանք միաձայն հերքում են վերջինիս որևէ շահագրգռությունն այդ հարցում: Հետաքրքրական է, որ ամերիկյան պատմագիրներից մեկը՝ Մ. Կլեբանոֆը, այնուամենայնիվ, ակամա խոստովանում է, որ շահնց որ Մեծ Բրիտանիան խզեց հարաբերություններն Իրանի հետ, Միացյալ Նահանգների կառավարությունն ակտիվացրեց իր միջամտությունն Իրանի նավթային գործերին: Եթե Միացյալ Նահանգների դիվանագիտական շահերը շոգնեցին նավթարդյունաբերության օգուտն ապահովելու օրենքի շեղյալ հայտարարմանը և ԱՄՆ-ի Իրանի նավթային օպերացիաներում իր նախկին դիրքերին վերադառնալուն, նրանց, տեղատեղի, հաշտվեց զոհերը բացել Միացյալ Նահանգների նավթային ընկերությունների համար՝ մաս ունենալու իրանական սեսուրսների շահագործումից²⁰:

Ամերիկացի հեղինակներին նույնքան բնորոշ է նաև բարեգործական նպատակներ վերագրել ամերիկյան հանրահայտ օգնությունը, որի իսկական դիտարկումներն ամերիկյան ավելի քան բացորոշ էին:

Դեռևս 1947 թ. հրատարակվել էր այսպես կոչված «Երուսաղիմի զոհորինան»²¹, որը Մերթվոլոր և Միչին Արևելքի երկրները ներթափանցելու ԱՄՆ-ի մշակած բազմազան ծրագրերից մեկն էր: Այն նպատակ ուներ կարիքավոր, թույլ զարգացած երկրներին դրամական օժանդակություն տրամադրելու միջոցով վերջիններիս վրա տնտեսական ու քաղաքական հսկողություն սահմանել և, միաժամանակ, այդ երկրները ծառայեցնել իր հակասովետական մտադրությունների իրականացմանը: Անշուշտ, «Երուսաղիմի զոհորինալի» կիրառման համար լավագույնց հարմար ապարեզ էր նաև Իրանը:

Նույնանման նպատակներ էր հետապնդում նաև շարժող կետիչ ծրագիրը, որն ամերիկյան իմպերիալիստական քաղաքականության փաստաթղթերի կողմից լայնորեն պրոպագանդվում էր որպես Իրանը և տնտեսական կարիք ունեցող մյուս երկրները ազդատությունից փրկելու լավագույն միջոց օգնության և ամերիկյան բարիգրացիական ավանդույթի լավագույն արտահայտություն²²:

²⁰ Sh. Klebanoff, Նշվ. աշխ., էջ 80.

²¹ U. S. and Soviet Policy in the Middle East 1945—56, N. Y., 1972, p. 32.

²² W. E. Warns, Mission for Peace. Point 4 in Iran, N. Y., 1965, p. 18.

1949 թ. հունվարի 20-ին պրեզիդենտի պաշտոնը զբաղելու կապահցութիւններ արտասանած հառում Տրումենը, բացատրելով Վորրորդ կետիչ էութիւնը, առաջ. «Մենք (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները— Ա. Ս.) պետք է ձեռնամուխ լինենք մեր զիտական նվաճումներին և արդյունաբերական առաջադիմութիւնի առաջնութիւնները հետամնաց շրջանների բարելավման ու զարգացման համար օգտագործելու նոր, համարձակ ծրագրին... Մենք պետք է խթանենք կապիտալ ներդրումներն այն շրջաններում, որոնք զարգացում են պահանջում»²²։

Քննութեան շրջանում Իրանի համար Վորրորդ կետիչ ծրագրի նշանակութիւնը, Իրանում այդ ծրագրի իրականացման ղեկավար Վ. Ուորնը գրում է, որ այն «...պետք է օգնի Իրանի ժողովրդին բարելավելու իր կյանքը...»²³։

Իրանում Միացյալ Նահանգների լափազանց ակտիվ գործունեութիւնի իսկական նպատակները թողարկելու միտումով, ամերիկացի հեղինակները հաճախ են դիմում պետականիստական անող սպառնալիքիչ իմպերիալիստների իսկ հորինած հանրահայտ թեզին, և Իրանի ներքին գործերին Միացյալ Նահանգների բացահայտ միջամտութիւնը փորձում են ներկայացնել միայն որպէս Իրանը պետականիստական վտանգից փրկելու տաղնիվ միտումիչ իրադրութիւն։

Ամերիկացի հիշատակված հեղինակները աշխատանքներում, որպէս կանոն, տեսեաական և վարչական բնագավառներում ազգային բուրժուազիայի կառավարութիւնի գործունեութիւնը կա՛մ ընդհանրապէս անտեսվում է, կա՛մ էլ, լավագոյն դեպքում, գնահատվում է որպէս արատավոր միջոցառումների մի ամբողջութիւն, որն է՛լ ավելի վատթարացրեց երկրի շահաժամային վիճակը։

Բացքնելով Մեշիտում պրոամերիկյան կողմնորոշման դեպուտատների մշտական հակակառավարական գործունեութիւնի իսկական զրգապատճառները, ամերիկյան բուրժուական պատմագրութիւնն այն, զըլխավորապէս, հետեանք է համարում ազգային բուրժուազիայի կառավարութիւնի անտիմանկան, սահմանազրութիւնը հակասող գործողութիւնների։

Իրադրութիւն նման պատկերումը, անտարակույտ, մեծապէս պայմանավորված էր նաև նույն՝ Իրանում ստեղծված տեսեաական և քաղաքական աննպատ վիճակը միշտ և միմիայն Մոսադեզի քաղաքա-

²² Report of a Study of United States Foreign aid in Ten Middle Eastern and African Countries, Washington, 1963, p. 27.

²³ W. E. Warner, հղվ. աշխ., էջ 27.

կանության առանձնահատկություններով բացատրելու միտումով, որը լավագույն ձևով ներկայացված է Լ. Բինդերի հետևյալ արտահայտություններում: Ենթա (Մոսազեդի—Ա. Ս.) հաշտություններն ու անհաշտությունները բխում էին նրա եզակի անձնական հատկանիշներից և նրա հատուկ ունակություններից²⁴:

Ամերիկացի հեղինակների ուսումնասիրություններում շահի նկատմամբ Մոսազեդի վերաբերմունքը գերակշռաբար մեկնաբանվում է որպես մի քաղաքականություն, որի վերջնական նպատակն, իբրև թե, նրկություն հանրապետություն հաստատելու նրա գիտավորության իրականացումն էր: Դ. Վիլբերն, օրինակ, ուղղակի գրում է. «...1951 թ. ապրիլի 23-ից մինչև 1953 թ. օգոստոսի 19-ը զսկսոր Մոսազեդը պրեմիեր մինիստր էր և իր մյուս գործողություններին զուգահեռ կայուն կամպանիա էր մղում միապետության դեմ... Անկասկած, նրա վերջնական նպատակն իրանում հանրապետության հաստատումն էր, և նա շարժվում էր դեպի այդ նպատակը՝ քայքայելով թագավորական իշխանությունը...»²⁵: Եկյն պահանջը, որ շահը պետք է թագավորի և ոչ թե իշխի, որը հռչակվել էր Մոսազեդի օրոք,—գրում է Լ. Բինդերը,—իրականում այլ բան չէր, քան առաջին քայլը հանրապետականության կամ գրկատառա հաստատելու ուղղությամբ²⁶:

Անդրադառնալով Մոսազեդի և իրանի ժողովրդական կուսակցության (ԻԺԿ կամ Քուդե) փոխհարաբերություններին, այդ հեղինակները Մոսազեդին մեղադրում են ԻԺԿ-ի նկատմամբ շափազանց մեղմ վերաբերմունքի և նրա գործունեության համար երկրում բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու մեջ:

Չգտագործելով ազգային բուրժուազիայի կառավարության նկատմամբ ԻԺԿ-ի գիրքորոշման բազմաբնույթ և հաճախ իրոք հակասական դրսևորումների փաստը, նրանք առաջ են քաշում ժայրահեղ, երբեմն միմյանց հակադիր տեսակետներ:

Առավել տարածված է ժողովրդական կուսակցությունը Մոսազեդի կառավարության հիմնական աշակից և հոգնամոք ներկայացնելու հակումը: Դ. Վիլբերն, օրինակ, գրում է. «Չնայած Քուդե կուսակցությունը պաշտոնապես ընդգրկմադիր էր Մոսազեդի կառավարությանը,

²⁴ L. Binder, Նշվ. աշխ., էջ 113.

²⁵ L. Binder, Iran's Potential as a Regional Power (Political Dynamics in the Middle East N. Y., 1972.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 351:

սակայն իր հմինական ջանքերն ուղղել էր օգնելու նրա՝ իշխանութիւնի գլուխ մեարտնա՞ն՝, Ե...Մոսազեզն իր իշխանութիւնի վերջին ամիսներին... ամբիւր մեծ կախման մեջ ընկալ թուղեի աշակցութիւնիցա՞ն,— գրում է Լ. Բինզերը:

ԻժՎ-ի և Մոսազեզի փոխհարաբերութիւնների հետք այս կողմի դիտարկելու շահազանցումն ու ընդգծումը պատահական չէ, քանի որ այն օգնում է գլուխացնելու մեկ այլ, դարձյալ հաճախ արտահայտվող կարծիքի հաստատումը, թէ իր իշխանութիւնի շրջանում Մոսազեզը գտնվում էր ժողովրդական կուսակցութիւնի ազդեցութիւնի տակ և գործում էր նրա թելադրանքով:

Հետազոտողական է, որ ամերիկացի որոշ հեղինակներ հավասարապես գործում են ժողովրդական կուսակցութիւնը ներկայացնել որպես կառավարութիւնը թշնամի և նրա դեմ գործող ուժ: Նույն Վիրջինը, Եշելով, որ Մոսազեզի օրոք ներկում ստեղծված միջուկը շահազանց նպատակով էր հատկապես զինված ուժերի շրջանում ԻժՎ-ի գործունեութիւնի ակախվածացման համար, այն միտքն է հայտնում, որ այդ կուսակցութիւնի նպատակն է վերջո, թուղեական սպանների կազմակերպութիւնի և կուսակցութիւնի երիտասարդական խմբերի միջոցով Մոսազեզին մեղսեղից վերացնելն էր, այն բանից հետո, երբ վերջինիս կհաջողվեր Իրանում վերջ դնել միապետութիւնը՞:

Ձգտելով սրտելու Իրանում հակակառավարական հեղաշրջման կազմակերպման և իրականացման մեջ Միացյալ Նահանգների գործունեւածանակցութիւնն ու որոշիչ դերը, ամերիկացի հեղինակները շնն զլանում հորինել ազգային բուրժուազիայի կառավարութիւնի տապալման ամենատարբեր վարկածներ. մի դեպքում, իրր Մոսազեզին անկման հասցրեց նրա ոչ խելամիտ ներքին քաղաքականութիւնը՞, մեկ այլ դեպքում, իրր Մոսազեզը զո՞ դարձալ ընդգախվ նացիոնալիզմի շրջանակներում կոնստրուկտիվ նպատակների բացակայութիւնն՞, իսկ ավելի հաճախ շեշտը դնում են իշխանութիւնի վերջին շրջանում Մոսազեզի և շահի փոխհարաբերութիւնների վատթարացման վրա՞, որպեսզի հաստատվի այն ենթադրութիւնը, թէ Մոսազեզի կառավարութիւնը

⁷⁷ D. N. Wilber, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁷⁸ L. Binder, Political Development in a Changing Society, p. 146.

⁷⁹ Տե՛ս D. N. Wilber, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁸⁰ L. Binder, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁸¹ D. N. Wilber, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁸² Y. M. Upton, նշվ. աշխ., էջ 102:

տապալվեց զուտ ներքին ուժերի շահերով: Նույն նպատակն է հետապնդում նաև Յրայը, նշելով, որ «...Ջահեդին բանակի աշակցությանը մեծ կարգավիճակ էր տրվել 19-ին դարվեց իշխանությունը»⁴³:

Ամերիկյան հեղինակներն, իհարկե, հաճախ տեղական օպորտյունների գործընկեր են ներկայացնում նաև անգլիական իմպերիալիզմին, պնդելով, որ օգոստոսյան հակահաղթանակի հեղաշրջումն իրականացվեց նրանց համատեղ շահերով՝ կրկին բացառելով Միացյալ Նահանգների որևէ անշուքյունն այդ պահին: Չկարողանալով, երբեմն էլ բռնորոշվին ժխտել հեղաշրջմանը Միացյալ Նահանգների ակտիվ միջամտության շահերը, ակնհայտ է բազմաթիվ անհարգություններ փոխադրելով ամերիկյան բուրժուական հեղինակները փորձում են դա բացատրել այն հանգամանքով, որ, իբրև, Միացյալ Նահանգներն այդ հարցում գտնվում էր Անգլիայի քաղաքական ազդեցության տակ և գործում էր նրա թելադրանքով:

Գազանիք չէ, որ ամերիկյան իմպերիալիզմն իրանի նկատմամբ ուներ իր սեփական, հեռու գնացող ծրագրերը, և, անտարակույս, ավելի քան միամիտ է նրա գործողությունները բացատրել որպես հետևանք այն բանի, որ նա գործիք էր դարձել իր անհամեմատ թույլ գործակցի՝ Անգլիայի, ձեռքին:

Հետաքրքրվելով անգլո-իրանական նավթային վեճի ընթացքով և դրան հարակից պրոբլեմներով (որոնք, ի դեպ, հիմնականում մեկնաբանվում են սուբյեկտիվորեն), անգլիական բուրժուական պատմագրությունը սակավ է անդրադարձել ազգային բուրժուազիայի կառավարության քաղաքականության մյուս կողմերին⁴⁴:

Ժխտելով իրանում Անգլո-իրանական նավթային ընկերության կողմից գործունեությունը և այն ներկայացնելով սոսկ որպես առևտրական՝ իրանին տնտեսապես մեղմուցի և, միաժամանակ, բարեբար ու քաղաքակրթական միախա իրականացնող մեղմուցիություն, անգլիացի հեղինակները մեծ մասամբ ձգտում են այն ապավորությունն ստեղծել,

⁴³ R. N. Frye, *Կել.*, ԿԷԻ., էջ 207.

⁴⁴ J. Marlows, *Iran*, London, 1963; P. Avery, *Modern Iran*, N. Y.—Washington, 1965; S. N. Fisher, *The Middle East, A History*, London, 1971; L. P. Elwell-Sutton, *Persian Oil. A Study of Power Politics*, London, 1965. R. Graham, *Iran the Illusion of Power*, London, 1978.

Քն նրա լուծարքումով վնասվեցին Իրանի իսկ շահերը: Այս տեսակետի իրավացիությունը հաստատելու չէտավորությունը չի բրջիններս ամեն անթիվ հիշեցնում և թվարկում են այն հայտնի հանգամանքներն ու գործոնները, որոնք, ըստ նրանց, առկա պայմաններում նավթարդու- նարերությունից ազգայնացման օրենքի իրականացումը գործնականում զարմնում էին ոչ նպատակահարմար և, նույնիսկ, անիրականանալի: ԵՄՍՍՊՊՊ, — գրում է Ս. Ֆիշերը, — ... հուսադրում էր իրանցի հասարակ ժողովրդին, թե նավթային արդյունարերությունից ստացվող եկամուտ- ները (ի նկատի ունի ազգայնացված նավթարդյունարերությունը — Ա. Ս.) նրանց հանդիսա և բարեկեցիկ կյանքի հնարավորություն կտան: Սա- կայն: Նա չէր գիտակցում առանց միջազգային նավթարդյունարերու- թյան կամ համաշխարհային համագործակցության նավթի վաճառքի դժվարությունները: Ավելին, նա հաշվի չէր առել այն հանգամանքը, որ հարևան երկրները՝ Իրաքը, Փուլիթը և Սաուդյան Արաբիան կառարկե- ին, և թե նավթային ընկերությունները Իրանի նավթի համար պահան- չարկ ապահովելու նպատակով սահմանափակեին արտադրանքը նրանց տերիտորիաներում:

Մոսազեզը հավատում էր, որ Բրիտանիան և Արևմտյան Եվրոպան իրենց անտեսության զարգացման համար իրանական նավթի կարիքն են զգում և այդ իսկ պատճառով պետք է ջանան ձեռք բերել այն: Նա նաև հույս ուներ, որ ԱՄՆ-ը կօգաշտպաներ Իրանին ԱՆՆԸ-ի դեմ նրա պայքարում...⁴⁵:

Իրանի գործերին անզլիական և ամերիկյան իմպերիալիստների միջամտությունն ընդհանրապես հերքելու նպատակով անզլիացի հեղի- նակներն ազգային բուրժուազիայի կառավարության անկումը ևս առա- վելիապես աշխատում են բացատրել զուտ Մոսազեզի քաղաքական ան- զորություններ, անտեսական հարցերի նրբություններին նրա կատարյալ անիրազնկությունը և տարրեր բնագավառներում նրա թույլ տված օրաու- ներով: Զ. Մաուսն, - օրինակ, կառավարության ապալաման հիմնական պատճառը հանգեցնում է իրանական բանակն իր կողմը դրավելու Մո- սազեզի անկարողությունը⁴⁶: Փեմբրիջի համալսարանի դասախոս Պ. Էյվ- րին, որի թժամանակակից Իրանն ուսումնասիրության մեջ առանձին զլուխ է հատկացված ազգային բուրժուազիայի կառավարման ժամա- նակաշրջանի կարևոր պրոբլեմների քննությունը, այն կարծիքն է հայտ-

⁴⁵ S. N. Fisher, Նշվ. աշխ., էջ 320.

⁴⁶ J. Marlowe, իրտ, p. 12.

նում, թե ազգային բուրժուազիայի կառավարության ղեկավար Հեռե-
վանք էր միայն Մոսկովի ներքին և արտաքին ոչ ճիշտ քաղաքական-
ություն, և այդ պատճառով երկրում ստեղծված համընդհանուր դժ-
գոհության ու անբարյացակամության մթնոլորտի¹⁷:

Գիտական պարզեմենների հիմնականում նույն՝ միտումնավոր լու-
սարանմամբ ու զեռահամամբ հանդերձ, անգլիական բուրժուական
պատմագրության մեջ ևս ազգային բուրժուազիայի կառավարման ժա-
մանակաշրջանին զերարերող որոշ հարցեր մեկնարանվում են բովանդան
անկողմնապահորեն: Այս առումով առանձնապես ուշագրավ է Լ. Էլզեյ-
Սաթթոնի բրանական նավթը Ութի քաղաքականության պատմությու-
նը՝ ուսումնասիրությունը: Չնայած նրա առաջնահերթ նպատակը Իրանի
նավթի պատմության և, մասնավորապես, Անգլո-իրանական նավթային
ընկերության գործունեության քննությունն է, այնուամենայնիվ, թեև
եզզազ հանգամայնությամբ, սակայն հիմնական թեմային համազոր
լրջությամբ, արծարծվում են նաև ժամանակի մյուս կարևոր խնդիրները:

Ավելորդ չէ նշել, որ բուրժուական մի շարք հեղինակների աշխա-
տանքներում առկա է հարուստ փաստական նյութ, որն, անշուշտ, մե-
ծապես նպաստում է ազգային բուրժուազիայի կառավարման շրջանում
Իրանում ստեղծված բարդ և հակասական իրադրության, ինչպես նաև
կառավարության քաղաքականության տարբեր կողմերի քաջահայտմանը:

А. Г. СТАМБОЛЦЯН

БУРЖУАЗНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О НЕКОТОРЫХ
ВОПРОСАХ ПОЛИТИКИ ПРАВИТЕЛЬСТВА
НАЦИОНАЛЬНОЙ БУРЖУАЗИИ ИРАНА (1951—1953 гг.)

Резюме

Важнейшие проблемы периода правления национальной бур-
жуазии Ирана (1951—1953 гг.) и, в частности, ряд вопросов, ка-
сающихся политики и деятельности правительства, неоднократно
привлекали внимание исследователей, в том числе и буржуазных
авторов.

Однако буржуазная историография в большинстве случаев
политику правительства национальной буржуазии рассматривает
и оценивает с реакционных позиций, преднамеренно, в определен-
ных целях искажая, а иногда явно фальсифицируя ее сущность,
основные тенденции и последствия.

¹⁷ P. Avery, *ibid.*, № 1, с. 416—420.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՌՈՒՍ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1905—1911 ԹԹ.

Գերմանիայի անցումը կապիտալիզմի զարգացման բարձրագույն՝ մոնոպոլիստական, փուլին նշանավորվեց արտաքին քաղաքական քնազավառում եռանդուն փորձերով՝ կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում ստեղծել սեփական զաղութային կայսրություն կամ ժայռահեղ զեպքում շահերի լայնածավալ շրջաններ, դուրս մղելով այն երկրներին, որոնք հասցրել էին իրենից վաղ բաժնի զբաղվել արևի առևտրի: Գերմանիայի հզոր մոնոպոլիստական միավորումները պահանջում էին կապիտալի ներդրման նորանոր ոլորտներ, արտահանման շուկաներ և հումքի աղբյուրներ: Գերմանական մարտնչող միլիտարիզմի առաջնի ռեակցիոն խմբավորումը՝ պանգերմանիստները, երազում էին իրականացնել մի կոնֆեդերացիա, որն ընդգրկեր Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Բալկանյան պետությունները և Քուրդիան, որի սահմանները տարածվեին Հյուսիսային ժովից մինչև Պարսից ծոց:՝ Սակայն, քանի որ Մերձավոր և Միջին արևելքում շափազանց ուժեղ էին մյուս խմբերիայնոստական պետությունների, մասնավորապես Անգլիայի, Ռուսաստանի և Տրանսիայի դիրքերը, գերմանական իմպերիալիզմի զաղութային ներխուժումն այս շրջանները հնարավոր էր իրականացնել միայն երկարատև և բազմակողմանի քաղաքական ճակատի երկաթուղի, ահա այն լծակը, որի օգնությամբ իրականացվելու էր գերմանական տնտեսական ներթափանցումը անտառայինական Քուրդիա, Միջագետք, իսկ ապա նաև Իրան, Պարսից ծոցի ափերը, Արարական թերակղզի, Հնդկական օվկիանոսի ավազանը: Բազազդի երկաթուղու շինարարության հետ զուգահեռ գերմանական մոնոպոլիստները, քաղաքական գործակալությունը, զիվանագիտությունը և զինվորականությունը մեծամասնաբար եղան նշված շրջաններում գերմանական ազդեցության մեծացման գործին, որպեսզի իմպերիալիստական այդ երկաթյա զարկերակի շինարարության ավար-

՝ Роланд Эшер, Пятигорьяном, Пгг., 1916, стр. 11.

տի պահին գաղութային կամ կիսագաղութային տիպի գերմանական պրոտեկտորատների ստեղծման համար բարենպաստ քաղաքական մղվելու և նախապատրաստեն Քուրցիայում, Իրանում և գրանց հարակից երկրներում:

Միջին արևելքում գերմանական բնամշակութային քաղաքականություն (Weltpolitik) ստրատեգիաների ուշագործման կիզակետում էր գտնվում Իրանը, որի գործնական յուրացումը նախատեսվում էր ձեռնարկել Քաղզազի երկաթուղու շինարարության ավարտից հետո: Անդրադանայով այդ հարցին Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ Քաղզազի երկաթուղու հարցը... դառնում է պարսկական հարցը²: Հեռանալով, իմպերիալիզմի դարաշրջանում սիրանական հարցին բնակարանում անհրաժեշտ է վերցնել Քաղզազի երկաթուղու պրոբլեմի հետ սերտ կապակցությունը, որը և բանալի կհանդիսանա Մերձավոր և Միջին արևելքում իմպերիալիստական հակասությունների այն հանգուցակետերի բացահայտման համար, որոնք շփազանց մեծ դեր խաղացին առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկման գործում:

Ինչպես հայտնի է, իրանական հարցը ուստական իմպերիալիզմի համար հանդիսանում էր տնտեսական և քաղաքական առաջնակարգ կարևորություն ունեցող հարց: Այդ պատճառով XX դ. սկզբին գերմանական իմպերիալիզմի գրանդաթ ակտիվությունը Իրանում և, հատկապես, Քաղզազի երկաթուղու նախագծի հայտնվելը ցարիզմի համար ստեղծում էր ազդաստրատեգիական և տնտեսական-քաղաքական բնույթի մեծագույն սպառնալիք³: Գերմանիայի փորձերը՝ թափանցելու Իրանի հարավային շրջանները և հատկապես Պարսից ծոցի ավազանը, աննախընթաց կերպով սրելու էին նաև անգլո-գերմանական հարաբերությունները: Այսպիսով, Քաղզազի երկաթուղին հանգեցնելու էր ողջ արևելյան հարցի էզենտամին, և այդ էզենտամը չէր լուծվելու, մինչև որ կրկին անգամ չվերանկվեր Ծվրոպայի և Ասիայի քարտեզը⁴:

Գերմանիայի հետևողական ներթափանցումը Իրան և Քուրցիա բնականաբար չէր կարող առաջ չբերել պետությունների վերախմբավորում: Հնդկանուր Քլեմամու առկայության պայմաններում ներկայումս ուսանողական մրցակցությունը օրյակախոսներն այլևս չէր կարող շարունակվել և պետք է փոխարինվեր թեկուզև, ժամանակավոր բնույթի

² В. И. Ленин, Тетради по империализму, полн. собр. соч., т. 28, стр. 709.

³ Martin Bradford Gory, German — Persian diplomatic relations 1873 — 1912, S-Gravenhage, Mouton, 1969, p. 59. 84* * 1-1* М. Феофанов, Соперничество торговых интересов на Востоке, СПб., 1903, стр. 175 — 176.

⁴ Чарльз Кароли, Англо-германская проблема, М., 1915, стр. 158.

Համաձայնությունը: Իսկապես, 1905 թ. վերջերին Անգլիայի և Ռուսաստանի մերձավոր և միջինարևելյան քաղաքականությունն ձեռնկալեց շրջադարձ: Այս երկու պետությունների կառավարող շրջանները սկսեցին գրսեորել փոխադարձ համաձայնություններ Իրանը, Աֆղանստանը և Տիրանի միջև միջև սաղաքականության գոտիներին բաժանելու միտում: Գերմանական վտանգը և իրանական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման բուռն վերելքը արագացրեցին էին այդ գործարքի կնքումը: Թեև ռուս-հապոնական պատերազմը միառժամանակ հետաձգեց այդ գործը, սակայն եվրոպական քաղաքական շրջաններում համոզված էին, որ վաղ թե ուշ գերմանական վտանգը Համաձայնություն եզրեր կստեղծի Ռուսաստանի և Անգլիայի՝ այս երկու վաղեմի մրցակիցներին միջև:

Կալչերական Գերմանիայի համար ռուս-հապոնական պատերազմը՝ ցարիզմի հեռավորարևելյան այս ավանտյուրան, վերին աստիճանի ձեռնտու էր, որովհետև հետաձգում էր ռուս-անգլիական համաձայնագրի կնքումը և, բացի այդ, նվազացնում Գերմանիային մեծ-մեծակ էր թողնում Ֆրանսիայի հետ: Մի կարճատև շրջանում Բեռլինում նույնիսկ հույսեր հայտնվեցին Ռուսաստանը Ֆրանսիայից պոկելու ուղղությամբ:

Այդպիսի գործ ձեռնարկվեց, օրինակ, 1905 թ. հուլիսին Բյորկում՝ Նիկոլայ II-ի և Վիլհելմ II-ի հանդիպման ժամանակ, որը, սակայն, ավարտվեց անհաջողությամբ, որովհետև Ռուսաստանն արգեն ամուր կապերով (այդ թվում նաև ֆինանսական) կապված էր ֆրանսիական իմպերիալիզմի հետ: Այնուհանդերձ, Գերմանիայի և Ռուսաստանի հարաբերությունները, ընդհուպ մինչև պատերազմի ավարտը, շարունակում էին կրել տինտիմա բնույթ, որն առիթ տվեց երկու երկրների այ մամուլին գրել, նույնիսկ, երկու միապետությունների միջև նախկին բարեկամության վերածնման մասին:

Ռուս-հապոնական պատերազմի տարիներին գերմանական միլիտարիզմը օգտագործեց ցարական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ակտիվության թուլացումը Բալկաններում, Իրանում և Փոքր Ասիայում՝ ճբսպանսիայի ուժեղացման և Ռուսաստանին իր գրաված դիրքերից դուրս մղելու համար: Ինչպես հայտնի է, 1904 թ. Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև ստորագրվեց նոր առևտրական պայմանագիրը Բանակցությունների ժամանակ ռախսկանցիք Բերնհարդ Ֆոն Բյուլովը Վիտտեի հետ գրույցի ընթացքում տրանշում էր, որ Ռուսաստանը բա-

³ В. Гурко-Кряжм, Краткая история Персии, М., 1925, стр. 36—37.

վարար շահով թույլ չի տալիս գերմանական ապրանքների ազատ վաճառահանումը Իրանում և մասնավորապես մատնանշել էր տրանզիտի արգելքը դեպի Բաթում, ինչպես նաև այն բոլոր միջոցառումները, որոնք ձեռնարկված էին Ռուսաստանի կողմից Իրանի հյուսիսային մասում օտարերկրյա մրցակցություն դեմ պայքարելու համար¹։ Քնն այս թեման բանակցությունների ժամանակ հետագա զարգացում շտապավ և շարտացույցից եզրափակիչ պայմանագրում, սակայն այդ փաստն ինքնըստինքյան նախազգուշացում հանդիսացավ Պետերբուրգի համար։ Վիտտեի արտահայտությամբ պարզվեց, որ Գերմանիան ոչ միայն հավակնություններ ունի Իրանի նկատմամբ, այլև կշտադատում է կոնկրետ պլաններ հյուսիսային Իրանում ռուսական ֆարթիկանտների տարզեյանոցը ներխուժելու համար Իսկապես, ռուսական գրվանագրտական ներկայացուցիչները տազնապայից լուրիս էին ուղարկում Պետերբուրգ, որ գերմանական արդյունաբերական շրջաններն օւժգին կերպով ուսումնասիրում են իրանական շուկան, որ գերմանական ներքին գործերի մինիստրությունում կազմակերպվել է հատուկ բյուրո, որը առևտրաարդյունաբերական շրջաններին նյութեր է մատակարարում իրանական շուկայի վիճակի մասին, միաժամանակ զբաղվելով կոնկրետ հանձնարարականների (Fingerzeigen) կազմումով²։

Գերմանիան աշխատում էր օգտվել նաև իրանական հարցի ընդհանուր սրումից։ 1905 թ. մայիսի սկզբին Քուրթիայում ռուսական դեսպան Ջինոլվինի հաշտվեց ձեռք բերել Բեռլինում Քուրթական գեոպանի 1905 թ. ապրիլի 26-ի գաղտնի հեռագրի պատեները, որտեղ շարադրվում էր այն զրույցի բովանդակությունը, որ դեսպանը ունեցել էր գերմանական արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղար ֆոն Ռիխտհոֆենի հետ։ Վերջինս Քուրթական կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էր Ռուսաստանի կողմից Իրանում կառուցվող Ղազվին—Համազան խնուղային էանապարհի վրա։ Ընդ որում հատուկ շեշտվում էր, որ այդ էանապարհը Ռուսաստանի համար նշանակալիորեն կհնչաացնի գործերի տեղաշարժը և կունենա ազմատրատեղիական նշանակություն³։ Այս տեղեկությունները հաղորդելով, Ջինոլվե նշում էր, որ իր համար միանգամայն անհասկանալի է Քուրթիայում Բեռլինի

¹ С. Ю. Витте, Воспоминания, т. 3, М., 1960, стр. 465.

² Центральная Государственная исторический архив Ленинграда, ф. 360, оп. 28, л. 359, л. 183 (այսուհետև՝ ЦГИАЛ).

³ Архив внешней политики России, ф. Перекидский стол, л. 895, л. 34—35 (այսուհետև՝ АВПР).

հակառուսական անվանարկության իմաստը, առավել ևս, որ մինչև այժմը՝ Երևան ոչ մի անգամ անիթ չի եղել լսելու, որ գերմանական կառավարությունը մեզ համար անբարենպաստ ներշնչումներ աներ թուրքերին: Ես առավել ևս, — շարունակում էր զեսպանը, — գովարանում եմ ինձ համար պարզել այն պատճառները, որոնք հարկադրել են բարոն Ռիխտհոֆենին թուրքական կառավարության մեջ կասկածներ առաջացնել: Պարսկաստանում մեր առևտրական ձեռնարկությունների դեմ: Ինձ համար անհասկանալի է, զրանից ի՞նչ օգուտ կարող էր քաղել Գերմանիան⁹:

Ժարական կառավարության համար գերմանական աստրատեգիական հուշումների իմաստը պարզվեց քիչ ավելի ուշ, 1905 թ. վերջին, երբ Բեռլինը քողարկված ձևով սկսեց աշակցություն ցույց տալ թուրքական ազդեցիկին արևմտյան Իրանում, զրա մեջ առաջին հերթին տեսնելով ազդու միջոց Իրանում Ռուսաստանի դիրքերը թուլացնելու համար:

Գերմանական յուկերա-բուրժուական շրջանները անհանգստանում էին, որ Ռուսաստանի հեռավորարևելյան քաղաքականության սնանկությունը կարող է վերջ գնել Եազատ ձեռքերից գերմանական քաղաքականությանը, որը հիմնված էր անզլո-ուսական հակասությունների վրա: Երբից մի պարտությունը Հեռավոր արևելքում անխուսափելի էր դարձնում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ծանրության կենտրոնի փոխադրումը գեյլի Եվրոպա և Մերձավոր ու Միջին արևելք, որը չէր կարող չհանգեցնել ուս-գերմանական իմպերիալիստական հակասությունների սրմանը: Իսկապես, ուս-ճապոնական պատերազմի ավարտը և 1906 թ. Բաղդադի երկաթուղու ֆինանսավորումը գերմանական քանկային միավորումների կողմից, անմիջապես իրենց անդրադարձումներն ունեցան միջազգային հարաբերությունների քնազավառում և է՛լ ավելի սրեցին անզլո-գերմանական և ուս-գերմանական հակասությունները, ինչպես նաև ավելի ընդգծեցին Անզլիայի և Ռուսաստանի գործողությունների ընդհանրությունը այն բոլոր հարցերում, որոնց այս կամ այն շտաբով առնչվում էր Գերմանիան¹⁰:

Արդեն 1906 թ. մայիսին գերմանական կառավարող շրջանները ենթադրում էին, որ անզլո-ուսական համաձայնագրի կնքումը միայն օրերի հարց է: Այդ ենթադրությունը համարյա դարձավ համոզմունք:

⁹ Ես, ևս, տեղում:

¹⁰ J. B. Wolf, The Diplomatic history of the Bagdad Railway, Columbia, 1936, p. 46—48.

երբ Լոնդոնի «Միանգարթ» թերթը հրատարակեց մի հոդված, որտեղ նշվում էր, որ անգլո-ուսաական համաձայնագիրը, բացի Ասիային վերաբերող հարցերից, պարունակելու է հատուկ կետ Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ¹²։ Դա ստիպեց Բեռլինի կարինետին անմիջապես դիմել Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Պ. Իզվոլսկուն, որտեղ նա «Նույն էր հայտնում», որ «կայսերական կառավարությունը առանց Բեռլինի կարինետի մասնակցության ոչ մի որոշում չի ընդունի գերմանական շահերը շտաֆոզ հարցերի վերաբերյալ և չի ստիպի Գերմանիային կանգնելու կատարված փաստի առջև¹³։ Իզվոլսկին պատասխանեց, որ իր կառավարությունը հաշիվ է նստում Գերմանիայի շահերի հետ և խոստացավ որևէ որոշում կայացնելու դեպքում նախապես այդ մասին հազորդել Բեռլինի կարինետին¹⁴։

Հատկանշական է, որ Գերմանիայի հետ համատեղ անգլո-ուսական համաձայնագրի կնքմանը աշխատում էր արգելչ հանդիսանալ նաև «սամանյան թուրքիան, որը շահագրգռված էր, որպեսզի իմպերիալիստական պետությունների միջև շարունակվեն պահպանվել երկպառակությունները։ Բացի այդ, Ստամբուլը գիտակցում էր, որ անգլո-ուսական համաձայնագրի կնքումը իր առջև անհաղթահարելի պատենջ կրտեղծի Իրանում թուրքիայի զավթողական քաղաքականության առջև։ Հենց այդ նպատակով նա օտարերկրյա դեսպաններից յուրաքանչյուրին առատորեն կնքել ինֆորմացիա էր մատակարարում մյուս պետությունների քաղաքականության մասին։ Այդ ինֆորմացիան սովորաբար ընկնում էր դեսպանների ձեռքը որպես արտասահմանում թուրքական ներկայացուցիչների զիմանագիտական գրազրույթի պատենջ՝ թուրքական արտգործմինիստրության հետ, որը իբր ձեռք է բերված «գաղտնի աղբյուրից»¹⁵։

1905 թ. մարտիկոյական հզնաժամից հետո Եվրոպայում ստեղծված քաղաքական հարաբերական հանգիստ վիճակը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց Մերմալոր և Միլլին արևելքում Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքականության ակտիվացման համար։ Պատահական չէ, որ հենց

¹² Paul Butterfield, The diplomacy of the Bagdad Railway 1890—1914, Göttingen, 1932, p. 31.

¹³ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509 в. л. 21 г., л. 1. 84* 3-4. «Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914», Bd. XXV, t. 1, № 8507, 1-2, 4-6 (GP).

¹⁴ Paul Butterfield, Նշվ. աշխ., էջ 31.

¹⁵ 84* W. M. Carligen, «Informationsstycken» från Abdul Hamids senaste regeringsår. «Historisk Tidskrift», 1932, H. 1, Stockholm, 1952, S. 1—35.

այդ օրերին Պետերբուրգում իրազեկ դարձան, որ բրիտանական արտա-
քին գործերի մինիստր էդուարդ Ֆրեյլը հայտարարել է Լոնդոնում ֆրան-
սիական զեսպան Պ. Կամբոսին, որ բժամանակն է ձեռնարկել Բաղդա-
դի երկաթուղու շինարարությանը: Ֆրեյլի կարծիքով, փոխանակ այդ
ձեռնարկումը ամբողջապես Գերմանիայի ձեռքերում թողնելու, անհրա-
ժեշտ է «բաժանել նրա հետ թուր օգուտները», առավել ևս, որ միևնույն
է զուգ թե ուշ այդ նախագարհը կկատարվի: ԵՄիակ պետությունը, որը
կարող է արգելափակել դրան,—նկատում է Ֆրեյլը,—Ռուսաստանն է: Նա,
իհարկեմ, չէր ցանկանա ձեռնարկել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք
վնաս հասցնեին նրա շահերին կամ տեղաբնակներ պատճառներն ուս-
տական կառավարությանը: Սակայն ինձ թվում է, որ մենք կարող ենք
այդ գործում մասնակցություն ցուցաբերելու համար առաջարկել այն-
պիսի պայմաններ, որոնք միանգամայն բավարարեին Ռուսաստանի
թուրը նարավոր պահանջները»¹⁵:

Բրիտանական մինիստրի այսպիսի հոգատարությունը Ռուսաստա-
նի շահերի նկատմամբ, անշուշտ, բացատրվում էր նրանով, որ շուտով
Պետերբուրգում սկսվելու էին բանակցություններ անգլո-ռուսական հա-
մաձայնագրի կոնկրետ պայմանների վերաբերյալ և Անգլիան, բնակա-
նաբար, շահագրգռված էր իր ապագա դաշնակցի բարյաջանկամ վերա-
բերմունքով: Բաղդադի երկաթուղու նկատմամբ բրիտանական կառա-
վարության քաղաքականության կարուկ շրջադարձն ստիպեց Պետեր-
բուրգին վերանայել Ռուսաստանի դիրքորոշումը հիշյալ հարցի նկատ-
մամբ, որովհետև մինչ այդ նա վարել էր այդ երկաթուղու շինարարու-
թյունը կասեցնելու քաղաքականություն: Ռուսաստանի առևտրա-ար-
դյունաբերական շրջանները գտնում էին, որ իրանում ռուսական առև-
տրի պաշտպանության լավագույն ձևը ժնանապարհազրկության տա-
րներային մենաշնորհն է»¹⁶:

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ է, որ Բաղդադի երկաթուղու
նկատմամբ անգլո-ռուս-ֆրանսիական ճակատը արդեն հեղքվածք էր
ստվել¹⁷: էդուարդ Ֆրեյլի առաջարկությունը Պետերբուրգին գրեց դժվարին

¹⁵ АВПР, Ф. Политархив, л. 3627, а. 2. 34-а 3-а. «Documents diplomatiques français, 1871—1914», 2-me série, vol. IX/II, № 625 (համարի 1905 թ. մարտի 28-ի (ապրիլի 7-ի) նոմալը Բուլժուալին), այսուհետև՝ DDF:

¹⁶ Н. А. Соболевский, Персия. Статистико-экономический очерк, СПб., 1913, стр. 70.

¹⁷ Այդ մասին տե՛ս Զինվածի 1906 թ. մայիսի 25-ի (հունիսի 7-ի) հեռագրը. АВПР, Ф. Политархив, л. 3627, а. 17—18.

երկրներանցի առջև Քաղզազի երկաթուղու շինարարությանը դիմադրելու քաղաքականությունը այն դեպքում, երբ Անգլիան և Յրանսիան հրաժարվում են այդ քաղաքականությունից, ոչ մի հաշտություն չէր խոստանում, իսկ մասնակցությունը ևս ոչ մի օգուտ չէր կարող բերել Ռուսաստանին, որովհետև նրա ֆինանսական ազդատությունը հնարավորություն չէր տալիս գործնականորեն մասնակցելու այդ մեծարկությունը:

ԵՄՔանդարթա թերթի հոգվածի տոթիվ Բեռլինի առաջ քաշած պահանջը այն մասին, որ առանց Գերմանիայի մասնակցության Ռուսաստանը սույ մի որոշում չպետք է ընդունի այնպիսի հարցերի վերաբերյալ, որոնք շոշափում են գերմանական շահերը, հուշեց Իզվոլսկույն, որ անհրաժեշտ է Քաղզազի երկաթուղու վերաբերյալ անմիջական համաձայնություն մեղ մտնել Գերմանիայի հետ: Ռուսական ղեկանազիտական շրջաններում այդ ուղղությամբ, արգեն, նախապատրաստված էին որոշակի արամադրություններ: Ցարիզմը ուղիներ էր որոնում Իրանում և Քուրդիայի հյուսիսում երկաթուղային շինարարությունը կրկին ինչ-որ ժամկետով հետաձգելու համար, որովհետև այդ երկրների կառավարությունների հետ կնքած երկաթուղային շինարարության արգելի մասին համառոտագրերի ժամկետը մոտենում էր իր ավարտին: Հետևաբար, Գերմանիայի հետ համաձայնագիր կնքելու միջոցով կարելի էր ևս մեկ անգամ փորձել ապահովել ռուսական իմպերիալիզմի շահերը հիշյալ շրջաններում: ԵՄՂ ուղղությամբ մտքերի անկեղծ փոխանակության ճանապարհով,—գրում է Իզվոլսկին լոնդոնում ռուսական ղեսպան Բենկենգորֆին 1906 թ. մայիսի 11/24-ին,—մենք հույս ունենք ապահովել այդ շահերը, սովյալ ղեպքում ղեկավարվելով Անգլիայի գործելակերպով, որի կողմից արգեն փորձեր են արված համաձայնության դալ Գերմանիայի հետ Քաղզազի երկաթուղու հարցում՝ համապատասխան օգուտներ մեղք բերելու նպատակով¹⁸:

Իզվոլսկույն մտահոգացման իրականացումը հեշտանում էր նրանով, որ Բեռլինի հայտարարության մեղ տավում էր, որ գերմանական կառավարությունը Եպատրաստ է հաճույքով ողջունել ասիական գործերի վերաբերյալ Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև կնքվող ամեն մի համաձայնագրի, եթե այն կվերաբերի բացառապես Ռուսաստանի և Անգլիայի շահերին¹⁹:

¹⁸ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509 к. л. 21 г., л. 3.

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 1:

Յարական արտաքին ցաղաքականության ղեկավարի կարծիքով այդ հայտարարությունը բնանազարհ էր բացում և լոնդոնի հետ բանակցությունների համար և բազաում էր Պետերբուրգի ներքերը²⁰։

Ելնելով վերահիշյալ նկատառումներից, 1906 թ. մայիսի 11-ին (24-ին) Իզվոլսկին Պետերբուրգում գերմանական դեսպան ֆոն Եյոնին հանձնեց մի հուշագիր, որտեղ նշվում էր, որ սկայսերական կառավարությունն առանձնահատուկ հանույթով համոզվեց, որ Բեռլինի կարինեալը բազաում է որդունելու անզլո-ռուսական համաձայնագիրը։ Այնուհետև ասվում էր, որ Պետերբուրգը Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ չի ընդունի ոչ մի որոշում, բառանց նախապես անկեղծ բացատրությունների մեջ մտնելու Բեռլինի կարինեալի հետ, հաստատ համոզված լինելով, որ վերջինս, ղեկավարվելով նույն զգացումներով, իր կողմից չի մերժի հաշվի առնել Ռուսաստանի շահերը²¹։

Այսպիսով, ցարական դիվանագիտության առջև կանգնած էր վերին աստիճանի բարդ խնդիր՝ Անգլիային մերձենալու հետ միաժամանակյալ հարաբերություններ պահպանել Գերմանիայի հետ։ Մանավանդ որ հիշողության մեջ դնեն թարմ էին մարտկոչյական հանձնաժամի իրադարձությունները, որն առաջ էր եկել Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև նույնպիսի մերձեցման հետևանքով։ Այն դրությունը, որի մեջ ցարիզմը գտնվում էր 1906 թ., թույլ չէր տալիս սխիկի դիմել, կրկնելով Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև հարաբերությունների նման իրադրությունը։ Այդ պատճառով զարմանալի չէ ցարական կառավարության այն հատուկ ուշադրությունը Բեռլինի նկատմամբ, որն այժի է ընկնում 1906—1907 թթ. ռուս-գերմանական հարաբերությունների ընթացքում։ Այդ տարիներին ռուսական դիվանագիտության կարևորագույն խնդիրն էր թույլ շտալ իրեն ընդգրկելու անզլո-գերմանական պայքարի մեջ։ Փաղաքական այդ գիծը իրագործելու միակ հնարավորությունը անզլո-ֆրանսիական և գերմանո-ավստրիական բլոկների միջև խտասանավելն էր։

Դեռևս 1906 թ. մայիսին Պետերբուրգում հակված էին կարծելու, որ Իրանում գերմանացիների գործունեության վերաբերյալ լուրերը շագազանցված են և քանի որ այդ լուրերի մի մասը գալիս էր լոնդոնից, ենթադրում էին, որ լոնդոնի կարինեալը միառմանալոր կերպով թանձրացնում է զույնները, քնականաբար նգտնելով այդ նախապարհով մեզ

²⁰ Նույն անգում, թ. 3։

²¹ S. S. DDF, vol. X, № 70 (Բաձալարի 1906 թ. մայիսի 11/24-ի նամակը Քուրթուսյանի)։ „British documents on the origins of the war 1898—1914“, vol. IV, № 218 (այսուհետև՝ BD)։

հակել պարսկական գործերի վերաբերյալ Տնարավորին շահ շուտ համաձայնություն գալու իր հետ, ընդ որում իր համար առավել ձեռնառու պայմաններով²¹։

Իր հերթին մինչև 1906 թ. գարունը Քեհրանում գերմանական միսիան, որը ղեկավարում էր ռուսոտֆիլ Վոմա Ռեքսը, վարում էր միանգամայն ղզույշ քաղաքականություն, վախենալով, որ կտրուկ քաղաքականությունը կարող է նպաստել Անգլիայի և Ռուսաստանի մերձեցմանը։ Ե՛րշա է, Քեհրանում ֆրանսիական դեսպանությունը հավատացնում էր ռուսական կոլեգաներին, որ Ռեքսը խորամանկ է և կարողանում է սփայլուն կերպով վարել խաղը²², սակայն այդ նախազգուշացումները ռուսական դեսպանի կողմից ընդունվում էին որպես ռուս-գերմանական հարաբերությունները սրելու փորձ։ 1906 թ. մարտին Ռեքսը ետ կանչվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Ֆոն Ետեմերիսը, որը մինչ այդ հանդիսանում էր Ստամբուլում գերմանական գլխավոր հյուպատոսը։ Արդեն այդ նշանակումը վկայում էր այն մասին, որ Գերմանիան մտադիր է անդր-ռուսական մերձեցմանը պատասխանել Իրանում ակտիվ քաղաքականությամբ։ Իսկապես, 1906 թ. օգոստոսին Պետերբուրգում տեղեկություն ստացվեց գերմանական Էլամբուրգ-Ամերիկա միջազգային մոնոպոլիայի կողմից դեպի Պարսից ծոց կանոնավոր ծովային գիծ բաց անելու մասին, իսկ սեպտեմբերին գերմանական գործերի հավատարմատար Միկելը հաստատեց Քեհրանում հյուսնված լուրերը Քեհրանում գերմանական Է՛րսլե Օրիենտալիզ-ի բաժանմունքը բացելու վերաբերյալ գերման-իրանական կոնվենցիայի ստորագրման մասին²³։ Ե՛րշա է, Միկելը հայտարարեց, որ բանկը կազմակերպվում է շուտ առևտրական նպատակներով, և Գերմանիան Իրանում քաղաքական նպատակներ չի փնտրում²⁴, սակայն դժվար թե դա հանգստացնեք Իզոլյակուն, քանի որ Բաղդադի նախապարհը եւ, Բյուլովի պնդման համաձայն, նույնպես ձեռնարկված էր ղուտ առևտրական նպատակներով։

Այսպիսով, 1906 թ. աշնանն արդեն բավականաչափ նյութ էր կուտակվել Բեռլինի հետ խոսակցություն սկսելու համար։ Սեպտեմբերի

²¹ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509 а, л. 21 г., л. 3; GP, Bd. XXV, t. 1, № 8568.

²² DDP, 2-série, vol. X, № 42, p. 181.

²³ АВПР, ф. Персидский стол, л. 4453, л. 123.

²⁴ GP, Bd. XXV, t. 2, s. 103—121.

28-ին Իզվոլսկին մեկնեց արտասահման, և հայտարարվեց, որ նա ուղևորվում է հանգստի և այցելելու իր ընտանիքին, որն ապրում էր Տեղերնզենյի շրջանում (Գերմանիա)։ Մինչդեռ իրականում Իզվոլսկու նրպատակն էր բանակցութուններ վարել Բեռլինի և Փարիզի հետ։

Սկզբում Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը ժամանեց Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը։ Այստեղ նրա նպատակն էր հավաստիացնել ֆրանսիացիներին, որ Ռուսաստանը հավատարիմ է ֆրանսուսական գաղիներին և Փարիզի կարիները նախապատրաստել Բեռլինում ծրագրված բանակցութուններին։

Ֆրանսիայում Իզվոլսկու պլաններին վերաբերվում էին վերին ատերևների կասկածանքով։ Առանձնապես անհանգստացնում էր այն փաստը, որ այդ ուղևորութւյան մեջ չէր ընդգրկված Լոնդոնը։ Անգլիացիները փորձեցին սուղուելու ռուսական մինիստրի այդ անփութութունը, ոչ պաշտոնապես հազորդելով նրան էդուարդ VII-ի և անգլիական կառավարութւյան ցանկութւյունը՝ Մեծ Բրիտանիայի մայրաքաղաքում տեսնելու նրան։ Սակայն մինիստրը հարգալից կերպով մերժեց այդ հրավերը, պատճառաբանելով, որ պրեզիդենտ Տալլերը իր պատվին արգեն նշանակել է ընդունելութուն և, բացի այդ, կառավարական չզնաժամը ստիպում է նրան միառժամանակ մնալ Փարիզում²⁶։ Մերժման իսկական պատճառը նա անկեղծորեն բացատրեց Ֆրանսիայում անգլիական դեսպան Բերթիին։ Ուղևորութւյունը Լոնդոն, նշեց մինիստրը, տեղիք կտար լուրերի, որ ռուս-անգլիական բանակցութուններն արգեն ավարտվելու մոտ են, մինչդեռ իրականում այդպես չէ։ Բացի այդ, մինչև Անգլիայի հետ համաձայնագրի կնքումը, ինքը Բեռլինում պետք է պարզի, թե Գերմանիայի շահերը որքանով են առնչվում այդ գործին։ Իզվոլսկին շտապեց ավելացնել դրան, որ իր նպատակն է խուսափել Գերմանիայի անպիտի վարքագծից, որպիսին նա գրսեւորեց մարոկկոյական հարցում։ Նա իր համար պետք է պարզի, թե Բեռլինում ինչ են հասկանում այսպես կաշված քառադրական շահերը ասելով։ Չէ՞ որ Գերմանիան հայտարարում էր, որ ինքը Մարոկկոյում ուներ միայն տակտրական շահեր, բայց իրականում Ֆրանսու-գերմանական հարաբերութւյուններում մեռնող առավ մեծ լարվածութւյուն։ Ինքը չի կարող իր վրա վերցնել Ռուսաստանի և նրա մերձավոր հարևանի միջև նմանօրինակ իրադրութւյուն ստեղծելու ռիսկը²⁷։

²⁶ Տե՛ս A. P. Isovoizky, Au service de la Russie. Correspondance diplomatique 1906—1911, Paris, 1937—1939, vol. I, p. 379—385.

²⁷ Տե՛ս Բերտիի 1908 թ. հոկտեմբերի 2/22-ի երկու հազորագրութւյունները Գրէյթ, BD, vol. IV, № № 230, 231:

Իզվոյսկին, Պիշոնի հետ զրույցի ժամանակ, մտաւժորապես նույն կերպ պատճառարանեց Բեռլին այցելելու անհրաժեշտութիւնը: Նա հայտարարեց, որ իր արտաքին քաղաքականութիւնը բոլոր պետութիւններին նկատմամբ կրելու է հաշտվողական բնույթ, և շնչեղ, հասկապես, Գերմանիայի հետ լավ հարաբերութիւններ պահպանելու անհրաժեշտութիւնը²⁵:

1906 թ. հոկտեմբերի 15/28-ին Իզվոյսկին ժամանեց Բեռլին: Այստեղ նա մնաց երկու օր և հանդիպումներ ունեցավ Վիլհելմ II-ի, ֆոն Բլուլովի և գերմանական արտաքին գործերի մինիստրութիւնի պետական քարտուղարի տեղակալ Մյուլլերի հետ: Մինիստրը սկսեց Բաղդադի ճանապարհից և իրանական գործերից: Հազարդելով, որ Բաղդադի երկաթուղու նկատմամբ ռուսական հասարակական կարծիքի մեջ գոյութիւն ունի օւղտիցիա, նա նշեց, որ իր համար հնշտ կլինէր հաղթահարել այդ տարաձայնութիւնները, եթէ հնարավոր լինէր ցրելու այն երկյուղը, որ Բաղդադի ճանապարհը մտադիր չէ իր ցանցը տարածել Իրանում: Այնուհետև մինիստրը սկսեց հանգամանորեն նկարագրել ռուսական «կենսական» շահերը հյուսիսային Իրանում, որոնք հենվում են «աշխարհագրական հարեանութիւն», «հարյուրամյա քաղաքականութիւն» և այդ երկրում Ռուսաստանի ֆինանսական ներդրումների վրա: Իզվոյսկին նշեց, որ այդ բոլոր շահերի պտուղները հարցականի տակ կզրկեն, եթէ մի այլ ազգ այնտեղ սկսեր կառուցել երկաթուղիներ, հեռագրական գծեր և խեռուղային ճանապարհներ: Այդ պատճառով ինքը ցանկանում էր իմանալ, արդյոք Գերմանիան չի՞ բողոքի, եթէ ինքը պայմանավորվի Իրանի հետ, որպեսզի վերջինս իր վրա պարտավորութիւն վերցնի՝ առանց Ռուսաստանի նախնական համաձայնութիւն օրինակ պետութիւն շտա նման տիպի կոնցեսիաներ:

Մյուլլերը զգուշորեն պատասխանեց, որ Գերմանիան Իրանում հետապնդում է լոկ առևտրական նպատակներ և միաժամանակ չի միտում, որ Իրանը Ռուսաստանի համար հանդիսանում է կարևոր գործոն, սակայն ցանկալի կլինէր, որ Իզվոյսկին գրավոր ձևով շարադրեր իր առաջարկութիւնները, որպեսզի արագորժմինիստրութիւնում կարողանան դրանք քննարկել: Ընդ որում Գերմանիայի համաձայնութիւնը կհեշտացվեր, ավելացրեց նա, եթէ ռուսական մինիստրը պրեմիերալում հաստատեր իր բանավոր համաձայնութիւնը Բաղդադի երկաթուղու շինարարութիւնը շարգելակելու մասին և խոստանար, որ Ռուսաս-

²⁵ DDF, vol. X, № 244 (Պիշոնի 1906 թ. հոկտեմբերի 14/27-ի զրույցիւնը):

տանը չի դիմադրի այդ էանապարհի միացմանը իրանական երկաթուղային գծերին, երբ զրանք արդեն կառուցված լինեն: Մյուսընդհանուր ուղղակի ակնարկում էր այդ հարցի առթիվ հատուկ համաձայնագիր կրկնելու անհրաժեշտությունը մասին: Իզվոլսկին համաձայնվեց և անցավ Քեհրանում գերմանական բանկի հարցին, երկուսը արտահայտելով, որ, ըստ լուրերի, բանկի համար Գերմանիան պահանջում է երաշխավորել իրանական մաքսատների եկամուտները, այն դեպքում, երբ երկրի թուրք մաքսային եկամուտներն արդեն զրավ են դրված: Մյուսընդհանուր կրկին անգամ հավաստիացրեց միևնույնի դերմանական այդ ձեռնարկության բացառապես բառարկանա նպատակների մասին և կարծիք հայտնեց, որ եթե Իրանի թուրք մաքսային եկամուտներն արդեն բաշխված են, ապա բանկն Իրանին չի հատկացնի նշանակալից գումարներ:

Հաջորդ հարցը Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի մասնակցության խնդիրն էր Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը, ինչպես նաև անգլո-ռուսական բանակցությունների հարցը: Ընդ որում Իզվոլսկին աշխատում էր համոզել Մյուսընդհանուր, որ Անգլիայի հետ բանակցությունները բնավ ուղղված չեն Գերմանիայի դեմ և առհասարակ չեն շարժվում ընդհանուր քաղաքական հարցեր²⁰:

Իզվոլսկին վերադարձավ Պետերբուրգ իր թուլիսյան գրույններով լրիվ բավարարված²¹, որովհետև նրան մեկ անգամ ևս հավաստեցին, որ Գերմանիան ոչինչ չունի անգլո-ռուսական համաձայնագրի դեմ, եթե այն անմիջականորեն չշարժի Գերմանիայի շահերը. բացի այդ, նա ստացավ այնպիսի սպազմորություն, որ Բուլիսում դեմ չեն հրաժարվել Իրանում գերմանական գործունեության ակտիվացումից՝ Բաղդադի երկաթուղու հարցում Ռուսաստանի համապատասխան զիջումների դեպքում:

Անգլո-ֆրանսիական զիջանագիտությունը մեծազույն տաղնապով էր հետևում Պետերբուրգի ձգտմանը՝ Գերմանիայի հետ հարաբերությունները բարելավելու ուղղությամբ: Բոմբարդ արդեն խոսում էր երեք միապետների դաշինքի վերականգման մասին²², իսկ Ռուսաստանում

²⁰ Բանակցությունների մասին մանրամասն տե՛ս 1906 թ. Հոկտեմբերի 16/25-ի Մյուսընդհանուր հաշվետվությունը (GP, Bd. XXV, t. I, № 8649):

²¹ Տե՛ս Բուլիսյանի 1906 թ. Հոկտեմբերի 22-ի (նոյեմբերի 4-ի) և նոյեմբերի 25-ի (նոյեմբերի 7-ի) հաղորդագրությունները (DDF, vol. X, № 257; BD, vol. IV, № 369; Տե՛ս նաև՝ H. Nicolson, Sir Arthur Nicolson, London, 1930, p. 233):

²² DDF, vol. X, № 285 (Բոմբարդի 1906 թ. նոյեմբերի 3/16-ի համակց Պիլսենի),

անգլիական դեսպան նիքոլսոնը հռոմեացիներին գրում էր, թե անհրաժեշտ է բավարար համարել այն, որ Իզվուլկին Բեռլինում անգլո-ռուսական բանակցությունների վերաբերյալ որևէ պարտավորություն իր վրա չի վերցրել²²:

Նոյեմբերի 1/14-ին և 2/15-ին Ռալիստազում ֆոն Բյուլովի ելույթից հետո, որտեղ գերմանական կանցլերը ամենաչեղք արտահայտություններով նկարագրեց Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև հարաբերությունների վիճակը, ֆրանսիական դեսպանը վերջնականապես համոզվեց, որ Բեռլինի և Պանրբուրգի միջև բավարար չարգեն ջրվեժ են, Վրոյտի համաձայնագիրը վերածնվել է և հավանական է, որ նույնիսկ ճշտվել է: Ավելին, նա նույնիսկ կասկածում էր, որ համաձայնագրին մասնակցում է նաև Ավստրո-Հունգարիան²³:

Բեռլինի և Պանրբուրգի միջև շարունակվող մերձեցումը ստիպեց լոնդոնին դիմել կանխավճարի սեփական նեղուցների վերաբերյալ 1906 թ. նոյեմբերի վերջին անգլիացիները հակացրին Իզվուլկին, որ բրիտանական կառավարությունը հակված է փոխելու իր տեսակետը սեփական նեղուցների հարցում: Նիքոլսոնի վկայությամբ, հենց այդ պահից բանակցությունների մթնոլորտը դարձավ ավելի բարենպաստ²⁴:

1907 թ. փետրվարի 1/14-ին տեղի ունեցավ ցարական կառավարության հատուկ խորհրդակցություն, որը նվիրված էր առաջիկա անգլո-ռուսական համաձայնագրի քննարկմանը: Իզվուլկին հայտարարեց, որ սկսվող ճեղքում հետ համաձայնագիրը կարող է տալ սպասվող արդյունքները և կանխել միջազգային բարդությունների հնարավորությունը միայն այն դեպքում, եթե այն առարկություններ առաջ չբերի երրորդ պետությունների կողմից և առաջին հերթին, իհարկե, Գերմանիայի կողմից, որը, ինչպես ցույց տվեցին մարոկկոյական իրադարձությունները, շափազանց նախանձախնդրորեն է վերաբերվում այն համաձայնագրերին, որոնք կնքվում են առանց նրա իմացությունից և որոնք ինչ-որ հարցում կարող են շոշափել նրա դիրքերը որպես համաշխարհային պետության²⁵: Այնուհետև, հիշեցնելով Դրանում Գերմանիայի գործունեության և Բաղդադի երկաթուղու կապակցությամբ Բեռլինի ելույթներին

²² BD, vol. IV, № 235 (Նիքոլսոնի 1906 թ. հոկտեմբերի 23-ի (նոյեմբերի 7-ի) նամակը Պրեյսին):

²³ Նույն տեղում: Անհրաժեշտ է նշել, որ Բյուրի համաձայնագրի ստույգ բովանդակությունը հայտնի չէ Զրանսիայում ընդհուպ մինչև 1917 թվականը:

²⁴ H. Nicolson, Նշվ. աշխ., էջ 243:

²⁵ «Красная армия», 1935 г., т. 2—3 (69—70), стр. 20.

մասին, մինիստրը առաջարկեց տաղավել որոշակիորեն լեզու գտնել արևմտյան հարևանի հետ և սահմանազատել փոխադարձ շահերի բնագավառները:

Հատուկ խորհրդակցությունում բոլոր ելույթ ունեցողները (այդ թվում նաև ռազմական հիմնարկությունների ներկայացուցիչները) թեև բնականաբար արձանագրեցին Ռուսաստանի համար Բաղդադի երկաթուղու վնասակար լինելը առևտրատնտեսական և ռազմատրատեզիական տեսակետից, սակայն այնուհանդերձ արտահայտվեցին հոգուտ երկաթուղու վերաբերյալ Գերմանիայի հետ համաձայնագիր կնքելու²⁰:

Այսպիսով, Բաղդադի երկաթուղու հարցում Պետերբուրգի կարիներտի հայացքների մեջ տեղի ունեցավ բեկում: Ծանկայի համարվեց այդ ձեռնարկության վտանգից փրկություն գտնել ոչ թե նրա շինարարությանը զիջողելու, այլ Գերմանիայի հետ անմիջական համաձայնության մեջ մտնելու միջոցով: Փանի դեռ կար այդ ճանապարհի շինարարության դեմ անգլո-ռուսական համատեղ զիմադրության հույսը, ցարական մինիստրները նույնիսկ չէին էլ մտածում նման համաձայնագրի մասին: Սակայն այդ հարցի նկատմամբ Անգլիայի տեսակետի փոփոխությունը ստիպեց Ռուսաստանին վերանայել նաև իր դիրքը²¹: Բացի այդ, ցարական զիմանագիտությունն այնքան էլ հավատ չէր ընծայում անգլիական արտաքին գործերի մինիստրի խոստումներին՝ այդ հարցում գործել միայն Ռուսաստանի հետ համաձայնեցված կերպով, և այդ պատճառով զերազատեց անձամբ հոգ տանել իր շահերի նկատմամբ, առավել ևս, որ նրանք բոլորովին չէին համընկնում անգլիական շահերի հետ:

Համաձայն փետրվարի 1(14)-ի հատուկ խորհրդակցությունում արտահայտված ցանկությունների, արտաքին գործերի մինիստրությունում մշակվեց համաձայնագրի առաջին նախագիծը, որը փետրվարի 20-ին Իզոլյուսիին հանձնեց Ֆոն Շյոնեին²²: Այդ նախագիծով Ռուսաստանը պարտավորվում էր շարգելակել Բաղդադի ճանապարհի շինարարությունը և հեշտացնել նրանում օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությունը:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 21—22:

²¹ 1906 թ. գաբնաճը նույնիսկ յուրեր էին տարածվել, որ մտադա մամուկներում հեղտնովան է Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ անշտա անգլո-գերմանական համաձայնագրի կնքուճը: (Տե՛ս DDF, vol. X, № 106; АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509 в, д. 21с, л. 12):

²² АВПР, ф. Персидский стол, д. 4148, л. 2; GP, Bd. XXV, t. I, № 8586. Anlage.

Գրա փոխարեն գերմանական կառավարությունը հայտարարելու էր, որ Իրանում քաղաքական շահեր չունի, այլ հետապնդում է բացառապես առևտրական նպատակներ, հանաչելու է Ռուսաստանի քաղաքական, և տնտեսական բնույթի հատուկ շահերի առկայությունը Իրանի հյուսիսային շրջաններում և հրաժարվելու է իր համար քաղաքական կամ տնտեսական բնույթի կոնցեսիաներ (երկաթուղային, էականայարհային, հեռադրական և այլն) ձեռք բերելուց Իրանի այն շրջաններում, որոնք ընկած են Բաղդադի գծից հյուսիս³⁰։ Բացի այդ, կոլլմերը պարտավորվելու էին որոշումներ չկայացնել Բաղդադի երկաթուղու և Իրանում ապագայում կառուցվող երկաթուղիների միջև միացնող գծեր կառուցելու վերաբերյալ, առանց նախապես այդ հարցի կազակցություն միմյանց միջև պայմանավորվելու³¹։ Պետերբուրգում աշխատում էին նաև ի չիք գործնելի Բեռլինի ձգտումը Բաղդադի գծի ցանցը իրանական տերիտորիայի վրա տարածելու ուղղությամբ։ Դա ցարական մինիստրների տեսակետից Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ամենատե՛սն հետևանքներից մեկն էր հանդիսանում։

Այսպիսով, ռուսական նախադժում միայն մեկ հարցում էին ընդառայ գնում գերմանական ցանկություններին. խոստանում էին շարգելակել Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը։

Նախագիծը Գերմանիայում առաջ բերեց խիստ առարկություններ։ Հատկապես Բեռլինում ոչ մի կերպ չէին ցանկանում զրավոր ձեռք հրաժարվել Իրանում ամեն տեսակի քաղաքական շահերից։ Քուրցիայում գերմանական զեմպան Մարշալի կարծիքով, «Գերմանիան ընդհանրապես չի կարող նման հայտարարություն անել մի այլ պետության»³²։ Ընդհանրապես նախագծի երկրորդ կետը բնավ չէր համապատասխանում Գերմանիայի շահերին, որովհետև երանում նույնիսկ ոչ մի խոսք չէր ասվում այն մասին, որ Պետերբուրգը սկզբունքորեն համաձայն է Բաղդադի երկաթուղին միացնել իրանական երկաթուղիների հետ։

³⁰ Անգլո-ռուսական համաձայնագրից զեռ չէր կնքվել և բնականաբար Պետերբուրգը չէր ցանկանում ժամանակից շուտ ժամանցուց անել այն գտուտ սահմանները, որի նկատմամբ ինչք հավանություններ ուներ։

³¹ АВПР, ф. Переписки в стод., л. 4148, л. 2; GP, Bd. XXII, t. I, № 7364, s. 38—41; Bd. XXV, t. I, № 8580, Anlage; Bd. XXV, t. I, № 8649, s. 231—234, № 8580, s. 123—124.

³² GP, Bd. XXV, t. I, № 8582 (Մարշալի 1907 թ. մարտի 4/17-ի նամակը Քյուլդիին)։

Երկարատե քննարկումից հետո մշակվեց համաձայնագրի գերմանական հականախագիծը, որը 1907 թ. հունիսի 5/18-ին հանձնվեց Պետերբուրգի կարխենտին: Այստեղ առաջարկվում էր պայմանավորվել Իրանում ռուս-գերմանական հարաբերություններին վերաբերող բոլոր վիճելի հարցերի շուրջը: Սակայն հականախագիտում խոսք անգամ չէր ասվում այն մասին, որ Գերմանիան հանաչում է Ռուսաստանի հատուկ շահերը Իրանում և հրաժարվում է այդ երկրում իր ունեցած քաղաքական շահերից: Ավելին, Ռուսաստանից պահանջվում էր Իրանում գերմանական առևտրի նկատմամբ հանաչել բառանց որևէ անհավասարության, տնտեսական ազատության և կոլոնիզացիայի: Այնուհետև երկրորդ հոդվածը նեթարկվում է լրիվ փոփոխության: Այն վերաժողվում է համաձայնագրի կենտրոնական հոդվածի: Նրանում առաջ է քաջվում մի պահանջ, ըստ որի Ռուսաստանը կառուցելու է երկաթուղային մի գիծ, որը իրանական հանաչարհների ապագա ցանցը միացնելու է Բազազի երկաթուղուն: Այն պետք է գուրս գար դեպի Քուրդ-իրանական սահմանը (հաննկիևի մոտ) և պետք է կառուցվեր Բազազի երկաթուղու Սադիչե-հաննկիև հյուսիսարևմտյան շինարարության ավարտի պահին: Բացի այդ, երկու կառավարությունները պարտավորվելու էին այն գծերի վրա, որոնք ապագայում Իրանը միացնելու էին Քուրդիայի հետ, շմտցնել տարանցիկ մաքսատուրքեր և տարբերակված տարիֆներ⁴³:

Գերմանական հականախագիծը ստանալուց առաջ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունում պարզեցին, որ դեռևս 1907 թ. ապրիլին Քեհրան է ժամանել «Գերմանական արևելյան բանկին» («Ռոյլե օրիենտալանկ») գիրենկոտոր Հիրքերա Գուտմանը, որպեսզի 1906 թ. հունիսին կնքված գերմանո-իրանական կոնվենցիայի հիման վրա բանակցություններ վարի բանկային կոնցեսիա ստանալու համար⁴⁴: Գուտմանի առաջ քաջած բանկային կոնցեսիայի պահանջները շահի կոզմից դադարապես հանձնվեցին Քեհրանում ռուսական դեսպանորդ Գարուվիդին և հաղորդվեցին Պետերբուրգ⁴⁵: Իր հաղորդագրության մեջ դեսպանորդը գրում էր. «Գերմանացիների կոզմից ներկայացված պահանջների ուսումնասիրությունից երևում է, որ հակառակ բազմիցս տրված իրենց հավաստիացումներին, գերմանական կառավարությունը անկասկած

⁴³ ОР, Bd. XXV, t. I, № 8588. Anlage; АВПР, ф. Персидский стол, д. 4148, л. 118—119.

⁴⁴ ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 28, д. 359, л. 12, 179.

⁴⁵ Центральная Государственный военно-исторический архив, ф. 2000, оп. I, д. 1028, л. 200(այսուհետև՝ ЦГВИА).

գնտրում է քաղաքական արտոնություններ, որոնք ընդ որում բացահայտ կերպով ուղղված են Պարսկաստանում մեր շահերի դեմ⁴⁵։

Այն հանգամանքը, որ Բեռլինի ներկայացրած հականախագիտում բացակայում էր Իրանում գերմանական քաղաքական շահերից հրաժարվելու և այդ ներկրում սուսական հատուկ շահերը նախաշնորհ հիշատակությունը, Բեհրանից ստացված հաղորդագրություն ֆոնի վրա, պետք է ստիպեր ցարական դիվանագիտությունը մտածմունքի մեջ ընկնել։ Միանգամայն սկզբնապես էր, որ գերմանացիների գործունեությունը Իրանում բացարձակապես չի համապատասխանում Ելոնի, Մյուլլերի և Բյուլովի կողմից արված բազմաթիվ հավաստիացումներին, Իրանում գերմանական քաղաքականության քաղաքական անստիպան նպատակների մասին։ Բեռլինում սուսական զեպան Օստեն-Սակենը միամտորեն փորձում էր Բեռլինի կարիներտի խոսքի և գործի միջև եղած անհամապատասխանությունը բացատրել Վիլհելմ II-ի վրա արդյունաբերական և ֆինանսական շրջանների անմիջական ազդեցությամբ, հավաստիացնելով, որ արտգործմինիստրությունը դրա հետ ոչ մի անելություն չունի, որովհետև իբր քի նա հաճախ տեղյակ չի լինում այն նախագծերին, որոնք ծրագրվում են կալվերի և նրա շրջապատի գործիչների կողմից⁴⁶։

Բանկային կոնցեսիան Գերմանիայի կողմից ներկայացված պահանջների ծավալով մերժվելուց հետո⁴⁷ ուղիղ նրեք որ անց, հուլիսի 14/27-ին Պետերբուրգում զումարված հատուկ խորհրդակցությունում քննարկվում էր գերմանական հականախագիծը և ցարական արտգործմինիստրությունում արդեն մշակված համաձայնագրի նոր սուսական նախագիծը։ Վերջինս պարունակում էր նշանակալից զիջումներ Գերմանիային։ Այսպես, օրինակ, նրկորդ կողմում սուսական կառավարությունը պարտավորվում էր հյուսիսային Իրանում ապագա նրկաթուղային ցանցը Բաղդադի էանապարհին միանալու զեպում սմյուս ուղղությունների համեմատությամբ նախապատվությունը տալ այն գծին, որը

⁴⁵ Ըսել տեղում, Բ. 202: АВПР, ф. Миссия в Персия, оп. 328 а, 1906—1908 г., л. 45, л. 25.

⁴⁶ АВПР, ф. Переделский стол, 1907 г., л. 4455, л. 204—208; АВПР, ф. Канцелярия, 1907 г., л. 17, л. 180 (Օստեն-Սակենի 1907 թ. հուլիսի 22-ր (հուլիսի 12-ի) նամակը Բզգյուլույն)։

⁴⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Ա. Քայլուրցյան, Իրանում ինգլիզախոսական Գերմանիայի քաղաքականության հարցի շուրջ 1905—1914 թթ. սՄերսվոր և Միլիտարնիսի նրկերի և ժողովուրդներ, Շ. 4 (Իրան), Նրան, 1969.

թուրք-պարսկական սահմանում միանալու էր Սադիշ-եանեկին գծի հետ...»⁴⁴։ Հենց այս պարտավորությունն էլ քննադատության ենթարկվեց խորհրդակցությունում բոլոր ելույթ ունեցողներին կողմից։ Ֆինանսների մինիստր Կոկովցովը, օրինակ, նշեց, որ Գերմանիայի հետ կնքվող համաձայնագրի զլխավոր նպատակն է Իրանը մեկուսացնելու Բաղդադի նահապարհից, իսկ դրանից խուսափելու համար անհրաժեշտ է կասեցնել Սադիշ-եանեկին Էլուզի միացումը իրանական երկաթուղիների ապագա ցանցի հետ։ Նրա կարծիքով, երկրորդ հոգվածը պետք էր փոխել ամեն լրիվ ազատություն առաջնությունը իմաստով կառուցելու նախնական հետ միացնող գծեր միայն այն ժամանակ, երբ դա մեր կողմից զիտվի ցանկալի։ Համենայն դեպս մեր ձեռքերը չկապելու համար թեկուզև բարոյական պարտավորությամբ»⁴⁵։

Համարյա բոլոր ելույթ ունեցողները միահամուռ կերպով պաշտպանեցին Կոկովցովին, և Իզվոլսկուն մնում էր միայն խոստանալ, որ երկրորդ հոգվածը փոփոխության կենթարկվի արված դիտողությունների համաձայն։

1907 թ. օգոստոսի սկզբին վերջապես պետք է անդի ունենար Նիկոլայ II-ի պատասխան այցը (առաջինը տեղի էր ունեցել Բյուրկում) գերմանական կալզերին։ Այդ այցելությունը տեղի ունեցավ Սվինեմյունդում օգոստոսի 3-ին։ Հանդիպման օրերին Բեռլինում Իզվոլսկու քաղաքականությունը դիտում էին որպես ուսուցիչական մեթոդական շահերին հիմնականում համապատասխանող քաղաքականություն, և այդ պայմաններում, իհարկե, իմաստ չունեին շոշափել Իրանի և Բաղդադի երկաթուղու մասին միանգամայն փոփոխական թեման և դրանով իսկ վտանգի տակ դնել կարգավորվող հարաբերությունները։ Ըստ երկուլյթին խորհրդակցության ժամանակ որոշեցին ուսական այցելուների նկատմամբ զրավել ամենաբարյաղակամ դիրք և հնարավորության սահմաններում խուսափել վտանգավոր թեմաներից։ Միայն դրանով կարելի է բացատրել այն, որ վերահիշյալ հարցերը Բյուլովի և Իզվոլսկու զրույցի ժամանակ շոշափվեցին ամիայն ընդհանուր կերպով։ Ընդ որում գերմանական կանցլերը, շնայած նրան, որ Մյուլլերի դեմակում հիշյալ հարցը քննության էր ենթարկվում վերին աստիճանի մանրամասնորեն և շեշտվում էր, որ Գերմանիայի համար համաձայնագրի ամբողջ նշանակությունը ամփոփվում է երկրորդ հոգվածում և որ Ելույթ

⁴⁴ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, л. 1380, л. 181.

⁴⁵ АВПР, ф. Персидский стол, л. 2292, л. 46—47 (1907 թ. հուլիսի 14/27-ի նախնական խորհրդակցության մատյան)։

մանագիրը առանց երկրորդ հոգվածի ոչ մի արժեք չունի և գերմանական պետական այն գործիչը, որը կկենքեր պայմանագիրը առանց այդ երաշխիքի, ծանր վիճակում կգտնվեր հասարակական կարծիքի առչե⁵⁰, վկայակոչում էր այն, որ ինքը չի հիշում Շյոնի կողմից Իզվոլսկուն հանձնված հուշագրի բոլոր մանրամասնությունները: Այդ պատճառով նա խնդրեց Իզվոլսկուն հիշյալ հարցի վերաբերյալ բանակցությունները շարունակել Պետերբուրգում⁵¹, Առաջարկությունը միանգամայն համապատասխանում էր նաև ռուսական մինիստրի մտազրույթուններին: Վերջինս հայտարարեց, որ կարևոր է պայմանավորվել այնպես, որ իր տեսեսական ներթափանցմամբ զեպի Իրան Գերմանիան չվնասի Ռուսաստանի ավանդական շահերին այդ երկրում և զբաղով իսկ առիթ չտա երկու երկրների միջև անցանկալի պայքարի⁵²:

1907 թ. սպտտոսի 18/31-ին ստորագրվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, որով Միջին արևելքը այս երկու պետությունների միջև բաժանվում էր ազգացույցի գոտիների: Համաձայնագիրը կնքելիս Ռուսաստանը և Անգլիան հետապնդում էին միանգամայն տարրեր նպատակներ. ցարիզմը ցանկանում էր ժամանակավորապես կոնսերվացման ենթարկել իր դիրքերը Միջին արևելքում և իր համար ապահովել խաղաղ զարգացման այնքան անհրաժեշտ շրջանը, միևնույն անգլիական իմպերիալիզմը առաջին հերթին ձգտում էր դաշնակից ձեռք բերել Գերմանիայի դեմ մղվող պայքարում⁵³:

Բնականաբար, անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքման լուրը գերմանական մայրաքաղաքում ընդունվելու էր մեծագույն դժգոհությամբ⁵⁴: Մյուս կողմից Լոնդոնը տարրեր ուղիներով ճնշում էր գործադրում Պետերբուրգի վրա, պահանջելով Գերմանիայի հետ հարաբերությունների հարցում լիախառել դաշնակցային պարտավորությունները Անգլիայի հանդեպ⁵⁵: Այսպիսով, ցարական կառավարության առչև կանգնած էր դժվարին երկընտրանք. Բեռլինի հետ անչառ բանակցությունների շարունակումը կնշանակեր ռիսկի ենթարկել հարաբերու-

⁵⁰ GP, Bd. XXII, № 7375 (Մյուլխհեյդե 1907 թ. հուլիսի 8/22-ի նամակը Քյուլմիխ):

⁵¹ АВПР, ф. Канцелярия, 1907 г., л. 42, л. 209.

⁵² GP, Bd. XXII, № 7379 (Շյոնի 1907 թ. հուլիսի 28-ի (սպտտոսի 10-ի) նամակը Քյուլմիխ):

⁵³ Զե' = H. Nicolson, նշվ. աշխ., էջ 234.

⁵⁴ Զե' = GP, Bd. XXV, t. I, № 8536.

⁵⁵ Զե' = BD, vol. VI, № 71.

Յյունները Լոնդոնի հետ. ենթարկվել անգլիական ճնշմանը, կնշանակեր սուպանալիցի տակ դեմի ուսուցիչական հարաբերությունները: Իզվուսկին ընտրեց երրորդ ուղին. ես ուղղակի զազարեցրեց բանակցությունները Գերմանիայի հետ: Միաժամանակ Լոնդոն ուղարկվեց հանգրստացուցիչ մի նամակ, որտեղ ասվում էր, որ Ռուսաստանում, ինչպես Անգլիայում ու Ֆրանսիայում, զգրմանական նախագիծը համակրանքի շարժանացավ, և բացատրվում էր, որ Պետերբուրգի և Քեոլի-նի միջև կարծիքների փոխանակության բնական նպատակն էր երաշխավորել Ռուսաստանի կենսական շահերը Պարսկաստանում, այսինքն այն եռյակ շահերը, որոնք ճանաչվել են Անգլիայի կողմից նրա հետ վերջերս կնքված կոնվենցիայում, մինչդեռ Գերմանիան ցանկանում էր բնագր-թաղանթի Ռուսաստանի սկզբունքային դիմագրությունը Բաղդադի երկաթուղու հարցում և այդ երկաթուղու նախագծի ո՛չ Ֆինլանդական և ո՛չ էլ տեխնիկական կողմերը կարիներանների միջև երբեք չեն քննարկվել²⁴:

Գերմանիայի հետ բանակցությունները զազարեցնելու համար Իզվուսկին ընտրեց գործողության բավականին հետաքրքիր մեթոդ: 1907 թ. դեկտեմբերի 7/20-ից (այսինքն՝ Լոնդոն ուղարկված նամակից մեկ օր անց) Պետերբուրգից Քեոլին, ուսական գեսպանության և մասնավորապես Օստեն-Սակենի բանձնական ծանոթության համար սկսում են ուղարկել Գարսիգի հեռագրերի պատճենները Քեոլանում գերմանական գեսպանորդի պաշտոնակատար Ռիխտհեյմերի քաղաքական ուժգին գործունեության մասին, այն հաշվով, որ Օստեն-Սակենը այդ հեռագրերի բովանդակությունը հազարի գերմանական արտոգրծմինիստրությունը²⁵:

Դեկտեմբերի 8/21-ին Իզվուսկին հանդիպեց Պետերբուրգում գերմանական նոր դեսպան Պուրտալեսի հետ և խոսակցություն սկսեց Իրանի և Բաղդադի երկաթուղու մասին: Ե՛ս օգտվեցի այդ առիթից. — հաշորդ օրը գրում էր ես Օստեն-Սակենին, — որպեսզի բացեիրայ բացատրեմ կոմս Պուրտալեսին, որ մեզանում ակամայից կասկածներ են ծագում նշված նպատակին հասնելու հնարավորության մասին: Ե՛մեր կողմից, — հայտարարում է Իզվուսկին Պուրտալեսին, — գոյություն ունի կատարյալ պատրաստակամություն ընդառաջ գնալու Գերմանիային Բաղդադի երկաթուղու հարցում...», Ե՛մակայն այդ դեպքում Գերմանիան ևս պետք է միանգամայն անկեղծորեն հրաժարվի հյուսիսային Պարսկաստանում մեր

²⁴ B. Slebert, Graf Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel. Bd. I, Berlin, 1930. S. 9ff; ան՝ Ե՛մ ԱՅՊՐ, ֆ. Политархив, д. 3627, л. 13.

²⁵ 34՝ Ե՛մ ԱՅՊՐ, ֆ. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 75.

քաղաքական-տնտեսական տիրապետող շահերին դիմադրավելուց և նըշված շրջանում դադարեցնել իր առաջընթաց քաղաքականությունը⁵⁸։ Այնուհետև միևնույն պահում է մեկ առ մեկ թվարկել այն բոլոր փաստերը, որոնք վկայում էին իրանում գերմանական իմպերիալիզմի տնտեսական և քաղաքական ակտիվության մասին, սկսած բանկային կոնցեսիայից, վերջացրած Ռիխտհոֆենի գործունեության վերաբերյալ վերջին հազոր-դազրություններով, չմոռանալով հիշատակել նաև համաձայնագրի գերմանական հակաանխափի վերին աստիճանի կտրուկ բնույթի մասին։ Ընթիլի նկատի ունենանք, որ պարոն Շտեմբիլը, Քեհրանում Գերմանիայի դիվանագիտական գործունեության այդ եռանդուն գործիչը, այժմ դարձել է գերմանական արտաքին գործերի միևնույնի մերձավոր օգնականը,— շարունակում էր Իզվուլսկին,— ապա միանգամայն հասկանալի է, որ մենք անհանգստությամբ ենք նայում պարսկական գործերի բնագավառում Գերմանիայի հետ մեր հարաբերությունների ապագային և ինքներա մեզ հարց ենք տալիս, հնարավո՞ր է արդյոք հասնել մեր կողմից այնքան ցանկալի համաձայնագրին։ Մենք չենք կարող չզգալ, որ Պարսկաստանում կանգնած ենք պատմական իրավունքների և շահերի հողի վրա, և եթե ստիպված լինենք սրաի նմուցով այդ հողի վրա պայքարի դուրս գալ Գերմանիայի հետ, իհարկե, միանգամայն խաղաղ պայքարի, դրա համար մեր տրամադրության տակ կան ազդու միջոցներ։ Բայց կրկնում եմ, մենք անկեղծորեն ցանկանում ենք խուսափել այդ պայքարից և գտնել մի այնպիսի ձևակերպում, որը հավասարապես ընդունելի լինի երկու կողմերի համար⁵⁹։

Թեև գերմանական դեսպանը, իր կառավարությանը հազորելով այդ զրույցի մասին, գրում էր, որ այնուամենայնիվ նա ստացավ այն տպավորությունը, որ Իզվուլսկին սվեռականորեն չի ցանկանում, որ բանակցությունների թելերը կտրվեն⁶⁰, սակայն իրազարձությունները ցույց տրվեցին, որ ցարական միևնույնի հենց այդ էր ցանկանում։ Չնայած Բեռլինի բոլոր հավաստիացումներին, որ իրանում Գերմանիան աշխատում է ձեռք բերել միայն առևտրական գործունեության ազատություն⁶¹ և չնայած նրան, որ Բեռլինը Քեհրանից ետ կանչեց Ռիխտհոֆենին և նրա

⁵⁸ Նույն տեղում, Ճ. 21 ր., Ճ. 59 (Իզվուլսկու 1907 թ. գեկտեմբերի 2/22-ի նամակը Օսան-Մակոնին)։

⁵⁹ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, Ճ. 21 ր., Ճ. 60—61. Պարսկաստանի հաշվառությունն այդ մասին օտ՝ օ GP, Bd. XXV, t. 1, № 8592։

⁶⁰ Նույն տեղում։

⁶¹ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, Ճ. 75, Ճ. 84—86.

փոխարեն նշանակեց Քվադթին, համաձայնագրի վերաբերյալ բանակցութիւններն ընդհատվեցին համարյա երեք տարի:

Բանակցութիւնների ընդհատումով արտացնայես թվում էր, որ Պետերբուրգը ուզում է հակազդել Գերմանիայի գործունեութիւն ակտիվացմանն Իրանում: Իսկ անգլիացիների համար անշատ բանակցութիւնների ընդհատումը կարող էր թվալ, որպես Պետերբուրգի վրա իրենց նշում գործադրելու հետևանք: Մինչդեռ իրականում, թե՛ն զսուներ որոշակի նշանակութիւն, պատճառներն ազելի խորն էին: Կասկած չկա, որինակ, որ ռուս-գերմանական բանակցութիւնների ստեղծմանը նպաստեց նաև այն, որ շուտով ցարիզմի ուշադրութիւնը սևեղեց նրա համար նշանակալիորեն ազելի սուր և վտանգավոր այն իրադարձութիւնների վրա, որոնք ծավալվեցին Բալկաններում: 1908—1909 թթ. բալկանյան իրադարձութիւնների հետևանքով, համաձայնագրի վերաբերյալ հարցը չէր բարձրացվում նաև Բեռլինի կարինեաի կողմից:

Ռուս-գերմանական բանակցութիւնների ընդհատումից հետո Բեռլինը թե՛հրանում իր զննչանորոգին խորհուրդ տվեց զրուսերէլ շղջավածութիւն, հույս ունենալով, որ ռուսները շնն կարող Իրանում երկար ժամանակ խաղաղ համագործակցել անգլիացիների հետ և վերջ ի վերջո անգլո-ռուսական Անտանտը, որը գերմանացիները համարում էին սշափից ազելի հակաբնական, ներսից կպայթի⁶²: Երբ, 1909 թ. փետրվարին, Ավստրո-Հունգարիան առաջարկեց Գերմանիային պայմանավորվել Իրանում Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ համաձայնեցված քաղաքականութիւն վարելու մասին, Բյուլովը խորհուրդ տվեց բթողնել, որ նրանք այրվեն սեփական յուղի մեշա: Նրա կարծիքով, Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կողմից միշամատութիւնը միայն Էկհամախմբեր Անտանտի երկրները⁶³:

Սակայն այդ զիմանադիտական շղջավածութիւնն ուղեկցվում էր Իրանում գերմանական ազդեցութիւնն ամրապնդելու անզադրում աշխատանքով: Այդ գործունեութիւնը ուժեղացավ հատկապես 1908 թ. վերջի և 1909 թ. հեղափոխական իրադարձութիւնների շրջանում: Գերմանիան սկսեց Իրան ներմուծել մեծ քանակութիւն մր զենք և զինամթերթ⁶⁴, որը որպես կանոն բաժանվում էր հակառուսական արամադրութիւններ ունեցող ցեղերի շրջանում: Իրանական Ասրպատականում գերմանացիները (հատկապես ՎՄՍՍԻԳ և Շյունեմանն ընկերութիւնը)

⁶² GP, Bd. XXVII, t. II, № 10072.

⁶³ Նույն տեղում, № 10073:

⁶⁴ Martin Bradford Cary, Նշվ. աշխ., էջ 188.

ձեռնամուխ եղան նաև գործարանային տիպի խոշոր ձեռնարկություններ բացելուն⁶⁶։ Համառ լուրեր էին շրջում նաև այն մասին, որ գերմանացիները պատրաստվում են Քավրիզում բացել նաև զենքի ֆաբրիկա⁶⁷։ 1909 թ. սեպտեմբերին Մոսսիգ և Շյունեմանը ընկերությունը Քավրիզում հրապարակեց շրջաբերական նամակ ուղղված եվրոպական վաճառականներին, որի մեջ առաջարկում էր իր ծառայությունները բռնների տեղափոխության և ազահովազման գործում⁶⁸։ Դա արդեն ուղղակի ունեզություն էր ուսական Եվրոպական փոխադրամիջոցների բյուրոյի մենաշնորհային իրավունքների նկատմամբ։ Բացի այդ, Մոսսիգ և Շյունեմանը ընկերությունը ուսական ազգացության գոտում սկսեց տարածել մեծ քանակությամբ ազրոնքներ⁶⁹։ Հոկտեմբերին ըստացվեց էլ ավելի տազնապալից հազորագրություն, որ գերմանացիները իրանական ներքին գործերի մինիստրից թույլտվություն են ստացել ուսական կովկասյան սահմանից 100 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ուրմիա լճի վրա նավարկություն կազմակերպելու վերաբերյալ։ Գերմանական ինժեներները պետք է գրազվեն նաև լճի շրջանում ճանապարհներ անցկացնելու աշխատանքներով⁷⁰։ Այդ կոնցեսիան խափանելու համար պահանջվեց Քեհրանում ուսական միսիայի եռանդուն շնչումը շահական կառավարության վրա, որը ստիպվեց այդ կոնցեսիան հանձնել ուսական Եվրոպիկ նախապարհի ընկերությանը⁷¹։

Հարկ է նշել, որ 1909 թ. կանցլերի պաշտոնում Բյուլովի փոխարինեց Բեթման-Հոլվեզը։ Քանի որ 1907 թ. տեղը-ուսական համաձայնագրի կնքումից հետո թշնամական պետությունների օղակը ավելի ու ավելի էր սեղմվում Գերմանիայի շուրջը, այդ պատճառով գերմանական կառավարող շրջաններն իրենց առաջնահերթ խնդիրն էին համարում պայթեցնել թշնամական խմբավորումը, դիվանագիտական կամ ռազմական ճանապարհով նրանից դուրս բերել նրա մեկ կամ մի քանի անդամներին։ Հենց այդ խնդիրն էլ դրվեց նոր կանցլեր Բեթման-Հոլվեզի վրա, որը հանդիսանում էր գերմանական իմպերիալիզմի Եվրոպայի տարատեսակը և գերմանական ամիլին եվրոպական դաշինքի ստեղծման համոզված կողմնակիցը։

⁶⁶ Տե՛ս Н. Н. Бобыкин, Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901—1923, Тифлис, 1923, стр. 37.

⁶⁷ АВПР, ф. Персидский стол, д. 4456, л. 156.

⁶⁸ Եսկե տեղում, Թ. 184:

⁶⁹ А. Хачаб, Экономическое положение современной Персии и ее торговли с прочими странами. «Мир ислама», СПб., 1912, т. 1, № 2, стр. 171.

⁷⁰ АВПР, ф. Персидский стол, д. 4456, л. 168.

⁷¹ ЦГВИА, ф. 2030, оп. 1, д. 3906, л. 2.

Գերմանական եւր կանցիբը, սակայն, շատ շուտով համոզվեց, որ Անտանտի ինքնաքայքայման հույսերը ունի չեն: Այդ պատճառով, օգտորդելով բարենպաստ պահից, գերմանական դիվանագիտութիւնն իրանում ակտիվացրեց իր գործունեութիւնը եւս թաղաքական բացահայտ միջամտութիւն բնագավառում: 1909 թ. հոկտեմբերին ռուսական միսիային սկսեցին լուրեր հասնել իրանական որոշ մինիստրներին և գերմանական ռազմական գործակալի միջև աշխույժ կապերի մասին: Եւհական առաջին մինիստր Անփահզարը ռուսական զեւպանորդ Պսիլեսկի-Կոզլիչի նշման տակ շոտստովանեց, որ ինքը, իսկպպես, տեսակցութիւն է ունեցնլ գործակալի հետ, որան ազելացնելով, որ Պարսկաստանում գոյութիւն ունեն զանազան կոմիտեներ, որոնք կցանկանային պարսկական բանակի ուսուցումը հանձնել գերմանացիներին⁷¹:

1910 թ. սկզբին գործը հասավ Պետերբուրգի և Քեոլիի միջև հարաբերութիւնների նշանակալից սրմանը: Դրան մեծապես նպաստեց եւս այն, որ Անգլիան և Ռուսաստանը իրանական կառավարութիւն խնդրանքով որոշեցին իրանին հատկացնել 20 միլիոն ֆրանկի շահով կանխավճար: Գերմանական դիվանագետների համար դժգոյս չէր հասկանալ, որ կանխավճարի պայմանները⁷² կոչված էին ապահովելու ռուսական ցարիզմի և անգլիական իմպերիալիզմի մենաշնորհային դիրքերն իրանում և ուղղված էին առաջին հերթին Գերմանիայի դեմ:

Քեոլիը առիթը բաց չլքեց Պետերբուրգի կարիներտի վրա կրկին նշում գործադրելու համար: Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրի մոտ 1910 թ. հունվարի 5/18-ին դիվանագիտական ընդունելութիւն ժամանակ Պարտալեօր Իզոլտսկուն հաղորդեց, որ իրեն հանձնարարված է քողորել վերահիշյալ հարցի առթիվ⁷³:

Գերմանիայի կողմից ձեռնարկված քայլը ցարական արտաքին գործերի մինիստրութիւնում առաջ քերեց ընդհանուր տագնապ: Երմանացիները մեզ միշտ ասում էին,—զրում էր իրանական գործերով զրազվող մինիստրութիւն լինովնիկներից մեկը,—որ իրենք պարսկական գործերում շահագրգռված են ոչ թե թաղաքականապես, այլ միայն տնտեսական առումով: Սակայն նրանց ներկա էլույթը տեղի է ունենում զուտ թաղաքական հողի վրա: Եթե մենք այժմ զիջենք նրանց, դա կը նշանակի թույլ տալ Գերմանիային մասնակցել պարսկական թաղաքա-

⁷¹ АВІР, ф. Персидский стол, л. 4456, л. 179.

⁷² Մանրաման ան'ա «Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии», вып. IV, стр. 51—52.

⁷³ АВІР, ф. Персидский стол, л. 4457, л. 10.

կանությանը, և այդ քայլը կլինի անդամային: Հեղինակը այնուհետև խորհուրդ էր տալիս Քեոլիներին տալ Եզնաական Հակահարվածը⁷⁴:

Իզվուսկին անմիջապես կազմեց Լոնդոնի հետ՝ գործադրությունների ընդհանուր պլան մշակելու համար⁷⁵: Վերջի վերջո որոշեցին գործել ավելի զգույշ, քան զա առաջարկվում էր ցարական շինովնիկի կողմից⁷⁶: Սակայն Պետերբուրգի կարիներտի պատասխանը Պուրտալեսի բողոքին չբավարարեց Քեոլիներին: Այնտեղից սկսեցին իսկական հեղինակական գրոհ, նպատակ ունենալով ստիպել Ռուսաստանին համաձայնության մեջ մտնել Գերմանիայի հետ: Պուրտալեսին Հանձնարարվեց ակնարկել Իզվուսկուն, որ, եթե Պետերբուրգը Գերմանիային զիջումներ չանի Բազդադի երկաթուղու հարցում, հնարավոր է գերմանական քաղաքականություն հետագա ակտիվացումն Իրանում: Դեսպանի անձնական տեղեկության համար հաղորդվում էր, որ Իրան է մեկնում ԵՊՈՂԵ Օրինեսո բանկիր ներկայացուցիչ Սալիզ Ռյուֆեն, որին հանձնարարված է սիրադրության հետ ժանոթանալու համար ուղևորություն կատարել Քեհրանից Բազդադ՝ Խանեկիկի վրայով (այսինքն՝ ապագա երկաթուղային չյուղի ուղեգծով): Ռյուֆեի ճանապարհորդության զլխավոր նպատակն էր, — ինչպես խիստ մտերմաբար հաղորդվում էր Պուրտալեսին, — Եզարոն Իզվուսկուն գործնել ավելի զիջող մեր ցանկությունների նկատմամբ⁷⁷: Հիշյալ բանկի կողմից Ռյուֆեին հանձնարարված էր նաև պարզել Քեհրանում բանկի բաժանմունք բաց անելու հնարավորությունը⁷⁸: Հարկ է նշել, որ Քեոլիների և Ստամբուլի միջև նախապես համաձայնեցված ծրագրով Քուրքիան անմիջապես աշակցություն ցույց տվեց Սալիզ Ռյուֆեի միսիային: Քուրքական գործակալությունը Քեհրանի շուկայում և հասարակական այլ վայրերում սկսեց լուրեր տարածել Իրանում Եզիմանացիների օգտակար գործունեությունը մասին, ձրիաբար բաժանում էր Քուրքական թերթեր, որոնք լնփ-լնցուն էին հակառուսական հոգվածներով և այնպիսի նյութերով, որոնք աշխատում էին համոզել ընթերցողին, որ Իրանի միակ փրկիչը Գերմանիան է⁷⁹: Ընդհանրապես

⁷⁴ АВПР, ф. Персидских дел, д. 4456, л. 231—232.

⁷⁵ В. Stebert, ԿԶԳ. աշխ., Bd. I, № 153.

⁷⁶ Պետերբուրգի պատասխանը, Պուրտալեսին հանձնվեց 1910 թ. Հունվարի 27-ին (փետրվարի 5-ին), տե՛ս GP, Bd. XXVII, т. II; № 10091, Anlage. 84՝ և 84՝ В. Stebert ԿԶԳ. աշխ., Bd. I, № 157.

⁷⁷ GP, Bd. XXVII, т. II, № 10093. (84՝ և 84՝ 1910 թ. փետրվարի 13/26-ի համառը Պուրտալեսին):

⁷⁸ Ս. Ռյուֆեի և նրա միսիայի մասին լանքաման տե՛ս Martin Bradford Gary, ԿԶԳ. աշխ., էջ 124—125.

⁷⁹ «Русское слово», 1910 г., 13 мар.

Իրանում Քուրդիայի հետ համագործակցությունը Գերմանիայի առջև բաց էր անում ուղղակի փայլուն հեռանկարներ: Այդ պատճառով գերմանական իմպերիալիզմը նպատակադրում ու հրահրում էր Օսմանյան կայսրության ազդեցիկ զավթողական քաղաքականությունն Իրանում, որին նա ձեռնամուխ էր եղել 1905 թվականից և որը շարունակվեց ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը⁸⁰:

Բաղդադի երկաթուղու հարցում 1910 թ. Գերմանիայի ակտիվ քաղաքականության պատճառները, բացի մի շարք այլ հանգամանքներից, թաքնված էին նաև նրանում, որ դեռևս 1909 թ. դեկտեմբերին Քեհրանում գերմանական զեսպանորդ Փվադթը իր կառավարությանն առաջարկեց Իրանում Գերմանիայի քաղաքական գծի նոր տարբերակ: Նրա էությունը կայանում էր նրանում, որ այդ երկրում կարևոր կոնցեսիաներ ստանալուց հրաժարվելու դիմաց Գերմանիան պետք է փոխհատուցում ստանար Ռուսաստանից այն առումով, որպեսզի վերջինս աշակցեր Գերմանիային Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցում⁸¹: Սակայն գերմանական գրոհը Ռուսաստանի, ինչպես նաև Անգլիայի նկատմամբ 1910 թ. չէր սահմանափակվում միայն Բաղդադի երկաթուղու պոտենցիալ շրջանակներում: Այսպես, 1910 թ. մարտի սկզբին Քեհրանում հայտնվում են ինչ-որ «Միջազգային սինդիկատի» ներկայացուցիչներ, որի կազմը ռուսական միտին այսպես էլ շկարողացավ պարզել, սակայն արտաքին գործերի մինիստրության ավյալների համաձայն նրա մեջ մտնում էին գերմանական կապիտալիստները⁸²: Սինդիկատը շահական կառավարությանն առաջարկեց 500 հազար ֆունտ ստերլինգի շահով կանխավճար (այսինքն՝ 100 հազարով ամենի, քան տալիս էին Անգլիան և Ռուսաստանը միասին): Այնուհետև, Իրանում ակսեցին լուրեր պտտվել այն մասին, որ իբր Գերմանիան առաջարկել է շահական կառավարությանը մի խոշոր փոխառություն⁸³: Քեհն Սեփահզարը, ի պատասխան Պեկլևսկի-Վոզելլի հարցման, կտրուկ կերպով ժխտեց այդ լուրը⁸⁴, սակայն Պետերբուրգի անգլիական զեսպանությունից ստացվեց մի հազորդագրություն, որտեղ խորհրդապահորեն հայտնվում էր, որ

⁸⁰ Այդ մասին մտերմաբան աճ՝ Վ. Ս. Քայրուզյան, Քուրդիայի քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ XX դ. սկզբին, «Մերնավոթ» և Միլլի արևելյի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 5 (Քուրդիա), էջ 219—257:

⁸¹ GP, Bd. XXVII, t. II, № 10690.

⁸² ЦГВИА, ф. 2000, л. 1380, з. 173.

⁸³ ЦГВИА, ф. 2000, л. 3897, а. 132 և з. 3898, а. 39.

⁸⁴ Նույն աճում, թ. 135:

Քեհրանում անգլիական դեսպանորդ Քարկլայի հետ խոսակցության ժամանակ իրանական ֆինանսների մինիստրը հաստատել է այդ փաստը⁶⁶։ Միաժամանակ ռուսական հաշվառու-վարկառու բանկի Մաշհադի բաժանմունքից հազորդագրություն ստացվեց, որ գերմանական կապիտալիստներն աշխատում են ձեռք բերել ռուսական իմպերիալիզմի համար խոշոր ռազմաստրատեգիական և առևտրական նշանակություն ունեցող Մաշհադ—Գաուրան ճանապարհի կոնցեսիան, դրա համար առաջարկելով 2,5 միլիոն ռուբլի⁶⁷։

Մի խոսքով, արդեն բացահայտ նշաններ կային իրանում գերմանական իմպերիալիզմի տնտեսական և քաղաքական կտրուկ ակտիվացման մասին։ Այդ առթիվ Պոկլևսկի-Կոզլևի կատարած հարցմանը Քվադթը պատասխանեց, որ իր կարծիքով Էնկերկայումս այստեղ գերմանական ձեռնբերցություն համար բացվում է լայն տարածք, և ինքը զրուցում է, որ Գերմանիան լպեռք է Պարսկաստանում հրաժարվի իր դիրքերից բացառապես Ռուսաստանի նկատմամբ տածած սենտիմենտալ բարեկամության պատճառով։ Նա պետք է կամ գործի ակտիվորեն հագուտ առևտրի և իրանում գերմանական ձեռնարկությունների զարգացման և կամ հրաժարվի այդ բոլորից համապատասխան փոխահատուցման դիմաց և ապա փակի իր միսիան Քեհրանում, այն փոխարինելով գլխավոր հյուպատոսությունը Քվադթը հայտնեց նաև այն միտքը, որ Էպեռք է շտապել լուծում տալ այդ երկրներանքին, որովհետև կոզմեսկի ճանապարհով իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն կանխավճարի համար Ռուսաստանի և Անգլիայի կողմից զբաղված պայմանները այնպիսին են, որ Պարսկաստանը շուտով բոլոր տեսակետներից կընկնի մի վիճակի մեջ, երբ նրա ձեռքերն ու ուժերը կապված կլինեն, որի հետևանքով անուղղակի կերպով կարող է տուժել գերմանական առևտուրը։ Պոկլևսկու այն հարցին, թե ինչպիսի փոխհատուցումներ եա ի նկատի ունի, Քվադթը ցույց տվեց իր սեղանին զբաղված Բաղդադի երկաթուղու մասին ռուսական և գերմանական կառավարությունների գրադրության պատճենները և ավստուանք հայտնեց, որ լպիսի, թե սկարո՞ղ է արդյոք այդ ճանապարհի շինարարության գործերի ներկա վիճակի պայմաններում նման փոխհատուցումը համարել բավարարո՞ւ։

Ակնարկը միանգամայն պարզ էր. Գետերբուրգից պահանջում էին վերականել ընդհատված բանակցությունները։ Ընդ որում գերմանական

⁶⁶ АВІР, ф. Политархиа, д. 3628, л. 121.

⁶⁷ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3898, л. 31.

⁶⁸ АВІР, ф. Персидскей стол, д. 4456, л. 244 (տե՛ս Պոկլևսկի-Կոզլևի

1910 թ. փետրվարի 19-ի (մարտի 4-ի) հազորդագրությունը Իզմուվան)։

կողմը հասկացնում էր, որ ինքը բնավ մտադիր չէ հրաժարվել Իրանում երկաթուղային շինարարության իր ծրագրերից: Այդ կապակցությամբ ցարիզմի դրուժյունը բարդանում էր նրանով, որ 1910 թ. լրանում էր Ռուսաստանին տված շահական կառավարության պարտավորության ժամկետը՝ Իրանում երկաթուղիների չկառուցելու վերաբերյալ: Բնույնում ռուսական գործերի հավատարմատարի հետ զրույցի ժամանակ Շյոնը հայտարարել էր, որ երկու պետությունների՝ Իրանում երկաթուղային մենաշնորհ ձևը բերելու ձգտումը հակասում է բաց զուկների և տնտեսական իրավահավասարության սկզբունքին, որի մասին բազմիցս հայտարարել են Անգլիան և Ռուսաստանը: Եթե և ներկա պահին Գերմանիան չի էլ պատրաստվում շահի տիրապետություններում ձեռնամուխ լինել երկաթուղային շինարարության, այնուամենայնիվ, դրա հնարավորությունը ասպագայում չի բացառվում, հատկապես վերջին ժամանակներս Եվրոպայի արևմտյան կառավարող պետության ֆինանսական շրջանների դրսևորած հետաքրքրության պատճառով⁶⁸:

Որք այդ առթիվ Պետերբուրգում Իզվոլսկին դիտողություն արեց Պուրտալեսին, որ 1907 թ. Գերմանիան, արգեն, համաձայնվել է հրաժարվել Իրանի հյուսիսում երկաթուղային կոնցեսիաներից, դեսպանն առարկեց, ասելով, որ Գերմանիան դեռևս ոչ մի քանից չի հրաժարվել. նաև ավելացրեց, որ սմեր հրաժարումը երկաթուղային կոնցեսիաներից մենք պատկերացնում ենք միայն այն դեպքում, եթե մեզ արվեն բավարար զիջումներ մյուս բնագավառներում: Միաժամանակ Պուրտալեսը հիշեցրեց, որ Ռուսաստանը մինչև այժմ պատասխան չի տվել Գերմանիայի ներկայացրած առաջարկություններին⁶⁹: Դեսպանի այս խոսքին անմիջապես հետևեց Բնույնի կարիներտի առաջարկությունը բանակցությունները վերսկսելու մասին: Ընդ որում Պուրտալեսը բանավոր կերպով հասկացրեց ցարական դիվանագետներին, որ Իրանում բացի ռուսական ազդեցության գոտուց գոյություն ունի նաև 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրով սահմանված ընդարձակ շեղք գոտի, որը բաց է այլ պետությունների գործունեության համար: Այսպիսով, Գերմանիան ընդլայնում էր Իրանի նկատմամբ իր հավակնությունների շրջանակը, ձգտելով այդ երկրում ձեռք բերել այնպիսի դիրքեր, որոնք իրենց նշանակությամբ շատ քիչ էին զիջելու Անգլիայի և Ռուսաստանի

⁶⁸ GP, Bd. XXVII, 1. II, 10102 (Շյոնը՝ Պուրտալեսին, 1910 թ. մարտի 18/20):

⁶⁹ Նույն տեղում, № 10102 (Պուրտալեսը՝ Բեման-Լուվեզին, 1910 թ. մարտի 18/21):

տիրապետող գիրքերին: ԵԳիպտոսական իմպերիալիզմի նպատակները, — գրում էր Սառեն-Սակենը արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Սազենովին, — պարզվում է, որ շատ ավելի էական ու կոնկրետ են, քան կարելի էր ենթադրել Պետերբուրգում կամ Պուրտալեսի և, նույնիսկ, Քեոլինում բարոն ֆոն Մյոնի արած պլատոնական հայտարարություններից⁸⁰:

Յարական զիջանագիտությանը մեծապես անհանգստացնում էր նաև այն, որ ԵԳիպտոսի իդոները ուղղված են դիտավորապես աուսական ազդեցության դատու կողմը, և որ ԵՔեոլինի կարիևնաը որսչ հույներ էր տածում որոշակի գնով շահելու Անգլիայի, հիմն ոչ համակրանքը, գեթ նրա պատեիվ վերաբերմունքը այդ իդոների նկատմամբ⁸¹:

1910 թ. գարնանը Իզվոսկին գտնվում էր արտասահմանում՝ հերթական արձակուրդի մեջ: Ապրիլի 13/26-ին գերմանական արտգործմինիստրությունում հերթական զիջանագիտական ընդունելության ժամանակ ֆոն Մյոնը Քեոլինում աուսական զեռպանության խորհրդական Շերեկոյին ակնարկեց, որ ինքը Էշատ երջանիկ կլինեք Պետերբուրգ վերադառնալու նաևապարհին Քեոլինում հանդիպել աուսական արտաքին գործերի մինիստրի հետ: Շերեկոն ֆոն Մյոնի առաջարկությունն անմիջապես հազորդեց իր զեկավարությանը⁸²: Իր հերթին Սազենովը նամակը շտապ ներկայացրեց նիկոլայ II-ին, որը դրեց հետևյալ մակագրությունը. Եվատ չէր լինի, հիմն Ալեքսանդր Պետրովիչը (Իզվոսկին — Վ. Բ.) մի քանի ժամով կանգ առնեք Քեոլինում⁸³: Ապրիլի 22-ին (մայիսի 5-ին) շտապ հեռագրով Սազենովը հրահանգեց Շերեկոյին որնէ կերպ նախազգուշացնել Փարիզից արդեն գուրա եկած Իզվոսկուն ցարի հայտնած ցանկության մասին⁸⁴: Այս իրադարձություններից անտեղյակ մինիստրին իչեցրին Ենորդէքսպրեսից և ուղարկեցին Մյոնի հետ հանդիպելու:

Խոսակցությունն անմիջապես ընթացավ Իրանի մասին: Գերմանական պետական քարտուղարը սկսեց Պետերբուրգի և Լոնդոնի հասցեին հանդիմանությունից, նշելով, որ իրանական հարցում Գերմանիան միշտ էլ եզն է լույս և չի աշխատել ստանալ ոչ մի նշանակալից կոնցեսիա: Մինչդեռ Անգլիան և Ռուսաստանը լին ցանկանում հավատարիմ մնալ

⁸⁰ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 21 г., л. 113.

⁸¹ Եսյն տեղում, էջ 112—114:

⁸² АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 78, л. 78.

⁸³ АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., л. 19, л. 20.

⁸⁴ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 78, л. 81 об.

իրենց խոստմանը՝ Իրանում առևտրական գործունեության համար Երաց դռներին սկզբունքը պահպանելու հարցում: Եյունն այնուհետև հույս հայտնեց, որ երկու պետությունները չեն պնդի իրանական կառավարությանը ներկայացրած իրենց պահանջները, որովհետև դրա դեմ զուրս կգա ինչպես Գերմանիայի, այնպես էլ մյուս պետությունների Եւրասիական կարծիքը, իսկ քոս ոչ միայն էապես կդժվարացներ, եթե անհնարին չէր դարձնի, համաձայնության մեղքերումը Գերմանիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ասիական հարցերի վերաբերյալ, որի մեջ շահագրգռված են բոլոր մասնակիցները, այլև անբարենպաստ կերպով կազդեր նաև պետությունների միջև ընդհանուր հարաբերությունների վրա, որոնք Գերմանիան կցանկանար դարձնել ավելի բարեկամական և վստահության միջոցով: Եյունը շնորհակցում էր նաև հիշեցնել Իզմուլիսի Պետերբուրգի կողմից ընդհատված բանակցությունների մասին:

Իր հերթին, ցարական արտաքին գործերի ղեկավարը պատճառաբանություններ էր բերում, որ ինքը տեղյակ չէ վերջին իրադարձություններին և չի կարող Եյունին որևիցե պարզաբանում տալ, բայց և յթացքրեց, որ և՛ Լոնդոնում, և՛ Պետերբուրգում անհանգստացած են Իրանում Գերմանիայի ակտիվ գործունեության պատճառով: Ընդհատված բանակցությունների վերաբերյալ մինիստրը հավաստիացրեց, որ ամեն նշանակություն է տալիս Գերմանիայի հետ համաձայնության գալու հարցին և Պետերբուրգ վերադառնալուց հետո անմիջապես կգրազվի այդ խնդրով⁵⁰:

Քնույնը, սակայն, շարժարարվեց այդ գրույցով: Երկու օր անց Քեաման-Լուվեզը Լոնդոնի և Պետերբուրգի իր գեսպաններին ուղարկեց հեռագրեր, որոնց մեջ ցուցում էր արվում հայտարարել երկու պետությունների մինիստրներին, որ համաձայն 1873 թ. գերմանա-իրանական պայմանագրի Գերմանիան Իրանում ունի Եւրասիական թառակի բարենպաստությանը իրավունք և այստեղից բխող հավակնություններից պատրաստ է հրաժարվել միայն Եմենի և Ռուսաստանի հետ բարեկամական պայմանագրային համաձայնության միջոցով: Սակայն այդ համաձայնությունը կարող է բարդանալ, եթե պետությունները պնդեն ընդունելու կոնցեսիաների վերաբերյալ իրենց պահանջները⁵¹:

Հազորգելով կանցլերի խոսքերը Իզմուլիսի, Պուրտալեսը ավելաց-

⁵⁰ GP, Bd. XXVII, t. II, № 10113 (Եյունի 1910 թ. ապրիլի 24-ի (մայիսի 7-ի) գեկուցագրերը Վիեննա 11-ին):

⁵¹ GP, Bd. XXVII, t. II, № 10114 (Քեաման-Լուվեզը՝ Կյունի 1910 թ. ապրիլի 25-ի և (մայիսի 2-ին):

բեց, որ ցանկալի այդ համաձայնագիրը կնքվի ավելի վաղ, քան Գերմանիան բնակարանական կարծիքի ազդեցութեան տակ ստիպված լինի պնդելու իր իրավունքների վրա: Սակայն միևնույն պահին վկայակոչեց այն, որ զեռնս լրիվ չի ժանոթացել իրերի վիճակի հետ և խուսափեց որոշակի պատասխան տալուց⁸⁷:

Այնժամ Բեռլինը հրահանգ ուղարկեց անգլիական և ռուսական կառավարութիւններին յաշտոնապես նախազգուշացնելու, որպեսզի նրանք Գերմանիային շղեղն կատարված փաստի առջև և զրանով իսկ շտիպեն նրան առաջադրութիւն կատարել իրանական կառավարութեան մոտ: մեղադրելով նրան առավել բարենպաստութեան իրավունքի խախտման մեջ⁸⁸:

Գերմանական իմպերիալիզմի ճնշումը գնալով ուժեղանում էր: Անհրաժեշտ էր ինչ-որ բան վճռել: Թուրքերմանական հարաբերութիւնների նոր սրումը, որով սպասուում էր Շյոնը Իզվուլսկու հետ խոսակցութեան ժամանակ, ոչ մի կերպ չէր համապատասխանում ցարիզմի շահերին: Անհրաժեշտութիւնն զգացվեց զիշումներ անել: Պետերբուրգն ու Լոնդոնը, բանակցութիւններից հետո, որոշեցին հրաժարվել Իրանին ներկայացված այն պահանջից, որտեղ ասվում էր, որ վերջինս ստարերկրացիներին չպետք է տա այնպիսի կոնցեսիաներ, որոնք կարող են խախտել Անգլիայի և Թուրքիայի քաղաքական կամ ստրատեգիական շահերը: նրանք սահմանափակվում էին միայն նրանով, որ, եթե շահը բնակչության հանապարհների, հեռագրական գծերի կամ նավահանգիստների վերաբերյալ որևէ կոնցեսիա տալու ցանկութիւն ունենա, պետք է նախապես այդ առթիվ մտքեր փոխանակի Լոնդոնի և Պետերբուրգի հետ⁸⁹: Այս որով կազմված նոտան հանձնվեց Իրանին, ընդ որում զեպանորդին հրահանգ արվեց, որ կարիք չկա սղասելու հիշյալ նոտայի պատասխանին⁹⁰:

Պուրսալիսին հաղորդելով ընդունված որոշման մասին, Իզվուլսկին հույս հայտնեց, որ իրանական կառավարութեանը արված հաղորդման և՛ բովանդակութիւնը, և՛ ձևը առաջ չի բերի Գերմանիայի բողոքը: Զրույցի վերջում նա մեկ անգամ ևս հավաստեց Պետերբուրգի կարի-

⁸⁷ Եւլյե տելու, № 10115 (Պուրսալիսը՝ Բեռլին-Լոնդոն, 1910 թ. ապրիլի 25-ին (մայիսի 2-ին):

⁸⁸ Եւլյե տելու, № 10117 (Շյոնը՝ Մետերնիխին, 1910 թ. ապրիլի 29 (մայիսի 12)-ին, Եւլյանման հեռագրի ուղարկվեց նաև Պուրսալիսին):

⁸⁹ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 30а, л. 51 (Իզվուլսկին՝ Օւսնս-Մակոնին, 1910 թ. մայիսի 5/19-ին):

⁹⁰ «Сборник дипл. докум.», вып. IV, стр. 186—189. (Բեռլինի խորհրդով

նեախի «համադմունքը» իրանական գործերի վերաբերյալ պերմանական կառավարության հետ բարեկամական համաձայնության գալու հնարավորության մասին» և իր մտադրությունը «հնարավորին շահ կարճ ժամկետի ընթացքում» վերականգնել 1907 թ. ընդհատված քանակցությունները։ Այս խոսակցության բովանդակությունը հնուագրով հաղորդվեց Սատեն-Սակենին, որպեսզի նա ևս իր հերթին գրա մասին տեղեկացնի Բեռլինի կարինեաին¹¹։

Այսպիսով, ցարիզմը ստիպված էր տեղի տալ գերմանական իմպերիալիզմի ճնշմանը։ Օրակարգում դրված էր համաձայնագրի հարցը։ 1910 թ. Պետերբուրգում սկսեցին նախապատրաստություններ տեսնել հատուկ խորհրդակցություն դումարելու համար, որի ժամանակ պետք է մշակվեին այն պայմանները, որոնց զեպում Ռուսաստանը կարող էր համաձայնվել բավարարելու գերմանական պահանջները։ Դատելով Շյոնի և Պարտալեսի հայտարարություններից դրանք հիմնականում հանգում էին հետևյալին. 1. Ռուսաստանը պարտավորվելու էր կառուցել Քեհրան—Խանեկին երկաթուղին, թեկուզև գերմանական կապիտալների մինիմալ մասնակցությամբ և 2. Իրանում գերմանական առևտրին պետք է տար լրիվ ազատություն։

Այդ խորհրդակցության առթիվ հանդամանալից տեղեկանքում, որը կազմված էր ցարական մինիստրությունում, խոստովանվում էր, որ «Գերմանիան ըստ երևույթին վճռական ձևով մտադիր է այսպես թե այնպես մեզ հետ որոշակի համաձայնության գալ նշված երկու կետերի առթիվ, և եթե մենք ցանկանում ենք մեզ համար ապագայում ապահովել գործողությունների ազատություն հյուսիսային Պարսկաստանում, և դադարեցնել Քեհրանում մեր գեմ ուղղված գավերը, մենք այլ ելք չունենք, քան համաձայնության մեջ մտնել Բեռլինի կարինեաի հետ մեզ համար հնարավորին շահ ձեռնառու պայմաններով»¹²։

Իսկ Բեռլինում, ստանալով հաղորդագրություն Իզվոլսկու խոստման մասին՝ «կարճատև ժամկետում» վերադառնալ ընդհատված քա-

չահական կառավարությունն, այնուամենայնիվ, ուղարկեց դատասխան նոտա, որովհետև լուսթյունը կորոզ էր ընկալվել որպես համաձայնություն, սակայն ստացված հրահանգի համաձայն «չ ուսուական և ոչ էլ անգլիական զեպուներըները այն չընդունեցին» (Ցե'ս Ետեմբերի 1910 թ. հունիսի 8/21-ի զեկուցադրը՝ GP, Bd. XXVII, t. II, № 10131 և Պեկեմեկ-Նոգելի 1910 թ. ոգոստոսի 24-ի (տեպեմբերի 6-ի) հեռագրը՝ «Сборник дипл. докум.», вып. V, стр. 86)։

¹¹ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 30а, л. 51.

¹² ЦГВИА, ф. 2000, л. 1380, л. 175 (տարագրած մինիստրության 1910 թ. մայիսի 12/25-ի տեղեկանքը)։

նակցութիւններին, որոշեցին միառժամանակ ձեռնպահ մնալ հետագա առաջադրութիւններէրէց և սպասել մյուս կողմի առաջարկութիւններին¹⁰²։

Այդ որոշումը, Բեաժան-Հոլվեզի խոստովանութիւնը, նշանակալից շարժում բացատրվում էր նաև նրանով, որ գերմանական ֆինանսիստները եղծուհի հակում չունեին ստանալու կոնցեսիաներ, որոնց մասին հիշատակվում էր անգլո-աուսական նոտայում¹⁰³։ ԵՊՈՂԻ որիննաբանները կորուսկ կերպով հրաժարվեց Գլինների կողմից ստացված բանկային կոնցեսիայի օգտագործումից¹⁰⁴, և նրա ներկայացուցիչը, որը (Շյունեմանի խնդրանքով) մեկնել էր Քալբրիզ՝ այդ քաղաքում բանկի բաժանմունք կազմակերպելու պայմանները պարզելու համար, Իրանը համեմատեց քամված լիմոնի հետ, որից այլևս ոչինչ չես քամի¹⁰⁵, ԵՊՈՂԻ որիննաբանները միայն արագործմիևստրոմիան ճնշման տակ¹⁰⁶։ Ֆինանսական տեսակետից Իրանը հատուկ հետաքրքրութիւն չէր ներկայացնում գերմանական կապիտալիստների համար, որոնք արդեն մինչև կոկորդը զբաղված էին Մերձավոր արևելքի ձեռնարկութիւններով։ Միջին արևելքում գերմանական էքսպանսիայի նախաձեռնողն ու առաջ մղողը Բեռլինի կարիներն էր, որը դա դիտում էր որպես գերմանական իմպերիալիզմի ընդհանուր հարձակման օղակներից մեկը՝ Եսրնի տակ տեղ ունենալու պայքարում։

Այսպիսով, ստիպելով Պետերբուրգի կարիներին համաձայնվել բանակցութիւնների վերսկսմանը, Բեռլինը գերադասեց հետագա նախաձեռնութիւնը արամադրել ռուսներին։ Իզվոլսկուն ուղղված Օստեն-Սակինի հեռագրում հայտնվում էր, որ Երաբուն Շյունը անհամբերութիւնը սպասում է 1907 թ. բանակցութիւնների վերսկսմանը և մերժ գերազանցութիւն կողմից խոստացված առաջարկութիւններին¹⁰⁷։

Սակայն անգլիական գործերի հավատարմատարի հետ զրույցի ժամանակ, Շյունը անզգուշութիւն ունեցավ ասելու, որ Իզվոլսկու հետ զրույցից և Իրանին ներկայացված անգլո-աուսական նոտայի նոր խըմբագրութիւն մասին հազորգումից հետո, իրանական հարցը Եկորցրեց

¹⁰² GP, XXVII /II, № 10130 (Բեաժան-Հոլվեզը՝ Չիբլիուհ, 1910 թ. մայիսի 20-ին (հունիսի 2-ին)).

¹⁰³ Եսյն տեղում։

¹⁰⁴ M. Bradford Gary, Նշվ. աշխ., էջ 124.

¹⁰⁵ Եսյն տեղում, էջ 135.

¹⁰⁷ Եսյն տեղում։

¹⁰⁸ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, л. 30а, л. 55 об. (Օստեն-Սակինը՝ Իզվոլսկուհ, 1910 թ. մայիսի 7/20-ին).

իր սրբությունը և որ ինքը ցուցում է ավելի Մետտերնիխին այլևս ան-
 շտապել¹⁰⁹։ Նյուի խոսքերը անմիջապես հաղորդվեցին Պետերբուրգ¹¹⁰։
 որսեզ ուշադրություն դարձրին, որ Պուրտալեսը ևս վերջին ժամանակ-
 ներում չէր վերադառնում իրանական հարցին, իսկ ընդհանուր խոսակ-
 ցությունների ժամանակ դրսևորում էր ավելի փափկություն¹¹¹ և բա-
 նակցությունների վերականգնման միաբեր կրկին հետաձգեցին։ Յարա-
 կան դիվանագետները հասկանում էին, որ բանակցությունների ժամա-
 նակ իրենք ափսոսանք կլինեն գիշումներ անել և աշխատում էին հնա-
 րավորին շափ հետաձգել այդ պահը։

Սակայն հարցը երկար ժամանակ հետաձգել չհաջողվեց, 1910 թ.
 հունիսի կեսին Նյուի Փարիզում դեսպան նշանակվեց և արտաքին գոր-
 ժերի պետական քարտուղարի պաշտոնը զբաղեցրին Կիզերլին-Վեխտե-
 րը։ Են ալթմ, թեև զեռ շմ կարող արտահայտվել նոր պետական քար-
 տուղարի ապագա գործունեության ուղղության մասին, — գրում էր Օս-
 տեն-Սակենը, — սակայն միայն կանխատեսում եմ, որ ֆոն Կիզերլին-
 Վեխտերի հայտնվելը կայսերական ղեկաբարամենափ ղեկավարի գերում
 ավելի շուտ կարող է ուժեղացնել, քան թուլացնել գերմանական քաղա-
 քականության ձգտումը Արևելքում նրա կողմից նշված խնդիրների նը-
 կատմամբ¹¹²։ Գնապանի անհանգստությունը շուտով սկսեց հաստատ-
 վել։ Արդեն պոստոսի սկզբին ևս արագորժմինխատություն հաղորդեց
 գերմանական արտաքին գործերի ղեկաբարամենափ Ռուսաստանի
 նկատմամբ արամադրությունների ակնառու փոփոխության և իրանա-
 կան հարցում Գերմանիայի ակտիվացման մասին¹¹³։ Մի քանի օր հետո
 զա հաստատվեց Սազոնովի հետ Պուրտալեսի զրույցի ժամանակի ռՄԿԿ-
 ժամյա բուռն, սակայն միանգամայն բարեկամական հակահռոտմեն-
 րից հետո, — գրում էր արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալը Իզվոլս-
 կան, — Պուրտալեսը ինձ արեց հետևյալ հայտարարությունը, որի հա-
 զորքումը և հանդիսանում է իմ այս նամակի նպատակը. Ռուսաստանի
 և Գերմանիայի միջև ներկայիս խրոնիկական թյուրիմացությունների

¹⁰⁹ ВД, vol. VI № 371 (Գե Սուլթուճճ Գրեյթն, 1910 թ. Ժուլիտի 11 (24-ին))։

¹¹⁰ АВПР, ф. Посольство в Берлине, оп. 509а, д. 78, л. 100 об. (Իզվոլս-
 կեյն՝ Օստեն Սակենին, 1910 թ. Ժուլիտի 13 (26-ին))։

¹¹¹ Նայն տեղում։

¹¹² АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., д. 18, л. 209 (Օստեն-Սակենը՝ Իզվոլս-
 կան, 1910 թ. հուլիտի 19 (30-ին))։

¹¹³ АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., д. 204, л. 2—4 (Օստեն-Սակենը՝ Սազո-
 նովին, 1910 թ. սեպտեմբ 8 (19-ին))։

պատճառով¹¹⁴ անհրաժեշտ է, որպեսզի վերջինս մեզանից ստանա բարեկամական զիրքավորման ապացույցներ՝ Բաղդադի գծի հետ նանկինոյում ապագա պարսկական նանապարհների միացման վերաբերյալ համաձայնագրի ձևով: Այդպիսի համաձայնագիրը, կոմս Պուրալեանի արտահայտությամբ, գերմանական կառավարության և հասարակական կարծիքի կողմից կընդունվեր երախտագիտությամբ և վերջ կզեներ մեր միջև ամեն տեսակի թյուրիմացություններին¹¹⁵:

Զրույցի ժամանակ Սազոնովը հարցնում է Պուրալեանին, արդյոք իրականում գերմանական առևտուրը Իրանում այդքան նշանակալի՞ց է, որ Գերմանիան շահագրգռված է հնարավորին շափ համաձայնագիրը շուտ կնքել: Դրան, ես ստացավ հեռույալ պատասխանը, որ այդ առևտուրը այնքան էլ թիչ չէ, սորբան, ըստ երևույթին, մտածում է պարսև Սազոնովը և որ բացի այդ Գերմանիան նկատի ունի նաև ապագա հեռանկարները:

Դրանից հետո Սազոնովը հավաստիացրեց գեսպանին, որ բանակցությունները վերսկսելու վերաբերյալ Պետերբուրգի կարիևնտի մտադրությունը չի փոխվել, սկզբունքորեն արդեն զեռված է անել հանդպակաց առաջարկություններ և հնարավոր է, որ Իզվուլկին կքննարկի իրանական հարցը Վիլհելմ II-ի հետ Նիկոլայ II-ի առաջիկա հանդիպման ժամանակ: ԵՍակայն չի կարելի թերադնահատել այն գծավարությունները, որոնք կանգնած են գերմանական ցանկությունները բավարարելու նանապարհին: Դա մեծ ազմուկ առաջ կրերի հատկապես առևտրական շրջաններում, որոնք վախենում են գերմանական մրցակցությունից: Սակայն վերջ ի վերջու ազելի լավ է կովել շաբարի գլխիկներով, քան արկերով, — վերջացնում է իր խոսքը ցարական արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալը¹¹⁶:

1910 թ. հոկտեմբերի 15/28-ին Պետերբուրգում գումարվեց հատուկ խորհրդակցություն՝ քննելու համար Գերմանիայի հետ հնարավոր համաձայնագրի սկզբունքները: Նախապես կազմվեց համաձայնագրի

¹¹⁴ Այսուհե խոսք այն մասին է, որ «Höchstens einmal mehr» հարմարումներ էր կազմակերպում Քեհրստում Բվազի գործունեության նկատմամբ, ինչպես նաև մի շարք այլ հարցեր, որոնք և գաղափար հանդիմանակ վերևում հիշատակված զրույցի համար (26-ս GP, XXVII/ II, № 9560 (Պետագովելի-Վեների 1910 թ. հուլիսի 30 (պատուհի 12-ի հարցազդարարությունը):

¹¹⁵ АВПР, ф. Канцелярия, 1910 г., д. 97, л. 78 (Սազոնովը՝ Իզվուլկի ուն, 1910 թ. սեպտեմբեր 12/25-ին):

¹¹⁶ GP, Bd. XVII, t. II, № 10137.

նախագծի նոր տարբերակ, որն ուղարկվեց խորհրդակցության քույր մասնակիցներին:

Այսպիսով տառանումների շրջանն ավարտվեց: Պետերբուրգում սկսեցին լրջորեն զբաղվել Գերմանիայի հետ բանակցությունների նախապատրաստմանը:

Նոր մշակված նախագծում իրանական երկաթուղիների հարցում ցարիզը զետեմ էր ավելի մեծ զիջումների, քան 1907 թվականին¹¹⁷:

Հոկտեմբերի 15/28-ի հատուկ խորհրդակցությունում կրկին առավել ուժեղ առարկություններ առաջ բերեց համաձայնագրի երկրորդ հոդվածը: Քիչ չէին նաև տազնապով լի այն ցուցումները, որ Իրանում սուսական առևտրին սպառնում է մեծագույն վտանգ:

Ինչև խորհրդակցության մասնակիցները, այնուամենայնիվ, ստիպված էին գալ այն եզրակացության, որ ռուսերան—նաևեկին գծից հրաժարվելը, ամենայն հավանականությամբ, ավելի վնասակար կլիներ, քան նրա շինարարության մեղ մեր իրավունքի ապահովումը, քանի որ գերմանացիները իրենք կարող էին իրականացնել այդ գծի կառուցումը և այն պահել իրենց արամադրության տակ՝ այդպիսի վիճակի քույր առավելություններով հանդերձ: Վերջին հաշվով վճռվեց, որ բանակցությունները Բեռլինում պետք է կրեն շշառ ընդհանուր բնույթ և ավլալ պահին քույրովին հարկ չկա սկապել մեղ ոչ մի որոշակի խոստումով¹¹⁸:

Այսպիսով, Սազոնովի վիճակն ուղղակի աննախանձելի էր¹¹⁹, որովհետև հատուկ խորհրդակցության ժամանակ, Ռուսաստանի կողմից հնարավոր զիջումների հարցում, այդպես էլ վերջնական որոշման շեկանք Միխլզեո Պետերբուրգում գերմանական զեսպանի հետ զրույցներից ապագա միևիստորը գիտեր, որ Պոտազամում բանակցությունների գլխավոր և հանգուցային հարցը լինելու է իրանական պրոբլեմը¹²⁰: Գեր-

¹¹⁷ 58° ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 1380, л. 178, 183 (Գերմանիայի հետ համաձայնագրի նոր նախագիծը), «Красный архив», 1933, т. 3 (58), стр. 55 (1910 թ. հոկտեմբերի 16 /28-ի հատուկ խորհրդակցության ժառայանը):

¹¹⁸ «Красный архив», 1933, т. 3 (58), стр. 55—57 (խորհրդակցության սկզբում Սազոնովը հայտարարեց, որ ինքը ժառայի չէ մշակված նախագիծը նաևեկին լնական առաջարկության անքսով, սակայն մտածում է բանակցությունների ժամանակ զեկապարկել նրանով):

¹¹⁹ Պոտազամում բանակցություններ վարելու պարտականությունը ցարական կառավարությունը զքել էր Սազոնովի վրա:

¹²⁰ S. D. Sazonov, Faithful Years 1909—1916, London, 1928, p. 37.

մանական զեկազարների հետ հենց առաջին հանդիպումները¹²¹ հաստատեցին այդ ռմս նկատեցի,—հետագայում գրում էր Մազունովը.— որ երանք պարտական հարցին տալիս են արտակարգ նշանակություն և ամբողջ ուժով պետք է ձգտեն նրա բարենպաստ լուծմանը¹²²։ Սակայն դեռևս Գերմանիա մեկնելուց առաջ պարզվեց, որ գերմանացիներն ունեն ազելի լուրջ նպատակներ, քան իրանական հարցը։ Նրանք որոշել էին լուրջ փորձ կատարել Անտանտը պատակելու ուղղությամբ և այդ նպատակով մտադիր էին առաջարկել կնքելու ընդհանուր քաղաքական դաշինք Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև։ 1910 թ. նոյեմբերի 2/15-ին Բեռլին-Հոլվեգը Պուրտալեոսին ուղարկեց ուս-գերմանական համաձայնագրի նոր նախագիծ, որի առաջին հինգ կետերն էին կազմում ընդհանուր քաղաքական դաշինք կնքելու պայմանները։ Մասնավորապես, այնտեղ նշվում էր, որ Գերմանիան իր վրա պարտավորություն կվերցնի, չխրախուսել Ավստրո-Հունգարիայի, թուրքիայի և Բալկանյան պետությունների ազդեցիկ քաղաքականությունը, եթե Ռուսաստանը իր վրա պարտավորություն վերցնի շաշակեցնելու Անգլիայի նույնպիսի քաղաքականությունը¹²³։

Պատահական չէ, որ անգլիական զիվանագիտությունը, որը զազտնի նանապարհով տեղեկացել էր գերմանական այս առաջարկության մասին, ուղղակի խուճապի մեջ էր։ Այդ պատճառով Պոտսդամում ուս-գերմանական բանակցությունների ժամանակ անգլիացիները մշտապես ճնշում էին գործադրում ուսական պատգամավորության վրա, որպեսզի վերջինս միշտ հիշի, որ սկսած մի կետ, որից այն կողմ ուսական կառավարությունը չի կարող անցնել, հակառակ դեպքում Գերմանիային կըհաղորդվի լուրջ պատակտում մտցնել համաձայնության երկրների մեջ¹²⁴։

1910 թ. նոյեմբերին Պոտսդամում նիկոլայ II-ի և վիլհելմ II-ի հանդիպման ժամանակ գերմանական կողմը կրկին առաջ քաշեց ուս-գերմանական դաշինքի հարցը, սակայն կրկին անգամ հանդիպեց ուսական զիվանագետների անորոշ և մանվածապատ պատասխաններին, որոնք գերմանացիների կողմից ընկալվեցին որպես մերժում։ Այդ պատ-

¹²¹ Հոկտեմբերի 17/30-ին արտաքին գործերի մինիստրության առաջին զեկազարմանտի փոխտեղակալ Վ. Օ. Գլեմմի և արտգործմինիստրության գրասենյակի տեղակալ Ա. Պ. Մազինսկու ուղեգրությամբ Մազունովը մեկնեց Գերմանիա։

¹²² S. D. Sazonov, Նշվ. աշխ., էջ 26.

¹²³ Տե՛ս GP, Bd. XXVII, t. II, № 10159, Anlage I, z. 8471 (նախագիծ այս մասը հրատարակված է նաև «Красный архив», 1923, т. 3, стр. 9—10).

¹²⁴ Джордж Бюкенен, Моя миссия в России. Воспоминания дипломата, том I, Берлин, 1924, стр. 75.

Շատով բանակցութիւններէ բովանդակութիւնը կրկին հանգեց իրանահան հարցին և Բաղդադի նախապարհին:

Բանակցութիւններ վարելու ընթացքում, ըստ էութեան, զուրկ լինելով ամեն տեսակի լիազօրութիւններէ, Սազունովը ստիպված էր սահմանափակվել համաձայնագրի ընդհանուր սկզբունքների քննարկումով, խուսափելով որևէ կոնկրետ պարտավորութիւններէ: Այդ պատճառով Պատշաճում իրանական հարցը քննարկվեց միայն ժամենարնդհանուր գծերով²⁰⁵:

Քանի որ բանակցութիւնների արդիւնքի գրավոր որոշում անդիւնեցավ, կողմերը միայն պայմանավորվեցին հետևյալի մասին. Ռուսաստանը սկզբունքային համաձայնութիւն տվեց կատուցելու Քեհրան-եաննկին գիծը, պայմանով, որ Գերմանիան հրաժարվի Իրանի ուսական գոտում քաղաքական ընույթի կոնցեսիաներ ևեռք բերելուց:

Այսպիսով, համաձայնագրի մասին հարցի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ էր գեոևս քննարկել բազմաթիվ էական հարցեր, ինչպես, որինակ, ինչպիսի կոնցեսիաներ պետք է համարվին քաղաքական, Քեհրան-եաննկին գծի շինարարութեան ճշգրիտ ժամկետներն ու պայմանները և այլն:

Այդ հարցերի վերաբերյալ բանակցութիւնները պետք է շարունակվին Պետերբուրգում Սազունովի և Պուրտալեսի միջև: Սակայն Պետերբուրգի բանակցութիւնները զրսևորեցին կողմերի խորը տարակարծութիւնը վերոհիշյալ երկու առանցքային հարցերի վերաբերյալ: Այդ պատճառով փաստորեն ուս-գերմանական բանակցութիւնները զազարեցին: Գերմանական փաստաթղթերում ոչ մի խոսք չի ասվում Բեռլինի կողմից բանակցութիւնների զազարեցման պատճառների մասին, որոնց վրա նա այնքան պնդում էր: Ամենայն հավանականութեամբ այնտեղ գտնում էին, որ արգեն շտապելու անհրաժեշտութիւն չկա և ավելի նպատակահարմար է սպասել Գերմանիայի համար առավել ձեռնաու իրավիճակի: Իսկպպես, Բեռլինի կողմից բանակցութիւնները վերսկզբվեցին միայն այն ժամանակ, երբ հնարավոր եղավ դրանք օգտագործել Գերմանիայի համար այլ, առավել կարևոր հարցում՝ մարդկայական հարցում: 1911 թ. մարտին դրութիւնը Մարդկայում հասել էր խիստ մեծ լարվածութեան: Այդ պայմաններում Ռուսաստանի դիրքը Բեռլինի կարիներտի համար ձեռք էր բերում հատկապես կարևոր նշանակութիւն, իսկ բանակցութիւնները հարմար միջոց էին Պետերբուրգի վրա շնշում

²⁰⁵ «Крестный поход», 1923, т. 3, стр. 7 (ՅՆ՝ Սազունովի 1910 թ. նոյեմբերի 4/17-ի զեկուցարքը):

գործադրելու համար, շիտսելով արգեն այն մասին, որ համաձայնագրի կնքումը Ֆրանսիայի դաշնակցի հետ ֆրանս-գերմանական հարաբերությունների սրման շրջանում Փարիզի վրա պետք է ունենար բարոյալքող ներգործություն:

Եվ Քեյլինը սկսում է աստիճանաբար հող նախապատրաստել, որպեսզի իր համար ապահովի Ռուսաստանի աշակցությունը կամ թեկուզ չնգոք դիրքը նոր՝ մարոկկոյական եզնածամի դեպքում: Այդ պատահառով 1911 թ. ապրիլի սկզբին գերմանական արտագործմիևխորություն թաղաքական բաժնի ղեկավար Ցիմմերմանը հայտարարեց Քեյլինում ուսական գործերի հավասարատարին, որ Քեյլինի կարիները Իրանի վերաբերյալ բանակցությունները համարում է քարոհալքող կերպով ավարտված և բաժնի պատահոր, որը ստիպեց գերմանական կառավարությանը ուշացնել այդ հարցի ավարտումը, հանդիսանում է Սազոնովի հիվանդությունը: Այնուհետև նույն այդ հայտարարության մեջ Ցիմմերմանը, Երեկոյի համար միանգամայն անսպասելի կերպով, անցնում է մարոկկոյական հարցին, հայտարարելով, որ բժշկական շիտվել է չէր ցանկանա տալ իր համաձայնությունը Ֆրանսիայի ղինված միջամտությանը, որը դուրս է գալիս այլևսխրասյան ակտի սահմաններից¹²⁶:

Փանի որ Մարոկկոյում իրագործությունները գնալով զարգանում էին, Քեյլինը անցնում է ավելի կոնկրետ գործողությունների: Ապրիլի 13/30-ին Քեյլին-Լուվբը Պուրտալեսին է ուղարկում ուս-գերմանական համաձայնագրի նոր նախագիծ, որտեղ Պուրտալեսում ներկայացված պահանջների համեմատ պարունակվում էին որոշ զիջումներ: Մասնավորապես գերմանացիները համաձայնվում էին, որպեսզի Խանեկին—Քեհրան երկաթուղու շինարարությունը սկսվի Սադիչ—Խանեկին գծի ավարտից հետո եւ ուշ, քան երկու տարվա ընթացքում:

Այնուհետև նշվում էր, որ գերմանական կառավարությունը պարտավորվում է առանց Պետերբուրգի հետ նախնական համաձայնության, ո՛չ իր և ո՛չ էլ գերմանական կամ օտարերկրյա հպատակների համար ձեռք չբերել Բաղդադի երկաթուղու էլուզավորումներ՝ Խանեկինից հյուսիս ընկած ուսական գոտում¹²⁷:

Ռուսական նախագծի տեքստում Քեյլինի կողմից կատարված մյուս

¹²⁶ АВПР, ф. Переясковский стол, л. 4457, л. 286а—286б (Շեքեկոյի 1911 թ. ապրիլի 8/18-ի հազարագրությունը ներառված):

¹²⁷ GP, Bd. XXVII, t. II, № 10124, 10152—10155.

փոփոխություններից¹²⁸ հարկ է նշել պրնաժբուլայի մեջ երկու պետությունների պարտավորության մասնումը Իրանի տերիտորիալ ամբողջականությունը և անկախությունը հարգելու վերաբերյալ: Այս կետն, անշուշտ, նպատակ ուներ ստիպելու Ռուսաստանին, թեկուզև անուղղակի կերպով, ճանաչել Գերմանիայի քաղաքական շահերն ու իրավունքներն Իրանում: Դա գերմանական կառավարությունը տալու էր ձայնի իրավունք Իրանի քաղաքական գործերում և այդ երկրի հետ Ռուսաստանի հարաբերություններին միջամտելու հնարավորություն այն պատրվակով, որ Ռուսաստանի այս կամ այն քայլը կարող է ազդել Իրանի ամբողջականության կամ անկախության վրա:

Ասկայն շեյաթ գրան, 1911 թ. օգոստոսի 6/19-ին Պետերբուրգում ստորագրվեց ռուս-գերմանական համաձայնագրի վերջնական տեքստը¹²⁹:

Պետերբուրգի համաձայնագրի ստորագրումը կարելի է դիտել որպես առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին իմպերիալիստական Գերմանիայի դիվանագիտության ակնառու նվաճումներից մեկը: Գերմանիային հաջողվեց ոչ միայն հասնել Ռուսաստանի հրաժարմանը Բաղդադի երկաթուղուն դիմադրություն ցույց տալուց, այլև ամրապնդել Իրանում: Թեհրան—Խանեկին գծի կառուցման որոշակի, թեև և հեռավոր ժամկետի սահմանումը նրան հույս էր ներշնչում ապագայում գերմանական ապրանքների համար նվաճելու իրանական շուկան: Դա հատկապես ռեալ հեռանկարներ էր ձեռք բերում նրանով, որ համաձայնագրի վերջնական տեքստի մեջ Բեռլինի պնդմամբ մացվեց մի վերապահում, որը խանեկինյան ճանապարհի կոնցեսիայից ցարական կառավարության հրաժարման դեպքում ապահովում էր Գերմանիայի իրավունքը՝ իրանական կառավարությունից իր համար ձեռք բերելու այդ կոնցեսիան¹³⁰: Այդ վերապահումը փաստորեն ճեղքվածք էր բաց անում Ռուսաստանի պիտավոր պահանջի մեջ, որպեսզի հյուսիսային Իրանում Գերմանիան չփորձեր ձեռք բերել երկաթուղային, ճանապարհային և այլ կոնցեսիաներ: Եվ զատելով Նիկոլայ II-ին ուղղված

¹²⁸ Գերմանական ետիպոգի հիմքում դրված էր ռուսական տեքստը, որտեղ Բեռլինը մտցրել էր իր փոփոխությունները: (36-а GP, Bd. XXVII, t. II, № 10214, Anlage).

¹²⁹ Այդ համաձայնագիրը հայտնի է նաև Պետազամյան անունով, որովհետև նրա պայմանները քննարկվել էին հիշյալ վայրում նա:

¹³⁰ Ռուս-գերմանական համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства (1878—1917), серия II, 1900—1913, т. XVIII, ч. 1, 1928, стр. 353—354.

Ներատույի զեկուցագրից, Պետերբուրգում արգեն այն աստիճանի հաշտելու էին այն մասի հետ, որ ցարիզմին ոչ միայն չի հաշտվի մենակ իրագործել Քեհրան—հանեկին գիծը, այլև նույնիսկ օտարերկրյա կապիտալների օգնությամբ, երրոնք անկասկած մեզանից կպահանջեն երաշխիքներ և որ սվերչ ի վերջո այդ գիծը կկառուցվի գերմանացիների կողմից, որ նույնիսկ համաձայնագրի տեքստի մեջ մտցրին մի պայման, ըստ որի Եպայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին մեկը մյուսին թույլատրել մասնակցելու այն բոլոր արտոնություններին, երրոնք նրանցից մեկը կարող էր ստանալ այդ գծի վերաբերյալ¹³¹։

Քաղաղի երկաթուղու շինարարությանը Ռուսաստանի գիմադրության դադարեցումով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միասնական գործողությունների նախադր նեղզվից և պատահական չէ, որ հետագա երեք տարիների ընթացքում Գերմանիան աշխատում էր այդ երկաթուղու վերաբերյալ անշատ պայմանագրեր կնքել նաև Ֆրանսիայի (1914 թ. գետրվար) և Անգլիայի (1914 թ. հունիս) հետ։ Առհասարակ պետք է նշել, որ Պետերբուրգի համաձայնագրերը սեռյակ դաշինքի և սեռյակ համաձայնության պետությունների միջև կնքված գաղտնիցալին կարգապահության խախտման առավել բնորոշ օրինակներից մեկն էր։

Ռուսաստանը նաև խոշոր զիջում էր անում Գերմանիային, պաշտոնապես նանաշելով իրանում տրաց դոներին սկզբունքը և Գերմանիայի առջև լայնորեն բաց էր անում հյուսիսային իրանի դոները։

Ամբողջությամբ վերցրած, - Պոստգամի համաձայնագիրը իրենից ներկայացնում է ցարական Ռուսաստանի նահանջը գերմանական իմպերիալիզմի առջև։ Միաժամանակ այն հանդիսանում է սհինս կապիտալիստական պետությունների գերքերի դեմ գերմանական իմպերիալիզմի հարձակման ցայտուն դրսևորումներից մեկը, որը խիստ բնորոշ է XX դ. սկզբի Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության համար։

Պոստգամի համաձայնագիրը պատերազմից առաջ Գերմանիայի վերջին փորձն է իր հակառակորդների՝ Անտանտի երկրների, բյուր պառակտելու ուղղությամբ։ Սակայն ո՛չ անգլո-ռուսական և հատկապես ֆրանս-ռուսական հարաբերությունների սրումը համաձայնագրի կնքումից հետո, ո՛չ Ռուսաստանի կողմից գրաված հաշտարարական դիրքը մարտկոյական նգնաժամում չհանգեցրին Անտանտի խորտակմանը։ Ընդհակառակը, Գերմանիայի հետ ընդհանուր քաղաքական դաշինք կնքե-

¹³¹ Նույն սեղում։ (25-ա համաձայնագրի վերաբերյալ Նլմմի բացատրագիրը)։

լու Հարցի քննարկման ժամանակը Պետերբուրգի Համար դարձավ բեկումնային՝ նրա կողմից տարվող խուսանալելու քաղաքականության մեջ, և այդ ժամանակվանից ցարական կառավարությունը ավելի վեճա-կանորեն կանգնեց Անտանտի ամրապնդման կուրսի վրա, որպես իր արտաքին քաղաքականության հիմնական հենարանի:

В. А. БАЙБУРТЯН

ИРАНСКИЙ ВОПРОС В РУССКО-ГЕРМАНСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1905—1911 гг.

Резюме

В статье освещается история острой дипломатической борьбы, которая разгорелась между империалистическими державами вокруг иранского вопроса, достигшего своего апогея накануне первой мировой войны.

На фоне межимпериалистических противоречий на Ближнем и Среднем Востоке показывается дипломатическая борьба между царской Россией и кайзеровской Германией вокруг Багдадской железной дороги и отражение этой борьбы на взаимоотношения держав внутри Тройственного согласия.

В частностиказывается, что «иранский вопрос», который неразрывно был связан с «восточным вопросом», имел определенное значение в ускорении вооруженного конфликта между противоборствующими империалистическими военно-политическими блоками—Антанты и Тройственного союза.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԻ
ԳԱՂՈՒԹԱՐԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

XIX դարի վերջին քառորդին իմպերիալիստական երկրներն է՛լ աճելի ամրապնդեցին իրենց տնտեսական և քաղաքական դիրքերն Իրանում:

Օտարերկրյա կապիտալի ինտենսիվ ներթափանցումը, օտարերկրյա բանկերի հիմնադրումը, շահի և կառավարության՝ օտար պետություններից վերցրած պարտքերը, բազմաթիվ կոնցեսիաների շնորհումը և, այդ ամենի հետևանքով երկրի վերածումը կիսազառույթի է՛լ աճելի վառթարացրին իրանական ժողովրդի առանց այն էլ ծանր վիճակը, ուժեղացրին դասակարգային շահագործումը, ժողովրդական զանգվածների դժգոհությունն ու դիմադրությունը և նախապայմաններ ստեղծեցին 1905—1911 թթ. հեղափոխության համար:

Նաոր էլ Դին շահի թագավորության տարիներին (1848—1896) մեծ թափ ստացան ժողովրդական շարժումները, որոնց մասնակցում էին ամենատարբեր դասակարգերն ու խավերը (արհեստավորները, քաղաքային լքավորությունը, գյուղացիությունը, զինվորականությունը):

Բազմաթիվ տեղեկություններ կան այդ շրջանում գործող զաղտնի կազմակերպությունների գործունեության մասին, որոնք ժողովրդին կոչ էին անում պայքարել օտարերկրացիների կոնցեսիաներ տալու դեմ: Օրինակ, հայտնի է, որ Քեհրանում մի շարք ականավոր զեմքեր հավաքվում էին քաղաքական գործիչ միջոց մահալա Դոսլաթաբադիի տանը և զաղտնի նիստեր զուսմարում: Այդ կազմակերպության անդամները ժողովրդին բացատրում էին Իրանի համար օտարերկրյա պարտքերի կործանարար նշանակությունը, Ռուսաստանից վերցրած պարտքի զեմ բողոքող հողավաններ էին ուղարկում արտասահմանյան մամուլին և նման բովանդակությամբ հեռագրեր ղուում տարբեր երկրների արտաքին

զործերի մինիստրներին: Այդ կազմակերպությունը միաժամանակ զազանի թուլացիկներ էր տարածում, որոնք հայտնի էին ոչարևամեռ տնունով: Իրանցում խոսվում էր պետական պարտքի քաղաքական և տնտեսական վնասների մասին և մատնանշվում էին այն վտանգները, որ այն կարող էր ունենալ Իրանի համար: Այդ թերթիկներում հայտնվում էր, որ պալատականները և կառավարության ղեկավարներն իրենց անձնական շահերից ելնելով ուզում են երկիրը ծախել ստարերկրացիներին և Իրանի ժողովրդին խաղաատիկնիկ դարձնել սուլտանների ձեռքում:

1901 թ. սոստոսի վերջերին Քեհրանում տեղի ունեցան դժգոհություններ նոր ցույցեր՝ ուղղված բնիզիական մաքսային պաշտոնյաների կողմից սահմանված սակացուցակների դեմ, որոնք հետևանքով անհրաժեշտ սննդամթերքի գները բարձրացնել էին:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ դարավերջին Իրանն ապրում էր քաղաքական և տնտեսական լուրջ հզնաժամ: Մավալվոզ այդ շարժումների մասին տեղեկություններ էին տպագրվում նաև եվրոպական մամուլում: Օրինակ՝ «Փոլնիշ» ցալտունգա թերթը 1901 թ. սոստոսի 31-ի համարում հազորդում էր, որ Իրանում ծայր է առել հեղափոխական ընդարձակ շարժում, որի պատճառը կառավարության նկատմամբ եղած անող դժգոհությունն է և, հատկապես, նոր պարտք վերցնելու համար Ռուսաստանի հետ սկսվելիք բանակցությունները: Քերթի վկայությամբ, շահն իր գրասեղանի վրա շարունակ սպառնալից նամակների էր հանդիպում: Այդ նամակները հատկապես ուղղված էին Ամին էս Մոլթան մեծ վեզիրի դեմ, որը մեղադրվում էր իր հայրենիքը ծախելու և բարենորոգումներ չանցկացնելու մեջ:

Անգլիական «Քալամա» թերթը 1904 թ. հունվարի 29-ին հայտնում էր, որ Պետերբուրգից ստացված հազորդագրությունների համաձայն Քեհրանում պարսկերեն լեզվով մի շարք թուլացիկներ են տարածվել, որոնք պարսիկներին զգուշացնում են Իրանը Հնդկաստանի վիճակին իջեցնելու Անգլիայի մտադրության մասին:

Իրանում ղեմնկրատական շարժման վերելքին նպաստող շատ կարևոր գործոն էին Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական խմորումները: Ռուս-ճապոնական պատերազմում ցարական Ռուսաստանի

¹ مهدی منکزاده تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران ۱۳۲۸ ص ۱۳۷

² E. Browne, A Brief Narrative of Recent Events in Persia, London, 1909, p. 9

³ E. Browne, The Persian Revolution of 1905—1909, Cambridge, 1910, p. 10.

⁴ Եսլն անգլում, էջ 109:

պարտութիան և Ռուսաստանում ժամալվող հեղափոխական շարժումների ազդեցութիւնը Իրանում տեղի ունեցող իրադարձութիւններէ վրա, շն կարող ժխտել նաև արևմտահայրապական հեղինակները: Օրինակ, Քրաունն իր աշխատութիւնում մեշքերում է ականատեսներէից մեկի հետևյալ խոսքերը. «Մենք թվում է, որ Արևելքում ինչ-որ փոփոխութիւն է սպասվում: Ընդհանրապէս հաղթանակն, ըստ երևութիւն, նշանակալի ազդեցութիւն է ունեցել ամբողջ Արևելքում: Նույնիսկ այստեղ՝ Իրանում, դա (հեղափոխական շարժումը—Լ. Ս.) ասանց ազդեցութիւն չի եղել... Իրանում, շնորհիվ նրա մտափոխական Ռուսաստանին, զարթոնքը կարծես ընդունում է դիմոկրատական ուժերմաների շարժման մէջ...»

Գուցէ Արևելքն իսկապէս արթնանում է իր դարավոր քնից և մենք շուտով վկա կլինենք այս համբերատար միլիոնների ոտքի ելնելուն՝ ընդդէմ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնող Արևմուտքի շահագործմանը²:

Քնական է, որ իշխող խավերի ներկայացուցիչների մեծ մասը զեմ էր որևէ բարեփոխման, քանի որ կկորցնէր իր հսկայական ազօրինի եկամուտները և արտոնյալ վիճակը: Մյուս կողմից, նման բարեփոխումներին հակառակ էր Իրանում օրեցօր իր դիրքերն ամրապնդող օտարերկրյա կապիտալը՝ Իրանի ներքին գործերին միջամտող և վնասով իրենց ազդեցութիւնն ուժեղացնող ցարական Ռուսաստանը և իմպերիալիստական Անգլիան: Դրա լավագույն ապացույցներից մեկը հենց այն բացասական վերաբերմունքն էր, որ Անգլիան և Ռուսաստանը ցուցաբերեցին Ամիր Քարիրի բարենորոգումների նկատմամբ:

Վերահիշյալ հանգամանքները էլ ավելի սրեցին ու խորացրին Իրանի դասակարգային և սոցիալական հակասութիւնները, որոնց հետևանքով երկրում ծայր առավ լուսավորչական շարժումը:

Լուսավորչական շարժումն Իրանում ժամալվեց և հատկապէս մեծ թափ ստացավ XIX դարի վերջին քառորդին: Անշուշտ, այդ շարժումն ուներ իր յուրահատկութիւնները, որոնք բխում էին երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի բնութիւնից:

Այդ շրջանի իրանական լուսավորիչների գործունեութիւնը զնահատելիս պետք է, նախ և առաջ, նկատի ունենալ, որ նրանք աշխատում էին ազատագրական և դեմոկրատական գաղափարները կիրառել երկրի

² Նույն տեղում, էջ 122:

սոցիալ-քաղաքական ամենաբարդ խնդիրները լուծելու համար և շահում էին ժողովրդին ձերբազատել ֆեոդալական բռնապետական կարգերի նկատմամբ հնազանդություն և հանգուրժողականություն քարոզող գաղափարներին:

Լուսավորիչների հասարակական-քաղաքական գործունեությունն իր սուր ծայրով ուղղված էր նաև Իրանում իմպերիալիստական տերությունների գաղութարարական քաղաքականության և իրենց գործունեությամբ այդ քաղաքականության իրականացմանը նպաստող իշխող խավերի դեմ: Գաղութատիրության հարատևման կարևոր ազդակներինց մեկը նրանք համարում էին Իրանի քաղաքական և տնտեսական հետամնացությունը և ջանում էին միջոցներ գտնել երկիրն այդ վիճակից դուրս բերելու համար: Ըստ նրանց, փրկության հիմնական ուղին պետական կառուցվածքի փոփոխումն էր և գիտության ու լուսավորության զարգացումն ու տարածումը:

Լուսավորիչները մեծ հայրենասերներ էին: Նրանց հայրենասիրությունն անքակտելիորեն զուգորդվում էր Իրանի անկախության և ազգային ամբողջականության գաղափարի հետ: Նրանք քարոզում էին սիրել ժողովրդին, հարգել և պաշտպանել ազգային ավանդներն ու սովորությունները, ջանում էին ժողովրդի մեջ արթնացնել հայրենասիրական զգացմունքներ, իսկ հայրենիքի պաշտպանությունը համարում էին յուրաքանչյուր իրանցու սրբազան գործը:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ XIX դարի վերջի իրանական լուսավորիչների ազգայնական գաղափարախոսությունն արմատապես տարբերվում էր հետագայում զարգացած պանիրանական կամ պանիսլամական գաղափարախոսությունից:

Արտահայտելով ազգային բուրժուազիայի շահերը, լուսավորիչները մերկացնում էին կոմպրոպրական բուրժուազիայի գործունեությունը և ժողովրդին կոչ էին անում պայքարել օտարերկրյա շահագործողների և երկրի ներսում նրանց գործակալների դեմ:

Իրանական լուսավորիչների հայացքներում ուրույն տեղ է զբաղում երկրի տնտեսական զարգացման հարցը: Նրանք համոզված էին, որ միայն երկրի տնտեսության, հատկապես ազգային արդյունաբերության զարգացումը, կարող է հասարակական առաջադիմության և ազատագրման երաշխիք հանդիսանալ:

Ի տարբերություն պանիսլամիզմի գաղափարախոսների, որոնք Իրանը գոյություն ունեցող անմխիթար վիճակից դուրս բերելու միակ միջոց էին համարում վերագարձ նախնական, անազարտ իսլամին և

մտաւոյման ժողովուրդների անշատումը քրիստոնեւոյթունից, լուսավորիչները ելքը տեսնում էին Իրանում գիտութիւնը և նորագոյն տեխնիկան կիրառելու և տարածելու, ինչպես նաև առաջավոր երկրներից կատարելագործված մեքեր ընդօրինակելու մեջ:

Լուսավորիչների այս գաղափարները լայնորեն արտացոլվում էին արտասահմանյան տարբեր երկրներում հրատարակվող պարսկական թերթիներում:

Ճիւղը Դավարը Բամբէյում լույս տեսած իր տիրանը և նրա մշակույթը աշխատութիւն մեջ գրում է. «Իրանական գրականութիւնն ողիւն հեղափոխականացնելու... զանգվածների մեջ քաղաքական հարցերի շուրջ հետաքրքրութիւնն արթնացնելու պատիվը, ըստ արժանւոյն, պետք է վերագրել մամուլին: Մամուլի միջոցով էր, որ իրանցիները գիտակցեցին, որ իրենք ամբողջ են եղել և շահագործվել են իրենց ղեկավարների և նրանց գլխին կանգնած երկու եզրուպական երկրների կողմից: ...Կարն օտաժ, իրանական մամուլը առաջնորդող գեր էր խաղում երկրի սոցիալական, քաղաքական և մտավոր զարթոնքի գործում»:

Իրանում մեծ տարածում և ազդեցութիւն ունեւր տւարւ օլ մաթիհէ թերթը, որը հրատարակվում էր Կալիպթայում՝ 1892 թվականից սկսած: Թերթը հանդես էր գալիս օտարերկրյա պարտքերի դեմ և ցույց էր տալիս երկրի համար նրանց քայքայիչ հետևանքները:

Մալեքզադեն գրում է. «Տւարւ օլ մաթիհէ թերթը ավելի քան երեսուն տարվա ընթացքում հանդիսանում էր նոր գաղափարների տարածող, քաղմաթիվ աշատասերների և օրենքի իշխանութիւնն կողմնակիցներ թերթի միջոցով իրենց տեսակետներն էին արտահայտում և զրանք հասարակութիւնն սեփականութիւնը դարձնում: Այդ թերթի միջոցով բռնապետութիւնն սակ հեծող ժողովուրդն իր ձայնն էր հասցնում ամբողջ աշխարհին»:

Փաստովին գտնում է, որ տւարւ օլ մաթիհէ թերթն այդ ժամանակվա ամենաճանաչված թերթերից էր: Այն նյութեր էր հրատարակում Իրանի քաղաքական ղեկավարութիւնների մասին: Նրա էջերում սուր քննադատական հոդվածներ լույս տեսան, հատկապես, Ռուսաստանից պարտք վերցնելու ժամանակ: Փաստովիի կարծիքով, հենց այդ էր պատճառը, որ մտ շորս տարի արգելված էր այդ թերթի մուտքն Իրան»:

* J. C. Datar, Iran and its Culture, Bombay, 1933, p. 428.

† مهدي ملكزاد، تاريخ القلاب مشروطية ايران تهران ۱۳۲۸ صفحه ۴۴

‡ احمد كسروي، تاريخ مشروطه ايران، تهران صفحه ۴۴

1907 թ. ապրիլի 29-ին Քեհրանում լույս տեսած «Նաթի» օլ մաթինս թերթի հենց առաջին համարում, անդրադառնալով Կալկաթայում լույս տեսնող համանուն թերթի գործունեությանը, ասվում է, որ «Նաթի» օլ մաթինսը տասնչորս տարի շարունակ քարոզել է Իրանի ժողովրդի և պետության ազատագրումը օտարերկրացիներից, արգարության և սահմանադրության հիմունքների հաստատումը, բռնապետության ու բռնապետության վերացումը... Քերթի այս համարում քաղվածքներ են բերված «էրշադ» թերթի մի հոդվածից, որտեղ բռնապետական կարգերի տապալման միակ ուղին զինված ապստամբությունն ու հեղափոխությունն է համարվում և միաժամանակ, արծարծվում են ռուս-նապոտական պատերազմի և ռուսական 1905 թ. հեղափոխության ազդեցության հարցերը: Եժտար երկրները և Իրանի կառավարությունը լպետք է մոռանան, — գրված է հոդվածում, — որ նապոտիայի հաղթանակը և Ռուսաստանում ժամադրված ազատագրական շարժումը ազդել են ողջ աշխարհի վրա և բացել բոլոր ժողովուրդների աչքերը»:

Քերթն իր համարներից մեկում հավաստիացնում էր Իրանի ժողովրդին, որ օտար երկրներից հատկապես Ռուսաստանն ու Անգլիան ամենևին չահագրգռված չեն Իրանի զարգացման, շենության և առավելապես նրա ազատության ապահովմամբ, այլ, ընդհակառակը, նրանց ցանկությունն է Իրանը միշտ իրենց ձեռքում պահել¹²:

Ավելի քան 20 տարի Ստամբուլում լույս էր տեսնում «Ախթար» թերթը, որը հիմնադրվել էր 1875 թվականին: Թերթը հատկապես լայն տարածում գտավ ժխախտի կոնցեսիայի դեմ մղվող պայքարի տարիներին: Նրա էջերում լույս էին տեսնում տեսեական թնայթի հոդվածներ, որոնք ցույց էին տալիս Իրանի քայքայված վիճակը և խիստ քրննադատության ենթարկում կառավարության քաղաքականությունը:

Լուսավորչական գաղափարներ տարածող ամենախոշոր թերթը, իհարկե, «Անտուն» էր, որին մանրամասն կանդրադառնանք նրա խրմբագիր Մալոմ խանի մասին խոսելիս:

Իրանական լուսավորիչների աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էր Արդ օլ Ռահիմ Աբու Քալիբը, որը պատմագրության մեջ հայտնի է Քալիբով անունով:

Քեհզաղը գրում է, որ Աբու Քալիբի գրավոր ելույթները, նրա ըստ տեղեկագրությունների, Իրանի ժողովրդի արթնացման գործում արտակարգ դեր են ունեցել¹³:

¹² روزنامه جبل المیتین تهران ۱۹۰۷ شماره ۱ آوریل ۲۶

¹³ Այլ տեղում, № 7:

¹⁴ کريم بهزاد قيام ازرايعان در انقلاب مشروطيت ايران تهران سعده ۲۰

Իր սահղթագործութիւններում նա առաջ էր քաշում սահմանադրութիւն, անկէ, խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատութիւն, օտարերկրյա պարտքերից և առանց ժողովրդի համաձայնութիւն կոնցեհիաներ տալուց հրաժարվելու և այլ հարցեր:

Արու Քալիբի գրած «Քեիթաբն Ահմադ յա սաֆիհենէ Քալիբի» գիրքը հրատարակվեց 1890 թ. և մեծ տարածում գտավ: Արու Քալիբը իր գրքում հատուկ կերպով քննորոշում էր արևմտյան գաղութատիրական պետութիւնների լուծումն ու դերը, և իր հայրենակիցներին զգուշացնում, որ գործիք շղառնան նրանց մեղքին: Նա գրում էր. «Քաղաքակիրթ և լավ արտաքին ունեցող արևմուտքի հարուստներից շատերը դաշտային մկենրի պես շրջում են աշխարհով մեկ և սրտեղ հարստութիւն սերմերի նոր կուտակումներ են գտնում, հրավիրում են իրենց ուղեկիցներին, որպէսզի աղվեսային խորամանկութիւնով ներթափանցեն այնտեղ և ինչ որ կա կամ ինչ հարյուր տարի հետո է լինելու, կարճ ժամանակում, անխղճորեն կլանեն: Դրանից հետո նրանք մարդկային կերպարանք են ընդունում, ուրիշների իրավունքների, ազատութիւն և հավասարութիւն մասին են խոսում և վիճելի հարցերի լուծման ու կարգավորման գործը վերապահում իրենց ուժին և ուրիշների թուլութիւնը»¹¹:

Արու Քալիբն այնուհետև եզրակացնում է. «Այն ժողովուրդը, որի ազգեցիկ ղեկավարները դուրսահավատ, տգետ, անփորձ և փողասեր են, բուլտից շուտ կընկնի ստեղծիցի, ուրիշու, զուլարի և ֆրանկի հզոր քաղեի ճանկը»¹²:

Արու Քալիբը դեմ էր նաև պատերազմին և կոչ էր անում ռազմական ժախսերի և անիմատ արկածախնդրութիւնների համար հակայական միջոցներ շփարելու: Նա գրում էր. «Անրդո՞ք մեր և ուրիշների հայրենիքը նրա համար է, որ ամբողջ քնակչութիւնը սուր, հրացան և երգակ կրի, ռազմական գիտելիքներին ընտելանա, դպրոցներում գիտութիւն և քաղաքակրթութիւն փոխարեն դաժանութիւն և վայրենութիւն սովորի: Երիտասարդներին, որոնք սկզբից անթ պետք է հանրագուտ գործունեութիւնով, հողագործութիւնով ու վարուցանքով զբաղվեն, իրենց և հարազատների ապրուստը բարելավեն, քաղաքակրթութիւն տարածեն, զորանոցներում անհոգի մեքենաների պես մարդասպանութիւն են սովորեցնում, ժողովրդական հարստութիւնից զամարներ են ժախսում, որպէսզի անհրաժեշտութիւն դեպքում նրանց օգտագործեն իրենց ան-

¹¹ عبد الرحيم ابن ابو طالب. سفينة طالبي يا كتاب احمد صفحہ ۱۱۱

¹² նույն տեղում:

նական նպատակներին աշխարհակալության, երկրների ավերման, շինությունները քանդելու և յուր նմանների սպանության համարս¹⁴։

Նա հայտարարում էր, որ քաղաքակրթության զարգացման, լուսավորության տարածման և օրենքի հաստատման պայմաններում կվերանան այդ վայրագությունները, կզուտարվեն այնպիսի կոնկրետներ, որոնց կմասնակցեն բոլոր ժողովուրդների և ցեղերի ներկայացուցիչները և միջազգային վիճելի հարցերը կլուծվեն ամենայն արդարությամբ։ Ե՛հա այդ ժամանակ է,—եզրակացնում է Աբու Քալիբը,—որ զորանոցներում սպանության և ավերածության կարգադրության սպասող հարյուր հազարավոր զինվորներ կօգտագործվեն բարիքներ ստեղծելու և անապատները մշակելի դարձնելու համարս¹⁵։

ԵՄասուել օլ հայաթս գրքում Աբու Քալիբը, հատկապես Իրանը Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ազդեցության զոտիների բաժանելու կապակցությամբ, մերկացնում է իմպերիալիստական Անգլիայի և ցարական Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականությունն Իրանում և ցույց է տալիս Իրանի իշխող շրջանների դավաճանությունն ու անտարբերությունը։

Աբու Քալիբը անգրագառնում է նաևր էջ Դին շահի և Մոզաֆար էջ Դին շահի Նվրուպա կատարած ճամփորդություններին և այդ առիթով օտար պետություններից վերցրած հսկայական պարտքերի հարցին։ Նա հեղանքով գրում է, որ թագավորների ճամփորդության ժամանակ կատարված ծախսերը իշուր շանցան, քանի որ կառուցվեցին հույակապ պալատներ, ընդարձակ մայրուղիներ, քարե դարպասներ, զեղատեսիլ այգիներ, թանկարժեք հայելիներով շքեղ հյուրասրահներ, որոնք զարմանք են պատճառում նույնիսկ օտարերկրյա գեսպաններին։ ԵՄինչդեռ,—գրում է հեղինակը,—այդ բոլորը հենց նրանց (եվրոպական երկրների—Լ. Ն.) գործարաններին էին պատվիրելս¹⁶։

Աբու Քալիբը բողոքում է նաև օտարերկրյա իմպերիալիստների՝ Իրանի նկատմամբ կիրառած քաղաքականության դեմ։ Այդ քաղաքականությունը բնորոշելու համար նա բերում է հետևյալ օրինակը. Դամազանեզ լեռան գագաթը բարձրացած խումբը վերադառնում է Քեհրան և հանդիպում ունենում մինիստրի հետ։ Մինիստրը խոստովանում է, որ Անգլիայի դեսպանի պահանջով է նրանց Դամազանեզ ուղարկել։ Ե՛հնգլիայի դեսպանը մեր գրամով և ձեռ ջանքերով ուզում էր բրիտանական

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 143։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 144։

¹⁶ عبد الرحيم ابن شيخ ابوظالب مسالك المحسنين قاهره 1377 ص 10

աշխարհագրական ընկերությունը ծառայություն մատուցել...—ասում է նա: Մեր հարևանների՝ Ռուսաստանի և Անգլիայի, ձեռքից կրակն ենք ընկել... ամեն օր մի նոր բան են պահանջում և շրջադնեծու դեպքում սպառնում են միևիտարենքին հեռացնել: Դա շատ վնասական զենք է, ... եկեք մտածենք, թե ինչպես այս փորձանքը մեր և մեր սերունդների գլխից հեռացնենք»¹⁷:

Իրանական հեղափոխական դեմոկրատիզմի լավագույն ներկայացուցիչներից է Մալեք օլ Մոթաքալեմինը: Նրա աշխատություններում պարզորոշ կերպով նկատելի են հակամիպերիտիստական և հակաֆեոդալական տրամադրությունները:

Երբ Իրանում ցարական Ռուսաստանից նոր պարտք վերցնելու հարց էր առաջացել, և հայրենասիրական ու առաջադիմական խավերը ստորի էին հլել ի պաշտպանություն երկրի շահերի ու անկախության, Մալեք օլ Մոթաքալեմինը ևս մեծ շանքեր թափեց խափանելու իշխող շրջանների այդ զավաճանությունն ու հայրենավաճառությունը:

Մեծ էր Մալեք օլ Մոթաքալեմինի վրդովմունքը օտարերկրյա ստրկացուցիչ պարտքերի նկատմամբ: Նոր պարտքեր վերցնելու բանակցությունների ժամանակ նա մի նամակ է գրում արտաքին գործերի մինիստրը Միրզա Նասրուլախան Մոշիր էդ Դուլեին և հայտնում է իր կարծիքը այդ մասին:

Բերենք որոշ հատվածներ այդ նամակից: «Այս օրերին տեղական շրջաններում և արտասահմանյան մամուլում,—գրում է նա,—խոսվում է Ռուսաստանից նոր պարտք վերցնելու մասին: Այժմ հաստատվում է, որ խնկապես Իրանի կառավարությունը երկրի ամբողջականության և անկախության հետ անհամատեղելի ծանր բեռ է դնում Իրանի ժողովրդի ուսերին, որի տակից նա երբեք ի վիճակի չի լինի դուրս գալ:

Կառավարության եկամուտների ու ծախսերի բալանսը և այն դեֆիցիտը, որ ամեն տարի առաջանում է բյուջեում, թույլ չեն տա, որ կառավարությունը մտա ապագայում մուծի պարտքի ժամկետավաճարները, և այս ստրկացուցիչ լուծը մշտապես կծանրանա Իրանի ժողովրդի վրին:

Իրանի ներքին դրությունը լավատեղյակ և խոհեմ մարդիկ դիտեն, որ նույնիսկ, եթե վստահություն լիներ, որ այդ դրամը կծառայեր բարեփոխությունների և երկրի տեսեսությունը զարգացնելու նպատակին, դարձյալ երկրի շահերի տեսակետից նպատակահարմար չէր այդ քալին դիմելը: ...Այդ պարտքը բացի վարկաբեկումից, գծբախտությունից և

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 248:

ափսոսանքից Իրանի ժողովրդի համար ուրիշ հետեանքներ չի ունենա՞¹⁸։
Նամակի բովանդակութունը ցույց է տալիս, որ Մալեք օլ Մոթա-
քալեմինը գիտակցում էր օտարերկրյա պարտքերի ասրկացուցիչ բը-
նույթը, և վճռական կերպով հանդես էր գալիս դրանց դեմ։ Նա գտնում
էր, որ առկա քաղաքական պայմաններում հնարավոր չէ երկրի տնտե-
սական քայքայված վիճակը կարգավորել օտարերկրյա պարտքերի մի-
շոցով, և այդ նպատակի համար պետք է օգտագործել ներքին աղբյուր-
ները։

Մալեք օլ Մոթաքալեմինը Հնդկաստանում հրատարակել է «Մեն
ալ խալզ ալ ալ-հազա (Ժողովրդի միշոցով դեպի ճշմարտութուն) վեր-
նագրով մի գիրք, որտեղ խոսում է ոչ միայն իրանական, այլև հնդկ
ժողովրդի նահատարի մասին։ Գրքում կարմիր թելի պես անցնում են
նրա հումանիտական-դեմոկրատական ձգտումները։ Հիշյալ ժողո-
վուրդների դժբախտության պատճառը նա, իրավացիորեն, տեսնում է
ֆեոդալական կարգերի պահպանման և օտարերկրյա իմպերիալիզմի
ասրկացուցիչ քաղաքականության մեջ և հանգում է այն մտքին, որ միակ
փրկութունը ֆեոդալական և իմպերիալիստական լծի թոթափումն է և դե-
մոկրատական ու անկախ պետության ստեղծումը։ Նա գտնում է, որ պատ-
մական զարգացման հիմնական առանցքը և պատմության շարժիչ ուժը
ոչ այլ ոք է, քան ժողովուրդը, և հենց նա էլ պետք է տապալի այդ եր-
կակի լուծը։

Իրանի լուսավորիչների շարքին է դասվում նաև Զեյն օլ Աբեդին
Մարաղեին՝ «էրրահիմ բեկի նախապարհորդական հուշերը» (Սիահաթ-
նամե)¹⁹ գրքի հեղինակը։

Այս գրքի՝ Կալկաթայում հրատարակված օրինակի անգլերեն ամ-
փոփման մեջ հիշատակվում է Մարաղեի մահվանից առաջ հրատա-
րակչությանը ուղղված նամակից մի հատված, որտեղ նա նշում է, որ
«Սիահաթնամեն» գրելիս նպատակ է ունեցել իր հայրենակիցներին ոտ-
քի հանել, ցույց տալով այն անմխիթար վիճակը, որ տիրում էր երկրի
բոլոր պետական հիմնարկներում²⁰։ Մայից նաֆիսին իր «Ժամանա-
կակից պարտից արձակի գլուխգործոցները» գրքում այն կարծիքն է
հայտնում, որ «Սիահաթնամեն» մեծապես նպաստել է իրանում հայրե-

¹⁸ 1302 ابراهيم تيموری، عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، تهران 1302
صفحه 387

¹⁹ 1910 زین العابدین مرادای سیاحتنامه ابراهیم بگ چاپ کنکته

²⁰ Եսլե տեղում, էջ 253.

նախորական զգացմունքների վերելքին²¹: Մարազեին Իրանի ղեկավարներին ներկայացնում է որպես ժողովրդի նախատաղրի նկատմամբ բացարձակապես անտարբեր մարդիկ, որոնք մտահոգված են միայն իրենց անձնական դիրքի, պաշտոնի և եկամուտների ապահովմամբ, և այդ նպատակի համար շին խուսափում մինչև իսկ ամենատուր արարքներից:

Շարունակելով Ախունզովի, ինչպես նաև Մայրոմի առաջադեմ ավանդույթները, Մարազեին անողոքարար խարազանում է Իրանում տիրող հասարակական և պետական կարգի արատները: Իրանի անմիթիթար զինակն ընդգծելու նպատակով Մարազեին անդրադառնում է Իրանի երբեմնի հզորությունը: Ե՛րանը, որը մի ժամանակ եղել է ամբողջ աշխարհի ծաղկուն ալգին, այժմ դարձել է ավերակ ու ամալի, իսկ նրա ժողովուրդը, որն անցյալում աշխարհի ամենահարգարժան ժողովուրդներից մեկն էր, այսօր արհամարհված է և ողորմելիք,—գրում է նա²²:

Մարազեիի հերոսը թյուրիմացարար կարծում է, թե մինիստրներն ու մյուս ղեկավարները տեղյակ չեն երկրում տիրող դրուժյանը, և որ անհրաժեշտ է նրանց ցույց տալ զոյություն ունեցող թերությունները: Այս մտայնությունը նա դիմում է վեզիրներին, հուսալով, որ նրանք միջոցներ կձեռնարկեն զարգացնելու ազգային արդյունաբերությունն ու առևտուրը և կսահամանափակեն օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումն Իրան:

Ժողովրդի թշվառության համար Մարազեին մեղադրում է երկրի ղեկավարներին, որոնք ոչ միայն չէին հոգում նրա բարեկեցության մասին, այլև դաժանորեն ճնշում և հարստահարում էին նրան, որի հետևանքով հարյուրավոր ու հազարավոր իրանցիներ հարկադրված էին աշխատանք որոնելու համար հեռանալ իրենց հայրենիքից:

Լուսավորիչ Մարազեին մեծ վրդովմունքով է խոսում Իրանի ներքին կյանքին օտարերկրյա գաղութարարների միջամտության մասին. «Ե՛րանը և՛ որ պետք է օտարերկրյա հյուպատոսները մեր երկրում օգտվեն անսահմանափակ իշխանությունից»,—հարցնում է նա²³: Մարազեին զայրույթով դատապարտում է Իրանն ազդեցության ոլորտի բաժանելու իմպերիալիստական երկրների ձգտումը: Նա գրում է. «Ե՛ր կողմից մեզ մոտ են գալիս գերմանացիները, մյուս կողմից ամերիկացի-

²¹ ۱۳۰۰ سعيدي تقیسی شاهکارهای نثر فارسی معاصر جلد اول تهران

²² նույն տեղում, էջ 2۰

²³ նույն տեղում, էջ 78:

ներք. դպրոցներ են բացում, Հյուպատոսներ նշանակում, հրաշխիք չկա, որ վաղն էլ նապոնական նավերը չեն ներխուժի Պարսից ծոցը և նման արտոնություններ չեն ստանա²¹:

Իրանում կուլտուր-լուսավորչական շարժման առաջնի ռադիկալ թևի ներկայացուցիչ էր Մալքոմը: Նրա հիմնական նպատակն էր օգնել իրանական ժողովրդին ազատագրվել բռնապետական կարգերից:

Մալքոմ զադեն, խոսելով Մալքոմի պատմական գերի մասին, գրում է. «Բռնապետության շրջանի գործիչներից միբղա Մալքոմ խանը, ավելի քան որևէ մեկը, շահացել է ժողովրդին ծանոթացնել համաշխարհային քաղաքակրթությանը, օրենքի ռուսներին, ժողովրդական իշխանության առավելություններին: Ժողովրդին լուսավորելու և սահմանադրություն մեռք բերելու գործում մեծ է եղել նրա գաղափարների ազդեցությունը²²»:

Երանի սահմանադրության պատմությունը աշխատության հեղինակ Ահմադ Քասրավին Մալքոմին գասում է այն մարդկանց շարքը, որոնք ընտար էդ Դին շահի օրոք սրտացավություն են երևան բերել ժողովրդի և երկրի նկատմամբ և շահեր են թափել ժողովրդի զարթոնքի ուղղությամբ: Նա գտնում է, որ «Մալքոմը նաք էդ Դին շահի ինքնակալության և Ամին էս Սոլթանի եսասիրության ու անազնվության թըշնամին էր, դժգոհ էր ստարերկրացիներին կոնցեախաներ տալուց և բացահայտել է դրանց վնասները²³»:

Մալքոմ զադեն հետաքրքիր փաստեր է հաղորդում Ռուսաստանից 22,5 միլիոն ռուբլի պարտք վերցնելու հարցի նկատմամբ Մալքոմի վերաբերմունքի մասին:

Ընդհանակը նշում է, որ շնայած այդ պարտքի գեմ երկրի ազատասերների բողոքին և կառավարող շրջանների համար նրա վնասակարությունն ու վտանգավորությունը քացահայտելու վերջիններիս ջանքերին, այնուամենայնիվ, «միակ մարդը, որ դուրս եկավ այդ ստորաբարքի գեմ, Լեղոնում Իրանի դեսպան միբղա Մալքոմ խանն էր»:

«Մալքոմ խանը,—գրում է նա,—անվախ ու համարձակ կերպով բազմաթիվ հեռադրեր ուղարկեց մեծ վեզիրին, արտաքին գործերի մինիստրությանն ու կառավարությանը՝ տեղեկացնելով նրանց այդ պարտքի վտանգների մասին: Նա միաժամանակ պարտքի քաղաքական և

²¹ Նույն տեղում, էջ 132:

²² مهدی ملکزاد، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران ۱۳۲۸

²³ احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، تهران ۱۳۰۶

ունանական վեասների մասին հոգվածներ հրատարակեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի մեծատիրաժ թերթերում»²⁷:

Հենվելով Մոսթսֆի օլ Մամալեքի վկայութիանը, Մալեք զադեն գրում է, որ պարսքը վերջնոզ Աթաբեկը հետազայում Շվեյցարիայում հանդիպում է Մալքում խանին, հրավիրում է իր մոտ և արգարանալու համար նրան աշխատում է հավատացնել, որ այդ գործում ոչ մի մասնակցություն և որևէ օգուտ չի ունեցել: Միրզա Մալքում խանը, սակայն, պատասխանում է. «Ես մինչև հիմա Ձեզ արժանի էի համարում հարյուր մտրակի, որովհետև կարծում էի, թե երկրին ու ժողովրդին զավանանելու դիմաց անվազն պատճառ բաժին եք ստացել: Հիմա, որ ասում եք, թե այդ գործից որևէ օգուտ չեք ունեցել և բացի վիրավորանքից ուրիշ բան ձեզ չի հասել, ձեզ արժանի եմ համարում հազար մտրակի»²⁸:

Մալքումը, ըստ երևույթի, ակնարկում է, որ, եթե Աթաբեկը կաշառքի դիմաց է նման զավանանության դիմել, ապա արժանի է պատժի, իսկ եթե հայրենիքին զավանանել է իր համոզմունքներից ելնելով, ապա պատժի չափը, բնականաբար, մեծանում է:

Ե՞րբ որևէ մեկը,—գրում է Մալքումը,—Իրանի վիճակը համեմատում է Նվրուպայի հետ՝ խորապես սաշում է, թե մեր պետության ղեկավարները ինչպես են կարողացել բնական բարիքներով այնքան հարուստ երկիրը նման թշվառության հասցնել»²⁹:

Դատապարտելով երկրի ղեկավարների՝ Իրանի պատմական փառավոր անցյալը բոլոր շարիքների պատենը համարելու և նրանով քողարկվելու փորձերը, ինչպես նաև Իրանի հետագա անձեռնամխելիության նկատմամբ նրանց վստահությունը, Մալքումը գրում է. «...Նուշիրվանի օրոք Անգլիա չկար: Բայց այժմ մի քանի անգլիացի առևտրականներ իրենց տանը նստած, և հենց ձեր կողմից բացառվող միջոցներով, հինգ հազար ֆարսախ հեռավորությունից ստրկության մեջ են պահում Նուշիրվանի պետությունից տաս անգամ ավելի մեծ մի երկիր (Նկատի ունի Հնդկաստանը—Ղ. Ն.)»³⁰:

«Ջարդացման ազրյուրը, շեյխը և վեզիրը» գրքում Մալքում խանը անդրադառնում է նաև Արևելքի ժողովուրդների հետամնացության հար-

²⁷ 1857 հ.մ.թ. 1378 مهدي ملكزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران

²⁸ Նույն տեղում, էջ 128:

²⁹ مجموعه آثار میرزا ملکمخان، تهران 1378 کتابچه فیضی یا دفتر تنظیمات

5 հ.մ.թ.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 3:

ցին, միանգամայն հրատարվելով նրա բավական տարածված ուսու-
յական պատճառաբանությունից:

«Մի՞թե մարդ անպայման պետք է ձեռքի Սենայի կամ Քեմալայի
ափերին, որպեսզի շնորհունակ լինի զարգանալու և հասունի իրավունք
ունենա յուրացնելու լուսավորությունն ու գիտությունները: Եթե մարդ
ձեռքի է Աֆրիկայում կամ Ասիայում, ապա մի՞թե նա պետք է դասվի
ոչ լիարժեքների շարքը»²¹:

Բարեփոխումների իր ժրգրի պրոպագանդան հետ մեկտեղ Մալ-
քոմը լայն պայքար էր ծավալում նաև օտարերկրյա պարտքերի դեմ:
Պարտք վերցնելու բանակցությունների ժամանակ Մալքոմը արտաքին
գործերի մինստրությունն է ուղարկում բողոքի մի նամակ, որն իր ժա-
մանակին տպագրվել է նաև մամուլում:

Նամակում Մալքոմը գրում է. «Էսեղ եմ, որ Քեմալայի ղեկավարնե-
րը մտադիր են նոր պարտք վերցնել: Պետք է խուսափել այդպիսի սար-
սափեի սխալի կրկնությունից, քանի որ այն էազգային ազեա կլի-
նիս»²²:

Մոզաֆար էդ Դին շահի եվրոպական երրորդ նախապահորդության
ժամանակ, Մալքոմը «Արդարության ձայնը» վերնագրով մի հոդված է
գրում, որն անստորագիր տպագրվում է Կալկաթայի «Հաբլ օլ մաթիե»
թերթում: Անգրագանալով երկրի վիճակին, Մալքոմը գրում է. «... Պե-
տական բոլոր հիմնարկներն անկարգ վիճակում են, գանձարանը դա-
տարկ է, ժողովուրդը սգի մեջ է, անկախության հիմքերը սասանված
են: Ինչ գորախտություն ասես, որ լի տիրում այս խեղճ հողի վրա:

Այս դրություն վերջը ի՞նչ է լինելու

Ենզիրը պարզ է՝ օտար տերությունները կգրավեն Իրանը:

Ի՞նչ իրավունքով:

Հենց մեր մեղքով, քանի որ մենք չենք ուզում աչք բացել և տես-
նել, թե այս դարաշրջանում ինչքան են փոխվել աշխարհը և պետու-
թյունների գոյության պայմանները»²³:

Սա փաստորեն երկրի անկախությունը պաշտպանելու մի կոչ էր՝
ուղղված ժողովրդին: Մալքոմը զգուշացնում է, որ եթե Իրանում բարե-
փոխումներ չանցկացվեն, վերջիվերջո, օտար պետությունները երկիրը
կնվաճեն:

²¹ 19. V مجلہ آثار میرزا ملکحان مجده ترقی و شیخ و وزیر تغلیسی

²² Նույն տեղում, էջ 190:

²³ Նույն տեղում, էջ 198:

Սկսած 1850 թ. մտա երեք ու կես տարի Մալքոմը Լոնդոնում հրատարակում էր «Ղանուս» թերթը, որն իրանում խիստ արգելված էր:

Թերթը պարունակում էր բավական հարուստ նյութ, որի ուսումնասիրումը շատ կարևոր է Մալքոմի քաղաքական հայացքները և հետապնդած նպատակները պարզաբանելու համար:

«Ղանուս» թերթի երկրորդ համարում Մալքոմը գրում է. «Օտար-երկրյա ներկայացուցիչներն իրանից ուղարկված իրենց զաղտնի կամ բացահայտ զեկուցագրերում անընդհատ կրկնում են, որ իրանի ժողովուրդը, հատկապես զինվորականությունը, իր երկրի վիճակից այնքան է ձանձրացել և այնպես է այն ատում, որ ոչ մի օտար թշնամու դեմ թեկուզ մեկ զենակ էլ չի արձակի, այլ, ընդհակառակը, զոսից եկող որևէ քանակի ուրախությամբ և շնորհակալությամբ կընդառաջի:

Մեր գեներալներից մեկը լսելով այս խոսքերը, գրել է. «Աստված վկա, օտարերկրյա ներկայացուցիչները միշտ են հասկացել՝ իրանի զորքը ինչ՞նչ և հանուն ինչի՞» պետք է կոմիսի²⁴:

Մալքոմն, այսպիսով, գիաստորեն արտահայտում է հայրենասիրության իր ըմբռնումը. պետք է սիրել և պաշտպանել հայրենիքը, բայց ոչ նրա նեխած հասարակարգը: Նա, միաժամանակ, կարծես նախազգում է, որ իշխող խավերի դավաճանական քաղաքականությունը վերջիվերջո երկիրը կզցի օտարերկրացիների մեռքը, և որ ժողովուրդը հանուն հայրենիքի երբեք չի պաշտպանի իշխող խավերին:

Մալքոմը համեմատության մեջ է դնում իրանի առկա վիճակը նրա պատմական անցյալի հետ և ցույց է տալիս այն նվաստացուցիչ վիճակը, որի մեջ գտնվում է իրանի ժողովուրդը:

«Աշխարհում քիչ պետություններ կան,—գրում է նա,—որ իրանի ներկա կառավարության շափ ստորացած և նվաստացած լինեն: Այս դժբախտ պետությունը, որը մի ժամանակ մարդկության պարծանքներից էր, մեր դարաշրջանում իր նախկին վեհությունից այնպես է իշել, որ նրա զեկավարները Ջամշիդի թագավորական պալատը վերածել են աճուրդի մեծ շուկայի՝ վաճառելով պետության պաշտոնները, շքանշաններն ու կոչումները: Նահանգապետությունները, գեոպականությունները և մինիստրությունները ծախեցին ամեն տեսակ ապիկտոր մարդկանց, ծախեցին զետերը, հանգերը, երկրամասերը և սահմանները, շատ ցածր գնով վաճառեցին ժողովրդի իրավունքները, երկրի առևտուրը և պետության անկախությունը»²⁵:

²⁴ «قانون. امره صحت»

²⁵ «قانون. امره صحت»

Վերջ բերված առդերում Մալքոմը փորձում է վերլուծել անցյալում հզոր և բարձր մշակույթ ունեցող երկրի հետամնացության պատճառները: Նա դրա հիմքում տեսնում է երկրում ախրող անիրշխանությունը, ղեկավարների հայրենազավությունը, ստորությունն ու կաշառակերությունը:

Թերթի էջերում Մալքոմը հասուկ ուշադրություն է դարձնում օտարերկրյա կոնցեսիաների հարցին, մերկացնում իշխող խավերի զավաճանական քաղաքականությունը և լուսաբանում Իրանի համար կոնցեսիաների կործանիչ նշանակությունը:

Թերթի 6-րդ համարում Մալքոմը գրում է. «Զկա՞ արդյոք մեկը, որ հարցնի այս երիտասարդից (նկատի ունի Ամին էս Սոլթանին—Չ. Ն.), թե ո՞ր օրենքով ես դու մեր պետության այս իրավունքները և արտոնությունները ծախում օտար արկածախնդիներին: Իսլամի սուրբ օրենքի և բոլոր պետությունների օրենքների համաձայն այս միջոցները և առևտրական գործարքները մեր երկրի ժողովրդի օրինական սեփականությունն են: Դրանք մեր զոլություն միջոցներն ու հիմքն են: Ինչպե՞ս ես համարձակվում օտարներին ծախել մուսուլմանների գոյամիջոցները: Արդյո՞ք Իրանի ժողովուրդը իսկապես մահացել է, որ դուք նրա ժառանգությունը աճուրդի եք հանում?»²⁶:

Այսպիսի հարցադրումից հետո թերթն իր կողմից պատասխանում է. «Շարժելի պարոն օտարերկրացիները իրավունք ունեն մեզ անկենդան համարել... Եթե այս երկրում մարդկանց մեջ կենդանի չղեր մնացած լինեն, ո՞ր պատվարժան վեզիրը կկարողանար այսպիսի ստոր և նենգ քեռ պարտադրել ժողովրդին և այսքան հանգուցն լինելը»²⁷:

Այս խոսքերը փաստորեն ժողովրդին կոչ են անում կառավարության զավաճանական քաղաքականության նկատմամբ անտարբեր չմնալ և ոտքի հիշել հանուն իրենց իրավունքների:

Մալքոմը խստորեն բողոքում է նաև կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականության դեմ: Թերթի 15-րդ համարում տպագրվել է Թեհրանից ստացված հետևյալ թղթակցությունը: «Ինչ մեծաժամալ կալվածք ունեինք, բռնազրավեցին և ավերեցին: Ինչ կուտակած հարստություն ունեինք, բոլորը հարկերի կամ փեշքաշի կարգով կապալի հարվածով մեզանից վերցրին: Ինչքան խիզախ երիտասարդներ ունեինք, տարան բանակ և Իրանը ավերելու գործիք դարձրին: Աֆղաններից պարավեցին, անգլիացիներից պարավեցին, ռուսների մատի

²⁶ «قانون. نمره ۶ ص ۱۰۰»

²⁷ «قانون. نمره ۶»

մեկ շարժումով ամբողջ նորասանը և սրբավայրերը հանձնեցին: Այս ժողովրդի ապրուստի բոլոր միջոցները, ինչպես հանքերը, ճանապարհները, վարուցանքն ու առևտուրը, հեռագիրը, գործարանները, բոլորը օտարներին ծախեցին²⁸:

Մայրոմը մեծ հաճատով էր լցված դեպի ժողովուրդը, և նրա մեջ էր տեսնում այն հզոր ուժը, որն ընդունակ է փոխել երկրում ստեղծված դրուժյունը, վերջ դեռ անսահմանափակ միապետությանն ու օտարերկրյա տիրապետությանը: ...ժողովուրդն իր ապահովության միջոցները պետք է անսպասան ինքը մեռք բերիս,—գրում է նա²⁹:

Հսկայական է եղել Վանունա թերթի դերը իրանական հասարակության զարթոնքի գործում:

Վանունա թերթը և նրա հրատարակիչը,—գրում է Մալիք զազեն,—պետք է ճանաչվեն որպես Իրանի առաջադեմության առաջնորդներ: Նրանք պետք է համարվեն սահմանադրական շարժման առաջացման և Իրանի ժողովրդին ստրկության կապանքներից ազատագրելու կարևոր գործոն: Իրանի սահմանադրության պատմությունն իր էջերում երախտագիտությանը և հարգանքով պետք է արձանագրի միջոց Մայրոմ խանի անունը և նրա երկերը³⁰:

Իրանում կապիտալիստական երկրների ազդեցության ուժեղացմամբ է՛լ աճելի սրվեց գաղափարական պայքարը երկրի ներսում: Հատկապես լայն տարածում գտավ պանիսլամիզմը, որը հանդիսանում էր ֆեոդալ-կալվածատիրական դասակարգի գաղափարախոսությունը: Պանիսլամիզմի գաղափարախոսության հիմնական ուղղությունն այս էտապում պայքարն էր օտարերկրյա կապիտալի դեմ: Բայց նա, միաժամանակ, հանդես էր գալիս նաև իր դարն ապրած, սակայն գեղև գոյություն ունեցող ֆեոդալական կարգերի պաշտպանի և, ընդհանրապես, նորագույն քաղաքակրթության, գիտության և մշակույթի զարգացումը խանգարողի դերում:

Խոսելով պանիսլամիստների հետապնդած նպատակների մասին, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Նրանք փորձում են եվրոպական և ամերիկյան իմպերիալիզմի դեմ ուղղված ազատագրական շարժումը միացնել խա-

²⁸ «قانون» نمره 10 ص 264

²⁹ «قانون» نمره 17 ص 264

³⁰ «مهدی ملکزاد» تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران 1328

ների, կալվածատերերի, մուլաների և նմանների դիրքի ամրացման հետ»⁶¹։

Մենք այստեղ կանգ կառնենք միայն պանիսլամիզմի օտարերկրյա տիրապետության դեմ մղած պայքարին։

Հենց սկզբից անհրաժեշտ է նշել, որ օտարերկրյա կապիտալի դեմ պանիսլամիստների պայքարը, ընայած արտաքննապես հրապուրիչ էր և գրավում էր լայն մասսաների, սակայն շէր տանում դեպի օտարերկրյա լծի վերջնական թոթափում։

Պանիսլամիզմի գլխավոր գաղափարախոսը համարվում էր սեյեդ Ջամալ էդ Դին Աֆղանին։ Նա մոլեռանդորեն պայքարում էր իմպերիալիզմի դեմ և նշանակալի ազդեցություն ուներ ժողովրդական զանգվածների վրա։

Սեյեդ Ջամալ էդ Դին Ասադարադիի (Աֆղանի) կյանքին ու գործունեությանը նվիրված ուսումնասիրություններ են գրել պարսիկ, անգլիացի, ֆրանսիացի և բազմաթիվ այլ հեղինակներ։ Սակայն պետք է ասել, որ այդ աշխատությունները հաճախ սուբյեկտիվ են և չափազանցություններով լի։ Նրանք մեծ մասամբ շրջանցել են կարևոր և էական հարցեր, իսկ երկրորդական ու աննշան փաստերը ընդգծել կամ ուռևացրել։ Հակասական են նաև նրան տրված գնահատականները։ Ինչպես նշում է իրան Մալեք Սասանին, Ջամալ էդ Դինի կողմնակիցները նրան համարում էին Արևելքի ամենախոշոր փիլիսոփան և հայրենասերը, իսկ հակասակորդները՝ վասնգավոր խռովարար⁶²։

«Սեյեդ Ջամալ էդ Դին Աֆղանիի կյանքն ու հասարակական, քաղաքական փիլիսոփայությունը աշխատության հեղինակ Չահարզահին գրում է, որ Եզիպտոսի ազատասերները Ջամալ էդ Դինից խնդրեցին կազմել Եզիպտոսի Ազգային ժողովի ընտրությունների կանոնադրությունը, որի հիման վրա ժողովուրդը կարողանար ընտրել իր ներկայացուցիչներին։ Ջամալ էդ Դինը, պատասխանելով այս առաջարկին, ասում է. «Ազգային ժողովն այն ժամանակ կարող է իրենից իսկական ուժ ներկայացնել, երբ կազմված լինի ժողովրդի ողին արտահայտող ներկայացուցիչներից։ Փառալի, ամիրի կամ օտար տերության միջոցով գումարված ազգային ժողովն անիմաստ կլինի և կենթարկվի իր ստեղծողների կամքին... ազգային ամենամեծ իդեալը օտարների ճիրաններից և ստրկությունից ազատվելն է»⁶³։

⁶¹ Վ. Դ. Անին, Երկիր, Կ. 21, էջ 171։

⁶² خان ملك ساسانی، سیاستگران دوره قاجار تهران ۱۹۶۰ صفحه ۱۸۶

مرتضى چهارمعی، زندگانی و فلسفه اجتماعی و سیاسی جمال الدین افغانی تهران ۱۳۳۴ صفحه ۳

Զամալ էդ Դինը որոշ ժամանակ շրջագայել է Լնդկաստանում, որ-
տեղից և վտարվել է իշխանությունների մատավախության պատճառով:
Լնդկաստանում իր ելույթներից մեկում դիմելով հնդիկ ժողովրդին, նա
ասում է. «Եթե դուք հարյուր միլիոնավոր մոծակներ դառնաք և կա-
ռավարության ականջին տղզաք, ապա մայնը կհասնի նրանց զեկավար
Անգլիայի պրեմիեր Գլադստոնի ականջը: Եթե դուք՝ հարյուր միլիոնա-
վոր հնդիկներ, միասնական լինեք, ամենակարող ասավածը նեղ կրիա
կգարանի և դուք Մեծ Բրիտանիայի կղզիներում կսուզվեք և Լնդկաստա-
նում դուխ կհանեք՝ որպես ազատ մարդիկ»⁴¹:

Զամալ էդ Դինը, փաստորեն, ժողովրդին կոչ է անում միավորել
ուժերը և պայքարի դուրս գալ օտարերկրյա գաղութարարների դեմ՝
չկասկածելով այդ պայքարի հաջողությանը:

Զամալ էդ Դինի համախոհները և աշակերտները հանգես էին գա-
լիս Մերձավոր արևելքում իմպերիալիստական տերությունների քա-
ղաքականությունը քննադատող հողվածներով, որանց թարգմանություն-
ներն ուղարկում էին նաև անգլիական թերթերին: Այս հանգամանքը
չվրիպեց Գլադստոնի ուշադրությունից և նա հանձնարարեց Եզրպատ-
սում անգլիական գլխավոր հյուպատոսին հսկողության տակ վերցնել
Զամալ էդ Դինի գործունեությունը: Դրանից հետո Զամալ էդ Դինը աք-
սորվեց նաև Եզրպատսից:

Նա Փարիզում հրատարակում է «Մրութ օլ ոսղաք թերթը (չույս է
տեսնել ընդամենը տասնութ համար)»: Այն տարածվում էր Աֆղանստա-
նում, Լնդկաստանում, Քուրդիստանում, Եզրպատսում, Մուղանում, Իրա-
քում, Սիրիայում, Լեռազում, Եմենում, Մարսկկոյում, Ալժիրում և, որոշ
աղբյուրների վկայությամբ, մեծ հեղինակություն էր վայելում:

Այդ թերթում տպագրված հողվածներից մեկում Զամալ էդ Դինը
գրում է. «Ե՛սեկպաես զարմանալի է, թե համաշխարհային խոշոր քաղա-
քագետները ինչպիսի՞ վարքաչի՞ծ օւնեն, ի՞նչ որոշումներ են կայաց-
նում ու ի՞նչ եզրակացությունների հանգում, որ մարդկությանը զեպի
ուշնացում են տանում: Մերձավոր արևելքի խավարամիտ ժողովուրդ-
ները ... մի օր պետք է խորը քնից արթնանան և իսլամի հզորության
վերածննդի համար զոհաբերություններ կատարեն»⁴²: Որոշ աղբյուրներ
վկայում են, որ երբ Մուղանում ապստամբություն ծագեց, Մուղերին
Զամալ էդ Դինին առաջարկեց Մուղանի թագավոր կարգվել, որպեսզի
ենչի Մեհդիի գլխավորած ապստամբությունը, իրականացնի Անգլիայի
նախատեսած բարեփոխումները:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴² Նույն տեղում, էջ 29:

Ջամալ էդ Գինը այդ առաջարկը կտրականապես մերժեց, ասելով՝ սեթե Բրիտանիան կողմնակից է բարեփոխումների և մտազիր է ինչ զեռով էլ լինի ժողովրդի բարեկեցության ուղղությամբ քայլերի դիմել, ապա ավելի լավ է ուշադրություն դարձնի Իուլանդիայի վրա, որը ձեզ ավելի մտա է և ձեր ու իուլանդացիների միջև ընդհանուր զօր կան, մի բան, որ բացակայում է ձեր և Եգիպտոսի, Սուդանի և Մերձավոր արևելքի մյուս երկրների միջև⁴⁵։

1889 թ. Ջամալ էդ Գինը նվրոպայից վերադառնում է Իրան, և այնտեղ լայն գործունեություն ծավալում։ Նա ոչ միայն, ինչպես առաջին Համփորդուիթյան ժամանակ, ժողովրդին քարոզում է դեմ դուրս գալ բռնապետությանը և սահմանադրություն հաստատել, այլև մուսուլմաններից կոչ է անում միասնական պայքարի ելնել ընդդեմ նվրոպացիների։ Պատահական չէ, որ նրան շուտով արտաքսում են նաև Իրանից։

Չահրազահին գրում է, որ Ջամալ էդ Գինի քաղաքական պայքարի նպատակն էր արթնացնել և ոտքի հանել Արևելքի ժողովուրդներին, որպեսզի նրանք զգան արևմտյան պետությունների կողմից սպառնացող վտանգը, զգաստանան և իրենց իշխանությունները սահմանադրական հիմքի վրա կառուցեն⁴⁶։

Ջամալ էդ Գինի քաղաքական հայացքները պարզաբանելու համար կարելի է քերել նաև նրա հետևյալ տեսակետները։

Արևելքի երկրների զաղութացման պատճառը Ջամալ էդ Գինը համարում էր այդ երկրների հսկայական հարստությունները և նրանց աշխարհագրական կարևոր դիրքը։ Նա գտնում էր, որ արևելքցիների պարտքն է օտարերկրացիներին հասկացնել տալ, որ այդ երկրներում ձեռք բերված հարստությունն ու բարիքը պետք է հենց այդ երկրներում օգտագործվեն⁴⁷։

Ջամալ էդ Գինը հնդիկ տարբեր խավերին (հոգևորականներին, անևարականներին և նույնիսկ հողազորներին) կոչ էր անում միավորվել և համապեղ միջոցներ ձեռնարկել՝ բարձրագույն ու արքայական դպրոցներում ուսուցումը հնդկերեն լեզվով անցկացնելու համար։

Պատասխանելով նրանց, ովքեր արդարացնում էին շնդկաստանում անգլերեն լեզվի տարածումը, պատճառաբանելով այն գիտության տարբեր բնագավառներում անգլիացիների խոշոր ներդրումով, անգլերեն լեզվով հարուստ գրականության անկայությամբ, ինչպես նաև շնդ-

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 40։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 81։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 129։

կաստանին երկար տարիներ տիրապետող Անգլիային ընդհանրապես ենթարկվելու անհրաժեշտությունը, Ջամալ էդ Դինը գրում է. «Անգլոյոք Տնդիկներին սազակա՞ն է, որ օտարերկրյա գերիշխողներից օգուտներ ստանալու համար իրենց ժազումը մոռանան, գոյություն երաշխիքներից հրաժարվեն, գիտությունն ու լուսավորությունն ուսուցանեն հազիթը ազգի լեզվով, այդ լեզուն գերադասեն ազգային լեզվից և օգտագործեն նրա փոխարեն»¹⁰:

Անգրադատնալով աշխարհի վերաբաժանման համար իմպերիալիստական պետությունների միջև մղվող պայքարին և, մասնավորապես, Հնդկաստանում Անգլիայի գերիշխանությունը, Ջամալ էդ Դինը, այնուամենայնիվ, համոզմունք է հայտնում, որ անգլիացիներին չի հաշուվի Հնդկաստանը սեփականացնելու Էնդիկների ու անգլիացիների միջև բարեկամական հարաբերություններ կհաստատվեն միայն այն ժամանակ, — գրում է նա, — երբ Տնդիկները կդառնա երկրի պաշտոնական լեզուն, դադարաբարների արտոնությունները կվերացվեն, Տնդիկներն իրավունքներ կստանան, կներկայացվեն պառլամենտում, երկրում կտարածվի գիտությունն ու լուսավորությունը, զպրոցներում ուսուցումը կիրականացվի մայրենի լեզվով, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համար բարձրագույն զպրոցներ կհիմնվեն, կարճ ասած, անգլիացիները Տնդիկներին այն աչքով կնային, ինչ իրենց են նայում և բոլոր տարբերությունները և արտոնությունները կվերացվեն»¹¹:

Մեկ այլ հոդվածում զայրույթով հիշատակելով օտարերկրյա ազդեցության ուժեղացման հանգամանքը և թվարկելով օտար տերությունների կողմից զավթված մուսուլմանական երկրները, Ջամալ էդ Դինը նշում է, որ վտանգ է սպառնում նաև դեռևս որևէ պետության ենթակայության տակ շարունակվող մուսուլմանական փոքրամթիվ երկրների անկախությունը: Մասնավորապես իրանում օտարերկրյա ներթափանցման օստոնացման մեջ Ջամալ էդ Դինը մեղադրում էր Նասր էդ Դին շահին, որը ոչ միայն չէր պայքարում օտար տերությունների ոտնձգությունների դեմ, այլև նպաստում էր նրանց քաղաքականության իրականացմանը:

«Ձիա օլ խաֆեդիե» թերթում 1891 թ. Ջամալ էդ Դինը հրապարակում է շիա ղեկավար հոգևորականներին ուղղած մի նամակ, որով պահանջում է Նասր էդ Դին շահի գահընկեցությունը¹²:

¹⁰ مرتضى مدرسى چهاردهى، آراء و معتقدات سيدجمال الدين افغانى
تهران ۱۳۳۷ ص ۱۴۶

¹¹ Երկ. տե՛սում, էջ 149—150.

¹² خان ملك ساسانى، سياستگران دوره قاجار تهران ۱۹۱۰ ص ۱۹۳

1892 թ. մարտի 1-ին հրապարակված մի այլ հոդվածում Ջամալ էջ Գինը բարձր հոգևորականությանը կրկին կոչ է անում գա՛րնկեց անել շահին: Եւ մատնանշում է, որ շահը հոգևորականության իրավունքներն ու ազդեցությունը աստիճանաբար սահմանափակելու, ինչպես նաև ժողովրդին հարստահարելու և ստրկացնելու միջոցով կարողացավ ապահովել իր միահեծան իշխանությունը: Երկրում տիրող այդ վիճակը, միաժամանակ, հնարավորություն տվեց եվրոպացիներին, առանց դիմադրության հանդիպելու, ներթափանցել Իրան և հաստատել իրենց տիրապետությունը:

Ջամալ էջ Գինը զգուշացնում է հոգևորականությանը, որ եթե նրանք ըստպան շահին գա՛րնկեց անել, ապա այլևս ուշ կլինի դրությունը փրկել²³:

Ջամալ էջ Գինը գտնում էր, որ մինչև ժողովուրդները, հատկապես մուսուլմանները, բռնության և ստրկության շղթաները չփշրեն և ժողովրդական իշխանություն չհաստատեն, դուրս չեն գա վերելքի ու զարգացման ուղի և չեն ազատագրվի օտարերկրյա ազդեցությունից²⁴:

Զահարդեհին, անդրադառնալով Ջամալ էջ Գինի տեսակետներին, հատկապես նշում է, որ եւ մուսուլմանական աշխարհի փրկության միակ ուղին տեսնում էր մուսուլմանական ժողովուրդների միասնություն և զազուֆակալության մեքենայություններն ու դիտավորությունները միացյալ ուժերով կոտորելու մեջ²⁵:

Ջամալ էջ Գինի՝ Զահարդեհի գրքում մեջբերված որոշ դատադրությունները վկայում են, որ եւ չի հավատում օտարերկրյա նվաճողների մարդկային խղճին կամ նրանց համոզելու հնարավորությանը, այլ գիտնում է ժողովուրդներին ու պահանջում, որ նրանք ոտքի ելնեն ու բռնի ուժով թոթափեն օտարերկրացիների լուծը:

Մեյնթ Ջամալ էջ Գինի հակաիմպերիալիստական գործունեության մասին հետաքրքիր փաստեր է հաղորդում նաև ռեճանցիների զարթոնքի պատմությունը աշխատության հեղինակ Նազեմ օլ Էսլամ Քերմանին: Եւ գրում է, որ Ջամալ էջ Գինի գործունեությունը չէր սահմանափակվում Իրանով, որ եւ սկաիփորեն միշտ մտնում էր նաև միջազգային քաղաքական կյանքին: Երբ անգլիացիները օկուպացրին Եգիպտոսը

²³ Այս տեղում, էջ 24—25:

²⁴ مهدی منکزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران ۱۳۲۸ صفحه ۱۴

²⁵ مرتضی مدرس چهاردهی، آراء و معتقدات سیدجمال الدین افغانی تهران ۱۳۲۷ صفحه ۲۸

և ոչնչացրին նրա անկախութիւնը, Զամալ էզ Դինը հանդես եկավ որպէս Եզբիպտոսի անկախութեան պաշտպան: Նա մեծ ատելութիւն էր տածում անգլիացիների նկատմամբ, բուն պայքար էր ծավալել նրանց դեմ և անգլիերեն լեզվով մերկացնող հոգովածներ էր տպագրում թերթերում²⁵:

Էնչ Մանարտ Թերթի խմբագիր սելեդ Մոհամադ Ռաշիդը հրապարակել է Զամալ էզ Դինի գրչին պատկանող երեք արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք ցույց են տալիս, թէ որքան մեծ է եղել նրա ազդեցութիւնը Իրանում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների վրա: Առաջին նամակը ուղղված է Մամարայի գլխավոր մոջթահեդներին հաշ միրզա Հասան Եիրազիին, որով նա պահանջում էր ժխտոտի կոնցեսիայի դեմ միջոցներ ձեռնարկել և ժողովրդական կամ ազգային կուսակցութիւնը միանալ:

1881 թ. գլխավոր մոջթահեդին գրած այս նամակում Զամալ էզ Դինը անզրադառնում է երկրում տիրող վիճակին, հատկապէս շեշտելով Իրանի ժողովրդական զանգվածների դժգոհութիւնն ու զայրույթը իրենց հայրենիքը ստրկացնող այդ նոր գործարքի կապակցութեամբ: Նա, այնուհետև, զատապարտում է շահին, որն Իրանի թշնամիներին է վաճառել նրա եկամուտները՝ հանքերը, ճանապարհները, այգիները, դառերը... ժխտոտը և նրա ցանքերը..., օտարերկրացիներին է հանձնել նաև բանկը, որը նշանակում է կառավարութեան ղեկը տալ օրիններին, և ժողովրդին ստրկացնել...

Անդրադառնալով 1889 թ. Դուզոտուկիին արված կոնցեսիային, Զամալ էզ Դինը նշում է, որ դրանով Ռուսաստանին արվեց այն ամենը, ինչ մնացել էր երկրից: Եվարն ասած,—գրում է նա,—ոճրագործները Իրանի նահանգները աճուրդի են դրել մեծ պետութիւնների միջև, այն էլ այդպիսի շնչին գումարի դիմաց:

Այնուհետև Զամալ էզ Դինը կոչ է անում մոջթահեդին՝ ղեկավարել օտարերկրացիների դեմ ժողովրդական պայքարը²⁶:

Զամալ էզ Դինի շանքերը զուր շանցան: Ամենայն հավանականութեամբ նրա այդ նամակը մեծ դեր խաղաց մոջթահեդի կողմից ֆեթվայի հրապարակման գործում, որով մինչև ժխտոտի կոնցեսիայի թեկնումը ժխտոտի գործածութիւնը հայտարարվեց օրենքից դուրս: Եվ, ի

²⁵ قائم الاسلام كرماني، تاریخ بیاداری ایرانیان مجلد اول تهران صفتحه 25

²⁶ E. Browne, The Persian Revolution of 1905—1909, Cambridge, 1910, p. 2.

վերջո, նաոյ էդ Գին շահը, Ամին էս Սոլթանը, օտար պետութիւնները
և ժխտաբար կոնցենսիայի տերերը ստիպված եղան տեղի տալ:

Սելնդ Զամալ էդ Գինը, անկասկած, XIX դարի Իրանի խոշոր գոր-
ծիչներէց է. որի աշխարհայացքն ու գործունեութիւնը շատ բարդ է ու
հակասական:

Г. М. ЕГАНЯН

БОРЬБА ИРАНСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ ПРОТИВ
КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ИНОСТРАННОГО
ИМПЕРИАЛИЗМА

Резюме

Просветительское движение в Иране особенно большой раз-
мах получило во второй половине XIX в. Безусловно, это явле-
ние имело свои особенности, обусловленные характером полити-
ко-экономической жизни страны.

Общественно-политическая деятельность просветителей своим
острием была направлена также против колониальной политики
империалистических стран в Иране и господствующих слоев, ко-
торые своей деятельностью всячески способствовали осуществле-
нию этой политики.

Наиболее видные представители просветительского движе-
ния—Талибов, Зейн оль-Абедин Мараген, Малек оль-Мотакале-
мин, Мирза-Мальком хан и др. В статье подробно освещаются
антиимпериалистические идеи просветителей и прослеживается
процесс их борьбы против колониальной политики империалисти-
ческих стран.

ԲԱՐԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆՈՒՄ XIX ԳԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

XIX դ. առաջին կեսին Իրանը սոցիալ-տնտեսական խոր նշանաժամ էր ապրում: Քաղաքական տնտեսական այդ նշանաժամն արտահայտվում էր օտարերկրյա պետություններից և, ամենից առաջ, Անգլիայից ու ցարական Ռուսաստանից նրա կախյալ վիճակով:

XIX դ. երկրորդ շառորդից սկսած Իրանի տնտեսական կյանքում տեղի են ունենում մեծ փոփոխություններ: 1801 թ. Անգլիայի և Իրանի միջև կնքված քաղաքական ու տնտեսական պայմանագրի համաձայն անգլիական ու հնդկական առևտրականներին իրավունք էր վերապահվում ազատ բնակություն հաստատել Իրանի հարավային բոլոր նավահանգիստներում և առանց մաքսի Իրան ներմուծել անգլիական արդյունաբերական ապրանքներ:

Երկրի տնտեսության համար ոչ պակաս կործանարար էին նաև ռուս-իրանական երկու պատերազմները, որոնք ի հայտ բերեցին Իրանի հասարակարգի ողջ սնանկությունը: 1828 թ. կնքված Քուրքմենշայի հաշտության պայմանագրի համաձայն Իրանը Ռուսաստանին պետք է վճարեր մոտ 20 միլիոն ռուբլի ռազմատուգանք, որը, բնականաբար, պետք է իրականացվեր ժողովրդի կնդեքումն ուժեղացնելու, նրա վրա արտակարգ հարկեր և այլ գանձումներ նշանակելու միջոցով: Մյուս կողմից, պատերազմում տարած հաղթանակը ռուսական առևտրական կապիտալի համար լայն ղոններ էր բացում իրանական շուկայում:

Անիրավահավասար պայմանագրերը, ինչպես նաև կապիտալիզացիոն իրավունքի հաստատումն Իրանում բարենկատ պայմաններ ստեղծեցին օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման համար, որի հետևանքով երկիրը, փաստորեն, վերածվեց արևմտակենտրոնական երկրների վաճառահանման շուկայի:

Ընդգրկվելով համաշխարհային շուկայի ոլորտը, Իրանն ընդարձակեց իր արտահանումներն ու ներմուծումները: Մակայն դա կրում էր

գաղութային առևտրի բնույթ, քանի որ ներմուծումը մի քանի անգամ ազիլի էր արտահանումից և դրա հետևանքով քայքայվում էին երկրի արհեստները: Այս ամենը բացասաբար անդրադառնալով Իրանի սոցիալ-քաղաքական դրոշմային վրա, խուլընդոտում էր նրա զարգացումը:

Ինչպես գրում է իրանցի պատմաբան Ս. Մալեքզադեն, Երանի ժողովուրդը չէր կարողանում իր բնական ու հանքային հարստություններից օգտվել և ստիպված էր օտար երկրներից ներմուծել այն ամենը, ինչ ինքն ուներ: Օտար պետությունների ազաւութային ու բռնութային հետևանքով Իրանի ժողովուրդը նստած էր իր երկրի ընդերքում թաքնված գանձերի վրա և մահանում էր սովից¹:

Օտարերկրյա հյուպատոսները շարաշահելով իրենց արտոնյալ իրավունքները, միջամտում էին երկրի ներքին գործերին. հաճախ նրանց առաջարկով և պահանջով նշանակվում կամ հեռացվում էին նահանգապետներ կամ այլ պաշտոնյաներ: Այդպիսով, Իրանի կենտրոնական կառավարությունը հեղինակագրկվում էր և գրեթե կորցնում իր իշխանությունը զավառներում: Քոչվոր ցեղերը մայրուղիներում թալանում էին նահապարհորդներին, կողոպտում քարավանները: Օգտվելով երկրում տիրող քաոսային վիճակից, շահի զինվորները նույնպես զբաղվում էին կողոպտումով: Փյուլի բնակիչները նկատելով զինվորների մոտալուստ գալուստը, հավաքում էին իրենց ունեցվածքը և դիմում փախուստի:

Նման վիճակում էին նաև երկրի առանձին կալվածատերեր և առևտրականներ, որոնք շունչն էին անձի և ունեցվածքի ապահովություն:

Երկրի բարձրաստիճան հոգևորականությունը ևս հոգևոր դատարանների միջոցով, քաղաքացիական գործերը տկարզավորելու պատերժակով կողոպտում էր ժողովրդին: Այսպիսով, XIX դ. երկրորդ կեսին հակայական շափեր ընդունած կամայականությունն ու թալանը երկիրը հասցրել էին քայքայման եզրին:

XIX դ. կեսերին Իրանում ժայռ առան գյուղացիական մի շարք շարժումներ, որոնք անմիջականորեն ուղղված էին ինչպես ներքին շահագործողների, այնպես էլ օտարերկրյա գաղութարարների դեմ:

Ապստամբությունները, որ տեղի էին ունենում Իրանի տարբեր վայրերում, արդեն 40-ական թվականների վերջերին բռնկվեցին նոր ուժով՝ ընդգրկելով նորանոր շրջաններ: Զանգանում 1847 թ. աղբյուրները նշում են այդպիսի մի ապստամբություն: Այդ խռովության անմիջական պատ-

¹ «مهدی مکتزاده» تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، ۱۳۳۸، ص ۲۱

Ճառը Ջանչանի հաքեմ Աչրաֆի խանի կամայականություններն էին, որի դեմ ոտքի ելած քաղաքի շրավոր խավը հարձակվում է քաղաքսպետի տան վրա և ավերում այն²։

Նման խռովությունների ու հակաֆեոդալական պոսթիկումների բազմաթիվ վեպություններ կան իրանական և եվրոպական սկզբնաղբյուրներում, որոնք ասպացուցում են, որ ժողովրդական շարժումները ավելի ու ավելի մեծ շահեր ընդունելով, ամենուրեք հող էին նախապատրաստում համաժողովրդական խռովության համար։

Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր է Քավրիզում ուսական գլխավոր հյուպատոս Ն. Ա. Անիչևսկի 1850 թ. փետրվարի 20-ի հաղորդումը Քավրիզի շրջակա գյուղերի գյուղացիական խռովությունների վերաբերյալ։

ԵՊրեկ Քավրիզում խռովություն էր բռնկվել, որը մասամբ շարունակվում է և այսօր։ Չերխաթար բնակավայրի բերքը մորեխների ներխուժման հետևանքով ոչնչացել է։ Բնակիչները 45 վերստ հեռավորությունից եկել և խնդրել էին, որպեսզի այս տարի զիջում կատարվի նրանցից գտնվող հարկի ընդհանուր գումարում։ Սկզբում նրանք դիմեցին բարձր հոգևորականությանը, իսկ հետո ինձ՝ խնդրելով իմ միջնորդությունը սանձելու այն զինվորների գործողությունները, որոնք ուղարկված լինելով հարկահավաքի և տեղական իշխանությունների ուժեղացման համար տեղի էին տալիս սանձարձակությունների ու կամայականությունների, առևանգում էին նրանց կանանց։ Քաղաքում անդորրը պաշտպանելու նպատակով ես շրջափոխվեցի նրանց բողոքը հասցնել իշխանություններին, սակայն իմ միջնորդությունը նրանց չբավարարեց։ Քավրիզի վեպիքը առավել երկյուղ է կրում զիջում կատարել Չերխաթարի բնակչությանը, որովհետև ներկայումս նման վիճակում է Ազրբեյջանի շրջանների մի մասը։ Մորեխը լրիվ ոչնչացրել է Ուրմիայի, Խոյի և Սալմաստի հացահատիկը, ուստի որևէ բնակավայրում հարկերի զիջումը Քավրիզի իշխանություններին կհարկազորի այդ վայրերում նույնպես զիջումներ անելը³։

XIX դ. առաջին կեսին Իրանում ժավալված ապստամբություններից ամենակտրևորը և նշանակալիցը 1848—1851 թթ. բաբեկական ապստամբությունն է։

Իրանի տնտեսական խոր անկման պատճառով քայքայված հազարավոր արհեստավորներ, տնայնագործներ, մանր և միջին առևտրա-

² كتاب نعمة الكاف في تاريخ بايجيه، ص ۱۰۰

³ АВПР, Фонд Канцелярня, т. 1, л. 4-5.

կաններ հանդիսացան դժգոհ զանգվածների համընդհանուր շարժիչ ուժը: Մուսուլմանական ցածրաստիճան հոգևորականությունը ևս, հակառակ հոգևորական բարձր խավի՝ մոլթահանդիների, ամենուրեք ներդրումով ձևերում ծավալվող շարժումների մեջ: Յածրաստիճան հոգևորականության հակաֆեոդալական տրամադրությունների ակունքը պետք է փնտրել նրա սոցիալական ծագման մեջ: Փանի որ այդ խավը իր սոցիալական դրուսյամբ չէր տարբերվում ժողովրդական զանգվածներից, նրա ներկայացուցիչները ևս գոյությունը պահպանելու համար զբաղվում էին հողագործությամբ, մանր առևտրով և արհեստով:

Ինչպես և այլ կրոններում, այնպես էլ մահմեդականության մեջ կրոնական ազանդները սոցիալական հակասությունների արդյունք էին: Պատահական չէ, որ ազանգավորական շարժումները տեղի են ունենում սոցիալ-տնտեսական սուր ցնցումների և նզնաժամների ժամանակ: Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ «...կրոնական կեղևի տակ քաղաքական բողոքի հանդես գալը մի երևույթ է, որը զարգացման որոշ աստիճանի վրա հատուկ է բոլոր ժողովուրդներին...»:

Բարիական շարժումը, որը ծավալվեց XIX դ. 40-ական թվականներին, անց և զարգացավ ներկում առաջացած սոցիալ-տնտեսական սուր նզնաժամի հետևանքով, դառնալով անցյալ դարում Իրանի ամենախոշոր շարժումներից մեկը: Այդ շարժմանը մասնակցում էին գյուղացիությունը, քաղաքային շրջվոր խավի՝ արհեստավորների, մանր առևտրականների ու ստորին հոգևորականության մի մասը, որի շնորհիվ այն ստացավ հակաֆեոդալական և հակազաղութային զորեղ բնույթ:

Այդ ժամանակաշրջանի դասակարգային գոտեմարտերը կանխորոշեցին Իրանի հետագա պատմության զարգացման ուղին, ընդհուպ մինչև 1905—1911 թթ. բուրժուա-սահմանադրական հեղափոխությունը:

Ըստ շիաների դավանության, նրանց տասներկուերորդ էմամը (փրկիչ Մեհդին) «անհայտացել է IX դ. վերջին: Երանների ուսմունքի համառայն Մեհդիի գալուստը պետք է անարդարությամբ և շարությունամբ հեղեղված ներկում հաստատել արդարություն և նշմարություն: Բացի այդ, նա պետք է մաքրագործել իսլամը: Վերջին հազարամյակում մուսուլմանական աշխարհում արդեն ի հայտ էին եկել առանձին անհատներ, որոնք «Մեհդի» իրենց հույսկելով, հակապետական ծավալուն պայքար էին մղում իշխանությունների դեմ»:

1 Վ. Ի. Լենին, Տրկեր, Կ. 4, էջ 228:

2 جرسى و محكمه در تاريخ عقاید و احكام باب و بهاء، تهران، 1900، جلد اول، ص 71

Այլ ահա XIX դ. 40-ական թվականներին հանդես եկավ մի նոր «Մեհնդի», որի ուսմունքի քողի տակ ծավալվեց հսկայական մի շարժում։ Այդ շարժումը հայտնի է նրա զեկավար սեյնդ Ալի Մոհամմադ Բարի անունով։

Սեյնդ Ալի Մոհամմադը ծնվել է 1820 թ. Երրազ քաղաքում, բամբակե գործվածքների մանր առևտրականի ընտանիքում¹։ Դեռ մանուկ հասակում զրկվելով հորից, նա դաստիարակություն է ստանում իր մոր-եղբոր՝ հաջի սեյնդ Ալիի մոտ։ Երրազում սկզբնական կրթությունը ըստ սանալուց հետո, 18-ամյա սեյնդ Ալին մորեղբոր հետ մեկնում է Բանդար-Բուշեհր և այնտեղ զբաղվում առևտրով։

Արդեն այդ տարիներին մեկակյաց կյանք վարելով, նա հորինում էր կրթական այաթներ², ուսումնասիրում քիմիա և այլն³։

Հինգ տարի անց նա մեկնում է շիաների սրբավայր Քարբելա և Նաչաֆ։ Քարբելայում սեյնդ Ալի Մոհամմադը երեք ամիս հաճախում է շեյխերի դավանանքի առաջնորդ սեյնդ Փազեմ Ռաշտեցու քարոզներին։ Զուրացնելով շեյխական ուսմունքը, նա Իրաքում ծավալում է քարոզչական գործունեություն, որի հետևանքով առժամանակ բանտարկվում է սամանյան իշխանությունների կողմից⁴։ Սեյնդ Փազեմի մահից հետո 1848 թ. նա վերադառնում է Իրան և բնակվում իր ծննդավայր Երրազում։

1844 թ. մայիսին սեյնդ Ալի Մոհամմադը հայտարարում է, որ ինքը սեյնդ Փազեմի նախագուշակած անձն է և իրեն հուշակում է «Բարս», այսինքն՝ «զուռ», որի միջոցով կապ է պահպանվելու Մեհնդիի հետ և աշխարհ է ներթափանցելու արդարությունը։ Այդ տարիներին սեյնդ Ալի Մոհամմադը գրում է «Մեկնարանություն Հոգեփի սուրայի մասին» (تفسیر سورۃ صافات)։ «Ահսան օլ Ղասաս» (احسن التصیبات)։ «Մեկնարանություն Քոսար սուրայի մասին» (تفسیر سوره کورث) խորագրերով աշխատությունները։ Աքսորվելով Սպահան, նա գրում է «Մեկնարանություն վա ալ ասր սուրայի մասին» (تفسیر سوره و العصر) գիրքը։

Պետք է նշել, որ նա այդ երեք աշխատություններում չի շեղվում Ղորանի գրություններից և հարազատ է մնում իսլամի ուսմունքին։ Բացի նշված աշխատություններից, նրա գրչին են պատկանում նաև բազմաթիվ կրթական քարոզներ։

¹ مقاله شخصی میاح که در قضیه باب نوشته است، ص ۲

² بررسی و محکمه در تاریخ عقاید و احکام باب و بهاء، ص ۲۸

³ Եւրոս սեյնդ, էջ 118:

⁴ Lady Sheil, Glimpses of life and manners in Persia, London, 1856, p. 177.

Շուտով սեյնդ Ալի Մուհամմադի համբավը տարածվեց որպես
«Քարա», նրա հիշյալ աշխատությունները պրոպագանդիստներն նրա աշա-
կերաների կողմից և ամենուրեք սկսեցին խոսել Մեհդիի մոտալուտ գա-
լըստյան մասին:

1844 թ. վերջերին Քարն իր մերձավոր հետևորդների՝ բարձրուշեցի
հաջի Մուհամմադ Ալիի (որը հետագայում զարձակ Մադանզարանի ապրա-
տամբության առաջնորդը) և հաջի Սուլեյման խանի հետ ուխտագնա-
ցության է կատարում Մաքքե, իսկ մեկ տարի անց՝ վերադառնում Բան-
զար-Քուշեհր:

Նահանգապետ Հասնյե խանի կարգադրությամբ Բանզար Քուշեհրում
Քարը ձերբակալվում է և տեղափոխվում Եիրազ: Սկզբում նա տնային
կալանքի տակ է պահվում իր մտերջալը հաջի Սեյնդի տանը, սակայն
կարողանում է կապ պահպանել համախոհների հետ: Հակառակորդներն
այդ մասին իմանալով, հարձակվում են Քարի տան վրա ու ավերում են
այն, որից հետո նրան տեղափոխում են քաղաքապետ Աբդուլ Համիդ
խանի տունը¹⁰:

Այդ հալածանքներն ավելի են գրգռում Քարի հետևորդներին, որոնք
ավելի համարձակորեն սկսեցին քարոզել նրա վարդապետությունը:

Եահանգան իշխանությունների և շիա բարձր հոգևորականության
պահանջով, մոջթահեդներին և Քարի միջև կազմակերպվում է հրապա-
րակային բանավեճ, որը տեղի է ունենում 1848 թ. սեպտեմբերին: Բա-
նավեճին իշխանությունների կողմից ներկա էր Քարի հետագա համա-
խոհ սեյնդ Յահյա Գարարին: Բանավեճն ավարտվում է նրանով, որ
Քարին համարում են խենթ և ճիպոտահարում: Նման հանդիպումների և
բանավեճերի շնորհիվ սեյնդ Յահյան դառնում է Քարի ամենանվիրված
հետևորդներից մեկը¹¹:

Սպահանի նահանգապետ Մանուշեհր խանը, որն անձամբ համա-
կրում էր Քարին, մտադրվում է մի ժողով հրավիրել, որտեղ շիա հոգևոր
բարձր խավը և Քարը պետք է քննարկեին վիճելի հարցերը: Սակայն,
ինչպես վկայում են աղբյուրները, մոջթահեդների հրաժարման պատ-
ճառով այդ բանավեճը տեղի չի ունենում¹² և նրանց պահանջով էմամ
Ջամեհ¹³ Քարին հեռացնում է իր տնից:

¹⁰ كتاب نقطته الكاف، ص 117

¹¹ مقاله شخی سیاح، ص 1.

¹² كتاب نقطته الكاف، ص 118

¹³ Քաղաքի գլխավոր հոգևոր զեմջը, որն ուրախ օրերին մզկիթում ազոթք է
կատարում:

Մանուկներ խանը Բաքին տեղափոխում է իր տուն և, նույնիսկ, նամակ է գրում շահին, խնդրելով շնորհակցել Բաքին¹⁴։

1847 թ. փետրվարին Մանուկներ խանի մահից հետո մայրաքաղաքից կարգադրություն է ստացվում, Բաքին հսկողության տակ վերցնելու և Քեհերան ուղարկելու մասին։ Սակայն շուտով որոշվում է Բաքին անմիջապես տեղափոխել Մաքուի ամրոցը։

Այդ ժամանակ, արդեն, Բաքի հետևորդների ջանքերով նրա վարդապետությունը և քարոզները մեծ տարածում էին գտել ամբողջ երկրում։ Անախորժություններից խուսափելու համար իշխանությունները կարգադրում են նրան զարաուղի ճանապարհով հասցնել Մաքուս Ամեն-ուրեք, որտեղից անցնում էր Բաքը, ժողովուրդն արժանավայել էր դիմավորում նրան։ Օրինակ, Ջանչանի քաղաքապետը, ժողովրդական շարժումից վախենալով, Բաքի պահակներին կարգադրում է նրան անմիջապես հեռացնել քաղաքի արվարձաններից, որտեղ նրանք որոշել էին իջևանել¹⁵։

Մուլպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, եղել են դեպքեր, երբ ամբողջ գյուղերի բնակիչները դարձել են բաքիններ¹⁶։

Բաքի աքսոր տանող երթուղու վրա գտնվող քաղաքների և գյուղերի բնակչության մեծ մասը դառնում են նրա ուսմունքի համակիրներ։

Իշխանությունների կարգադրությամբ, Մաքվում Բաքը պետք է քանտարկվեր սարի գագաթին գտնվող բերդում։ Սակայն այդ միջոցով էլ իշխանությունները չկարողացան լրիվ մեկուսացնել Բաքին և նա շարունակում էր կապ պահպանել իր համախոհների հետ։ 1847 թ. այդ արքորավայրում Բաքը գրեց «Բայան» (սլաշխանություն) աշխատությունը, որը հանդիսանում է բաքիական ազանդի սուրբ պիբը և, ըստ Բաքի, պետք է փոխարիներ Ղորանին։

Իրանի և Ռուսաստանի սահմանագծում Բաքի լայն ժողովրդականությունը սարսափ է առաջացնում, ցարական իշխանությունների մեջ։ Ռուսական դեսպան Դուրգորուկին Իրանի կառավարությունից պահանջում է Բաքին տեղափոխել երկրի խորքերը¹⁷։

1848 թ. սկզբներին հայի Ազատի կարգադրությամբ Բաքին տեղափոխում են Ուրմիայից ոչ հեռու Չեհրիգ ամրոցը, ապա հետաքննության համար՝ Քավրիզ։

¹⁴ Tarikh-i-Jadid, p. 402.

¹⁵ كتاب نطق الكافي، ص 144

¹⁶ նույն տեղում։

¹⁷ АВПР, Фонд. Канцелярия, д. № 178, л. 360.

Մարդկային հասարակության զարգացման վերաբերյալ բարեզմն առաջ էր քաշում հետևյալ դրույթը. դարաշրջանները մարդկության գոյութիան մշտապես զարգացող և կատարելագործվող փուլերն են: Քանի որ հաշորգող դարաշրջանը գերազանցում է նախորդին, ապա իր դարն ապրած հասարակական կարգերը և օրենքները, զրանց հետ միասին նաև տվյալ դարաշրջանի մարգարհներն ու իրենց սուրբ գրքերը, կորցնում են արժեքը և փոխարինվում ավելի առաջադեմ մարգարհներով ու սուրբ գրքերով:

Սակայն, ըստ Բարի, մարդիկ անկարող են ինքնուրույն, առանց աստծու օգնության, այնպիսի օրենքներ ու կարգեր սահմանել, որոնք իսկութիամբ համապատասխանեին նրանց զարգացման մակարդակին: Դա կատարվում է մարգարհների միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրը հանդիսանում է աստծու էության արտացոլման միջոց:

Այսպիսով, համաձայն Բարի վարդապետության, յուրաքանչյուր դարաշրջան ունեցել է իր մարգարհն, որի միջոցով մարդկությանն է հասել աստվածային կամքը:

Ենթամ Մոհամմադի գալուստից անցել է ավելի քան հազար տարի, — գրում է Բարը, — և մարդկային հասարակության զարգացման ուղին քաղվականաչափ առաջ է անցել: Ղորանի օրենքները հնացել են և այլևս չեն բավարարում ժամանակի պահանջները: Իշխանությունը գտնվում է մոլեթահեղձների և նահանգապետների ձեռքում, որոնք երբևիցե հոգ չեն տանում ժողովրդի բարեկեցության մասին: Նրանք պահպանում են միայն կրոնական օրենքների ձևական կողմը և զրա միջոցով հարստություն դիզում²⁸:

Բարիզմի սոցիալական բնույթը իր արտահայտությունն է գտել Բարի պատվիրաններում: Իր բնական աշխատության 3-րդ գլխի 7-րդ ենթագլխում նա գրում է քուր պարագեքը մարելու անհրաժեշտության մասին: Իսկ 8-րդ գլխի 10-րդ ենթագլխի 5-րդ մասում առ ու ծախք թույլատրելի է համարում քուրի՝ անգամ անլափահասների ու զնված գերիների համար: Այդ պատվիրանում նա թույլատրելի է հայտարարում նաև վաշխառությունը: Մի այլ պատվիրանում Բարը իր հետևորդներին հանձնարարում է արգելել ոչ բարիների բնակությունը բարիների երկրում և այնտեղ թույլատրելի է համարում սպրիտու միայն նրանց, ովքեր զբաղվում են օգտավետ առևտրով²⁹, նշված պատվիրաններում

²⁸ بيان الباب الثالث والعشرون الواحد الغامس

²⁹ بيان الباب السادس والعشرون الواحد السابع

սկե՛լայտ է Քարի համակրանքը առևտրական դասի նկատմամբ: Մի այլ պատճիբանում նա կարգադրում է բուսադրավել ուրարիականների ամբողջ ունեցվածքը և այն բաժանել բարիների միջև²²:

Իր հետևորդների համար Քարը մշտական բնակավայր է նշանակում Քրանի կարեոր հինգ հա՛ւանդները՝ Մազանգարանը, Խորասանը, Յարսը, Ազրբեյանը և իրանական Իրաքը, որտեղ, ըստ նրա, պետք է ստեղծվի արգարության սրբազան թագավորություն²³:

Նշված պատճիբաններում արտացոլված են Քարի առաջադրած կարևորագույն գրույթները: Քացի առևտրական դասի զինքաբերյալ առաջադրած գրույթներից, նրա մյուս գաղափարները, ինչպես նշեցինք, եղել են նախորդող տարրեր կրոնական ազանդների ուսմունքներում:

Քարիական շարժման մեջ իր առաջադիմական, զեմոկրատական հայացքներով աչքի էր ընկնում Ղազվին քաղաքի հայտնի աստվածաբան մուլլա Մուհամմադ Մալեհի զուտը Քահիրե Ղորթաթ օլ Այնը (աչքի յույս): Դեռ մանկությունից նա կրել է իր հորեղբոր գաղափարական ազդեցությունը, որը Սևիզ Ռաշաի համախոհներից էր:

Տեղեկանալով Քարի հայանություն մասին, Ղորթաթ օլ Այնը դառնում է նրա ամենանվիրված հետևորդներից մեկը և ամենուրեք սկսում քարոզել նրա ուսմունքը: Հետանալով ամուսնուց, որը Քարի վարդապետության ուժգին հակառակորդներից էր, Ղորթաթ օլ Այնը 1843 թ. մեկնում է Քարբելա²⁴: Ազրբեյանների վկայությամբ նա Քարբելայում առանց չադրոյի, բաց երեսով, կանանց և աղմարդկանց բարիզմ էր քարոզում: Դա շարժում է Քարբելայի բարձր հոգևորականների զայրույթը և նրանք Քարնը Դոնից պահանջում են Ղորթաթ օլ Այնին հեռացնել երկրի սահմաններից²⁵: Այնուհետև նա հարկադրված տեղափոխվում է Քազզադ, որտեղ, ինչպես հայտնում է միրզա Զանին, ուժգին վեճի մեջ է մտնում տեղի մոջթահեդների հետ և քիչ է մնում զո՛ւ գառնա²⁶:

Հետանալով Քուրդիայի սահմաններից, Ղորթաթ օլ Այնը գնում է Փերմանշահ, հետո անցնում Սպահան, ապա Ղազվին և ամենուրեք քարոզում Քարի վարդապետությունը: Հետագա իրազարձությունները

²² بیان الیاب الساس من الواحد الخامس

²³ بیان الیاب الرابع من الواحد الساس

²⁴ بزرسی و محکمه در تاریخ و احکام باب و بهاء، جلد اول، ص ۷۵

²⁵ Առաջին, Խճաթ, Ալեքսանդրապոլ, 1896, էջ 85-86.

²⁶ کتاب نقطتہ الکاف، ص ۱۶۱

Նրան ստիպում են հետևալ Ղազվիներից և մեկնել Խորասան, որտեղ կա-
յանալու էր բարիականների ամենակարևոր համահավաքը:

Բարիական շարժման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թե
Բարը և թե նրա մերձավոր համախոհները այդ ուսմունքի տարածման
ակզնական շրջանում անտեսում էին ժողովրդական զանգվածների
գերն ու ուժը: Նրանք ամենուրեք մտնում էին իրենց ուսմունքը տարա-
ժել Իրանի բարձր հոգևորականության և պետական բարձրաստիճան
գործիչների մեջ և նրանց օգնությունը բարեկարգումներ մտցնել Իրանի
սոցիալական կյանքում: Սակայն, հետագայում, այդ ազանդի առաջա-
դիմական գաղափարների տեղ մի շարք առաջնորդներ, որոնցից էին
բարձրուշեցի Մահամմադ Ալին, որը շատ ավելի մոտ էր կանգնած գյու-
ղացիությանը և քաղաքային շքավոր խավին, և Ղորբաթ օլ Ալին իրենց
նպատակների իրականացման համար դիմում են ժողովրդական զանգ-
վածներին: Նրանք նույնիսկ Բարի առաջադրած դրույթներից դուրս են
նետում այն պատվիրանները, որոնք հակասում էին գյուղացիության և
ընչազուրկ խավի շահերին:

Այսպիսով, բարիականների մեջ առաջ է գալիս տարածախություն,
որն իր դրսևորումն է գտնում 1848 թ. Բեզաշթում կայացած բարիական-
ների համաժողովի ժամանակ: Ըստ միրզա Զանդի, այդ համաժողովին
մասնակցում էին ավելի քան 300 բարիներ²⁰: Մահամմադ Ալի բարձրու-
շեցին և Ղորբաթ օլ Ալինը ղեկավարում էին այդ կարևորագույն հավա-
քը: Համաժողովին ներկա էին նաև նուրեցի միրզա Հուսեյն Ալին (Բահա
օլլահը) և բարիական այլ անվանի առաջնորդներ:

Այդ համաժողովում առաջարկվեց գյուղություն ունեցող բոլոր օրենք-
ների և կարգերի, այդ թվում՝ հարկերի, պարհանների և մասնավոր սե-
փականության վերացում: Ժողովում հայտարարվեց, որ վրա է հասել
միջամարգարեության (۷۳۵) ժամանակաշրջանը, որի հետևանքով
հին օրենքները վերանում են, և քանի որ դեռևս նոր օրենքներ հրապա-
րակի վրա չկան, բոլոր այն անձինք, որոնք համարվում են բարձր, կը-
դառնան ստորին, իսկ ստորինները՝ բարձր²¹:

Բարձրուշեցի Մահամմադ Ալին զգալի շագիտ առաջ անցնելով Բարի
ուսմունքից, առաջարկում է ունեցվածքի ընդհանրություն, որպեսզի մար-
դիկ բոլոր բարիքներից օգտվեն հավասարապես²²: Նա առաջարկում է
նաև իրավունքների հավասարություն կախանց և տղամարդկանց միջև:

²⁰ کتاب نقطت الکف، ص ۱۰۳

²¹ Նույն տեղում, էջ 201—202.

²² Նույն տեղում, էջ 131:

Այդ համահավաքում հանդես է գալիս Ղորրամ օլ Այնը և պահանջում խլամի օրենքների և կարգերի վերացում²⁵, երկու սեռերի հավասարություն, շադրայի վերացում, սիրտ վրա հիմնված ամուսնություն և այլն²⁶։

Այսպիսով, Բեղաշթում Բարի առաջադիմական հայացքներ ունեցող համախոհները մերժեցին նրա ուսմունքի այն դրույթները, որոնք անմիջականորեն պաշտպանում էին առևտրական դասի շահերը և առաջ քաշեցին այնպիսի դրույթներ, որոնք պաշտպանում էին միայն և միայն գյուղացիության և լքավոր խավի շահերը։ Այդ առաջադիմական գազափարները բոլոր բարիականների կողմից լրնջունվեցին, որի հետևանքով, ինչպես նշեցինք, բարիական ազանդի մեջ պատակտում առաջացավ։

Համաժողովի առաջադրած նոր դեմոկրատական դրույթները քաշալերում էին Բեղաշթի շրջակայքում բնակվող գյուղացիությանը, որոնք խմբերով գալիս էին լսելու այդ քարոզները։

Դա սարսափ առաջացրեց Բեղաշթից ոչ հեռու գտնվող Շահուլոջ քաղաքի իշխանությունների և հոգևորականության շրջանում, որոնց պահանջով զինված ուժերը ցրեցին հավաքը։ Սակայն մտլա Մոհամմադի և նրա մերձավոր համախոհների դեմոկրատական գազափարները համախմբեցին Իրանի գյուղացիությանը և քաղաքների լքավոր խավին։ Սահղվից հակապետական և հակագաղութարարական զորեղ մի շարժում, որն անսասան կերպով պայքարում էր հանուն ազատության և հավասարության։

1848 թ. Մոհամմադ շահը մահացավ և մինչ նաոր էգ-Դին շահի գահակալումը Քեհրանում, գավառներում տեղի են ունենում նոր հուզումներ, ետրասանում, Սպահանում, Փերմանում, Միրազում և Յազդում ծագեցին խռովություններ։ Մազանդարանի նահանգապետն իր մերձավորների հետ մեկնեց Քեհրան, իր հետագա անելիքները որոշելու համար. մյուս նահանգապետները ևս գտնվում էին անորոշ կացության մեջ²⁷։

Օգտվելով երկրում տիրող խառնաշփոթ դրույթումից, իրենց մտա-

²⁵ برسی و محکمہ در تارغ عقائد و احکام باب و بهاء، ص ۱۰۳

²⁶ Աստվես, Մամաթ, էջ 88.

²⁷ М. Навои, Очерк истории Ирана, М., 1952, стр. 162.

գրութիւններն իրականացնելու նպատակով բարիները Բարֆրուշ քաղաքում քացեիրաց սկսում են զինվել²³։

Բարֆրուշի քաղաքապետը և բարձր հոգևորականութիւնը գիտակցելով, որ միայն քաղաքի զինված ուժերով անհնար է խափանել բարիների ծավալուն գործունեութիւնը, այլ քաղաքներից զորավիշ ուժեր պահանջեցին։ Մուսով Մահամադ բեկի զխաւժորութիւնը 300 հոգուց բաղկացած մի հրանձալին չոկատ է ուղարկում Բարֆրուշ։ Տեղի են ունենում կատաղի մարտեր։ Մահամադ բեկը ցանկանալով սարսափ առաջացնել բարիականների շարքերում, շափազանց դաժան է վարվում գերվածների հետ՝ հաճախ կենդանի թաղելով նրանց²⁴։ Սակայն դա ավելի է բորբոքում բարիներին, որոնք ավելի համարձակ են սկսում մարտընչել։ Իշխանութիւնները տեսնելով, որ բռնութիւնները արդյունք չեն տալիս, սկսում են բանակցել բարիների հետ։ Հակառակորդ կողմերը համաձայնութիւն են գալիս, որ բարիները անարգել հեռանան Մազանդարանի սահմաններից, սակայն այդ պայմանավորվածութիւնը չի բավարարում տեղական ավելի ռեակցիոն տարրերին։ Նրանք որոշում են վերջնականապես արմատախիլ անել բարիներին և այդ նպատակով կազմում են մի հեծյալ չոկատ։

Նրբ բարիները բավականաչափ հեռանում են քաղաքից և հունգրուսանալու նպատակով կանգ առնում Շեյխ Քարաբսիի դամբարանի մոտակայքում, նրանց վրա է հարձակվում վերահիշյալ չոկատը, որը շուտով համալրվում է նոր ուժերով։ Բարիները պաշտպանվելու նպատակով ստիպված են լինում մտնել Շեյխ Քարաբսիի դամբարանը²⁵։

Այս լուրն անմիջապես տարածվում է ամբողջ Իրանով մեկ։ Մուսով բարիներին է միանում Բեղաշիբ բարիականների համաժողովի առաջնորդ Բարֆրուշեցի Մահամադ Ալին, որի ջանքերով շրջակա գյուղերի բնակչութիւնն մեջ ավելի է ուժեղանում բարիների նկատմամբ համակրանքը։ Գյուղացիներն ամենուրեք պարենամթերքներով ապահովում են բարիներին։ Շեյխ Քարաբսիի մոտակայքի երկու գյուղերի գյուղացիութիւնը ամբողջութիւնով գալիս է Շեյխ Քարաբսիի դամբարան և միանում բարիներին²⁶։ Մտ կարճ ժամանակամիջոցում բարիների թիվը

²³ ووضعت الصفاه جلد نهم

²⁴ كتاب نقطته الكف، ص 108

²⁵ كتاب نقطته الكف، ص 109

²⁶ Tarikh-i-Jadid, pp. 105—106.

հասնում է 2000-ի²⁶, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին գյուղացիներն ու արհեստավորները:

Ենյի Քարաբսիում բարիները կառուցում են ամուր բերդ և ամրանում այգտեղ:

Ենյի Քարաբսիի ապստամբությունը, որը տևեց ութ ամիս, ահ ու սարսափ առաջացրեց Իրանի կառավարության և, հատկապես, հետադիմական հոգևորականների շրջանում: Այս ապստամբությունը զեկավարում էին մուլա Մոհամմազ Ալի բարֆրուշեցին և մուլա Հոսեյն Բուշրուլին: Ենյի Քարաբսիի բարեօրինակ համայնքում նրանք վերացրին մասնավոր սեփականությունը և հաստատեցին իրավունքի հավասարություն: Այնտեղ յուրաքանչյուրի սեփականությունը հայտարարվում էր ընդհանուրին: Ինչպես վկայում է միրզա Զանին, նրանք բոլորը սնվում էին նույն սեղանից և ասրբեր մասնագիտությունների տեր արհեստավորների արտադրանքը պատկանում էր բոլորին²⁷:

Քեհրանում ռուսական զեսպան Դ. Դուզորուկիի՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Նեսեյլոզին 1849 թ. փետրվարի 10-ին ուղարկած զեկուցագրում ասվում է, որ սերանք (բարեօրինակները—Հ. Փ.) զենքի ուժով արմատավորում են կոմունիզմ²⁸:

Կառավարության հրամանով Ենյի Քարաբսիում ծավալված բարեօրինակների ապստամբության շնչման գործը հանձնարարվում է Մազանդարանի խաներին: Երեսով մի զորամաս է ուղարկվում Ենյի Քարաբսիի ամրոց: Բարիները իրազեկ դառնալով այդ զորամասի ժամանմանը՝ գիշերվա կեսին մուլա Հոսեյնի զեկավարությամբ անակնկալ կերպով հարձակվում են նրանց վրա և փախուստի մատնում²⁹:

Բարիների այս հաղթանակը մեծ սարսափ է առաջացնում Քեհրանում, որտեղ որոշում են նորընտիր նահանգապետ միրզա Մեհդի Ղուլիի վիսավորությամբ մի նոր զորամաս ուղարկել Մազանդարան՝ շարժումը վերջնականապես արմատախիլ անելու համար: Բացի այդ, Մազանդարանի բոլոր խաներին կարգադրում են կազմակերպել նոր զինված ջոկատներ և պատրաստ լինել միանալու կանոնավոր բանակին³⁰:

Նույնների վերջերին արքայազն Մեհդի Ղուլի խանը 2000-անոց

²⁶ روضته الصفاء جلد دوم، 82 ր.

²⁷ كتاب نقطته الكف، ص 104

²⁸ АВТР, Фонд Копияларна, т. № 177, т. 56—58.

²⁹ كتاب نقطته الكف، ص 101

³⁰ Նույն տեղում:

բանակով շարժվում է դեպի Մազանդարան: Ծանադարհին նրան է միանում Քուրքմենական և քրդական մեծաթիվ հեծելազորը: Այդ բանակը մոտենալով Շեյխ Քարաբոխի սահմաններին, կենտրոնանում է Վասկիս գյուղում:

Մեհդի Ղուլի Միրզան զգալով, որ ուժի միջոցով բավական զգվար կլինի նշել այդ շարժումը, որտեղ է բանակցութուններ վարել բարիների առաջնորդների հետ: Նա մի նամակով հարցում է կատարում նրանց պահանջների մասին և առաջարկում ցած դնել զենքերը: Բարձրույնցի մուլա Մոհամմադ Ալին պատասխան նամակում շարազրում է ապատամբության նպատակները, նասր էր Դին շահին անվանում սթեթեամիտ ու կեղծարար, սուր քննադատում բարձրաստիճան հոգևորականության կեղծարարութունները: Նա միաժամանակ պահանջում է բարիական առաջնորդների և բարձրաստիճան հոգևորականության միջև կայացնել հրապարակային բանավեճ, որպեսզի վերջնականապես պարզվի, թե ով է իրավացի, ով՝ մեղավոր:

Մեհդի Ղուլի միրզան ժամանակ շահելու նպատակով ընդունում է բարիների առաջարկութունները:

Ռելպես նշվեց, Շեյխ Քարաբոխի շրջանում գտնվող գյուղերի բնակչութունը պարենամթերք էր մատակարարում պաշարված բարիականներին⁴¹: Շեյխ Քարաբոխի մատակարարումը խափանելու համար Մեհդի Ղուլի միրզան կարգադրում է պաշարման գործը ավելի ուժեղացնել և ամրոցի վերածված դամբարանը լրիվ մեկուսացնել դրոսի աշխարհից: Սակայն այդ միջոցառումները և զորքերի թվի քառապատիկ ավելացումը ոչ մի կերպ չընկնեցին բարիներին⁴²:

Ռելպես վկայում են աղբյուրները, որիչ վայրերից եկած բարիներ փորձում էին ներթափանցել Շեյխ Քարաբոխի ամրոցը, որպեսզի միանան իրենց պաշարված համախոհներին. դրանցից էին սնոզթաթ օլ քաֆա զրքի հեղինակ միրզա Ջանին, Բահաուլլահը և Սորհե Ազալը: Սակայն չի հաջողվում իրականացնել այդ մտադրութունը և նրանց շուտով ձերբակալվում են իշխանութունների կողմից և ազատվում միայն փրկագին տալուց հետո⁴³:

Ռելպես գրված է Մատուզում և ռուսամենսիրութուն Բարի և Բահայի դավանանքի և կրոնական կարգազրեքս գրքում այդ ժամանակաշրջա-

⁴¹ Мирза Казем-Бек, Баг и бибиды, религиозно-политические скупы в Персии 1844—1852, СПб., 1866, стр. 75.

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Tattkh-i-Jadid, pp. 64—65.

նում Ղորբաթ օլ Այնը համախակի առանց շաղրայի, միւ վրա, սուրբ մեռքին հայտնվում էր Շեյխ Քարարսիի շրջակա գյուղերում և քարոզում, որ անցել են այն ժամանակները, երբ կարպետների վրա Ղորան էին ընթերցում, հիմա հասել է այն պահը, երբ պետք է համախմբվել և վերջ տալ երկրում տիրող քառասային վիճակին⁶⁴:

Մեհդի Ղուլի միրզան անհամբեր սպասում էր Լառիչանից եկող ուժերի ժամանմանը, ուստի անընդհատ ձգձգում էր իր քանակցությունները բարիների հետ:

1849 թ. հունվար ամսին, խիստ ձմռան պայմաններում, բարիականները որոշում են մինչև Լառիչանի ուժերի ժամանումը անսպասելի հարձակում գործել Քշնամու քանակի վրա, որն անկաշուն կերպով ցրված էր գյուղացիների խրճիթներում: 300 բարիներ մտլա Մահամադ Ալիի և միրզա Հոսեյնի ղեկավարությամբ⁶⁵ գիշերը զգուշությամբ զուրս են գալիս իրենց ամրացից, շրջանցում Վասեկիս գյուղը, որտեղ անհոգ ննչում էին զինվորները, հասնում են Լառիչան տանող հանապարհին: Այնուհետև իրենց մարտիկներից մի քանիսին ուղարկում են Քշնամու քանակը ու հայտնում, թե ժամանում են Լառիչանից եկող ուժերը:

Այսպիսով, նրանց հաշողվում է, առանց արգելքի, 300 մարտիկներով մտնել գյուղ և շրջապատել հակառակորդին⁶⁶:

Բարիներն առաջին հերթին վերացնում են Քշնամու պահակներին, հարձակվում այն տան վրա, որտեղ բնակվում էր ինքը՝ Մեհդի Ղուլի միրզան, ցանկանալով վերջինիս կենդանի գերի վերցնել: Այդ հարձակման ընթացքում բարիներին հաշողվում է սպանել արքայազնի շքախմբի 25 անձանց⁶⁷:

Հաս Միրզա Ջանեի, Մազանդարեի նահանգապետին հաշողվում է թռչել կտուրից, թաքնվել անառում⁶⁸: Սակայն բարիները այլում են այն տունը, որտեղ թաքնված էին Շաթհ Ալի շահի և Ջել էս Սոլթանի որդիները⁶⁹: Խուճապային փախուստի զիմող զինվորները բարիներին թողնելով իրենց զինամթերքը, թաքնվում են շրջակա անառուներում:

⁶⁴ Հաս Մ. Իվանով, Քեզալթի իրադարձություններից հետո Ղորբաթ օլ Այնը մեկնում է Մազանդարանի նուր բնակավայրը, որտեղ մերթափանցում է իշխանությունների կողմից և այստեղում Քեզրան 35 «Бизидские восстания в Иране», էջ 66.

⁶⁵ 177 «کتاب نقطه الكف».

⁶⁶ Murad Kazem-Bek, Bab n babkay, str. 76.

⁶⁷ «روزنامه الصفا جلد دوم».

⁶⁸ «کتاب نقطه الكف».

⁶⁹ «Արարետ, Իմամաթ, էջ 66, 36» ևս՝ 177 «کتاب نقطه الكف».

Այդ մարտադաշտում կառավարական զորքերը կորցնում են մոտ 300 զինվոր, իսկ բարինների կորուստը կազմում է ընդամենը 3 մարդ⁹⁰։

Կանոնավոր բանակի այդ պարտությունն այնպիսի ահ ու սարսափ է առաջացնում Բարֆրուշի, Մազանդարանի և այլ քաղաքների խաների և մոլթահանների մեջ, որ վերջիններս թողնելով իրենց ունեցվածքը, փախչում են սարերը⁹¹։

Երկրում տիրող խառնաշփոթ դրությունը և Շեյխ Քարաբսիում բարիականների պարբերական հաղթանակները անեկարագրելի սարսափ առաջացրին մայրաքաղաքում։ Կառավարությունը Մազանդարանի Լառիջանի զորամասերին կրկին խիստ կարգադրում է վերջնականապես շախշախել բարիններին։ Կենտրոնական և տեղական իշխանությունների համատեղ ջանքերով կազմվում է 7000-անոց մի բանակ, որը զինված էր հրացաններով և թնդանոթներով⁹²։

Բարինները մերձավոր դյուղերի բնակիչներից տեղեկանալով զորքերի տեղակայման և պահակների դասավորության մասին, 1849 թ. փետրվարի առաջին կեսին որոշում են կրկին անակնկալ հարձակում գործել նրանց վրա։ Այդ հարձակումը տեղի է ունենում փետրվարի 3-ի գիշերը, որին մասնակցում էին 400 խիզախ բարիններ՝ մոլլա Հոսեյն Քուշրուիի ղեկավարությամբ։ Որպեսզի թշնամու բանակում առզնապ լառաչանա, նրանք ձիերի սմբակները փաթաթում են լաթերով, հմուտ այդ սառնամանիքին հանում կոշիկները քայլում սոսաբորիկ։ Նրանց որոշ մասը զինված էր հրացաններով, իսկ մեծամասնությունը՝ սրերով և նիզակներով։ Գնդակների խնայողության նպատակով հարձակման պահին համազարկ էին տալիս, հետո մոտենալով թշնամուն, սրերով ու նիզակներով հարձակվում էին նրանց վրա։ Ինչպես գրում է միրզա Ջանին, Էակատամարտի ընթացքում, երբ առաջին շարքի բարիններից որևէ մեկն ընկնում կամ ծանր վիրավորվում էր, նրան անմիջապես փոխարինում էր մի ուրիշը⁹³։ Նրանց այդ անակնկալ հարձակումն այնպիսի խառնաշփոթություն է առաջացնում հակառակորդի զինվորների մեջ, որ վերջիններս չփոթահար, իրենց կյանքը փրկելու համար դիմում են փախուստի։ Զնայած մեծ կորուստներին, կառավարական զորքերին հաջողվում է սպանել բարինների առաջնորդ մոլլա Հոսեյնին⁹⁴։

⁹⁰ كتاب نقطته الكاف، ص 171

⁹¹ М. Неапов, Бибидские восстания в Иране (1848—1852), М., 1939, стр. 97.

⁹² Առաջագ., Ռճմաթ, էջ 59։

⁹³ كتاب نقطته الكاف، ص 171

⁹⁴ كتاب نقطته الكاف، ص 172 «شاهه الصفاء جلد نهم»

Այդ նահատամարտում կանոնավոր բանակի կորուստը կազմում է 400 սպանված, այդ թվում 35 սպաներ և 1000-ից ավելի վիրավորներ, իսկ բարինների կորուստը կազմում էր 70 սպանված և 30 վիրավոր⁵⁵։

Աղբյուրները վկայում են, որ 7000-ից բաղկացած կանոնավոր բանակի շարքերում հիշյալ նահատամարտից հետո մնացել էր ընդամենը 50 մարդ⁵⁶։

Այդ իրադարձություններից մի քանի օր անց, տեղական իշխանությունների և հոգևորականություն միացյալ շանքերով կազմված զորքերը կրկին շարժվում են դեպի Շեյխ Քարարսի։ Սակայն երբ նրանք հասնում են բարինների ամրոցը, ականատես են լինում մի ահավոր տեսարանի. բերդի պարիսպների երկարությամբ, ցցերի վրա, բարձրացված էին վերջին նահատամարտի ժամանակ սպանված զինվորների զույսները։ Դա կատարվել էր թշնամու բանակում ավելի մեծ սարսափ առաջացնելու նպատակով⁵⁷, հաշի Մոհամմադ Ալիի կարգադրությամբ։

Այդ հոգեբանական քայլը ծառայում է իբր նպատակին և աննկարագրելի սարսափ է առաջացնում թշնամու բանակում։ Բացի այդ, երբ հակառակորդը մոտենում է բերդին, բարինները բացում են բերդի դարպասը և թշնամուց զրազած հրացաններով ու թնդանոթներով հարձակվում նրա վրա⁵⁸։ Այդ իրադարձությունը տեղի է ունենում գիշերը, և թշնամու զորքը շնկատելով, որ բարինների թիվը մի քանի տասնյակից չէր անցնում, դիմում է փախուստի։ Հաշորդ օրը թշնամին կրկին պաշարում է բերդը, կառուցում հողաթմբեր՝ նպատակ ունենալով գեղակոծել ամրոցի ներսը⁵⁹։

Պաշարողները հրկիզող հրթիռներով այրում են ամրոցի ներսում գտնվող բոլոր շինությունները։ Դա բարիններին ստիպում է լքել իրենց տնակներն ու տեղափոխվել խոնավ գետնափողերից։ Այսպիսով, բարինների կապը մերձավոր գյուղացիների հետ համարյա կտրվում է, իսկ նրանց պաշարը՝ սպառվում։

Ըստ միջոցա Զանիի, Մեհդի Ղուլի խանը, ցանկանալով պառակտում առաջացնել բարինների շարքերում, առաջարկում է պաշարված բարիններին լքել իրենց ընկերներին և հեռանալ ամրոցից⁶⁰։ Այնուհետև նրանք

⁵⁵ 177 کتاب نقتتہ الکف، ص 177

⁵⁶ 177 کتاب نقتتہ الکف، ص 177، Առաջին, Իմամի, էջ 69.

⁵⁷ Առաջին, Իմամի տեղում, 36-ն 36-ն՝ 177 کتاب نقتتہ الکف، ص 177

⁵⁸ 178 کتاب نقتتہ الکف، ص 178

⁵⁹ 178 کتاب نقتتہ الکف، ص 178-179، 36-ն 36-ն

⁶⁰ 178 کتاب نقتتہ الکف، ص 178

գանում են բարիների առաջնորդ բարձրուշեցի Մոհամմադ Ալիի հորը և ուղարկում ամբոց, որպեսզի նա համոզի որդուն՝ անձնատուր լինելու Սակայն այդ քոչոր ձեռնարկումներն անցնում են ապարդյուն⁸¹։

Այդ օրերին կառավարական բանակն անընդհատ ուժեղանում է և խորացնում բերդի պաշարումը։ Մերձավոր գյուղերից պաշար հայթայթելու բարիների մի քանի փորձերն ավարտվում են անհաջողությամբ⁸²։ Այս դժվարությունները ոմանց մոտ տատանում են առաջացնում։ Ինչպես նշում է միրզա Ջանին, իրենց կյանքը փրկելու նպատակով երկու բարիների հետ միասին փախուստի է գիմում ոմն Մոհամմադ Հոսեյն, որը Քշեմանն իրազեկ է դարձնում բերդում տիրող իրադարձությունների, մուլլա Հոսեյնի մահվան մասին⁸³։ Ապրիլի կեսերին բերդից փախչում են նաև 30 բարիներ և հայտնում, որ պաշարվածները սովի են մատնվել⁸⁴։

Այս լուրը ոգևորում է կառավարական զորքերին։ Նրանք որոշում են հարձակվել բերդի վրա։ Զինվորների մեջ շահագրգռվածություն առաջացնելու նպատակով հինգ կարգի պարզներ են սահմանվում։ Առաջին կարգի պարզը՝ 500 թումանի շափով, նրան ով առաջինը հաղթության դրոշ կբարձրացնի բերդի պարիսպների վրա։

Չնայած այս ամենին, այնուամենայնիվ, բերդի վրա ձեռնարկված հարձակումը ձախողվում է⁸⁵։

Սակայն բարիների վիճակը շարունակ վատանում է. նրանց թիվը նվազելով հասել էր 250-ի։

Անելանելի դրությունը և այն հանգամանքը, որ այլևս հնարավոր չէր դիմադրել մոտ 10.000 մարդուց բաղկացած բանակին, հարկադրում են մուլլա Մոհամմադ Ալի բարձրուշեցուն՝ Մեհդի Ղուլի միրզային հայանելու, որ կդադարեցնեն պայքարը, եթե իրենց թույլատրվի անարգել կերպով հեռանալ այդ մարզերից։

Այդ առաջարկությունը մեծ զոհունակություն է առաջացնում բանակի հրամանատարի մոտ, որը հրդվում է Ղորանով նրանց ազատ արձակել⁸⁶։ Սակայն, երբ Մոհամմադ Ալին բանակի կողմից ուղարկված

⁸¹ Եսլն տեղում, էջ 193։

⁸² Եսլն տեղում, էջ 184—187։

⁸³ Եսլն տեղում, էջ 187։

⁸⁴ Եսլն տեղում, էջ 188։

⁸⁵ Եսլն տեղում, էջ 191։

⁸⁶ Աստղեա, Իմամթ, էջ 89։

ևիւ վրա նստած, իր հավատարիմ 230 մարտիկների հետ դուրս է գալիս ավերված Շիլի Քարաբսի ամրոցից, անմիջապես շրջապատվում է զորամասերի կողմից: Քանի որ բարիները զինված էին, վերջիններս չեն համարձակվում նրանց վրա հարձակում գործել⁶⁷:

Հաջորդ որը արքայազն Մեհդի Ղուլի միրզան Տաշի է հրավիրում հաշի Մոհամմադ Ալիին և նրա մերձավոր օգնականներին: Ծաշի ժամանակ ձերբակալվում են բարիների բոլոր առաջնորդները, որից հետո հաշի Մոհամմադ Ալիից պահանջում են կարգադրել իր հետևորդներին հանձնելու զինքերը, որը և կատարվում է⁶⁸:

Բարիներին զինաթափ անելուց հետո զինվորները հարձակվում են նրանց վրա և կոտորում, կենդանի թողնելով միայն առաջնորդներին⁶⁹: Ավարտելով կոտորածը, բանակը շարժվում է դեպի Շիլի Քարաբսի բերդը և անմիջապես ավերում այն:

Իշխանություններն ահավոր դաժանությամբ սպանում են կենդանի մնացած բարիների առաջնորդներին, իսկ այդ շարժման ամենաառաջադիմական ներկայացուցիչ բարձրուշեցի Մոհամմադ Ալիին վաճառում են նրա ամենաոխրերի՝ Քչնամի, Մազանդարանի հոգևորականության առաջնորդ սեյիզ օլ Օլամալին: Վերջինս իր ձեռքով կացնահար է անում Մոհամմադ Ալիին և մարմինը մասնատելով՝ նետում քաղաքի սահմաններից դուրս⁷⁰:

Մազանդարանում բարիական շարժման անկումից անմիջապես հետո տեղի իշխանությունները խիստ դատաստան են տեսնում այն գյուղացիների հետ, որոնք օժանդակել էին նրանց:

Զանչանի ապստամբությունը, Մազանդարանում տեղի ունեցած բարիների ժամալուև, երկարատև, հերոսական ազատագրական պայքարը մեծ ազդեցություն է թողնում ամբողջ երկրում: Նկատելի կերպով աճում ու համալրվում է բարիական ուսմունքի հետևորդների թիվը: Նրանք պրոպագանդում և տարածում են այդ ուսմունքը և Իրանի ընդառույզ բազմահազար բնակչությանը հրահրում պայքարի՝ հանուն ազատության և սոցիալական հավասարության: Դրանցից էր զանչանցի մուլլա Մոհամմադ Ալին, որը մեծ հարգանք էր վայելում Զանչանի շրջակա գյուղացիության և բազաթալին շրջավորության շրջանում: Հաս միրզա

⁶⁷ 197 Վ «کتاب نطق الكف»

⁶⁸ նույն տեղում:

⁶⁹ 197 Վ «کتاب نطق الكف» Արդյուտի այդ գաղափարից կենդանի են մնում 16 բարիներ, որոնք զինվում են վախուստի և Իրանի մեկ տարածում այդ հեղափոխական մարտերի իրագործությունները: Տե՛ս Առաջին, Իմամթ, էջ 69:

⁷⁰ 197 Վ «کتاب نطق الكف»

Ջանիի, վերջինիս տարած պրոպագանդիստական աշխատանքի շնորհիվ համես նահանգի մի քանի հազար գյուղացիներ դառնում են այդ աղանգի հետևորդները⁷¹: նրա ժողովրդականությունն ու համբավը զգաստացնում է տեղական իշխանություններին ու հոգևորականներին: Վերջիններս նրա հակապետական ծավալում գործունեությունը կանխելու և մեկուսացնելու նպատակով բողոքներ են ուղարկում արքունիք և պահանջում սանձել բարիներին և նրանց առաջնորդ մուլա Մոհամմադ Ալիին⁷²: Արքունիքը, ընդառաջելով Ջանշանի ղեկավար մարմինների պահանջին, անմիջապես մի հեծյալ չոկատ է ուղարկում, որը սարսափեցնելով քնակությունը, կարողանում է կալանավորել Մոհամմադ Ալիին և տանել Քեհրան: Մայրաքաղաքում նա աներկյուղ պաշտպանում է իր դավանանքը, իսկ Մոհամմադ շահի մահանալուց հետո փախչում բանտից և վերադառնում իր ծննդավայրը⁷³: Ջանշանում զնալով աճում է բարիների թիվը, ապստամբության նախօրյակին հասնելով հազարներ⁷⁴: Դրա շնորհիվ նրանք փաստորեն դառնում են քաղաքի տերն ու տիրականը:

Ճնդալական բռնություններն ու կեղեքիչ հոգևորականների անլուր դաժանությունները ժողովրդական զանգվածների զայրույթը հասցրել էին զազաթնակետին և պետք էր մի շնչին առիթ, որպեսզի բնկվեր համաժողովրդական ապստամբություն:

Այդպիսի առիթը ներկայացավ 1850 թ. զարնանը, երբ շահի կողմից նշանակված նոր նահանգապետ Արդու Ղասեմ Ասլան խանը կարգադրեց բանտարկել հակառակորդներից մեկի հետ վեճի մտած մի բարիականի: Նահանգապետի այդ արարքը առիթ տվեց բարիներին հարձակվելու բանտի վրա, բուրբ բանտարկյալներին ազատելու համար: Տեղի ունեցած իրադարձությունները հարկադրում են նահանգապետին անվանի խաների ու մուլթահեդների ժողով հրավիրելու Այդ ժողովում որոշվում է ձերբակալել մուլա Մոհամմադ Ալիին և սպանել նրան, իսկ նրա բուրբ զինակիցներին՝ կալանավորելու Բարեքատտիճան հոգևորականությունը իր հերթին բարիներից շահագն՝ սրբազան պատերազմ է հայտարարում:

Բարիներն ամենուրեք սկսում են զինվել և նախապատրաստվել նոր գոտեմարտերի: Զինամթերքների մեծքերման ուղղությամբ մեծ

⁷¹ كتاب نقطه الكفا، ص ۱۲۱

⁷² Ատրպետ, Նամաթ, էջ 72:

⁷³ նույն տեղում:

⁷⁴ روزنامه الصفاة چلد ۵۵ ۲۰

գործունեությունն է ժաղալում Չանչանի բարիների առաջնորդի օգնական Դին Մոհամմադը⁷⁵։ 1850 թ. մայիսին բարիները բացօթյապես սկսում են իրենց պայքարը միասնական իշխանությունների դեմ և գրավում քաղաքի Ալի Մարդան խան միջնաբերդը։ Նրանց անմիջապես սկսում են բնորդի վերանորոգումը, կառուցում բազմապիսի պաշտպանական ամրություններ⁷⁶։ Այսպիսով, քաղաքը բաժանվում է երկու մասի, արևմուտքը գրավում են բարիները, իսկ արևելքը՝ քաղաքի ավելի ընդարձակ մասը, որի մայրուղին կապվում էր մայրաքաղաքի հետ, մնում է իշխանությունների ձեռքում։ Սա հարկազրույց է բարիների գրաված մասում ապրող ունեւորներին փախչել քաղաքի մյուս մասը։ Հակադիր կողմերն անմիջապես սկսում են կառուցել փողոցային բարիկազներ և ամրություններ։ Չանչանի շրջակա գյուղերի բնակիչներն իրենց ամբողջ ընտանիքներով, բարիներին միանալու նպատակով, շարժվում են դեպի քաղաք։ Բարիների թիվը հասնում է 3000-ի։ Նրանց մեծամասնությունը գյուղացիներ ու արհեստավորներ էին⁷⁷, կային մեծ թվով կանայք⁷⁸։ Ազբյուրները նշում են, որ բարիները ստեղծում են մարտական կոմիտե։ Ապստամբության առաջնորդ է նշանակվում մուլլա Մոհամմադ Ալին, նրան օգնական է ընտրվում Դին Մոհամմադը, որը միաժամանակ ապստամբների ղեկավարների հրամանատարն էր։

Նոսրություն սկզբնական շրջանում պետական իշխանությունները և հոգևորականները ցանկանալով տեղորի միջոցով խափանել և վերացնել շարժումը, փորձում են սպանել Մոհամմադ Ալիին։ Սակայն այդ փորձը չի հաջողվում և առիթ է դառնում, որ քաղաքի երկու մասերի միջև հաղորդակցությունը լրիվ վերանա⁷⁹։

Մազանդարանի Ենյի Թաբարսիի բարիական հերոսական ապստամբությունը և արյունահեղ մարտերը հարկազրույց են Չանչանի պետական գործիչներին ավելի խելամիտ մտանալ այդ ապստամբությանը։ Նրանց ռազմական հրամանատարությունը որոշում է մինչ պատերազմն սկսելը հաշտության բանակցությունների պատրվակի տակ թշնամու թիկունքն ուղարկել սարգար Ալի խանին, որն իր քրանակցությանը ընթացքում զենում և ուսումնասիրում է բարիների կառուցած տարրեր ամրությունները և տեղաբաշխումը⁸⁰։ Սակայն դա չի ծառայում իր

⁷⁵ Tarikh-i-Jadid, p. 144.

⁷⁶ Ասրպեա, Ռամաթ, էջ 72.

⁷⁷ ۱۷۲: کتاب تاملت الکلا، ص

⁷⁸ Ասրպեա, Ռամաթ, էջ 73.

⁷⁹ М. Иванов, Бабидское восстание в Иране, стр. 112—113.

⁸⁰ ۱۷۲: روزنامه جلد دوم، ص 65

նպատակին. ապարդյուն բանակցութիւններից հետո, Քնդանոթներով և հրատանգներով հարձակման անցած պետական զորամասերը հանդիպում են այնպիսի մի հակահարվածի, որ մեծ կորուստներով, խառնաշփոթութեամբ ետ են նահանջում:

Այդ պարտութիւնը ստիպում է պետական զորքերի համար նոր ուժեր պահանջել կենտրոնից: Սակայն դա ևս արդյունք չի տալիս: Արջունիքը ապստամբութիւնը վերջնականապէս շախշախելու նպատակով Զանջանի բանակի նոր հրամանատար է նշանակում Ազրբեյանի բանակի նախկին հրամանատար Մոհամմազ խանին, որի հետ Զանջան են ուղարկվում ռազմական նոր ուժեր¹¹:

Տեղի են ունենում արյունահեղ նոր մարտեր, որի հետևանքով երկու կողմերն էլ տալիս են մեծ թվով զոհեր: Ըստ Ատրպեյաի, այդ մարտում բարիների կանայք իրենց ամուսինների հետ միասին պատերազմում էին հանուն ազատութեան ու հավատարմութեան: Դրանցից էր Ռուսթամ Ալի անունն ընդունած, ազամարզու շրերի հազած հերոսուհին, որի երևալը սարսափ էր սփռում և շանթահարում էր բոլորին¹²:

Բանակի հրամանատարները համազօգնելով, որ ուժի միջոցով շեն կարող հասնել իրենց նպատակին, պաշարում են քաղաքի այն մասը, որտեղ գտնվում էին բարիները:

Մեծ ուժերի հարձակումը (կառավարական զորքերի թիվն արգեն հասնում էր 30 հազարի)¹³ վերջիններին ստիպում է ետ քաշվել, ամրահալ քաղաքի թաղամասերից մեկում:

Մուլլա Մոհամմազ Ալին փրկութեան ելք որոնելու նպատակով 1850 թ. սեպտեմբերին նամակ է գրում պրեմիեր մինիստրին, պահանջելով վերջ տալ արյունալի սպանդներին: Նա առաջարկում է շահի և ամիր Նեզամի ներկայութեամբ զումարել հրապարակային բանավեճ բարիների առաջանորդների և հողերուկանութեան բարձրաստիճան մոշթահանների միջև¹⁴: Սակայն առաջարկութիւնը մերժվում է:

Ուշագրում են բարիների շարժումների վերաբերյալ ազբուրների վկայութիւնները այն մասին, որ բանակի ռազմաթիվ սպաներ և զինվորներ հրաժարվում էին կռիվի բարիների դեմ: Նրանցից էին զենեքալ Քազեմ խանը և մի շարք այլ սպաներ ու շարքայիներ: Այդ մասին իրազեկ գառնալով կենտրոնն անմիջապէս կարգադրում է նրանց փո-

¹¹ جلد سیم، تاریخ التوارخ، تارخ قاجاریه، جلد سیم

¹² Ատրպեյա, Իմամթ, էջ 74:

¹³ Նույն տեղում, էջ 75:

¹⁴ کتاب تقطت الکاف، ص 777

խաղրել մայրաքաղաք, որտեղ միրզա Քաղի խանի հրամանով գնդակահարում են բուլղրիները⁸⁵։

1850 թ. նույնքեր ամսին Զանջանի բանակը կրկին համարվում է Քարմ ուժով, որն ուներ հրետանային շոկատ։ Երկարատև ուժակոծումներից հետո, զեկանմերթին, բանակն սկսում է լայն նահատակ հարձակում։ Բարիները մեծ կորուսաներ են ունենում և նահանջում⁸⁶։

Բարիները որոշում են անցնել հարձակման և ճեղքել Քշնամու պաշարումը, սակայն նրանց այդ վերջին փորձը նույնպես խափանվում է։ Մոհամմադ Ալին ծանր վիրավորվում է և երեք օր անց՝ մահանում⁸⁷։

Այդ դժվարին օրերին բարիները, որոնց թիվը հասնում էր 100-ի, հերոսաբար մարտնչում էին 30.000-անոց⁸⁸ կանոնավոր բանակի դեմ։ Դեկտեմբերի վերջերին Գին Մահամադը և կենդանի մնացած բարիական այլ առաջնորդներ ստիպված նամակ են ուղարկում իշխանություններին ու հայտնում, որ պատրաստ են անձնատուր լինել՝ պայմանով, որ իրենց թույլատրվի անարգել հեռանալ քաղաքի սահմաններից։

Այստեղ ևս, ինչպես Մազանդարանի ապստամբության անկման շրջանում, իշխանությունները երգվում են Ղարանով, որ բարիներին ոչ մի վտանգ չի սպառնա, եթե նրանք անձնատուր լինեն և հանձնեն զենքերը։ Ինչպես զրում է Ատրպետը, բարիները համոզված էին, որ իշխանությունները չեն հարգելու իրենց երզումը, սակայն ստեղծված անելանելի վիճակը, վերահաս ձմռան ցուրտը, մթերքի սպառումը ստիպեցին նրանց անձնատուր լինել։ Քշնամիները անխնա կտորեցին այրերին, մանուկներին ոտքերի տակ արորեցին, ծնողներին սրերի ցցեցին, զարհուրելի տանջանքների ենթարկելուց հետո գերեցին մանկահաս աղյիկներին, աղաներին ու կանանց⁸⁹։

Իրանի իշխանությունները, ժողովրդին սաստելու նպատակով, բարիներին երեք առաջնորդներին՝ Սուլեյմանին, Հաջի Քազեմին և սեյնդ Ռամազանին պատժեցին՝ թնդանոթների բերանին կապելու և կրակելու եղանակով⁹⁰։

Այսպիսով, ճնշվեց նաև Զանջանի համաժողովրդական-հակաֆեո-

⁸⁵ Tarikh-i-Jadid, p. 151.

⁸⁶ جند سیم، تاریخ التوارخ، تاریخ قاجاریه، جلد سوم، ص 48

⁸⁷ Նույն աղում, թերթ 48ր։

⁸⁸ Անկեղծաբար այդ թիվը լավազանքված է։

⁸⁹ Ատրպետ, Իմամթ, էջ 75։

⁹⁰ М. Назков, Вабидские восстания в Иране, стр. 120.

դալական ապստամբությունը, որի ընթացքում, համաձայն պաշտոնական աղբյուրների, զոհվեցին 3000 բարեկեցիկ¹¹։

Յազդի ու Նեյրիզի ապստամբությունները։ Դեռ չէր ավարտվել Ջանչանի ապստամբությունը, երբ Յազդում սեյեդ Յահյա Գարաբիի գլխավորությամբ բռնկվեց բարեկեցիկ մի նոր ապստամբություն։

Յազդի քաղաքացիա Ազա Խանը իրազեկ դառնալով Գարաբիի հակապետական զորեականությանը, կարգադրում է ձերբակալել նրան։ Այդ կարգադրությունը խափանելու նպատակով Գարաբիի հետևորդները ապստամբում են և զենքի միջոցով ձախողում այն։ Բարեկեցիկ հարձակվում են բերդի վրա, որտեղ հակահարված ստանալուց հետո փակվել էին զինված չոկատները։ Այդ հարձակման ընթացքում զորամասերը կրում են մեծ թվով կորուստներ, իսկ քաղաքացիա՝ ահաբեկված փախուստի է գիմում։

Այս իրադարձությունները սարսափեցնում են հոգևորականությունը, որը կառավարությունից պահանջում է նոր ուժեր ուղարկել, որոնց օգնությամբ հարձակվում են սեյեդ Յահյայի հետևորդների վրա և շախշախում նրանց։ Վերջիններս սեյեդ Յահյայի հետ ստիպված են լինում Յազդից հեռանալ Ծարս։

Ինչպես հայտնում է միջառ Ջանին, այստեղ ևս, ինչպես Ջանչանի ապստամբության պարտությունից հետո, զերինների նկատմամբ վարվում են դաժանաբար։ Կենդանի մնացած բարեկեցիկն կապում են թնդանոթների բերաններին և կրակում¹²։

Այդ պարտությունը չի հուսալքում սեյեդ Յահյային։ Նա Ծարսից անմիջապես անցնում է Նեյրիզ՝ իր մշտական բնակավայրը։ Ընձնապարհին ամենուրեք քարոզում է Բարի վարդապետությունը, որի շնորհիվ մինչև Նեյրիզ հասնելը նրան է միանում մոտ 500 մարդ¹³։

Նեյրիզում այդ ժամանակ իշխում էր Ջեյն օլ Աբեզին խանը։ Վերջինիս զաժանությունն այնպիսի զայրույթ էր առաջացրել բնակչության, հատկապես, գյուղացիության մեջ, որ նրանք անհամբեր սպասում էին մի փոքր առիթի, պայքարի դուրս գալու համար։

1850 թ. հունիսին, երբ Գարաբին հասնում է Նեյրիզ, նրան են միանում մեծ թվով բարեկեցիկ։ Այդ իրադարձություններից զգաստացած, տեղական իշխանությունները նահանգի կենտրոն Շիրազից շտապ օգ-

¹¹ The Encyclopaedia of Islam, New ed., Vol. 1, London, 1960, p. 847.

¹² کتاب نطقته الکاف، ص ۳۳۴

¹³ ناسخ التواريخ، تاریخ قاجاریه، جلد سیم، ۳۷ ص

նություն են խնդրում, Բարիններն օգտվելով խառը գրությունից, գրավում են քաղաքամերձ բերդը և ամրանում այնտեղ: Մի գիշեր նրանք դուրս են գալիս ամրացից և հարձակվում Ֆշնամու վրա՝ պատճառելով մեծ զոհեր: Այդ հաղթանակը մեծ համբավ է բերում սեյեդ Յահյային: Միրզա Սեֆեհերը հաղորդում է, որ այդ օրերին Նեյրիզում բարինների թիվը հասնում էր 2000-ի⁶⁶:

Այդ ժամանակ Միրզա է ժամանում նոր նահանգապետ Յիրուզ խանը: Վերջինիս հրամանով նահանգի սարբեր քաղաքներում կազմվում են մեծ թվով ուժեր և ուղարկվում Նեյրիզ:

Նեյրիզ հասնելուն պես կառավարական ուժերը շրջապատում են բարինների գրաված բերդը և սկսում ուժեղացնել այն: Բարինները պաշարումից դուրս գալու նպատակով, կատարում են գիշերային մի քանի հարձակում: Սակայն այդ հարձակումներն անցնում են անհաջող ու ծախողվում են:

Բարինների հարձակումների անհաջողությունն պատճառը զենք չունենալն էր: Զինված լինելով միայն սրերով ու զազանակներով, այդ հարձակումների ժամանակ բարինները մեծ կորուստներ ունեցան: Այդ իսկ պատճառով սեյեդ Յահյան դիմում է մերձավոր գյուղերի բնակչությանը և նրանցից օգնություն խնդրում⁶⁷: Երբ գյուղացիների օգնությամբ բարինների շարքերը բավականաչափ համալրվում են, նրանք կրկին սկսում են իրենց գրոհները, սակայն նրանց չի հաջողվում ձեռքել պաշարումը:

Բանակի հրամանատարությունը այստեղ ևս կիրառելով նույն խաբերայական գործելակերպը, սեյեդ Յահյային առաջարկում է հաշտության բանակցություններ վարելու համար դուրս գալ ամրացից, նրան խոստանալով ապահովություն: Հավատալով խոստումներին՝ սեյեդ Յահյան դուրս է գալիս բերդից և սպանվում:

Բերդում գտնվող բարինները իրազեկ դառնալով այդ սպանությունը, դիմում են փախուստի, որի ժամանակ նրանց մեծամասնությունը կոտորվում է⁶⁸:

Նեյրիզի քաղաքապետ Ջինն օլ Արեզինը շրջապարզվելով այդքանով, դատաստան է տեսնում բոլոր բարինների, մինչև իսկ ոչ բարինների հետ⁶⁹:

⁶⁶ նույն տեղում:

⁶⁷ جند نعم، روضتہ الصفا، Թերթ 67 ք:

⁶⁸ جند نعم، تاریخ التوارخ، Թերթ 68 ք:

⁶⁹ Աստվետ, Մաճաթ, էջ 71:

Այսպիսով, Նեյրիզի առաջին ապստամբությունը պարտվում է:

Իշխանությունների կողմից բարիների արյունահեղ դաժան շարժերը մեծ զայրույթ են առաջացնում, որից շուտով նոր ապստամբություն է բռնկվում: Այս անգամ ապստամբներն իրենց ընտանիքների հետ բարձրանում են մոտակա լեռները: Կենտրոնից նոր ուժեր ստանալով՝ կառավարական զորքերը նորանոր հարձակումների են դիմում: Բայց նրանց այդ բազմաթիվ հարձակումները մատնվում են անհաջողության: Ինչպես հաջորդում են պատմական աղբյուրները, այդ ժամանակաշրջաններում կառավարական զորքերի թիվը հասնում էր 10.000-ի, որոնք իրենց թնգանոթներով ուժեղացնում էին ապստամբները, այլերն ու անտանները: Բորբոքված բարիներն անվերջ իջնում էին լեռներից, հարվածում կառավարական շոկատներին, ապա հափշտակելով թշնամու վառողը, զենքերը, ուտելիքը, վերադառնում էին լեռները⁹⁹:

Իշխանություններն այդ դրությունից դուրս գալու նպատակով դիմում են լեռնային ցեղերի օգնությանը և պահանջում պաշարել լեռները և ոչնչացնել բարիներին:

Բարիները շուտով ընկնում են պաշարման մեջ, և օրեցօր վաթաբանում է դրուսյունը, սպառվում զինամթերքը, և նրանք սկսում են անհաջողություններ կրել: Վերջապես, զորքերին հաջողվում է լրիվ շախչախել բարիներին և դատաստան տեսնել նրանց հետ, որն իր դաժանությունը գերազանցում է բարիների նախկինում տեղի ունեցած բոլոր շարժերին¹⁰⁰: Ըստ Ասրպետի, բարիների գերի ընկած առաջնորդներին տեղափոխում են Ցարս նահանգի տարբեր քաղաքներ, որպեսզի հոգեվորականությունը և պետական պաշտոնյաները ակաեատես լինեն բարիների նկատմամբ կիրառած դատաստանին: Նեյրիզի իշխանությունները զարհուրելի տանջանքների ենթարկելով՝ Շիրազ են բերում երեխաներին, կանանց և աղջիկներին, զինվորներն իրենց նիզակների ծայրերին ցցած ատնում են քաչ բարիների գլուխները¹⁰¹:

Նեյրիզի ապստամբությունը բարիների վերջին համախմբված ելույթը եղավ:

Այնուհետև, ինչպես հայտնում են աղբյուրները, բարիական ազանդի կենդանի մնացած առաջնորդները 1852 թ. Իրանի տարբեր վայրերից

⁹⁹ Ասրպետ, Իմամթ, էջ 71, նաև՝ Tarih-i-Iradid, p. 128.

¹⁰⁰ М. Неапов, Багидские восстания в Иране, стр. 126.

¹⁰¹ Ասրպետ, Իմամթ, էջ 71—72:

մեկնում են Քեհրան և ծրագրում տեևորի ենթարկել շահին, գրավել Քեհրանի բերքը, գանձատունը և զինանոցը¹⁹¹։

Տեղեկանալով, որ օգոստոսի 16-ին շահը գնալու է որսի, տաս քարիներ ատրճանակներով զինված թաքնվում են նրա ճանապարհի վրա։ Նրանցից երեքը պետք է հարձակվեն շահի վրա և սպանեն վերջինիս։ Սպանութունը կատարում է զոնջանցի Սադեղը, որը հանրագիր հանձնելու պատրվակով մոտենում է շահին և մի քանի անգամ կրակում նրա վրա։ Մյուս երկու տեևորիստները նկատելով, որ շահը շագանկեց, հարձակվում են նրա վրա, վայր օցում ձիուց և փորձում զաշունհար անել։ Սակայն այդ նրանց չի հաջողվում, քանի որ օգնության է հասնում շահի շքախումբը։

Քարիների ձեռնարկած այդ անհաջող մահափորձից հետո ամբողջ իրանում, հատկապես Քեհրանում, սկսվում է բոլոր քարիների ձերբակալումը և արյունալի պատիժներ։

Քացի Բահաօլլահից, որն օտարերկրյա զաղութարարների ներկայացուցիչների միջնորդությամբ ազատվում է քանդից և անարգել հեռանում իրանի սահմաններից, մնացած բոլոր քարիները տանչամա՛հ են արվում։

Պատասխանատվութունը միայն իր վրա չվերցնելու նպատակով շահը կարգադրում է արյունալի ակտին մասնակից դարձնել բոլոր վեզիրներին, ընդհանրապես քաղաքի բոլոր ունևոր և անվանի անձանց։ Բարձր հոգևորականութունն իր հերթին հրաման է արձակում և քարիների սպանութունը հայտարարում սրբազան գործ։ Մահապատժի ենթակա 28 քարիներին բաժանում են արքունիքի վեզիրներին, մոլթահեղների և այլ անվանի անձանց միջև¹⁹²։ Նրանք հաշի Սուլեյման խանի, նեյրիզեցի Ղասեմի և զոմեցի մուլա Ֆաթհլլահի մարմինները ծակոտում են դաշույններով, ծակերի մեջ մոմեր իրում և վառում, որից հետո նստեցնում են ավանակների վրա, մոմեաթիկներով և դճուլ-զուռնալով մահ են ածում մայրաքաղաքի փողոցներում¹⁹³։

Ինչպես զրում է Ատրպետը, այդ հրեշտյին տանչանքների մատնված հաշի Սուլեյման խանը տոանց հառաչելու, անարտունչ և անվհատ առաչ էր զնում և երբեմն ավանակից ցած գալով, մարմնից վար թափված

¹⁹¹ روضه الصفا، جلد دوم، 83 ص.
¹⁹² تاریخ التواریخ احوالات صدر اعظم.
¹⁹³ ساری، 33 ص.

մումները կորից խրում էր մարմնի մեջ¹⁰⁴։ Քեհրանի սղշ բնակչությունը փոսոց դուրս թափված՝ դիտում էր այդ տեսարանը։

Վերջապես, Սուլեյման խանին և նրա համախոհներին տանում են քաղաքի դարպասներից դուրս։ Այստեղ նրանց սպանում են զահեդները, որոնք կտրատում են նրանց մարմինները և զլխատում¹⁰⁵։

Մեհդի Մալեք զադեն անդրադառնալով այդ վայրագ իրադարձություններին, գրում է հետևյալը։ Սպահանում բարձրաստիճան տաշտենյաները և հոգևորականությունը որևէ թշնամանքի դեպքում անմեղ մարդկանց զրպարտում էին Քարի հետևորդ լինելու մեջ և սկսում թալանել վերջինիս ունեցվածքը։ Քաղաքի բարիները, այդ թվում և ազատախոհ անձինք, որոնց թիվը հասնում էր 800-ի, հարկադրաբար, ըստ Մալեք զադեի, տնտեսական հիմարաբար, իրենց կյանքը փրկելու նպատակով, ներխուժում են ուսական հյուպատոսարան և Եալաատան գտնում այնտեղ։ Այդ քայլն առիթ է տալիս բարձրաստիճան հոգևորականությունը ուսքի հանել քաղաքի և նրա մերձակա գյուղերի տարրերին և դազանակներով ու կոպալներով հարձակվել ուսական հյուպատոսարանի վրա և շրջապատել այն։ Այնուհետև, հյուպատոսարանում Եալաատանաների նախատաքիրը որոշելու համար մի քանի հանդիպումներ են կայանում ուսական հյուպատոսի, նահանգապետ Ջել էլ Սուլթանի և մուլթահեդների միջև։ Սրանից հետո ուսական հյուպատոսը հավատարեցնում է, որ համաձայնություն է կայացվել հյուպատոսարանում գրտնելով դարձնելին անվտանգ թողնելու մասին, պայմանով, որ վերջիններս կամավոր հեռանան ապաստարանից։ Վստահելով հյուպատոսին, նրանք դիշերը դուրս են գալիս հյուպատոսարանից։ Ապա տեղի է ունենում այն եղելությունը, որը, ըստ Մալեք զադեի ընդլինակ գրիչն է ամաշում նկարագրել¹⁰⁶։ Հոգևորականները սրի են մատնում նրանց։

Այսպես Հեշվեց XIX դ. 40-ական թվականներին Իրանում բռնկված բարբախտական հեղուսական շարժումը, որը Իրանի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ ամենանշանակալից շարժումներից մեկն է։

Այդ ապստամբության ընթացքում, ըստ պաշտոնական տվյալների, սպանվեցին մոտ 20.000 բարբիներ¹⁰⁷։

¹⁰⁴ Առաջին, իմամթ, էջ 21։

¹⁰⁵ تاسع التواريخ احوالات صدر اعظم، քերթ 29։

¹⁰⁶ مهدی منکزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ص 176-177։

¹⁰⁷ The Encyclopaedia of Islam, New ed., vol. 1, p. 847.

О. Л. ПАХЛЕВАНЯН

ВОССТАНИЕ БАБИДОВ В ИРАНЕ
В СЕРЕДИНЕ XIX В.

Резюме

В середине XIX в. в Иране беспрецедентно усилилось проникновение и влияние европейских держав. Как логическое последствие созданной в Иране ситуации, в стране возникли и распространились мощные народные восстания. Среди них крупнейшим и важнейшим является бабидское восстание 1848—1851 гг., которое имело ярко выраженное антифеодалное и антиколониальное направление и которое было жестоко подавлено реакционными властями.

ՔՈՒՔ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՅԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ
ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿԻՆ ԵՎ ՄԵՄ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XVI—XVII դարերի թուրք-իրանական համարյա անընդմեջ պատերազմները, որոնք մղվում էին Մերձավոր արևելքում քաղաքական և տնտեսական գերակշռություն ձեռք բերելու համար, շարունակվեցին նաև XVIII դարում: Սակայն այս դարաշրջանում մղված պատերազմների ընթացքում ևս ախոյաններից ոչ մեկին չհաջողվեց հասնել քաղաքական տառապելություն և, մանավանդ, տարածքային ընդարձակում ձեռք բերել մյուսի հաշվին: 1629 թ. Ջոհարի պայմանագրով Կախառանգված սահմանները մնացին անփոփոխ, բացառությամբ Արարատից մինչև Շաքի ոչ Արար գետն ընկած հսկայական տարածքի առանձին հատվածների, որոնք մինչև XX դարի սկիզբը վեճի առարկա էին հանդիսանում երկու պետությունների միջև, ժամանակ առ ժամանակ պատճառ հանդիսանալով արյունոտ բախումների և մեծ ու փոքր պատերազմների համար:

XVIII դարի երկրորդ կեսին նկատվում է Օսմանյան կայսրության ռազմական էքսպանսիայի թուլացում իր արևելյան հարևանի նկատմամբ: Դրա պատճառները, անշուշտ, պետք է փնտրել այդ հսկա ռազմատական պետության ռազմական, տնտեսական և քաղաքական թուլացման մեջ, որի առաջին նշանները ի հայտ էին եկել դեռևս XVI—XVII դարերում:

Վիեննայի տակ օսմանյան բանակի շախշախումից հետո, ըստ թուրքական բուրժուական պատմաբանների, սկսվում է թուրքիայի պատմության նոր էտապը, այսպես կոչված «նահանջի շրջանը» (րիշաֆ գևրի)¹, որի բնորոշ գիծը հենց օսմանյան ռազմական էքսպանսիայի զաղարկեցումն է Սվրուպայում:

¹ „Tarih“, c. III, Istantbul, 1933, s. 253.

Վիեննայի մաս պարտութիւնն, անշուշտ, պատահական չէր, այն ունէր իր ներքին, խորը պատճառները: Այդ առթիւ Կ. Մարքսը նշում է, որ Ե... Բացարձակապէս ոչ մի հիմք չկա համարելու, որ Քուրքիայի անկումը սկսվեց այն պահից, երբ Սորենսկին օգնութիւն ցույց տվեց ավստրիական մայրաքաղաքին... Քուրքական կայսրութիւն կազմակերպութիւնը այն ժամանակ գտնվում էր քայքայման վիճակում ... մինչ այդ արդեն... արագորեն դալիս է օստոմանյան հզորութիւն և մեծութիւն դարաշրջանի վերջը²:

Հսկայական կայսրութիւն տարածքում ավելի ու ավելի ուժգին կերպով են սկսում զրտնորվել կենտրոնախուս և գոտմները: Եգիպտոսը գտնվում էր մամլուկյան ֆեոդալների ձեռքերում: XVII—XVIII դարերի սահմանագիծը նշանավորվում է հակաքուրքական ուժեղ ազատամբութիւններով՝ Իրաքում, Լիբանանում, Հնչազում: 1706 թ. Իրանը փորձեր է կատարում խրախուսել հարավային Իրաքի արաբական ցեղերի հակակառավարական շարժումները³:

Օսմանյան կայսրութիւն ներքին անկայունութիւնը, ֆեոդալների անշատվողական և գոտմները, յանիւարիների մշտական խռովութիւնները, ժողովրդական հուզումները, բազմաթիւ պատերազմների հետևանքով համատարած քայքայումը, կայսրութիւն անտեսական և ֆինանսական ճգնաժամը, ննչված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը, XVII դարի երկրորդ կեսին համարյա անընդմեջ մղված պատերազմներում ռազմական պարտութիւնները և զրանց հետևանքով տերիտորիաների կորուստը, ինչպես նաև մի շարք ալլ հանգամանքներ ունեցան այն հետևանքը, որ Քուրքիայի արտաքին քաղաքականութիւն մեջ նշմարվեցին նոր գծեր: Տ. Էնգելսի արտահայտութիւնով XVII դարի վերջին քուրքների հարձակողական ուժը կտրվել էր⁴: Սուլթանների մշտական ազրեսիվութիւնը և հարձակողական ոգուն մերթ ընդ մերթ փոխարինելու է գալիս սպասողական դիրքը: Քուրքական արտաքին քաղաքականութիւն մեջ զրտնորվում է ավելի շատ նկունութիւն. ոչ միշտ է, որ կառավարող շրջաններն աշխատում են իրենց առչև զրված խնդիրները լուծել բացառապէս զենքի օգնութիւնով: Նոր պայմաններում ավելի ու ավելի հանախակի դիմում են հարցերի լուծման զիվանագիտական ճա-

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, изд. 2, стр. 262.

³ Центральный Государственный Архив Древних Актов (ЦГАДА), Сношения с Турцией, ф. 89, 1706 г., л. 3, л. 66.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, изд. 2, стр. 17.

նապարհին և, ամենակարևորը, աշխատում են խուսանալի և վրոպական պետությունների միջև և խաղալ նրանց հակասությունների վրա: Ի դեպ, այդ մասին ուշագրավ դիտումներ է անում Կոստանդնուպոլսում ուսական դեսպան Պ. Ա. Տոլստոյը¹:

Ժամանակակից թուրք պատմագրությունը XVIII դարի սկզբի Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքականությունը բնութագրում է որպես «շեղագրության» քաղաքականություն (tarafsizlik)²: Իսկապես, XVIII դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը սկսում է վարել համեմատաբար թաղաղապիրական» քաղաքականություն, և դա այն դեպքում, երբ եվրոպական տերությունները զբաղված էին համաեվրոպական բնույթի այնպիսի պատերազմներով, ինչպիսիք էին իսպանական ժառանգության համար մղվող պատերազմը, Հյուսիսային պատերազմը և այլն, որոնց պայմաններում միջազգային իրադրությունը, անտարակույս, նպաստում էր թուրքական ռազմական էքսպանսիայի ծավալմանը և վրոպայում: Սակայն բնութագրելով այդ ժամանակաշրջանի թուրքական արտաքին քաղաքականությունը, պետք է հաշվի առնել, որ Օսմանյան կայսրության թաղաղապիրությունըս կրում էր հարաբերական և ստիպողական բնույթ³: Այդ առթիվ Գ. Կանտեմիրը, որը բազմաթիվ տարիներ ապրել է սուլթանական պալատում և քաշատեղյակ էր թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը, մեծ վեղիք Զորույու Ալի փաշայի քաղաքական գիծը բնութագրում է հետևյալ կերպ. «...ևս երազում էր եվաշումների մասին, սակայն չէր ցանկանում երկիրը ենթարկել վտանգի և շատ բան կորցնել, հույս ունենալով մեզ քերել միայն նվազագույնը»⁴:

Այդ նույն միտքը Պետրոս I-ին գրած նամակում ավելի պատկերավոր և նախկինում է ստանում Երուսաղեմի պատրիարքի կողմից. «Թուրքերը շերտ աղքատ են, ասում են՝ իրենք խաղաղասեր են»⁵:

¹ ЦГАДА, Сношение с Турцией, ф. 89, 1703 г., л. 2, н. 252.

² A. N. Karat, 18 yüzyıl başı Avrupa imami harbinde Türkiyenin tarafsizligi, «Belleten», 1943, с. 8, н. 26.

³ С. Ф. Орешкова, Русско-турецкие отишения в начале XVIII в. (Диссерт. на соиск. уч. степ. канд. историч. наук), М., 1965, стр. 123.

⁴ D. Galtemir, Histoire de l'Empire Ottoman, t. 2, Paris, 1743, liv. IV, p. 314.

⁵ Н. Ф. Калпеев, Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством (1669—1707). «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», к. 2, М., 1891, стр. 49.

Եւզոզ հարաբերութիւններ պահպանելով սոցիալ-տնտեսական, ռազմական և մշակութային զարգացման մակարդակով Քուրքիայից առաջ անցած նմոյսական պետութիւնների հետ, Օսմանյան կայսրութիւնը, որին Կ. Մարքը անվանել է ...Միջնադարի միակ իսկական ռազմական տերութիւնը¹⁰, ընդհանրապես բնավ չէր հրաժարվում զավթողական պատերազմներից: Ռազմաշունչ տրամադրութիւններ ունեցող քուրքական ռազմաավատական ազնվականութիւնը, որը ռազմական արհեստը դիտում էր որպէս իր գոյութիւն հիմնական աղբյուր, շարունակում էր երկիրը մղել Օսմանյան կայսրութիւն համար ավանդական ազդեցիկ քաղաքականութիւն հունով:

Քուրքական կառավարող շրջանները նմոյսալուծ տերիտորիալ նվաճումներ կատարելու անհնարինութիւնը աշխատում են փոխհատուցել ասիական մայրցամաքում պատերազմներ մղելով, մասնավորապէս աշխատելով տարածքային առաջնութիւններ ներք բերել և ժամկէտի հարևան Իրանի հաշվին:

Այս իսկ տեսակետից շահազանց հատկանշական է Պետրոս I-ին ուղղված սուլթան Ահմադ III-ի՝ 1708 թ. թվակիր հրովարտակը¹¹, որտեղ նա խնդրում է սուլթան կայսրին օգնութիւն ցույց տալ Քուրքիին՝ Իրանի դեմ իրենց կողմից ծրագրված պատերազմում, փոխարենը խոստանալով օգնել սուլթանին՝ լեհերի դեմ պայքարում:

Միանգամայն տկներէ է, որ XVIII դարի 20-ական թվականներին Անիյան պետութիւն ձգնաժամը նպաստել էր Քուրքիայում ազդեցիկ ծրագրերի զերակենդանացմանը՝ Իրանի և Անդրկովկասի նկատմամբ: Օսմանյան պաշտօնական տարեգիր Քյուլյուկ Զելիբիզադին վկայում է, որ 1722 թ. Դիվանի նիստերից մեկի ժամանակ որոշում է ընդունվում Իրանի նկատմամբ աֆղանների հաղթանակի դեպքում բառավածապահ պետութիւնը միացնել բոլոր այն երկրները, որոնք կմնան առանց տիրոջ¹²:

¹⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, изд. 2-е, стр. 20.

¹¹ ИГАДА, Скопешни с Турцией, ф. 89, оп. 2, л. 78. Ավներ է, որ այս փաստաթուղթը ուղարկված է Ալտրանդուստի (աշտութիւն (1707 թ.) կնքումից հետո, երբ լուրեր էին արածվել Ռուսաստանի թշնամի Մոսկովայով լեռնինական սրգոն լեհաստանի թագաւոր պաշտօնապէս ճանաչելու մասին:

¹² تاريخ اسمعيل باسم افندي الشهير بكوجك چلبى زاده استانبول 1787
ص ٧٢

ևսխանով 1639թ. Քուրք-իրանական պայմանագիրը, 1723 թ. Քուրքական զորքերը ներխուժում են Անդրկովկաս և Իրան¹², գրանցված իսկ զործնական իրականացում տալով օսմանյան կառավարող շրջանների վերահիշյալ ծրագրերին: 1727 թ. Իրանի աֆղանական տիրուկալ Աշրաֆի Հեռ կնքած պայմանագրով Քուրքիան արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան Իրանում նվաճում է զգալի տերիտորիաներ¹³:

Քուրք-իրանական պատերազմները բուռն թափով շարունակվում են նաև Իրանում նագիր շահի տիրապետության տարիներին (1736—1747 թթ.)¹⁴:

XVIII դարի առաջին կեսին Քուրքիայի ռազմական էքսպանսիան զեպի Իրան և Անդրկովկաս հանդիպեց Ռուսաստանի հակազդեցությանը: Հայտնի է, որ Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքը նպատակ ուներ արգելակել Քուրքիայի ելքը զեպի կասպից ծով: Այդ նույն շրջանում Ռուսաստանն իր առջև պատմական կարևոր խնդիր էր դրել: Սև ծովի առափնյա շրջանները ազատագրելու թափառա-Քուրքական կախումից և հարավում ելք ստանալ զեպի ծովը¹⁵: Պետրոս I-ի ազդյան արշավանքները (1695—1696 թթ.) հետապնդում էին հենց այդ նպատակները:

Այսուհետև ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև Մերձավոր և Միջին արևելքում Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության շահերը անմիջական բախման մեջ էին մտնում:

XVIII դարի երկրորդ կեսին ռուսական զենքի հաջողությունները Քուրքիայի նկատմամբ, և Ռուսական կայսրության ծավալումը զեպի հարավ ունեցավ այն հետևանքը, որ այդ ժամանակվանից սկսած Մերձավոր և Միջին արևելքի խնդիրները վեճի առարկա էին դառնալու, արդեն, երեք պետությունների՝ Ռուսաստանի, Քուրքիայի և Իրանի միջև Իսկ երբ այդ պայքարի մեջ ընդգրկվեցին նաև Արևելքում Ռուսաստանի մրցակիցներ և քաղաքական ախոյաններ Անգլիան և Ֆրանսիան, Քուրք-իրանական դարավոր հակամարտությունը անխուսափելիորեն պետք է ընդուներ սկզբունքային նոր բովանդակություն, որովհետև ռու-

¹² Rouhollah K. Ramazani, The foreign policy of Iran. A developing nation in World affairs 1500—1941, Charlottesville, 1966, p. 22.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Hekmat, Mohammed-Ali, Essai sur l'histoire des relations politiques irano-ottomanes de 1722—1747, Paris, 1937; L. Lockart, Nadir Shah, London, 1938.

¹⁵ История дипломатии, т. I, изд. 2-е, М., 1959, стр. 293.

շափելով եվրոպական պետութիւնների շահերը Մերձավոր և Միջին արևելքում, այդ պայքարը այսուհետև դադարում էր լինել միայն հարևան մարտնչող տերութիւնների գործը:

XVIII դարի վերջին Մերձավոր արևելքում Անգլիայի և Յրանսիայի քաղաքականութիւնի ակտիվացման պայմաններում, Քուրքիայի և Իրանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում, մասնավորապես Քուրքիբրանական հարաբերութիւնների կապակցութեամբ, Լոնդոնում և Փարիզում մշակվում են քաղաքական ծրագրեր, որոնք իրենց վերջնական նպատակներով հար և նման էին միմյանց: Այդ ծրագրերի էությունը կայանում է նրանում, որ երկու հարևան պետութիւններին՝ Քուրքիային և Իրանին, առանձին-առանձին կամ համատեղ ստացի հանել Ռուսաստանի դեմ: Երկարատև ժամանակների համար մշակված քաղաքական այս ծրագրերը միանգամայն համընկնում էր Քուրքիայի և Իրանի կառավարող շրջանների շահերին, որոնք դիտակցելով, որ մեն-մենակ ի վիճակի չեն ուղղական առումով չափվելու հզոր Ռուսաստանի հետ, ի դեմս մեկը մյուսի փնտրում էին զաշնակիցներ:

Այսպիսով, Քուրք-իբրանական հակամարտութիւնը և փոխադարձ տարածքային հավակնութիւնների խնդիրը որոշ առումով մղվում է ետին պլան, թեև, ինչպես կտեսնենք ստորև, ժամանակ առ ժամանակ այն կրկին ձեռք է բերում սրութիւն, տեղիք տալով տեղական բնութի սազմական ընդհարումների և նույնիսկ խոշոր մասշտաբի պատերազմների:

Դեռևս 1793 թ., երբ Իրանում դեռ չէր ավարտվել իշխանութիւնի համար մղվող միջֆեոդալական պայքարը զաշարների և զենդերի միջև, Աղա Մոհամմադ խանը ծրագրում էր արշավանքի գուրս գալ դեպի Անգլիայի թագավանք՝ այնտեղ ծավալված Ռուսաստանին միանալու շտրմունքը խթանելու համար: Նրա այդ ծրագրերը անմիջապես հաճանութիւն է արժանանում Քուրքիայի կողմից: Ավելին, վերջինս սկսում է հրահրել զաշարների առաջնորդին արագացնել այդ արշավանքը, որովհետև Կոստանդնուպոլսին հայտնի էր դարձել, որ Աղա Մոհամմադի հակառակորդներից մեկը՝ Ալի Մուրադ խանը, ձգտում է Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքել զաշարների և Քուրքիայի դեմ: Այդ առթիվ Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի գործերի հովատարմատար Ա. Խվոստովը 1793 թ. հոկտեմբերի 20-ին հաղորդում է. «Բ. Դուսն անունից Բաղդադի փաշան Պարսկաստան է ուղարկել Քուրքաշի Բաշին՝ Աղա Մոհամմադ խանին շտրհավորելու նրա հաղթանակների առթիվ և հայտնելու, որ Բ. Դուսն նրան չի ճանաչի Պարսկաստանի տիրակալ, քանի դեռ նա իր իշխանու-

թյանը չի ենթարկել Վրաստանը: Այդ գործին նպաստելու համար, ելնելով բարեկամության պարտականություններից, Ք. Դուռը պատրաստ է Պարսկաստանին հատկացնել դրամ և քնդանոթներ¹⁷:

Իր հերթին, Ֆրանսիան նույնպես, Ռուսաստանի մասնակցությունը եվրոպական պետությունների հակաֆրանսիական կապիտալիստիկ կանխելու համար, աշխատում էր իրանա-ուսական պատերազմ հրահրել: Այդ նպատակով Իրանում գործող ֆրանսիական գործակալները ամեն կերպ բորբոքում էին Աղա Մոհամմադ խանի զավթողական նկրտումները Կովկասի նկատմամբ¹⁸:

Այս սաղրանքները, անտարակույս, արագացրին զեպեբրի ընթացքը, և ինչպես հայտնի է, 1795 թ. գարնանը Աղա Մոհամմադ խանը շարժեց զեպի Վրաստան, ահավոր ավերածություն և կողոպուտի ենթարկելով այդ երկիրը:

Մակաչի քանի որ նրա հրոսակների անլուր զազանությունները ուժեղացնում են Վրաստանի կողերոջումը զեպի Ռուսաստան, զաշարների առաջնորդը որոշում է կազմակերպել երկրորդ պատերիլ արշավանքը: Այդ ծրագիրը կրկին խրախուսանքի է արժանանում օսմանյան կառավարող շրջանների կողմից: Վկայելով այդ մասին, Կոստանդնուպոլսում ուսական զեսպանորդը 1796 թ. հունիսին հաղորդում է. «Ք. Դուռը խնայապես կապեր ունի Աղա Մոհամմադ խանի հետ»¹⁹: Մեկ այլ տեղեկություն համաձայն ուլթանի հրամանով «երասկեր Յուսուֆ փաշան Աղա Մոհամմադ խանի ներկայիկառ կատարելիք արշավանքի համար օգնություն էր նախապատրաստում»:

Ֆրանսիան, իր հերթին, աշխատում է Կովկասում խոշոր պատերազմ բորբոքել մի կողմից Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Իրանի և Քուրքիայի միջև Ֆրանսիական զիվանագետների անմիջական մասնակցությամբ Քուրքերի և պարսիկների միջև աշխույժ բանակցություններ էին տեղի ունենում Ռուսաստանի դեմ դաշնակցելու և Կովկասում համատեղ գործազություններ վարելու վերաբերյալ²⁰: 1795—1797 թթ. զերեկատ-

¹⁷ Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. «Сношения с Турцией 1793—1794 гг.», л. 77, лл. 199—200.

¹⁸ АВПР, ф. «Сношения с Персией 1795 г.», л. 810, лл. 9—10.

¹⁹ АВПР, ф. «Сношения с Турцией 1796 г.», л. 831, л. 1 об., л. 828, л. 103.

²⁰ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., т. I—III, СПб., 1869, стр. 404—405.

²¹ Տե՛ս Ա. Բ. Ноомицкая, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1968, стр. 11—21.

թիայի հանձնարարությունը Իրան ուղարկված ֆրանսիական զեսայանությունը Յիզիհնի և Բրյուզերի գլխավորությամբ հետազոտում է հենց այդ նպատակները²¹։

1801 թ. ֆրանսիական կառավարության հատուկ առաքելությամբ Կոստանդնուպոլիս ժամանած զեղապետ Անրաստիանին հանձնարարություն ունի նաև վերականգնել կապերը Իրանի հետ և նպաստել շահին և սուլթանի մերձեցմանը։ Այդ առթիվ Կովկասում ռուսական գլխավոր հրամանատարին ուղղված 1802 թ. սեպտեմբերի 26-ի ցարական կառավարության հրահանգում նշվում է. «Քույր սեղեկությունների համաձայն Բ. Դուռը կարծես թե շափազանց քիչ էր զբաղվում պարսկական գործերով, ինչպես նաև Վրաստանում մեր գործերի ընթացքով... Այժմ թուրքական միևնույնությունը ֆրանսիական կառավարության հրահրամով սկսել է ավելի շատ հետաքրքրվել այդ հարցերով։ Հայտնի է, որ առաջին կոնսուլը կարգադրել է նաևապարհորդի անվան տակ Վրաստան և Պարսկաստան ուղարկել մի էմբասարի՝ ոմն զեղապետ Անրաստիանին, որն իր նաևապարհորդությունը պետք է սկսի Կոստանդնուպոլսից»²²։

Ռուսական իշխանությունների տեղեկությունների համաձայն սուլթանը դիմել էր Թաբաթանին (Ճաթհ Ալի շահին—Վ. Բ.) հատուկ ուղերձով, որտեղ նա Ռուսաստանի դեմ արշավանքի յուրաքանչյուր մասնակցի խոստանում էր սահմանել սահման և սուրբ մեկ զուրույի շափով²³։

Ռուս-իրանական պատերազմի նախորդակին նապոլեոնի մեծ ավելի ու ավելի էր հասունանում Ռուսաստանի դեմ ֆրանս-իրանա-թուրքական ռազմական դաշինք ստեղծելու մտահղացումը, որը ենթադրվում էր օգտագործել նաև Մերձավոր արևելքում Զրանսիայի մեկ այլ ախտյանի՝ Անդլիայի դեմ։ Այդ նպատակով 1803 թ. ֆրանսիական դիվանագիտությունը Կոստանդնուպոլսում և Քեհրանում սկսում է շոշափել թուրքական և իրանական կառավարությունների տեսակետը²⁴։

1804 թ. ռուս-իրանական առաջին պատերազմը սկսվելուց հետո նման դաշինքի ստեղծումը ֆրանսիական կառավարության տեսակետից դառնում է ավելի սեռալ։ Սակայն թուրքիայի և Իրանի միջև հարաբերությունների անակնկալ սրումը ի չիք է դարձնում ֆրանսիական կա-

²¹ 84* G. A. Ollivier, Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, T. 3, Paris, 1807; The Dynasty of the Kajars, London, 1833, p. 274. »

²² Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. 2, стр. 9.

²³ АКАК, т. 2, ч. II, стр. 288, 406—407.

²⁴ АКАК, т. 2, стр. 874—875, 886; т. 3, стр. 524.

սովորութիւնն ձգտումը շուտափույթ կերպով գլուխ բերելու այդ գործը: Կոնֆլիկտը նախ բորբոքվեց Բաղդադի փաշայիցի մեջ մտնող Ասիականին շրջանի համար, որը վաղուց ի վեր կովախնեոր էր հանդիսանում Քուրդիայի և Իրանի միջև: 1805 թ. Ասիականինի Բարան քեզի աշիրեթապետ Արզուրբաճման փաշան բացահայտ կերպով ապստամբեց սուլթանի դեմ և ուշնացրեց նրա զորամասերը: Սակայն թուրքական բանակի ճնշման ներքո նա ստիպված եղավ փախել Իրան և դիմել Զաթհ Ալի շահի օգնութիւնը²⁶: Զբաղված լինելով Ռուսաստանի հետ պատերազմով, շահը որոշեց սազմական զործողութիւններ շփոխել Քուրդիայի դեմ, սահմանափակվելով լոկ Իրաքի փոխարքա Լաֆիզ Ալի փաշայի մոտ միջնորդութիւնով, որպեսզի վերջինս զազարեցնի իր հալածանքները Արզուրբաճմանի դեմ²⁷: Մինեույն ժամանակ վախենալով Քուրդիայի անակնկալ հարձակումից, շահը միջոցառումներ ձեռնարկեց իր արևմտյան սահմանը պաշտպանելու համար: Ի վերջո տեղական բնույթի այս կոնֆլիկտը վերածվեց երկու երկրների միջև բացահայտ սուղմական բախման²⁸: Շահի ավագ որդի, Քերմանշահի կառավարիչ Մոհամմադ Ալի միրզան և Լաֆիզ Ալի փաշան սազմական զործողութիւններ ծավալեցին միմյանց դեմ:

Նրկու պետութիւնների բազում հակասութիւնները, որոնք միաժամանակ խորք էին սեցել, կրկին բարձրացան ժակերնո: Նրանց փոխհարաբերութիւններում հատկապես հատուկ սրութիւն ձեռք բերեց ջրդրական հարցը: XIX դ. սկզբից Օսմանյան կայսրութիւնը ձեռնամուխ է լինում քրդական անկախ և կիսանկախ իշխանութիւնները հնազանդեցնելու և իր իշխանութիւն տակ պահելու քաղաքականութիւնը, որի հետևանքով գնալով հաճախակի են դառնում քրդական ըմբոստութիւնները: Հանուն իր քաղաքական շահերի, Իրանը ստանձնում է քրդական շարժումների հովանավորի դերը²⁹: Ի դեպ, Իրանն աշխատում

²⁶ C. J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, London, 1836, vol. I, p. 384.

²⁷ R. G. Watson, A History of Persia from the beginning of the XIX century to the year 1858, London, 1866, p. 155.

²⁸ Այդ մասին տե՛ս J. M. Kinnelr, Mémoires Géographiques sur l'Empire de Perse. Trad. de l'anglais par le Colonel G. Drouville, St. Pétersbourg, 1827, T. II, p. 58—60; A. Adamec, Ирак Арасский. Бассорский вилает в его прошлом и настоящем, СПб., 1912, стр. 401—405.

²⁹ Ա. Սաւանի, Քուրդ պղտային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերութիւնները, Բնչութիւն, 1969, էջ 82—84:

է օգտվել նաև հարեան արաբական երկրներում ծավալված վահաբիթ-
 ների շարժումից՝ սուսանյան արաբացումից լուսակ գտնվող Պարսից
 ժողովի արաբական շրջանների, ինչպես նաև Իրաքի նկատմամբ իր տե-
 րիտորիալ հավակնություններին հաջորդ ապու համար²⁰, 1806 թ.
 սկզբին, երբ ուս-թուրքական հարաբերությունները կրկին սկսեցին
 սրվել, Պետերբուրգի դիվանագիտական շրջաններում միաց չզացավ
 օգտվել թուրք-իրանական հարաբերությունների սրումից, դադարեցնել
 պատերազմը Իրանի դեմ և դաշնակցել նրա հետ՝ ընդդեմ թուրքիայի
 Ալի առթիվ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Բուլգերզը
 կոպկասում ուսական գլխավոր հրամանատար Գուզովիչին գրում է.
 «...Սա պետք է հայտնեմ Ձեզ, որ ներկա Հանգամանքներում հաշտու-
 ցումը Բարս խանի հետ խիստ անհրաժեշտ է Օտտոմանյան Դուռն զեմ
 պատերազմի ժամանակ ազատ մեղքեր ունենալու համար, որպեսզի
 հարավօրոթյան զնայում պարսիկներին հանենք թուրքերի դեմ²¹։
 Բանակցություններ վարելու գործը հեշտանում էր նրանով, որ 1806 թ.
 սեպտեմբերին Գիլանի նահանգի խան Միրզա Մուսան իր հավատար-
 մաաարի միջոցով ուսաներին հզել էր մի նամակ, որտեղ առաջարկում
 էր Ռուսաստանի ներկայացուցչին ուղարկել Քեհրան՝ հաշտության բա-
 նակցություններ սկսելու համար Ի պատասխան դրա, Գուզովիչը Պե-
 տերբուրգից հրահանգ ստացավ հաշտություն կնքել Իրանի հետ²²։ Սա-
 կայն ուսական ներկայացուցչի բանակցությունները Քեհրանում ոչ մի
 արդյունք չտվեցին, որովհետև շահական կառավարությունը պահանջեց
 ողջ Անդրկովկասը և Դաղստանը։ Ակադեմիկոս Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը
 իրավացիորեն նշում է, որ սպարսիկները ոչ մի զիջման չէին գնում,
 քանի որ հույս ունեին օգնություն ստանալ թուրքերից և Ֆրանսիացի-
 ներից²³։

Շահական արքունիքի այդ հույսերը հիմնվում էին հետևյալ փաս-
 տերի վրա։ Դեռևս 1805 թ. Իրան էին ժամանել Նապոլեոն Բոնապարտի
 լիազորներ Ռոմյեն և ժորբերը, որանք խրախուսելով շահին շարունակելու
 պատերազմը Ռուսաստանի դեմ, մինևույն ժամանակ առաջարկում էին
 դաշինք կնքել Ֆրանսիայի հետ²⁴։ Իսկ 1806 թ. վերջին սկսվել էր ուս-

²⁰ Զե' L. A. Histoire des Wahabites, Paris, 1810, p.p. 96—98, 109.

²¹ АКАК, т. 3, стр. 424.

²² Նույն տեղում, էջ 420—421.

²³ А. Р. НОУМАНОВ, Կղզ. աշխ., էջ 177.

²⁴ АКАК, т. 2, стр. 883—887, 1033—1036; т. 3, стр. 416—418. Այդ ժամանակ
 մանրամասն տե՛ս Р. А. Jaubert, Voyage en Armentie et la Perse, Paris, 1821;
 E. Driault, La politique orientale de Napoleon, I, Paris, 1904, pp. 172—177.

Քուրթական պատերազմը, որի պայմաններում Օսմանյան կայսրությունը պետք է շահագրգռվածություն դրսևորեր ոչ միայն զիջումներ անելու իրանի հետ կոնֆլիկտը հարթելու գործում, այլև օգնություն ցույց տալու նրան ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում:

Դեռևս մինչև ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբվելը ֆրանսիացիների միևնույնությամբ Քուրթիայի և Իրանի միջև տեղի էին ունենում անընդմեջ բանակցություններ զաշինք կնքելու վերաբերյալ¹⁶։ Այդ առթիվ 1806 թ. սեպտեմբերի 7-ի հաղորդագրությունում ռուսական դիտորդներինց մեկը գրում է, «ժողովուրդի 2-ին երկու ֆրանսիական և երկու թուրքական էմիսարները մեկնել են շահի մոտ: նրանց արգելված է շահման մեջ մտնել որևիցե մեկի հետ, քաղաքացուի 7-ին շահի կողմից էրզրում են ժամանել 30 մարդ և նրանց հետ երկու ֆրանսիական էմիսարներ», որոնք հանդիպում են ունեցել Անատոլիայում թուրքական գերագույն հրամանատար Յուսուֆ փաշայի հետ¹⁷։

Այս շրջանում Նապոլեոնը Արևելքում Ֆրանսիայի քաղաքականության անկյունաքարն էր համարում իր փալափայած «Ուլյակ զաշինքը իր. Ք. Դուան և Պարսկաստանի միջև ընդդեմ Ռուսաստանի»¹⁸։ Պատահական չէ, որ 1807 թ. գարնանը նա փորձում է գործնականորեն իրականացնել այդ գաղափարը, որպես առաջին քալի իր վրա վերցնելով միևնույն դերը՝ Քուրթիային և Իրանին հաշտեցնելու և նրանց միջև առկա կոնֆլիկտը հարթելու գործում: 1807 թ. ապրիլի 3-ին ֆրանսիական կայսրը դիմում է սուլթան Աբդուլ III-ին, առաջարկելով համաձայնության գալ Յաթհ Ալի շահի հետ և դրանով իսկ Շարաֆօր գարննել Քուրթիայի և Իրանի համատեղ ելույթը ընդհանուր թշնամու դեմ: Միաժամանակ նա հայտնում է շահին իր շահագրգռվածությունը երկու երկրների միջև բարեկամություն հաստատվելու հարցում և խնդրում է, որ նրանց վերջ տան իրենց վեճերին և միավորվեն՝ համատեղ կերպով դիմազրավելու իրենց իսկական թշնամուն¹⁹։

1806 թ. ռուսական զորքերի կողմից Դեբրենտի, Բաքվի, Մուղանի և Անգրեովկասի այլ քաղաքների ու շրջանների գրավումը ստիպեց շահին Նապոլեոնի մոտ ուղարկել իր ներկայացուցիչ, Ղազվիճի նա-

¹⁶ Տե՛ս А. Ф. Маллер, Мустафа-паша Багратар, М.—Л., 1948, стр. 150; O. Schlechta - Wessely. Die Kämpfe zwischen Russland und Persien in Transkaukasien, Wien, 1864, S. 30.

¹⁷ АКАК, т. 3, стр. 522.

¹⁸ А. Р. Ноаиисаи, Կղվ. աշխ., էջ 143.

¹⁹ Եուլի տեղում, էջ 146—147:

Հանգապետ Միրզա Բեզա խանին, Հանձնարարելով նրան Հնարավորին շահ շուտափույթ կերպով դաշինք կնքել Զրանսիայի հետ³⁰։ Դեռևս մինչև իրանական լիազորի Զինկենշտեյն հասնելը, որտեղ նախատեսվում էր կնքել այդ դաշինքը, Քալենյանը դիմում է Նապոլեոնին Հետևյալ հարցումով. աշխատել կնքել հոյակ դաշինք Զրանսիայի, Քուրդիայի և Իրանի միջև, ինչպես ինքն է համարում նպատակահարմար ու ցանկալի, թե՛ ինչպես Ժորժերն է առաջարկում՝ կնքել երկու առանձին պայմանագրեր հիշյալ պետությունների հետ³¹։ Ընդ որում Քալենյանի այդ հարցման մեջ շեշտվում էր, որ Ժորժերի առաջարկը հիմնված է այն իրողության վրա, որ Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև առկա հակասությունները զժվար թե Հնարավորություն տան կնքելու հոյակ դաշինք։

Ի զնպ Քուրդիան ուղադրությամբ հետևում էր Զինկենշտեյնում ֆրանսիական բանակցությունների ընթացքին։ Զինկենշտեյնի նապոլեոնի համբարում գտնվող թուրքական դեսպան Վահիդ էֆենդին քննազ շէր թաքցնում Բ. Դոան անբարյացակամ վերաբերմունքը Իրանի նկատմամբ։ Ավելին, թուրքական դեսպանը աշխատում էր ազդել Նապոլեոնի վրա, որպեսզի վերջինս ճշշում գործադրի շահական կառավարության վրա Քուրդիայի հետ տերիտորիալ վեճերի հարցում ավելի զիջող լինելու համար։ Միաժամանակ նա փորձում էր կանխել առաջիկա ֆրանս-իրանական պայմանագրի այն կետերը, որոնք կարող էին ձեռնառու լլինել թուրքական կառավարությանը³²։

Իր հեքթին Նապոլեոնը ամեն կերպ աշխատում էր միավորել երկու պետություններին ընդդեմ ռուսների, թուրքերին զայնթակզեցնելով շառլ խոստումներով, որ եթե էրզրումի փաշան կովկասյան ճակատում իր բոլոր զորքերով օգնության հասնի Արքաս Միրզային, ինքը՝ Նապոլեոնը, խոստանում է նպաստել, որ Քուրդիան ռուսներից հա ստանա Արիմը, Վրաստանը և վերջապես թուրքական հսկողություն սահմանվի ողջ սևծովյան ավազանի վրա³³։

Զինկենշտեյնում Նապոլեոնի փորձերը կողմերին հաշտեցնելու և

³⁰ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیسی در قرن نوزدهم میلادی، جلد اول تهران ۱۳۲۸، ص ۳۹-۴۴

³¹ A. P. Коопницкая, 2-й. т. 147.

³² ناصرنجومی، ایران در میان طوفان یا شرم زندگی عباس میرزا، تهران ۱۹۵۷ ص ۹۵-۹۶

³³ Նույն տեղում, էջ 96.

նրանց ընդգրկելու համատեղ դաշինքի մեջ ավարտվեցին անհաջողու-
թյամբ: Այդ պատճառով որոշվեց կնքել առանձին ֆրանս-իրանական
պայմանագիր¹², որը ստորագրվեց 1807 թ. Մայիսի 4-ին: Պաշտպանու-
ղական-հարձակողական կոչված այդ պայմանագիրը ըստ էության հան-
գիստում էր ֆրանս-իրանական դաշնակցային պայմանագիր¹³: Քնն,
անկասկած, դա արևելյան քաղաքականության ընդհանուրում նապո-
լեոնի դիվանագիտության խառն հաջողություններից մեկն էր, մանա-
վանդ որ Ֆինկենշտեյնի պայմանագիրն իր սուր ժայռով ուղղված էր
նաև Անգլիայի դեմ, սակայն այնուհանդերձ ֆրանսիական կայսրին
չհաջողվեց իրականացնել իր գլխավոր նպատակը՝ ֆրանս-թուրք-իրա-
նական եռյակ դաշինքը: Նապոլեոնը առանձին երկկողմանի համա-
ձայնագրերը Իրանի և թուրքիայի հետ չէր համարում քաղականալար
արդյունավետ. նրա կարծիքով, առավել ազդու և շրջափելի ուժ կդառ-
նար եռյակ դաշինքը: Այդ բանը հատկապես ցայտուն կերպով երևում
է գեներալ Կլոդ Մաայի Գարդանին տրված Նապոլեոնի 1807 թ. Մայիսի
10-ի գրավոր հրահանգում, որտեղ նա ուղղակի պնդում է Ռուսաստանի
դեմ Իրանի և թուրքիայի միջև ռազմական դաշինքի կնքման անհրա-
ժեշտության վրա¹⁴: Նրա կարծիքով, այդպիսի դաշինքը ոչ միայն ար-
գելք կհանդիսանար Ռուսաստանի առաջխաղացմանը Մերձավոր և Մի-
ջին արևելքում, այլև մեծապես կազդեր ռուսական քաղաքականության
ակտիվության վրա նաև Եվրոպայում¹⁵:

Օչնելով նշված նկատառումներից, ֆրանսիական դիվանագիտու-
թյունը հետևողականորեն աշխատում էր հարթել թուրք-իրանական կոնֆ-
լիկտը և կողմնորին համադել բանակցություններ սկսել: Այդ ջանքերը
շուտով պսակվեցին հաջողությամբ. շահական կառավարությունը հա-
մաձայնություն ավելց կոստանդնուպոլսի հետ սկսել բանակցություն-
ներ: Ի վերջո կողմերը համաձայնության եկան համատեղ նույն ռե-
նալ Ռուսաստանի դեմ: 1807 թ. ամռանը սերասկեր Յուսուֆ փաշան
հրամայեց թուրքիայի ասիական նահանգների բոլոր փաշաներին, որ-

¹² А. Р. Ноаммусян, *Ելք. աշխ.*, էջ 147:

¹³ Պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս J. C. Herzog, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Princeton, New-York, 1966, vol. I, pp. 77—78.

¹⁴ Տե՛ս „Mission du général Gardane en Perse sous le premier Empire“, Paris, 1865, p. 81—94 (ծրված է ըստ А. Р. Ноаммусян, *Ելք. աշխ.*, էջ 148—149):

¹⁵ سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، جلد اول، تهران ۱۳۳۵، ص ۱۰۰

պնակի իրենց զորքերով շարժվին ու միանան պարսիկներին, հրք ուսաները ուղղակիան զործողութիւններ սկսեն Երևանի նահանգում: Ճաթճ Ալի շահն իր հնրթին խոստանում էր սգնել թուրքերին, Ռուսաստանի դեմ մղված նրանց ուղղակիան զործողութիւններում⁴¹: Այդ առթիվ պարսիկ պատմարան Ա. Ա. Քինան գրում է. «նրանք ժրագրել էին, որ թուրքական զորամասերը արեւելքից, իսկ իրանական զորքերը արեւմուտքից պնակ է մուտք գործեն Վրաստան»⁴²: Սահմանի մուտ կենտրոնացնելով 35 հազարանոց բանակ, Աբրահա Միրզան սպասում էր Արփաչայի նահատամարտի (1807 թ. հունիսի 17—18) ելքին, որպնակի շարժի իր բանակը: Սակայն այդ նահատամարտում թուրքական զորքերի պարտութիւնը ստիպեց գահաժառանգին հապշտապ հեռանալ նախիչնան⁴³:

Այսպիսով, ռուսական զենքի վնական հաղթանակի շնորհիվ ձախողվեց Ռուսաստանի դեմ թուրքերի և պարսիկների համատեղ հարվածի պլանը:

Ետևով միջազգային դրութիւն մեղ տեղի ունեցավ արմատական փոփոխութիւն. 1807 թ. հուլիսի 8-ին Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կնքվեց Տիլզիթի հաշտութիւնը, որի հեռանկարով ցարական Ռուսաստանը թշնամի լինելուց ժամանակավորապես վերածվեց Ֆրանսիայի դաշնակցի: շնակլուներ,— այդ առթիվ գրում է Ռուիբը,— ստիպված էր Ասիայում իր համար ձեռնաու թուրք-պարսկական բարեկամութիւնը գոհել հանուն ռուսական դաշինքի, որը նրան անհրաժեշտ էր նվրոպայում»⁴⁴:

Սակայն Ռուսաստանի նկատմամբ ֆրանսիացիների թշնամական գործունեութիւնն իրանում շղազարեց նակ Տիլզիթից հետո: Ֆրանսիական դիվանագիտութիւնը հռանդուն կերպով աշխատում էր հասնել թուրքիայի և իրանի մերձեցմանը և մասնավորապես նրանց ու Ֆրանսիայի միջև հակառուսական հոյակ դաշինքի կնքմանը:

Հնեց այա շրջանում ուժեղանում է անգլիացիների գրոհը իրանում ֆրանսիացիների դերքերի վրա: 1808 թ. վերջին բրիտանական կառավարութիւն հանձնարարութիւնմբ իրան է ժամանում անգլիական մի

⁴¹ Н. Ф. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 5, 1888, стр. 141.

⁴² «على أكبر بيننا» تاريخ سياسى و دبلوماسى ايران، جلد اول، تهران 1317
178

⁴³ АКАК, т. 3, стр. 548—549; Н. Ф. Дубровин, *ibid.*, т. 5, стр. 177—178.

⁴⁴ Рунд, Англо-русское соперничество в Азии в XIX в., М., 1924, стр. 154.

առաքելութիւն՝ Լարֆորդ Ջոնսի գլխավորութեամբ: 1809 թ. մարտի 19-ին Ջոնսը Իրանի հետ կնքում է պայմանագիր, ըստ որի շահը պարտավորում է խզել իր կապերը Ֆրանսիայի հետ: Պայմանագրով բրիտանական կառավարութիւնը խոստանում էր շահին ամենամյա ֆինանսական հատկացում 160 հազար թումանի շահով (մինչև նրա պատերազմի ավարտը Ռուսաստանի հետ) և բացի այդ, իր վրա պարտավորութիւն էր վերցնում իրանական բանակին տրամադրել զենք և ուղարկել ռազմական հրահանգիչներ²¹:

Ընդլայ պայմանագրի ստորագրումից հետո Իրանում առաջնութիւն ձեռք բերելու համար Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև պայքարն ավարտվեց Անտ Բրիտանիայի հաղթանակով:

Անգլիական դիվանագիտութիւնը, առաջնորդվելով իր հակառուսական միտումներով, անմիջապէս ձեռնամուխ եղավ նաև թուրք-իրանական դաշինքի ստեղծմանը: 1809 թ. հունվարին անգլո-թուրքական պայմանագրի ստորագրումը, որի հետևանքով ասորիլին թուրքիան վերսկսեց պատերազմը Ռուսաստանի դեմ, ավելի ռեալ դարձրեց այդ դաշինքի ձևավորումը: Լարֆորդ Ջոնսը Քեհրանում և անգլիական դեսպան էղբը²² Կոստանդնուպոլսում այդ ուղղութեամբ ձեռնամուխ եղան բուն գործունեութիւն: Նրանց համառոտ շահերի շնորհիվ 1809 թ. օգոստոսին Կոստանդնուպոլսի ժամանեց շահի լիազորը Կովկասում համառոտ ռազմական գործողութիւններ սկսելու հարցը թուրքական կառավարութեան հետ համաձայնեցնելու համար²³: Նա ՅոթՏ Ալի շահի անունից առաջարկութիւն է անում Անգլիայի մասնակցութեամբ կնքել թուրք-իրանական դաշինք՝ Ռուսաստանի դեմ համառոտ պայքար մղելու համար և առաջարկում է պարտավորվել զենքը ցած շղծել, մինչև երկու կողմերի համար ձեռնառու հաշտութեան կնքումը: Ընդ որում շահը պատրաստակամութիւն էր հայտնում մի բանակ ուղարկել Անգրկովկասում գործող թուրքական զորքերին միանալու համար և բացի այդ, խոստանում էր Կոստանդնուպոլսին հատկացնել զրամական օգնութիւն²⁴:

²¹ J. W. Kaye, The life and correspondence of Sir John Malcolm, London, 1856, vol. 1, p. 439.

²² Զե՞ R. Adair, The negotiations for the peace of the Dardanelles in 1808—1809, London, 1845, vol. 1—11.

²³ АВПР, Галасан архив 1—13, л. 7, а. 51 об—52, ф. ВУА, а. 8184, л. 124.

²⁴ А. Р. Ховханнисян, Եզգ. աշխ., էջ 242.

Որպես այդ համաձայնության գործնական իրականացում Ախալ-ցխայի Շերիֆ փաշան Իրանից ստացավ 100 հազար ռուբլի և եւոյն արժողութեամբ զանազան հանդերձանք իր զինվորներին բաժանելու համար, որոնք պատրաստվում էին իրանական բանակի հարձակման անցնելուն պես մուտք գործել Անդրկովկասի օահմանները⁵⁵։ Միաժամանակ Երրազյալ և Փամբակ ներխուժելու մտազրութեամբ իր զորքերը Ապարանի մոտ կենտրոնացնելուց հետո, Արբաս Միրզան բանակցութեանների մեջ մտով էրզրումի բանակի հրամանատարի և Ախալցխայի փաշայի հետ ուսաների ղեմ համատեղ ելույթի վերաբերյալ։ Ձեռք բերված պայմանավորվածութեան շնորհիվ իրանական 10 հազարանոց մի բանակ, Երևանի սարդար Հոսեյն խանի հրամանատարութեամբ, ոգոստոսամասին Կարսի փաշայիքի վրայով անցավ Ախալցխայի փաշայիք, որպեսզի այստեղից թուրքական զորքերի հետ համատեղ ներխուժի Վրաստան⁵⁶։

Այս բոլորը վկայում էր այն մասին, որ 1809 թ. կողմերը որոշակի համաձայնության էին եկել միավորելու իրենց ջանքերը Կովկասում համատեղ ազդեսիայի ղիմելու համար։ Ըվ միայն սեպտեմբերի 5-ին Ախալքալաքի մոտ իրանական զորքերի պարտութեանը միաժամանակ հետաձգեց թուրք-իրանական միացյալ շակատի ստեղծումը⁵⁷։

Այսպիսով, 1809 թ. ևս, հակառակ անզլիացիների բոլոր ջանքերին, թուրք-իրանական զաշինքի կնքումը գործնական իրականացում չստացավ։ Դրա զխտվոր պատճառը կայանում է նրանում, որ թուրքիան գերադասում էր ընդհանուր թշնամու ղեմ պայքար մղել առանձին-առանձին, առանց իր վրա դաշնակցային պարտավորութեաններ վերցնելու։ Այդ առթիվ Ա. Ռ. Հովհաննիսյանն իրավացիորեն նշում է. «Բ. Դուռը շտակացավ Իրանի հետ իրեն կապել պայմանազրային պարտավորութեաններով և այդ պատճառով ընդառաջ շտակաց անզլիական ղիվանագիտութեան ջանքերին, առավել ևս, որ Տրանսիայի կողմից Ավստրիայի ջախջախումից հետո Անզլիայի ազդեցութեանը Կոստանդնուպոլսում ժամանակավորապես - թուլացել էր»⁵⁸։ Թուրք-իրանական զաշինքի մեզավորմանը մեծապես խանգարում էին նաև երկու երկրների միջև շա-

⁵⁵ Утверждение русского владычества на Кавказе, под ред. В. Потто, т. 2, стр. 13.

⁵⁶ АКАК, т. 4, стр. 185—186, 810—812.

⁵⁷ А. Р. Ноомисян, նշվ. աշխ., էջ 292.

⁵⁸ «على اكبر جيشا» նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 194—197.

բունակվող տերիտորիալ վեճերը, սահմանամերձ շրջանների ցեղերի անընդհատ բախումները և միմյանց ներքին գործերին միջամտելու անգազրում փորձերը:

Իրանական բանակի նոր պարտությունները և Քուրքիայի հետ զինական դաշինքի այս գործի անհաջողությունը ստիպեցին Արքաա միրզային 1810 թ. ապրիլին բանակցություններ սկսել ռուսական հրամանատարության հետ զինադադար ստորագրելու վերաբերյալ: Ի պատասխան դրա, անզլիացիները ծավալեցին բուն գործունեություն՝ ձախողելու այդ բանակցությունները, միաժամանակ իրենց հույսը չկտրելով թուրք-իրանական դաշինքի կնքման ապագա հնարավորության նկատմամբ: ԵՂնուրը աշխատում էր բանակցությունների տեքստի մեջ ընդգրկել այնպիսի կետեր, — գրում է պրոֆեսոր Ալի Աքբար Բինան, — որոնք նախապես երաշխավորում էին ռուսների համար նրանց անընդունելի լինելը³⁰:

Քուրքիայի սադրանքները ևս պակաս կարևոր զեք շխազացին ռուս-իրանական բանակցությունները ձախողելու գործում: Շահադրգոված լինելով Բուսաստանի և Իրանի միջև պատերազմի շարունակման մեջ, Կոստանդնուպոլիսը սկսում է ամեծարժեք նվերներ ուղարկել Քեհրանի արքունիքին, միաժամանակ խոստանալով օգնության կարգով Իրանին հատկացնել իր անատոլիական զորամասերից 12 հազարանոց ընտիր զորք³¹: Այնուհետև, Բ. Դուռը Իրան է ուղարկում սուլթանի լիազորություններով օժտված մեծ զեզիր Արզուլ Վահիբ էֆենդիին, որին հանձնարարված էր նախ խափանել ռուս-իրանական զինադադարը և ապա ռազմական դաշինք կնքել շահի հետ:

Աղքյուլների վկայությամբ, այս անգամ ևս անզլիական դիվանագիտությունն ակտիվ միջամտություն է ցույց տալիս այդ բանակցություններին³²: Այդ առթիվ Կովկասում գլխավոր հրամանատար գեներալ Տորմասովը գրում է. «Այժմ նույն օտարերկրյա (իմա՝ Անզլիայի—Վ. Բ.) ազգացության շնորհիվ երկու պետությունները միավորվում են մեք գեմ³³»:

Պատերազմում Իրանի ծանր վիճակը օտիպեց շահական արքունիքին ընդառաջ զնալ դաշինք կնքելու վերաբերյալ թուրքական առաջարկներին: Ինչպես նշվեց, իրանական բանակը ռուսական զորքերից կրում

³⁰ «عن اکبر بیما ۳۲۶، ص. ۱، էջ 184—187»:

³¹ ИГБИА, ф. В. А., л. 6184, лл. 221—222.

³² АКАК, т. 4, стр. 719.

³³ АКАК, т. 6, ч. 2, стр. 400.

էր պարտութիւն պարտութեան ետեօք: Անգլիական սպաների զօկավարութեամբ Արքայ միջոցով բանակի վերակազմակերպման գործը առաջ էր գնում շափազանց զանգաղ, զեռնա շորսերէնով ոչ մի նոր որակ: Ավելին, խաները զիմազորում էին բանակի վերակառուցման այդ գործին, դրա մեջ տեսնելով իրենց ազդեցութեան սահմանափակման նկատառումներ: Անդրկովկասում գնալով ուժեղանում էր Ռուսաստանին միանալու ձգտումները, որոնք ուղեկցվում էին տեղական ժողովուրդներին և հատկապէս հայերի բացահայտ հակաիրանական ելույթներով: Երկրի ներսում այս ու այնտեղ անընդհատ ընկնում էին տեղական ֆեոդալների ապստամբութիւններ կենտրոնական շահական իշխանութեան դմ:

Այս բոլորը ստիպեցին շահին 1810 թ. օգոստոսին Քուրքիայի հետ դաշինք կնքել⁵², որը հայտնի է Կոստանդնուպոլսի պայմանագիր անունով:

Այսպիսով, այն, ինչ չկարողացավ իրագործել Յրանսիան, գլուխ բերեց անգլիական դիվանագիտութիւնը:

Ընեց Քեհրանում գտնվելու օրերին Արզու Վահիբ էֆենդին շահական կառավարութեան հետ մշակում է երկու պետութիւնների զործողութիւնների միասնական պլան՝ ուղղված Ռուսաստանի դմ: Հատկապէս կարևոր նշանակութիւն էր տրվում ռուսների թիկունքում, Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածութեան վրա, տեղական ժողովուրդների (հատկապէս մահմեդական) ապստամբութիւններ հրահրելու հարցին: Այդ նպատակով Դաղստան, Աղբրջան, Վրաստան և Կովկասի մյուս նահանգներն ուղարկվեցին Քուրքիական և պարսկական զործակալներ, որոնք իրենց հետ ունեին շահի, զահաժառանգ Արքայ միջոցով և Քուրքիական սուլթանի բազմաթիւ կուրբ⁵³:

Որոշվել էր նաև 1811 թ. մայիսի վերջին միացյալ ուժերով հարձակում գործել Վրաստանի վրա: Սակայն այդ ծրագիրը հնարավոր չեղավ իրագործել մի շարք տարածաշրջանների պատճառով: Այնուհետև, 1811 թ. սեպտեմբերին փորձ կատարվեց միավորել իրանական և Քուրքիական զորքերին՝ ռուսներին համատեղ հարված հասցնելու համար, սակայն այդ փորձը ևս մատնվեց անհաջողութեան, ընդ որում ոչ թէ պատահական դիպվածի հետևանքով, ինչպէս ենթադրում էր Տորմասովը⁵⁴, այլ իրանի և Քուրքիայի միջև գոյութիւն ունեցող խորը հակասութիւնների պատճառով, որոնց հետևանքով, ինչպէս իրավացիո-

⁵² على أكبر جينا 224. ۱۹۱۰, ۲, ۲, ۱۵۷.

⁵³ ЦГИА Грға. ССР, ф. 16, ք. 832, ևս. 1—3; АХАК, т. 4, стр. 115.

⁵⁴ АХАК, т. 4, стр. 775—776, док. № 1180.

րեն նշում է ակադեմիկոս Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը, այդպես էլ այդ երկու պետությունների միջև, շնայած սկզբում ֆրանսիացիների, ապա անգլիացիների շանքերի, շհաստաավճեց իրական և կայուն դաշինք⁶⁰:

Այս շրջանում թուրք-իրանական հարաբերությունների սրման հիմնական պատճառը քրդական հարցն էր: Մոսուլի փաշայիցի Սուլեյմանին շրջանի քրդական առաջնորդը շարունակում էր սերտ հարաբերություններ պահպանել շահական կառավարության հետ: Ամենայն հավանականությամբ շահի դրդումով իրեն վերազբելով Քրդստանի փաշայի տիրադուր, նա հրաժարվում էր ենթարկվել Ռ. Դոսանը: Ավիլին, նա ակտիվորեն նպաստում էր իրանական ազդեցության տարածմանը ողջ հարավային Քրդստանում, մասնավորապես Ռևանդուզի, Ռոհթանի և Բահդինանի կիսանկախ իշխանություններում⁶¹:

Հարկ է նշել, որ XIX դ. սկզբին Իրանի քրդական քաղաքականությունը այժի էր ընկնում իր նկունությամբ: Սովորաբար շահը քրդական ցեղերից մեկի առավել ազդեցիկ և իրեն առավել շատ նվիրված առաջնորդներից մեկին շնորհում էր Քրդստանի ժառանգական վալիի տիտղոս և այնուհետև օգնում էր նրան զենքի ուժով իր ազդեցությունը տարածել ինչպես իրանական, այնպես էլ թուրքական Քրդստանի մյուս մասերի ցեղերի վրա: Ընդդեմ է, թեև Քրդստանի վալիները ոչ միշտ է, որ նվիրված էին մնում շահական կառավարությանը և հյուսնազանգ կատարում նրանց ցուցումները, սակայն այնուհանգիստ թուրքիայի հետ անընդհատ ռազմական բախումների ժամանակ, Իրանը հաճախակի օգտակործում էր այդ վալիների՝ ազդեցությունը թուրքիայի քրդերին իր կողմը հրապուրելու համար⁶²:

Օսմանյան կայսրությունը մեծապես անհանգստացած էր նրանից, որ քրդերի նկատմամբ Իրանի ազդեցությունն անցնում է նրա պետական սահմանից այն կողմ, թուրքիայի տարածքում ընդգրկելով նշանակալից տարածություն: Մասնավորապես այն հանգամանքը, որ Երևվանը և Նախիջևանը գտնվում էին պարսիկների ձեռքում, նրանց հնարավորություն էր տալիս այնտեղից իրենց ազդեցությունը տարածել համարյա ողջ հյուսիսային Քրդստանի, ինչպես նաև Բալաղետի և մասամբ նաև Վանի փաշայիցի քրդերի վրա:

Շահական կառավարությունը հետևողականորեն սիրաշահում էր

⁶⁰ А. Р. Ноддинян, № 24. 1911., էջ 218, 222—224.

⁶¹ П. Н. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов, Тифлис, 1900, стр. 7.

⁶² Նույն աղբյուր, էջ 2:

նակ Քաղեշի քրդական խոշոր իշխանապետութիւնը, հատկապէս նկատի առնելով նրա ազգմական, ինչպէս նաև պետեսական կարևոր դիրքը Հալեպի և Քաղբիղի. հազորդակցութիւն նանապարէի վրա⁶⁶:

Արբաս միբրզային հաշորդեց զանազան արտոնութիւններ խոտանալու գնով իր կողմը գրավել նաև Բելլամի քրդական ազգմաշունչ ցեղերին, որոնք զահաժառանգի հեծելազորը համալրեցին 10—15 հազար անկանոն հեծյալ զորքերով: Այդ նույն կերպ նա իր բանակի մեջ ընդգրկեց նաև Լեքլարիի քրդական որոշ ցեղերի⁶⁷:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում, որտեղ գերիշխում էին ժառանգական քրդական դերերիչները և որտեղ թուրքական իշխանութիւնը կրում էր զուտ անվանական բնույթ, զնալով ուժեղապետում էր իրանական ազգեցութիւնը, որը չէր կարող թուրքական կառավարող շրջաններում առաջ չբերել թշնամական ռեակցիա Իրանի նկատմամբ: Դրան պետք է ավելացնել, որ այդ թվականներին տեղի էին ունենում մի շարք ազատագրական բռնկումներ թե՛ քրդերի և թե՛ հայերի կողմից, որոնք է՛լ ավելի էին խարխուլ դարձնում թուրքական ազգեցութիւնը Անատոլիայի արևելյան շրջաններում: ԵՕամանյան կառավարութիւնը որքան անհամբեր կզառնար և որքան շղայնոտ շարժումներով իր բազուկը կերկարեր ինքնիշխան շրջանները թնարկելու, այնքան անախակի կզառնային ըմբոստութիւնները: Քրդստանի ներքին իշխանապետութիւնները թուրքական վտանգը կզգային և առիթը չէին փախցընէր հարվածելու թուրքական զորքերը: Այսպէս, Զեյթունից հետո, Քրդստանի հեռավոր, բայց մանկից զորավոր մեկ շրջանը, Սուլիմանիե փաշայիքը, ապստամբութիւն զրոշակը կը բարձրացնէր⁶⁸:

Բացի վերոհիշյալ հանգամանքներից, թուրք-իրանական դաշինքը ի վիճակի չէր գործողութիւն մեջ մտնել այն պատճառով, որ 1811 թ. աշնանը ռուսական զորքերը Կուտուզովի հրամանատարութիւնով շախշախեցին թուրքական բանակը: Թուրքիային այլևս ոչինչ չէր մնում, բացի հաշտութիւն խնդրելուց: 1812 թ. մայիսի 28-ին Բուխարեստում կնքվեց ռուս-թուրքական հաշտութիւն պայմանագիր:

Այդ պայմանագիրը իրանական կառավարող շրջանները զնահատե-

⁶⁶ Կ. Սաւանի, Գաթաութիւն Տարնի աշխարհի, Գէլլուք, 1868, էջ 78—81:

⁶⁷ Մ. Ի. Ազարանոս, Կղզ. աշխ., էջ 8—10:

⁶⁸ Կ. Սաւանի, Քուրդ ազգային շարժումները և Հայ-քրդական հարաբերութիւնները, Քննութ., 1869, էջ 84:

ցին որպէս Սամանյան կայսրութեան կողմից դաշնակցային պարտավորութիւնների կռպիտ խախտում: Դժգոհ լինելով, որ սուլթան Մահմուդ II-ը հաշտութիւն կնքեց մի պետութեան հետ, որի դեմ ինքը պատերազմ է մղում, Ֆարս Ալի շահը Բուխարեստի պայմանագիրը հայտարարեց որպէս իր դեմ ուղղված մի սկզբնական Մահման արքունիքի վրա շղայնացնող ենթադրութիւն ունեցած հատկապէս այն տեղեկութիւնը, որ ըստ Բուխարեստի պայմանագրի 12-րդ կետի, նախատեսվում է Բ. Դուան քաղաքի ժառանգութիւնները Ռուսաստանի և Իրանի միջև հաշտութիւն կնքելու գործում:

Բուխարեստի հաշտութեան պայմանագրի կնքումը համընկավ Քուրքիանական հարաբերութիւնների նոր սրման հետ, որը 1812 թ. հանգեցրեց երկու պետութիւնների միջև ռազմական լուրջ կոնֆլիկտի: Զինված ընդհարման անմիջական պատճառ հանդիսացավ հետևյալը. համառվելով, որ Քուրքիայի միջազգային և ներքին գրութիւնը հնարավորութիւն չեն ապրիտ նրան ակտիվորեն միջամտել Քրգաստանի հարցերին, Սուլեյմանիի կառավարիչ Արզուրբահմանը կրկին ապստամբեց, իրեն հռչակելով Բ. Դուանի միանգամայն անկախ Միաժամանակ գուրու գալով շահական կառավարութեան հնազանդութիւնից, նա հայտարարեց, որ հրաժարվում է հարկատու լինել Իրանին: Ավելին, Արզուրբահմանը շահական արքունիքից պահանջեց իրեն վերագործնել պատանդի վիճակում Իրանում գտնվող իր որդուն, հակառակ զեպում սպանելով ասպատակ սփռել Քերմանշահի, Կահանգում: Ի պատասխան դրա, Քերմանշահի կառավարիչ Մահմադ Ալի միրզան իր զորքերը անմիջապէս շարժեց զեպի Սուլեյմանիի և զրազից այն: Արզուրբահմանը ստիպված էր վերստին իր հնազանդութիւնը հայանել շահին և արքայազուն Մահմադ Ալի միրզային վճարել 50.000 թուման ռազմատուգանք, պարտավորվելով յուրաքանչյուր տարի վճարել նույնքան գումար որպէս հարկ:

Այս իրադարձութիւնները Կոստանդնուպոլսում մեկնարանվեցին որպէս Քուրքական Քրգաստանի նկատմամբ Իրանի կողմից հովանավորութիւն հաստատելու փորձ: Անմիջապէս սուլթանը հրապարակեց հրամանագիր, որի հիման վրա Բաղդադի Արզուրբահմանը կատարեց զորահավաք և շարժվեց զեպի Սուլեյմանիի, պատճելու քրգական անհնազանդ առաջնորդին և վերահաստատելու այնտեղ սուլթանի իշխանու-

¹² А. Адамс, № 2 ф. № 21, л. 411.

¹³ Т. Юзефович, Договоры России с Востоком, СПб., 1869, стр. 57.

Քյունը: Արդարաճանձը կրկին ստիպված էր փախչել Քերմանշահ և խնդրել նրա կառավարչի հովանավորությունը⁷⁴:

Օգտվելով ստեղծված հարմար առիթից, իրանական զորքերը ներխուժեցին Բաղդադի փառալիք: Կոստանդնուպոլսում սուլթան զեսայան Թալիսկին հաղորդում էր, որ իրանական կառավարությունը իր թշնամական զործողությունները Քուրքիայի նկատմամբ պատճառաբանում է նրանով, որ վերջինս Ռուսաստանի հետ կնքել է սեպարատ հաշտություն, առանց հաշվի առնելու Իրանի շահերը⁷⁵:

Քուրքական կառավարությունն իր հերթին զորքերի լրացուցելի համալրումներ ուղարկեց Բաղդադի փառալիք, որի հետևանքով կոնֆլիկտն ընդունեց ավելի ծավալուն բնույթ: Քուրքական ռեյս-էֆենդին, Նույսխակ, Կոստանդնուպոլսում անգլիական դեսպանին պաշտոնապես հայտարարեց, որ Օսմանյան կայսրությունը և Իրանը զտնվում են պատերազմական վիճակում:

Անգլիական դիվանագիտությունից մեծ ջանքեր պահանջեցին Մերձավոր արևելքում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական շահերին հակասող այդ սազմական կոնֆլիկտը զազարեցնելու համար: Դրան հասնելու համար Լոնդոնը Նույսխակ համաձայնվեց Քուրքերին վճարել այն բոլոր վնասները, որոնք նրանց հասցվել էին շահական զորքերի կողմից 1812 թ. սազմական ընդհարումների ընթացքում⁷⁶: Անգլիացիներն անում էին այս զոհողությունը, նպատակ ունենալով Ֆարս Ալի շահի և Մահմուդ II-ի մերձեցման շնորհիվ ամրապնդել Իրանի դիրքերը Ռուսաստանի հետ առաջիկա հաշտության բանակցությունների ընթացքում և դրանով իսկ մշտում զործազրել Միջին արևելքում իրենց հիմնական ախտյանի նկատմամբ:

1812 թ. հոկտեմբերին Ասլանդուզի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում սուլթան զորքերի կողմից Արբաս միրզայի բանակի գլխավին շախշախումը շահական կառավարությունն ստիպեց Քուրքիայի հետ հարաբերություններում ավելի զիջող լինել: Ավելին, Արբաս միրզան փորձում էր ևսանջ վերցնել պարտության համար, որոշում էր սուլթանների վրա հարձակում գործել նրանց համար միանգամայն անակնկալ տեղից՝ Կարսի և Ախալցխայի փառալիքների վրա: Իսկ դա, հասկանալի է, հնարավոր էր միայն Քուրքերի համաձայնության դեպքում: Այդ

⁷⁴ J. Morier, Second Voyage en Perse, en Arménie et dans l'Asie Mineure fait de 1810 a 1816, Paris, 1818, vol. I, p. 343—345; vol. II, p. 28.

⁷⁵ A. P. Ноджакян, № 24. աշխ., էջ 408.

⁷⁶ Նույն աղբյուր, էջ 407.

առթիվ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ն. Պ. Ռումյանցևը գրում է Կոստանդնուպոլիսում ղեկավանորդ Ա. Յա. Իտալիենսկուն, որ թեև Քուրբանյան իշխանությունները թուլլատրել են, սակայն Արքայա միրզայի՝ Վրաստան ներխուժելու երկու փորձերն էլ ավարտվել են անհաջողությամբ⁷⁷։ Իսկ Ալեքսանդր I-ին հասցեագրված 1813 թ. սեպտեմբերի 21-ի ղեկուցագրում Ռումյանցևը հայտնում է հետևյալը. «...պարսիկները եռանդուն կերպով աշխատում են վերականգնել խաղաղությունը Քուրբանի հետ, հավանական է նաև, որ նրանց հետ դաշինք կնքեն»⁷⁸։ 1813 թ. սեպտեմբերին Ք. Դուռը ղրվանագիտական դեմարշ կատարեց Կոստանդնուպոլիսում բրիտանական ղեկավան կիստոնի առջև, պատրաստվելով նույն ոգով առաջադրություններ կատարել նաև ինսուրնունցիի և Ֆրանսիական ղեկավանի առջև, պահանջելով Քուրբանյանի վերադարձնել կովկասյան այն բոլոր տերիտորիաները, որոնք Ռուսաստանին էին անցել ըստ Բուխարեստի պայմանագրի Այդ պահանջը Ք. Դուռն կողմից պատճառարանվում էր բեյլուպական հավասարակշռությունը վերականգնելու անհրաժեշտությունը։ Իր զիրքերն ամրապնդելու համար Քուրբանյան կողմ էր անում, որ Իրանը նա վարվի նույն կերպ⁷⁹։

Պատահական չէ, որ երբ 1813 թ. աշնանը Ռուսաստանի և Իրանի միջև հաշտության պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ բանակցություններ էին տեղի ունենում, Կոստանդնուպոլիսը եռանդուն գործունեություն է ծավալում պայմանագրի ստորագրումը խոսեցարելու համար։ Ռումյանցևին ուղղված հաղորդագրությունում, խոսելով ուսուիրանական բանակցությունների վերաբերյալ Քուրբանյանի անակցիայի մասին, Իտալիենսկին շեշտում է, որ այդ իրադարձությունը տրամադանալափ հեռու է այն բանից, որ հաճելի լինի Ք. Դուռն համար, որը հավանություններ ունի Կովկասի մի շարք նահանգների նկատմամբ⁸⁰։

Անդրկովկասում իրենց տիրապետությունը վերականգնելու ձրգտումը ստիպեց Իրանի և Քուրբանյանի կառավարող շրջաններին միմյանց միջև եղած հակասությունները մղել ետին պլան և հանդեա գալ միասնական ճակատով։ Թեև 1813 թ. աշնանը Քուրբանյան մայրաքաղաքում գտնվող իրանական ղրվանագիտական ներկայացուցիչները՝ սկզբում Հոսեյն աղան, իսկ այնուհետև Նասրոլլահ խանը, սուլթանական կառա-

⁷⁷ Внешняя политика России. Документы Российского министерства иностранных дел, серия II, т. VII, М., 1970, стр. 361.

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 375:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 388:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 754:

վարության հետ բանակցութիւններ վարելու ժամանակ փոխադարձաբար միմյանց ներկայացնում էին տարբեր մեղադրանքներ և տերիտորիալ հավակնութիւններ, սակայն անզլիացիների անմիջական մասնակցության շնորհիվ կրկին պայմանավորվեցին Ռուսաստանի դեմ ստեղծել միացյալ նախատ:

Այս նոր պայմանավորվածութիւնը ևս ոչ մի զործնական հետևանք չունեցա՞վ, որովհետև 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ռուսաստանի և Իրանի միջև ստորագրվեց Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը: Այն, ինչպես և սպասվում էր, դժգոհությամբ ընդունվեց թուրքական կառավարող շրջանների կողմից: Դուռը հատկապես դժգոհ էր նրանից, որ շահը ընդունում էր Արևազխայի նկատմամբ Ռուսաստանի տիրապետութայն իրավունքը, տերիտորիաներ, որոնց նկատմամբ Օսմանյան կայսրութիւնը դեռ հավակնութիւններ ուներ: Այնուհետև, Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումը, թուրքական տիրապետող շրջանների կարծիքով, ի չիք էր դարձնում Իրանի և թուրքիայի միացյալ նյութի հարավորութիւնը Ռուսաստանի դեմ: Սակայն տեղյակ լինելով, որ հաշտության պայմանագիր ստորագրելով շահը մտածում էր Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմի մասին և առհասարակ իրանական արքունիքում տիրում էին ռևանշիստական տրամադրութիւններ, թուրքերը սկսում են շեշտված սիրալիր վերաբերմունք դրսևորել Կոստանդնուպոլսում իրանական զեսայանորդ միբղա Ռեզայի նկատմամբ: Վերջինս հրավիրվում է Բաղդադի փաշայիցի կապակցությամբ գումարված հատուկ խորհրդաժողովի, որի ընթացքում, առիթից օգտվելով, թուրքական մինիստրները ամեն կերպ աշխատում են համոզել նրան, որ թուրքիայի և Իրանի միջև զաշինքի կնքումը կենսական անհրաժեշտութիւն է երկու պետութիւնների համար²¹: Ընդ որում այդ բանակցութիւնների ժամանակ միբղա Ռեզան սուրհանդակների միջոցով անընդհատ կապ էր պահպանում Քեհրանի հետ, հետևաբար, շահական արքունիքը տեղյակ էր այդ բանակցութիւններին:

Իրականում թուրքական կառավարող շրջաններին այդ ժամանակ ոչ այնքան հետաքրքրում էր զաշինքի հարցը Իրանի հետ, որքան Բաղդադի փաշայիցի հարցում իրանա-թուրքական նոր կոնֆլիկտի բռնկման հավանականութիւնը կանխելու հարցը: Կոստանդնուպոլիսը երկյուղներ ուներ, որ Ռուսաստանից պարտութիւն կրելուց հետո Իրանը փոխհատուցում կգինարի Բաղդադի փաշայիցի կողմում: Այս հոգի վրա, Գյու-

²¹ А. Р. Ноописан, №24. — 226., էջ 436.

լիստանի պայմանագրի ստորագրումից հետո, ինչպես հաջորդում էին
Կ. Պոլսում ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչները, Քուր-
քիայի և Իրանի քաղաքական հարաբերություններում նկատվում է լարվա-
ծություն²², Իտալիենակին նույնպես գրում է, որ հավանական է Բարա-
խանի և Բ. Գուան միջև պատերազմ բռնկվի, որ Կոստանդնուպոլսում
այդ մասին լուրեր են շրջում, որոնց պատճառով դիվանը երկու անգամ
նիստ է գումարել և վերջին նիստի որոշման համաձայն զորահավաքի
վերաբերյալ ուղարկվել են մտավորապես հարյուր ֆիրմաններ²³։

Բ. Գուան այս անհանգստությունը բնավ անհիմն չէր։ Կոստանդնու-
պոլսում հավաստի տեղեկություններ ունեին, որ Գյուլիստանի պայ-
մանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո զահաժտառակ Աբրաս միր-
զան (որի կողմից, ի դեպ, զահը ժառանգելու օրինական իրավունքը
ռուսներին կողմից պաշտոնապես ճանաչվում էր Գյուլիստանի պայմա-
նագրով), Քավրեզից իր զորքերը անմիջապես շարժել է դեպի Քուրքա-
կան սահմանը և սկսել է անընդհատ զորաշարժեր կատարել²⁴։

Իրանական զեսպան միրզա Ռեզայի հետ բանակցությունների ձա-
խողումը նույնպես անուղղակի կերպով վկայում էր, որ Իրանը Օսման-
յան կայսրության նկատմամբ թշնամական ետին մտքեր ունի։

1814 թ. սկզբներին Քուրք-իրանական հարաբերությունները շարու-
նակում են մնալ ժայռահեղ լարված վիճակում։ Ռումյանցիներն ուղղղ-
ված իր 1814 թ. փետրվարի 17-ի հաջորդազրույթումում Իտալիենակին
Կոստանդնուպոլսից գրում է, որ Քուրքական կոստավալությունը նկատե-
լի սառը վերաբերմունք է դիտարկում Օսմանյան կայսրությունում իրա-
նական ներկայացուցիչներ Հոսեյն աղայի և Նասրոլլահ խանի նկատ-
մամբ և որ Բ. Գուաը հանձնարարել է էրզրումի փաշային, ինչպես նաև
Իրանի հետ սահմանամերձ շրջանների մի շարք այլ զինվորական գոր-
ծիչների զորահավաք կատարել և լինել ժայռահեղ զգույշ։ Ռուսական
զեսպանորդը այնուհետև շարունակում է, որ Բ. Գուաը իրանա-Քուրքա-
կան հարաբերությունների սրման գործում մեղադրում է Ռուսաստանին,
գա վերադարձվել նրա սազրանքներին²⁵։

Ի դեպ, այդ նույն տեսակետին էր նաև բրիտանական դիվանագի-
տությունը։ Ռուս-իրանական առաջին պատերազմի էյքը լուրջ հարված
էր Անգլիայի ազդեցիկ ծրագրերին, որը ձգտում էր իրեն ենթարկել Իրա-

²² Визитная политика России, серия II, т. VII, стр. 596—597.

²³ Նույն տեղում, էջ 588.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 589.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 596—597.

նը և սահմանել իր սահմանական հսկողությունը կասպից ծովի ավազանի վրա: Վախենալով, որ Ռուսաստանի ազդեցությունն մեծացումն Իրանում ապագայում կարող է խանգարել այդ երկիրը որպես անգլիական քաղաքականության գործիք օգտագործելուն, անգլիացիները բանակցություններ սկսեցին շահի հետ նոր պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ: Անգլո-իրանական այդ նոր պայմանագիրը ստորագրվեց Քեհրանում 1814 թ. նոյեմբերի 25-ին: Այն առաջին հերթին ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ և նպատակ ուներ հրահրել նոր առա-իրանական պատերազմ: Այս պայմանագիրը մեծապես նպաստեց շահական արքունիքի ռևանշիստական արամադրությունների անին⁸⁶:

Վերահիշյալ պայմանագրով շահին խոստանալով սահմանական և ֆինանսական օգնություն այն դեպքում, եթե Իրանը պատերազմի մեջ մտնելու բոլորեք եզրույթական պետության դեմ, Անգլիան միաժամանակ 1816 թ. աշնանը հուանգում կերպով ձեռնամուխ է լինում թուրք-իրանական տարածայնությունների հարթեցմանը, նպատակ ունենալով ըստեղծել այս երկու պետությունների գաղթը՝ ընդդեմ Ռուսաստանի⁸⁷, կամ անվազն միավորել նրանց Մերմավոր և Միջին արևելքից իր ախոյանին միաժամանակյա հարված հասցնելու համար: Այս վերջին գաղափարը անգլիացիներին թվում էր միանգամայն ռեալ, որովհետև նույնիսկ թուրք-իրանական հարաբերությունների ծայրահեղ լարվածության վիճակում շատ հաճախ երկու պետությունները, շահերի ընդհանրություն հիմքի վրա, Ռուսաստանի դեմ հանգես էին գալիս համատեղ դիվանագիտական նյութներով: Այսպես, 1816 թ. հունվարի 20-ին շահական դեսպան միրզա Աբուլ Հասան խանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Կ. Վ. Նեսսեյրոզին հղում է մի նոտա, որտեղ նա պնդում է լրիվ վերանայել Գյուլիստանի պայմանագիրը⁸⁸: Այդ նոտան շահական դեսպանը ուղարկեց սուլթանական կառավարության նոտայի հետ համարյա միաժամանակ, որտեղ թուրքերը պահանջում էին վերանայել Բուխարեստի պայմանագրի կետերը: Իսկ մարտի 23-ին Պեաներ-բուրզում բրիտանական դեսպանատունը իր հերթին նոտա է ներկայացնում ռուսական կառավարությանը, որտեղ նա պաշտպանում է Իրանի պահանջները:

⁸⁶ М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, М., 1952, стр. 135—136.

⁸⁷ Б. П. Залая, Международные отношения Ирана в 1813—1826 гг., Ереван, 1967, стр. 37.

⁸⁸ А. П. Щербатов, Генерал-фельдмаршал князь Пискевич, т. II, СПб., (1890, приложение, стр. 3—4.

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ է, որ տեղիական, իրանական և քուրդական զիզանազանները Ռուսաստանի դեմ ձեռնարկում էին համատեղ զիզանազիտական դեմարշ²⁰։

Պատահական չէ, որ այս շրջանում Ռուսաստանի քաղաքականությունը հույսերը կայստում էր նրանում, որ նոր ռուս-քուրդական պատերազմի ջոկման դեպքում Իրանը պահպանի շեղբուքյուն, կամ բացառվի քուրդ-իրանական դաշինքի կնքումը։ Այս ոգով Ա. Պ. Երմոլովը Պետերբուրգից ստացել էր համապատասխան հրահանգ, որը նա աշխատում էր կենսագործել 1817 թ. Իրանում իր գեսպանության ժամանակը հեղափոխելով այս գիտաբար, իրանական պատմաբաններ Մոզլազար Ղուլամ Հոսեյնը²¹ և Ալի Աքբար Բինան²² պնդում են, որ, ընդհակառակը, Ռուսաստանը առաջարկում էր շահական կառավարությանը ռուս-քուրդական պատերազմի դեպքում ռազմական դաշինք կնքել Ռուսաստանի հետ, փոխարենը խոստանալով որոշ տերիտորիալ զիջումներ կատարել Իրանին։ Այդ նույն տեսակետը առաջ է մղվում նաև տեղիական պատմաբան Ռ. Վաթսոնի կողմից²³։

Երմոլովի հետ բանակցությունները համոզեցին շահին, որ Ռուսաստանի համար ամենից անցանկալին քուրդ-իրանական դաշինքի հաստատումն է, մի հանգամանք, որը մեծացրեց իրանական կառավարող շրջանների շահագրգռվածությունը անհապաղ կնքելու նման դաշինքը նախաձեռնությունը վերցնելով իր ձեռքը, շահը, դեռևս մինչև Երմոլովի դեսպանության վերադարձը Կոնկաս, 1817 թ. սեպտեմբերին Մավն քաղաքի նահանգապետ Մոհեր Ալի խանին գաղտնի հանձնարարություն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս²⁴։ Վերջինս 1818 թ. հունվարի 30-ին ընդունվում է սուլթան Մահմուդ II-ի կողմից²⁵, մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում նրան Երմոլովի գեսպանության ձախդման վերաբերյալ և ավելացնում, որ Ռուսաստանը ոչ միայն անվտանգության և տերիտորիալ անձեռնմխելիության սպառնալիք է հանդիսանում Իրանի համար, այլև եղբայրակից մահմեդական երկրի՝ Քուրդիստանի համար։

²⁰ И. С. Семенов, Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-ые годы XIX в., ЛГУ, 1963, стр. 33.

²¹ «علاء حسین مقتدر»، تاریخ نظامی ایران، طهران ۱۳۱۷، ص ۴۹.

²² «علی اکبر بیانا»، ص ۲۴، ج ۱، ص ۶۲، ۱۹۱.

²³ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۸، ص 34، جلد اول تهران ۱۳۲۸، ص ۱۷۷.

²⁴ «نویسندگان»، ص ۱، ص ۱۹۲.

²⁵ «Северная почта», № 21, 13 марта 1818.

Այնուհետև Մոհեբ Ալի խանը հայտարարում է, որ նկատի ունենալով ռուսական անակնկալ հարձակման վտանգի առկայությունը, ինքը շահից հանձնարարություն ունի սուլթանին առաջարկել կնքելու թուրք-իրանական հարձակողական-պաշտպանողական մի դաշինք, որպեսզի երկու հարեան մահմեդական պետությունները ի վիճակի լինեն համատեղ կերպով հակահարված տալու Ռուսաստանին⁹⁵։ Այլ կերպ ասած առաջարկվում էր վերականգնել 1810 թ. ուղղմական դաշինքի վերաբերյալ պայմանագիրը։

Ի դեպ, անգլիացիները զարմյալ մասնակցություն էին ցուցաբերում այս բանակցություններին։ Թին Կոստանդնուպոլսում անգլիական դեսպանորդը ռուսական դեսպան Սարոգանովի հետ զրույցի ժամանակ աշխատում է ժխտել այդ հանգամանքը, հայտարարելով, որ Անգլիան իբրև թույլ մի մասնակցություն չի ունեցել Ռուսաստանի համար այդքան տհաճ առաջարկությանը, սակայն ուսաների արամադրության տակ եղած փաստերը անառարկելիորեն հաստատում էին, որ բրիտանական դիվանագիտությունն այդ բանակցություններում ես խաղում էր բավականին ակտիվ դեր⁹⁶։ Այդ հանգամանքը հաստատվում է նաև կողմնակի ավյալներով։ Զննելով անգլիական դիվանագետների վարձագրերը և գործողությունները Սրբազան դաշինքի Աախենի կոնգրեսում (1818 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր), ռուսական քաղաքագետները պարզորոշ կերպով եկել էին այն համոզման, որ Անգլիան մտադրություն ունի բախտամտությամբ... Ռուսաստանի հարաբերություններին Պարսկաստանի և Թուրքիայի նկատմամբ⁹⁷։

Անգլիական միջնորդությունը և Իրանի եռանդուն ջանքերը, սակայն, այս անգամ ես ավարտվեցին ապարդյուն։ Թուրք մերժեց շահական կառավարության առաջարկը, հայտարարելով, որ իր հարաբերությունները Իրանի հետ առանց այն էլ բնիմնված են իսլամի սրբազան դավանակցության հիմքի վրա և որ ոչինչ չի կարող ընդդեմ և ավելի մեծ ուժ հաղորդել իրենց սերտ և բարեկամական դաշինքին⁹⁸։

Թուրքական կառավարության կողմից այս մերժումը նախ պետք է բացատրել նրանով, որ ավյալ իրադրության պայմաններում, երբ Իրա-

⁹⁵ على أكبر جينا ٢٢٤. ٢٢٢. ٤. 1, էջ 199, տե՛ս նաև՝ В. Попова, Кавказская война, т. 3, СПб., 1887, стр. 6.

⁹⁶ АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 189—190.

⁹⁷ С. М. Соловьев, Император Александр I. Политико-дипломатия, СПб., 1877, стр. 470.

⁹⁸ АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 189—190.

ըր այլևս պատերազմական ժիճակի մեջ չէր գտնվում Ռուսաստանի հետ, թուրք-իրանական դաշինքը ոչինչ չէր կարող առաջ Թամանյան կայսրությանը: Բացի այդ իրանա-թուրքական հարաբերությունները դեռ զրտնրվում էին լարված ժիճակում և Բ. Գուռը կասկածանքով էր վերաբերվում շահական կառավարության անկեղծությունը:

Թուրքիայի հետ դաշինք կնքելու այս փորձի անհաջողությունը ուժեղացրեց զաշարենների՝ Անգլիայի հետ մերձեցման և նրանից ռազմական և ֆինանսական օգնություն ստանալու նախապահումը Անգրկոմիտեի կողմից: Կողմնակիցները հարկադրված էին նվաճելու մտայնությունը: Այդ նպատակով 1818 թ. վերջին Լոնդոն ուղարկվեց զիմանագիտական մի առաքելություն միրզա Արուշտան խան Երզրզի գլխավորությամբ: Անգլիական մայրաքաղաք մեկնելու նախապահին շահական զեսպանության ղեկավարը Կոստանդնուպոլսում մի փորձ ևս կատարեց զաշինքի վերաբերյալ Թուրքիայի հետ պայմանավորվելու ուղղությամբ: Կոստանդնուպոլսում նա մշտապես արժանանում էր Եվեղիբի, սուլթանի և օտարերկրյա, հատկապես անգլիական, զեսպանների ունկնդրությունը: Սարգսանովի անցելու Թամանակ Արուշտան խանը նրան է հանձնում միրզա Բոզորգի նամակը, որտեղ վերամբարձ արտահայտություններով խոսվում էր Ռուսաստանի և Իրանի միջև ստորագրելու զաշինքի մասին: Ոչ մի հիմարիա խոսք չառելով իր Լոնդոն մեկնելու նպատակների մասին, Արուշտան խանը հայտարարում է, որ ինքը ուղարկված է միայն շահի ռաբեկոմանական նամակները հանձնելու թուրքական սուլթանին, ավստրիական կայսրին և ֆրանսիական թագավորին¹⁰⁰:

Կոստանդնուպոլսում իրանական առաքելության ղեկավարի առաջարկներին Բ. Գուռը պատասխանեց քար անտարբերությամբ¹⁰¹, Դա էլ ավելի սրեց թուրք-իրանական առանց այն էլ լարված հարաբերությունները: Մահմանամերձ շրջաններում երկու պետությունների միջև ծայր առան ռազմական ընդհարումներ¹⁰², Կոնֆլիկտի անմիջական պատճառ հանդիսացավ այն, որ ռուս-իրանական պատերազմի շրջանում, օգտվելով Իրանի զոմարին կացությունից, Թուրքիան զրավել էր իրանական սահմանամերձ մի շարք տերիտորիաներ: Բացի այդ, սկսել

¹⁰⁰ Տե՛ս Սարգսանովի 1818 թ. զվոտների 2-ի նամակը Երզրզյան ԱԿԱԿ, Դ. VI, Կ. 2, սր. 414-415.

¹⁰¹ Ա. Շ. Շաբուս, Եջ. Կ. 1, էջ 51.

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 72:

էր թուրքաճապատակ քրդերին ակտիվորեն հրահրել Իրանի դեմ¹⁰², Երկու երկրների միջև միջպետական հարաբերությունների բարդացման պատճառ էր հանդիսացել նաև թուրքական իշխանությունների կողմից շիթների սրբազան վայրեր՝ Փարսալա և Նաշաֆ, ուխտազնացություն մեկնող պարսիկներից զանեվող մաքսատուրքերի բարձրացումը:

Իրանի օսմանյան վարչությունը պահանջում էր նաև պարսիկ հանգուցյալներին Նաշաֆ տեղափոխելու և այնտեղ թաղելու համար վճարել բավականին բարձր տուրք, որից խուսափելու համար հանգուցյալների հարազատները դիմում էին սահմանը անցնելու անլիզալ միջոցին¹⁰³, որն, անշուշտ, բարդությունների տեղիք էր ապրիտ: Անկա էին նաև կոնֆլիկտի սրման այլ պատճառներ: Այսպես, Սուլեյմանիեի քուրդ Նոր կառավարիչ Մահմուդ փաշան բացահայտ կերպով լէր ցանկանում ենթարկվել Բաղդադի Դավուդ փաշային և հայտարարում էր, որ ինքը միայն իրանական շահին է համարում իր սուլթանները: Քրդական անհնազանդ առաջնորդին պատժելու համար Դավուդ փաշան զորքեր է շարժում դեպի Քրդստան, որին Իրանը պատասխանել էր Սուլեյմանիեի շրջանում խոշոր բանակի կենտրոնացմամբ¹⁰⁴:

Քերմանշահի շրջանում նահանգի կառավարիչ Մահմամադ Ալի միրզան, իսկ հյուսիսում Երևանի խանություն սարգար Հոսեյն խան Ղաչարը իրենց զործակալություն միջոցով ակտիվորեն սկսեցին զործել Բաղդադի, Վանի, Բայազետի և Սուլի շրջաններում: Սուր վեճի առարկա էր դարձել նաև Եաթթ օլ Արաբ գետի մի քանի կղզիների պատկանելիության հարցը, որոնց նկատմամբ երկուստեք ներկայացվում էին հավանություններ:

Թուրքական և իրանական զորքերի միջև ռազմական բախումները ժայռ առան սկզբում Փյանջնանի և Ջոհաբի լեռնային շրջաններում և հարավում՝ Խուզեստանի նահանգում, իսկ այնուհետև տարածվեցին նաև այլ շրջաններում: Փաստորեն թուրք-իրանական սահմանը վերածվել էր ճակատային մի գծի:

Իրանա-թուրքական հարաբերությունների լարվածությունը ուղեկցվում է իրանա-անգլիական հարաբերությունների վատթարացմամբ: Ի

¹⁰² ناصرنجسى، عباس ميرزا يارشيدتريون و ميهن پرستتريون فرزند خاندان قاجار و جنگجای ايران با روسيه تزاری، تهران ۱۳۳۷، ص ۱۰۴.

¹⁰³ Kholid al-Issi, The Shatt al-Arab dispute. State University of Groningen, 1971, p. 16-17.

¹⁰⁴ A. Adamov, ԶԳ. աշխ. էջ 415.

հայտ հկան շահական արքունիքի և Մեծ Բրիտանիայի միջև հակասությունների սրման բազմաթիվ պատճառները նախ լոնդոնում ձախողման մատակցեց միջոց Արսլ Լասան խան Երթազիի առաքելությունը: Այնուհետև, Պարսից ժոցում և Իրաքում տեղի ունեցած իրադարձությունները է՛լ ավելի բարդացրին Անգլիայի և Իրանի հարաբերությունները: Այն բանից հետո, երբ 1819 թ. Եգիպտոսի տիրակալ Մահամմադ Ալին խոշոր հաղթանակ տարավ Արաբական թերակղզու վահաբիթների պետության նկատմամբ, որն իր հսկողության տակ էր պահում նաև Պարսից ժոցի առաջնայա քաղաքները, արգելք հանդիսանալով անգլիական առևտրին, Օստ-Լնդկական ընկերությունը որոշեց օգտվել պատեհ առիթից և նավատորմ ուղարկելով Պարսից ժոց, շախշախեց տեղական շեյխերին և նավահանգստային քաղաքները ենթարկեց իր ազդեցությունը: Քիչ ավելի ուշ, 1820 թ. հունվարին, անգլիացիները Օմանի շեյխերին ստիպեցին կնքել մի պայմանագիր, որի շնորհիվ ժովահնուսթյան և սարկավաճառությունների գծով պայքարի պատրվակի տակ Անգլիան հնարավորություն էր ստանում սկարգ ու կանոնա պահպանել Պարսից ժոցի ջրերում: Այդ պայմանագրին ստիպված էր միանալ նաև Բահրեյնի շեյխը: Դա նշանակում էր Անգլիայի բացահայտ կոնֆլիկտը Իրանի հետ, որովհետև վերջինս Բահրեյնը դիտում էր որպես իր տիրույթը և բացի այդ այնտեղից ստանում էր խոշոր եկամուտներ (բահրեյնյան կղզիներից մարգարտի հանույթը շահական զանձարանին բերում էր տարեկան 1 միլիոն ռուբլուց ավելի եկամուտ)¹⁰⁰, Մյուս կողմից, Բաղդադի փաշալիքում (Արաբական Իրաքում), անգլիական վաճառականների մրցակցությունը մեծ վնասներ էր հասցնում իրանական առևտրին, որը նույնպես հանդիսանում էր անգլո-իրանական հարաբերությունների սրման պատճառներից մեկը¹⁰¹: Շահական կառավարության դժգոհությունն անգլիացիներից է՛լ ավելի մեծացավ, երբ բրիտանական ռազմական հրահանգիչներ լինդզելը և Մակինզոջը և խորհրդականներ Արմստրոնգը և Վիլյամսոնը հեռացան Իրանից¹⁰²:

Այս պարագաներում, լնայած կովկասում և Միջին Ասիայում ցարական կառավարության վարած քաղաքականության նկատմամբ ունե-

¹⁰⁰ И. Блазрамберг, Статистическое обозрение Персии, СПб., 1857, стр. 27; Ф. Ф. Буртоложед, Посольство Мешникова в Персию в 1826 г. (Из дневника), СПб., 1904, стр. 34.

¹⁰¹ 84-е V. Fontanier, Voyage dans l'Inde et dans le Golfe Perstque. т. I, Paris, 1844

¹⁰² R. Lyall, Travels in Russia, vol. II, London, 1825, p.p. 65—66.

ցած մեծ զժողովրդի, շահական արքունիքը որոշեց մերձենալ Ռուսաստանին: Վերջինս իր հերթին ընդառաջ զնաց իրանական կառավարության այդ արամազորություններին: Նախ 1819 թ. Ալեքսանդր I-ը Արբաս միրզային նանալեց որպես իրանական գահաժառանգ¹⁰⁸: Ի պատասխան դրան, Արբաս միրզան իր նվիրվածությունը հայտնեց ռուսական կայսրին¹⁰⁹ և համաձայնվեց ռուսներին վերադարձնել Իրանում գտնվող իրենց սազմագեղերի մի մասը:

Այնուհետև, 1820 թ. զիվանագիտական հանձնարարությամբ Ա. Պ. Սրմուլովի կողմից Իրան ուղարկվեց ռուսական սպա Ն. Ա. Կախովսկին, իսկ Արբաս միրզան իր հերթին հանձնարարեց Քիֆլիս մեկնել միրզա Մասուդին, որպեսզի վերջինս ռուսական իշխանություններին հայտնի գահաժառանգի բանկեզժ բարեկամության և բարի կամեցողության հավաստիքները¹¹⁰:

XIX դ. 20-ական թթ. սկզբին սկսվեց արևելյան Ճգնաժամի նոր արում: Օսմանյան կայսրությունը ցնցվում էր ննչված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումներից: Հատկապես ուժգին թափ ստացավ հույն ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Հունական ապստամբները ազատագրեցին Կալաֆատան, Միսսուլուզին, իրվադին: Դարգանելում հույն նավաստիները շախչախեցին սուլթանի նավատորմը: Բալկանյան թերակղզու կենտրոնում և հարավում ապստամբությունը տարածվում էր ավելի մեծ ուժով: Համարյա ողջ հույն ժողովուրդը արձագանքում էր ապստամբ-զեռերիստների կոչին: Բացի այդ, 1820 թ. գարնանից սուլթանական բանակի մեծ մասը զբաղված էր ապստամբած էպիրի փաշայի դեմ պայքարով: Օսմանյան կայսրության համար լուրջ ղժվարություններ էին ստեղծվել նաև Մոլդավիայում և Վալախիայում: Սուլթան Մահմուդ II-ը և նրա կառավարությունը ուղղակի գտնվում էին խուճապի մեջ: Սուլթանը հարկազրկված էր անատոլիական զորամասերը տեղափոխել Բալկաններ, որի հետևանքով Իրանի հետ թուրքական սահմաններն ըստ էության մնացել էին անպաշտպան վիճակում:

Շահական կառավարությունը և մասնավորապես Արբաս միրզան որոշեցին օգտվել ստեղծված հարմար առիթից՝ ղենջի ուժով լուծելու

¹⁰⁸ АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 213—214.

¹⁰⁹ Путевые заметки Грибоедова, 28 июля 1819 г. (Султанн), А. С. Грибоедов, Соч., т. III, стр. 85.

¹¹⁰ А. З. Нооинисади, Кавказ во внешней политике России в начале XIX в. Ученые записки Московского пед. института им. В. И. Ленина, т. XXXVII, 1946, стр. 123.

Քուրքիայի հետ ունեցած բազում վեճերը Արքայա միրզան, հատկապես, սրտշել էր Օսմանյան կայսրությանից տերիտորիալ նվաճումների հազվին փոխհատուցել այն կորուստները, որ Իրանն ունեցել էր Անգղիայի-կասում: Պատերազմում հաղթանակ ձեռք բերելու դեպքում զահաժա-ռանգը հույս ուներ նաև վերականգնել իր խաբրիլված դիրքերը: Որպես իրանական բանակի գլխավոր հրամանատար նա անձամբ ինքն էր կրում Ռուսաստանի հետ պատերազմում պարտությունների և Գյուլիստանի պայմանագրի կնքման պատասխանատվությունը: Վերջապես, հաղթանակի դեպքում Արքայա միրզան կարող էր ամրապնդել զահաժառանգի իր դիրքերը, քանի որ նրա բազմաթիվ եղբայրները շարունակում էին զահի նկատմամբ ունենալ հավակնություններ: Ընդ որում մտաաշուտ ուս-թուրքական պատերազմի հավանականությունը հույս էր ներշնչում իրանական կառավարող շրջաններին, որ Քուրքիայի հետ առաջիկա ռազմական բախման ընթացքում իրենք ոչ միայն կօգտվեն Ռուսաստանի աջակցությունից, այլև հանձին նրա կունենան ռազմական հուսալի դաշնակից: Այդ հույսերը ձեռք բերեցին շտապելի կերպարանք հատկապես այն բանից հետո, երբ 1821 թ. հունիսի 28-ին Ալեքսանդր I-ը Կոստանդնուպոլսում իր դեսպան Սարոգանովի միջոցով սուլթանին հղեց մի վերջնագիր¹¹¹, որի բովանդակությունը ոչ մի կասկած չէր թողնում, որ Ալեքսանդր I-ը պատրաստվում է պատերազմ սկսել Մահմուդ II-ի դեմ: Քուրքական դիվանի կարուկ առարկությունների պատճառով Սարոգանովը հեռացավ Կոստանդնուպոլսից և 1821 թ. սեպտեմբերի 8-ին Բ. Գոան և Ռուսաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններն արդեն խզված էին: Ալեքսանդր I-ը Ռուսական կայսրության հարավային սահմաններում ձեռնամուխ եղավ զորահավաքի: Սակայն ցանկանալով իր զործողությունները համաձայնեցնել մեծ պետությունների հետ, ռուսական կայսրը չէր շտապում ռազմական զործողություններ սկսել Քուրքիայի դեմ: Ետևով պարզվեց, որ Եվրոպայի առաջնակարգ երկու պետությունները՝ Անգլիան և Ավստրիան միավորվել են խանգարելու համար Պետերբուրգի ծրագրերի իրագործմանը: Այդ երկու պետությունները նույնիսկ անթույլատրելի էին համարում ջնևարկել Օսմանյան կայսրության լինել կամ չլինելու հարցը և ամեն կերպ ձգձգում էին կանխել ուս-թուրքական բախումը: Այդ նպատակով Ավստրիայի և Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրներ Մետտերնիխը և Կետտլիխ կնքեցին միմյանց սերտորեն կապող մի համաձայնագիր:

¹¹¹ Ծճ.՝ А. Дебодур, Дипломатическая история Европы, т. I, М., 1947, стр. 194.

բաւ որի իրենց միապետները պետք է բոլոր շահերը գործադրեն խազազութունը Ռուսաստանի և Քուրքիայի միջև պահպանելու համար¹¹²։

Բնական է, որ ազատը-անզլիական այս համաձայնագիրը սանցնելու էր ցարի ռազմաշունչ տրամադրությունները, մանավանդ որ նրա մտադրությունները աշակցություն չգտան նաև Բելոխեում և Փարիզում։

Իրանական սրբունիքը, որը ուշ-ուշով հետևում էր այս իրազարմութուններին, անշուշտ պետք է համազվեր, որ Քուրքիայի դեմ նախապատրաստվելիք պատերազմում Ռուսաստանին որպես դաշնակից ունենալը լոկ բազմայի նրազանք է։ Եահական կառավարությունը առիթներ ուներ նաև ենթադրելու, որ պատերազմը Քուրքիայի դեմ ոչ միայն աշակցություն չի ստանալու Անզլիայի կողմից, այլև հակզիպելու է նրա հակազգեցությանը։ Այդ ենթադրությունը հանգելու համար հիմքեր էին առլիս հետևյալ հանգամանքները. իրանա-Քուրքական պատերազմը անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ Ռուսաստանի պատենցիալ հակառակորդների բանակների թուլացմանը, որը, անտարակույս, ձեռնաու շէր Անզլիային։ Այնուհետև, հակառակ անզլիացիների ցանկությունների, Աբրաս միրզան պետք է Անզլիայից ստացած զենքը օգտագործեր Քուրքերի դեմ, մինչդեռ այն հատկացվում էր Ռուսաստանի դեմ պատերազմի համար։ Ոչ կարևոր նշանակութուն ուներ և այն, որ իրանա-Քուրքական պատերազմը վերջնականապես ի չիք կդարձներ Քուրքիայի և Իրանի միջև հակառուսական դաշինք ստեղծելու պլանը, որի վրա անզլիացիները ծախսել էին բազում միջոցներ և հակալական ժամանակ։ Անտարակույս, այդ պատերազմը խոշոր հարված կհասցներ նաև Մերձավոր ու Միջին արևելքում անզլիական առևտրին, որովհետև պատերազմի շրջանում իսպառ կփակվեն Օսմանյան կայսրության վրայով անցնող անզլիական առևտրի գլխավոր ուղիները¹¹³։ Լոնդոնի կարինետը շէր բացառում նաև, որ Քուրք-իրանական պատերազմի ընթացքում շահերի միասնության հիմքի վրա կարող է ստեղծվել ռուս-իրանական ռազմական դաշինք, որը կունենա անասելի ծանր հետևանքներ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական, տնտեսական և քաղաքական շահերի համար ոչ միայն Մերձավոր արևելքում, այլև Բալկաններում, միջերկրածովյան ազազանում և հատկապես սեծովյան նեղուցների շրջանում։ Վերահիշյալ նկատառումները օտիպում էին բրիտանական դիվա-

¹¹² Ա. Դոճաճըր, ելվ. աշխ., էջ 194—195։

¹¹³ Տ. Մ. Եսաբան, ելվ. աշխ., էջ 72։

նագիտութիւնը ձեռնարկել թուր միջոցները կանխելու իրանա-թուրքական պատերազմը: Սակայն ի վերջո այդ շանքերը լավեցին ոչ մի զրական արդունք:

Հասունացող իրանա-թուրքական պատերազմը անտարակույս հանդիսանալու էր Պետերբուրգի կարիներախ սենեուն ուշադրութիւն ատարկան: Ռուսաստանին հետաքրքրում էր ոչ միայն այդ պատերազմը, այլև նրա հազմանական հետևանքները: Այդ իսկ պատճառով 1821 թ. օգոստոսի 23-ին Երմոլովը գրում է Իրանում ռուսական դիվանադատական ներկայացուցիչ Ս. Ի. Մազարովիին, որ լավ կլիներ, եթե հետաքրքրու լինէր «թափանցել Պարսկաստանի հարաբերութիւնների մեջ Բ. Գոան նկատմամբ և պարզել նաև տկարու է արդյոք պատերազմը (Հունաստանում—Վ. Բ.) միավորել Իրանին և թուրքիային՝ ընդգծել Ռուսաստանին: Երմոլովը շեշտում էր նման «հետազոտութիւն» կերտութիւններ, հույս հայտնելով, որ Իրանում ռուսական միտիայի խորաթափանցութիւնը կկանխի Ռուսաստանի համար անցանկալի հետևանքները¹¹⁴:

Սակայն իրեն տրված հանձնարարութիւնը Մազարովիը կատարում է վերին աստիճանի ապաշնորհ կերպով: Այդ առթիվ Ն. Ն. Մուրավյովի գրառումներում կարգում ենք. «Երբ Պետերբուրգից ստացվեցին համապատասխան թղթերը, որոնցում հայտնվում էր պարսկական արքունիքին, որ թուրքերը իրենց վարքագծով իրենց վրա են բարդում կայսրի զայրույթը և իրենք են մեզ զրգում պատերազմի, անհրաժեշտ էր բացատրել Արբաս միրզային, որ կայսրը ցանկանում է, որ թուրք ժողովուրդները իմանան, որ զավթումների կիրքը չէ, որ ստիպում է նրան վարվել այդ կերպ, այլ բացառապես թուրքերի ոչ նիշտ արարքները իր նկատմամբ: Գրիբոյեզովը գնացել էր Արբաս միրզայի մոտ և բացատրել այդ հանգամանքը, ստելով, որ կայսրը չի պահանջում զաշնակիցներ, այլ միայն ցանկանում է, որ զահաժառանգը տեղյակ լինի այդ բուրքին: Արբաս միրզան ուրախանալով, այս առիթով խոստացավ հանել 50 հազար զորք և շարժել թուրքերի վրա, որը և նա արեց: Հաջորդ օրը Մազարովիը հանդիպելով նրան (Արբաս միրզային—Վ. Բ.) այգում, սկսեց նրան այդ նույն բանը ասել: Սակայն փոխանակ զգուշութիւն պահպանելու, նա սկսեց խնդրել Արբաս միրզային լինելու մեր դաշնակիցը և երբ նա տվեց իր համաձայնութիւնը, ի նշան նրախտագիտութիւն նա հափշտակեց նրա ձեռքը և համբուրեց այն: Ահա մի արարք,

¹¹⁴ АХАК, т. VI, ч. 2, стр. 242; См. также С. В. Шостакович, Дипломатическая деятельность Гроболева, М., 1960, стр. 60.

որը սազական է մեր ժառանգության մեջ գտնվող ասորերկրյա վարձ-
կանիւն—վերջում բացականում էր Ն. Մուրավյովը¹¹³։

Այս դրույցներէք. Արրաս միրզան, անշուշտ, կռահելու էր, որ Քուր-
քիայի հետ առաջիկա պատերազմում Ռուսաստանը, եթէ հանդես չգա
դաշնակցի դիրում, համենայն դեպս համակրանքով կվերաբերվի Իրա-
նին։ Ի դեպ, այդ տեսակետի համոզման կողմնակից էր նաև Սրմուլովը,
որը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Նեսսելրոզին գրած
համակում շեշտում էր, որ իրանա-թուրքական պատերազմը ամէլ հա-
մար լափազանց ձեռնաու է, քանի որ Քուրքերի հետ մեր խզման դեպ-
քում թիկ մենք լուսնէք պարսիկների օգնության կարիքը, սակայն
Նրանց փոխադարձ թշնամանքը անօգուտ չէ մեզ համար»¹¹⁴։ Այդ նույն
տեսակետին էին նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ղե-
կավարներէք մեկը՝ Ի. Կապոզիստրիան և գլխավոր շտաբի պետ Ի. Ի-
Գիբիլը, որոնք գտնում էին, որ անհրաժեշտ է անհապաղ ազմական
դաշինք կնքել Իրանի հետ, քզիննչ պարսիկներին», ի շահ հասունացող
պատերազմի Քուրքիայի դեմ¹¹⁵։

Սակայն նման տեսակետները բնավ չէին բաժանվում Ալեքսանդր
I-ի և նրա արտաքին գործերի մինիստրի կողմից։ Քուրքիմացութուն-
ները կանխելու համար Նեսսելրոզին հանձնարարեց Իրանում ռուսական
ներկայացուցիչներ Գրիբորովիչին և Մազարովիչին այցելել Արրաս
միրզային և պաշտոնապես հայտարարել նրան, որ Ռուսաստանը ձեռն-
պահ է մնում Իրանի հետ Քուրքիայի դեմ համատեղ ելույթ ունենալուց¹¹⁶։

Բանն այն է, որ ցարական կառավարող շրջանները Իրանի հետ
դաշնակցելու կամ նրան աջակցելու հարցը անխզելի կերպով կապում
էին այն դեպքի հետ, եթէ Ռուսաստանը պատերազմի մեջ մտնէր Քուր-
քիայի հետ։ Սակայն, քանի որ 1821 թ. Պետերբուրգում դեռ համարում
էին, որ Հունաստանը կանգնել է հեղափոխության կործանարար արա-
հետի վրա, որովհետ պատերազմի հարցը Քուրքիայի հետ միաժամա-
նակ հետաձգել¹¹⁷։

¹¹³ «Русский архив», 1888, № 5, стр. 105; См. запись Н. Н. Муравьева от января 1822 г.

¹¹⁴ АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 253.

¹¹⁷ Н. Каподастрия, Записка о служебной деятельности (1826), Сборник «Российского императорского общества», т. 3, стр. 272; «Соображения барона Дибича о действиях против Турции» (июль, 1821).

¹¹⁸ ЦГИАЛ, ф. 1018, оп. 2, л. 90, л. 11.

¹¹⁹ Л. С. Семенов, 2-й. — 2-е, էջ 72.

1821 թ. ամսան Վերջին թուրք-իրանական հարաբերությունները հասան ծայրահեղ սրույթյան: Մահմանի ատանմին հատվածներում սկզբնական զինված կատաղի բախումներ: Կողմերը սկսեցին լայնորեն օգտագործել սահմանամերձ շրջանների իրենց հպատակ քրդական ցեղերին, նրանց հրահրելով անցնել սահմանը և ասպատակ սփռել հակառակորդի կողմում:

Բայազետի կառավարիչ Սելիմ փաշային հաշտվեց համոզել իրանահպատակ քրդական Հայդերաբադի և Վիսիթի ցեղերին անցնել թուրքիս և այնտեղից հարձակումներ գործել իրանական տերիտորիայի վրա: Ընդ որում թուրքական իշխանությունները Աբրաս միրզային պաշտոնապես հայտնեցին, որ իրենց հավակնություններ ունեն այն տերիտորիաների նկատմամբ (Սալմաստի շրջակայքում), որոնք հանդիսանում էին Հայդերաբադի ցեղի բնակավայրերը¹²⁰, Աբրաս միրզան ստիպված էր էրզրումի փաշայի մոտ ուղարկել իր ներկայացուցիչ հաշի Ալի բեկին հիշյալ խնդրի շուրջը բանակցելու համար, սակայն փաշան ձերբակալեց նրան և բանտ նետեց¹²¹:

Թուրքական իշխանությունները ամենուրեք սկսեցին հալածանքների ենթարկել Օսմանյան կայսրությունում բնակվող իրանահպատակ պարսիկներին: Հատկապես Բաղդադում և էրզրումում ժայռ առավ հակաշիթական ուժղին քարոզչություն: Իրացի տեղապահ Դավուդ փաշան հրամայեց բռնագրավել Բաղդադում բնակվող բոլոր հարուստ պարսիկների գույքը և հարստությունները, իսկ իրենց ձերբակալել: Այդ նույն կերպ նա վարվեց նաև Քարբայայում և Նաշաֆում: Շիթական այս սրբազան քաղաքների բոլոր հարստությունները տեղափոխվեցին Բաղդադ և վերածվեցին թուրքական ոսկեդրամի¹²²: Ուժեղացրին հալածանքները նաև Իրաքում շիթիների սրբազան վայրեր մեկնող իրանական ուխտավորների նկատմամբ¹²³: Բանը նույնիսկ հասավ նրան, որ էրզրումի գորամասի պետը գեղակահարեց իրանական դեսպանորդ Սադեղ բեկին¹²⁴: Դրությունը էլ ավելի շիկացավ, երբ էրզրումի վրայով

¹²⁰ ناصرتجهى ٢٢٤. ٢٢٦., էջ 104.

¹²¹ նույն տեղում:

¹²² C. J. Rich, ٢٢٤. ٢٢٦., էջ 220.

¹²³ عباس اقبال، تاریخ مفصل ایران از استیلاى مغول تا انقراض قاجاریه
تهران 1343 م ص ٢٧٦

¹²⁴ عبدالله زایى، تاریخ ایران، تهران 1330 م ص ٢٧٠-٢٧١

նիստազնացումբյան մեկնող Յաթհ Ալի շահի հարեմը հնթարկվեց այդ նահանգի սերասկեր Ալի փաշայի հարձակմանը և կողոպուտին¹²¹։

Իրանական ֆեոդալական ազնվականությունը, բարձրաստիճան հողատերականությունը և զինվորականությունը, ինչպես նաև շահական արքունիքի մեծ մասը գտնում էր, որ շահը պետք է անհապաղ պատերազմ հայտարարի Օսմանյան կայսրությանը։ Այդ խնդրում հատկապես մեծ շահագրգռվածություն էր դրսևորում զահաժառանգ Աբրահա միրզան, արի կարծիքով, Քուրքիայի ներքին և միջազգային բարդությունները (յանիշարիների հուզումները, պատերազմը Հունաստանում, ապստամբությունը Վալախիայում և այլն) հիանալի հնարավորություններ հնարահղում Քուրքիայի դեմ հաղթական պատերազմ մղելու համար։ Աբրահա միրզան հատկապես տեսնում էր ճակատամարտի դաշտում փորձել իր բանակի ռազմական վերակառուցումների արդյունքները, մանավանդ որ միանգամայն ակնհայտ էր, որ 1814 թ. մինչև 1821 թ. ընկած շրջանում Իրանի զինված ուժերի վերակառուցման գործը ձեռք էր բերել շոշափելի հաջողություններ։

Քաշ գիտակցելով, որ պատերազմը Քուրքերի դեմ կարող է առաջ բերել միջազգային բնույթի բարդություններ, զահաժառանգը ռազմական զործողություններ սկսելու նախօրյակին սկսեց ձեռնարկել որոշակի զինվանագիտական նախապատրաստություններ։ Նրան հատկապես մասհոգում էր պատերազմի ընթացքում Ռուսաստանի դիրքորոշման հարցը։

Վերահիշյալ նկատառումներից էլնելով Աբրահա միրզան նախ միևնամակ հզեց նրմուղին, որտեղ գրում էր, որ իբր Քուրքական կառավարության կողմից հույն ջրիստոնյաների նկատմամբ գործադրվող զաժանությունները իր մեջ առաջ են բերում զայլույթի բուռն զգացում և պարտազրում են իրեն պատերազմի դուրս գալ Քուրքիայի դեմ¹²²։ Անշուշտ, այս հայտարարությունը նպատակ ուներ նախ շահել Ռուսաստանի համակրանքը և ապա Քուրքերի դեմ պատերազմը սքողել հանուն արզարության մղվող պայքարի լուսապսակով։

Քանի որ Աբրահա միրզան մտադիր էր իր բանակը շարժել երկու ուղղությամբ՝ Միջագետքի և Արևմտյան Հայաստանի, նա հռանդուն աշխատանքներ էր տանում պատերազմի ընթացքում այդ շրջանների բնակչության աշակցությունը ստանալու համար։ Արևմտյան Հայաստանում նա իր հույսերը կապում էր հայ բնակչության հետ, նկատի ունե-

قرندون آلمیت، امیر کبیر و ایران، تهران ۱۳۴۴، ص ۴۷

¹²² B. Porro, ելվ. աշխ., էջ 8.

նայով, որ սամանյան ժանր լուծը ազգակ կհանդիսանա հայերի հակա-
Քուրքական ելույթների համար: Իր այս նպատակին հասնելու համար
Արքաա միրզան մեծ շքախմբով մեկնեց էջմիածին, որպեսզի կաթողի-
կոսն իր սուրն որհնի քրիստոնեական խորանում¹²⁷, Գրանով նա ըստ
երևույթին հույս ուներ նաև շահել Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչու-
թյան համակրանքը:

Իսկ Միշագետքում Արքաա միրզան իր հույսերը դրել էր այնտեղ
գտնվող պարսկական խոշոր համայնքի և շիրվան դավանող արաբական
ցեղերի վրա, որոնց շրջանում Իրանը բազմաթիվ կողմնակիցներ ուներ:
Իրացի հյուսիսում իրանական պրոպագանդան մղվում էր Քերմանշա-
հից, իսկ հարավում իրանական ազդեցություն ուղեկցողն էր Հովեյզա
քաղաքը, որի շարքը գնումս XVIII դ. սկզբից բնակվում էր Բենի Լյամի
արաբական ցեղը (20.000 մարդ), ինչպես նաև Մունթեֆիկի ցեղը, որոնք
ունեին իրանական կողմնորոշում¹²⁸, Գիտակցելով, որ Միշագետքի ա-
րաբական մի շարք ցեղերի պրո-իրանական տրամադրությունները մեծա-
զույն վտանգ են հանդիսանում փաշայի ի համար, Գաժուղ փաշան
պատերազմի հենց նախօրյակին երանդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ
Իրանց հնազանդեցմանը և սաղմում խեղդեց այդ ցեղերի ազստամարու-
թյան հնարավորությունը հեղուտ Իրանի¹²⁹:

Խոսելով Իրանի և Քուրքիայի միջև հասունացող պատերազմի մա-
տին, 1821 թ. հոկտեմբերին նեսանյոզին գրում էր Նրմուլովին. «...Պարս-
կաստանը ունի ընդարձակ մտադրություններ և ծրագրեր...: Շահը, որ
այդ գործում օգտվում է իր երկու որդիների միահամուտ աշակցությու-
նից, մտադիր է իր պետության ողջ ռազմական ուժերը ուղղել զնայի
Քուրքական կայսրության արևելյան նահանգները¹³⁰»:

Ինչ վերաբերում է Քուրքիային, ապա հաշվի առնելով կայսրու-
թյունում ստեղծված ժայր աստիճան բարդ իրադրությունը, կատավա-
րությունը աշխատում էր գործը շահսցնել մինչև պատերազմի: Այդ առ-
թիվ Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանը նկատում է. «... Կարծում
եմ, որ Բ. Գուռը, զգալով իր վիճակը, սիրով կգերազատի խաղաղ մի-
ջոցները և հակված չէ այժմ դիմելու Պարսկաստանի դեմ թշնամական
գործողություններին¹³¹»:

¹²⁷ R. G. Watson, A history of Persia, London, 1866, p. 139.

¹²⁸ ՅՎ՝ A. Adamos, նշվ. աշխ., էջ 416—418:

¹²⁹ ՅՎ՝ V. Fontanier, Voyage dans l'Inde et dans le Golfe Persique, Paris, 1844, t. 1, p. 364.

¹³⁰ АКАХ, т. VI, ч. 2, стр. 250.

¹³¹ Նույն առում, էջ 418:

Սակայն պատերազմը կանխելու ուղղութիւնով Ք. Գոան ձեռնարկած միջոցները արդեն ուշացած էին: 1821 թ. հոկտեմբերին սկսվեց իրանա-թուրքական պատերազմ: Թաղմական գործողութիւնները ժամովսկից Միշագետքում, Քրզստանում և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

Չալդրանի մոտ թուրքական զորքերին առաջին պարտութիւնը հասցրեց Երևանի սարգսար Հասան խանը¹²², Այնուհետև երկամսյա պաշարումից հետո Արքաս միրզան գրավեց Բայազետը և գերի վերցրեց Բայազետի Բալուզ փաշային¹²³, 1822 թ. գարնանը թուրքական զորքերը շախախտվեցին պաշարված Քոփրակ Կալայի մոտ, որից հետո իրանական բանակը գրավեց նաև Ակ Սերայը¹²⁴:

Քուրքիան որոշեց կենտրոնացնել խոշոր ուժեր և անցնել հակահարձակման: Օսմանյան մի խոշոր բանակ շրջանցելով Բայազետը և Քոփրակ Կալան, ներխուժեց Իրանական Ատրպատական, նպատակ ունենալով գրավել Քափրիզը: Սակայն հանդիպելով Արքաս միրզայի բանակին, շախախտվեց պարտութիւն կրեց¹²⁵: Այս հաղթանակից հետո Արևմտյան Հայաստանի տարածքում Արքաս միրզան գրավեց ևս մի շարք նոր անբխորիաներ. Գիադինը, Մալազկերտը, Բազեշը, Մուշը, Վանը, Ախլաթը, Ազիլչևազը, Խանդուշը և այլն¹²⁶:

Արքաս միրզայի այս խոշոր հաշտողութիւնները գլխավորապես պետք է բացատրել նրանով, որ ռազմական այս կամպանիայի ժամանակ նրան աշակցում էին ոչ միայն իրանահպատակ զորքերը, այլև Քուրքիայի քրդական ցեղերը¹²⁷:

Քուրքական կառավարութիւնը որոշեց հակազրոհ կազմակերպել այս անգամ Միշագետքի ուղղութիւնով: Բաղդադի Դավուդ փաշային հրամայվեց Շահրեզուրի կողմից ներխուժել Քերմանշահի նահանգը: Սակայն այս գործը ևս մատնվեց անհաջողութիւն, որովհետև թուրքական զորքերը վճռական պարտութիւն կրեցին Քերմանշահի վայի՝ Մահամադ Ալի միրզայի կողմից, որը ևս չպարտելով հակառակորդին, հետապնդեց նրան մինչև Բաղդադից ոչ հեռու գտնվող Բենի Սայիդ կոչ-

¹²² ۱۲۳۱ نجفی، ۲۲۶، ۱۰۶.

¹²³ П. М. Асатуров, ۲۲۶، ۱۰۶.

¹²⁴ R. G. Watson, ۲۲۶، ۱۰۶، էջ 187-188.

¹²⁵ یکرنگیان میرحسین، گوشه‌ای از تاریخ نظامی ایران، تهران ۱۳۳۷.

۴۸ ج

¹²⁶ R. G. Watson, ۲۲۶، ۱۰۶، էջ 187.

¹²⁷ A. Adamov, ۲۲۶، ۱۰۶، էջ 419.

ված վայրը, այստեղ նախապատրաստվելով գրեհով վերցնելու Բաղ-
դադը¹²⁸, Միշագեաքում զարգացնելով իրենց հաշոգութիւնները, իրա-
նական զորքերը գրավեցին Լան Քիրքուքը և Մոսուլը:

Բաղդադը գրավելու նախապատրաստութիւնների ետեւն պահին
իրանական բանակի հրամանատար Մոհամմազ Ալի միրզան անակնկալ
հիմնականում է խուճրայով և մահանում: Բանակը հրաման է ստանում
ժամանակավորապես նահանջել Քերմանշահ: Սգովելով զրանից, Բաղ-
դադի Դավուզ փաշան անցնում է հակահարձակման, սակայն իրանա-
կան սահմանի մոտ նա կրկին պարտութիւն է կրում այս անգամ մահա-
ցած Մոհամմազ Ալի միրզայի որդու՝ Մոհամմազ Հոսեյնի կողմից¹²⁹:

Ինչպիսի՞ գիրք գրավեցին Մերձավոր և Միջին արևելքի հարցերով
շահագրգռված եվրոպական երկու խոշոր պետութիւնները՝ Ռուսաստա-
նը և Անգլիան, իրանա-թուրքական այս պատերազմի նկատմամբ:

Պատերազմը սկսվելու Եախօրյակին և պատերազմի առաջին օրն-
րից Պետերբուրգը ուշի-ուշով հետևում էր նրա ընթացքին, որովհետև
թուրքական և իրանական խոշոր զորամիավորումների կենտրոնացում-
ները Հայաստանի և Ատրպատականի տերիտորիայում Ռուսաստանի
կողմից զիտվում էր որպես իր շահերի համար անցանկալի ու վտան-
գավոր երևույթ: Սակայն միևնույն ժամանակ պատերազմը ժամանա-
կավորապես շեղում էր Իրանի և Քուրքիայի ուշադրութիւնը ռուսական
սահմաններից: Այդ առթիվ նեսսելրոզեն 1821 թ. նոյեմբերի 9-ին գրում
է Երմոլովին. «...Նրանց փոխադարձ թշնամանքը անօգուտ չէ: Եթե մի
պահ ենթադրենք, որ նրանք համաձայնվեն միավորվել մեր դեմ... դրա
հետևանքով ինչպիսի օգուտներից մենք կզրկվենք»¹³⁰:

Պետերբուրգի կարիքներին առաջին հերթին մտահոգում էր այն, որ
քրիտանական կառավարութիւնը շեղազրի իրեն այդ պատերազմը
հրահրելու մեջ, որը կարող էր, ցարական կառավարող շրջանների կար-
ծիրով, տեղիք տալ անցանկալի բարդութիւնների Անգլիայի հետ: Այս
ոգով 1821 թ. դեկտեմբերի 17-ին նեսսելրոզեն հրահանգ ուղարկեց Եր-
մոլովին, որտեղ ցուցում էր տրվում թխուսափել այն ամենից, ինչը կա-
րող է տեղիք տալ Մեծ Բրիտանիայի զորժակներին մտածելու, որ
մենք ցանկանում ենք զինել էպարսիկներին ընդդեմ թուրքերի»¹³¹: Իսկ

¹²⁸ G. Kappel, Personal narrative of travels in Babylonia, Assyria, Media and Scythia, London, 1827, vol. 1, pp. 265—268.

¹²⁹ R. G. Watson, Եղվ. աշխ., էջ 201—202.

¹³⁰ АКАК, т. VI, с. 2, стр. 253.

¹³¹ SVa A. Э. НОСНМАСУОИ, Եղվ. հոգով, էջ 171.

Ա. Ս. Գրիբոյեդովին և Ա. Ի. Մազարովիչին կարգադրեց այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել Աբրաս միրզային¹⁴²:

Առաջնորդվելով վերոհիշյալ սկզբունքներով, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը մերժեց արքայազուն Մուհամմադ Ալի միրզայի կողմից Պետերբուրգ ուղարկված Կիֆայի միտիայի առաջարկները, որոնց էությունը կայանում էր նրանում, որ սգովելով Քուրբբայի հետ պատերազմից, արքայազունը ցանկանում էր ամրագնդել իր հավակնությունները իրանական զահի նկատմամբ և այդ նպատակով խնդրում էր Ալեքսանդր I-ի աշակցությունը: Պետերբուրգն իր մերժումը պատճառարանեց նրանով, որ ինքը հավատարիմ է մնում Գյուլիստանի պայմանագրին, որը նախատեսում է աշակցություն ցույց տալ միայն Իրանի օրինական զահաժառանգին՝ Աբրաս միրզային¹⁴³:

Վերոհիշյալ նկատառումները ստիպում էին նեսսելրոզին իր նստականներից պահանջել հանգստություն պահպանել և լմիջամտել կոնֆլիկտին:

Անշուշտ, Ռուսաստանի կողմից Իրանին աշակցելու դեպքում ռուսները հնարավորություն կունենային շահի կողմից ձեռք բերելու որոշակի զիջումներ Անդրկովկասի հարցերում: Սակայն հակառակ այս արամաբանությունը, ռուսական արտաքին գործերի մինիստրը տալիս էր միանգամայն այլ հրահանգներ, միաժամանակ անհրաժեշտ գտնելով սբ. Գուսեր հնարավորություն տալ նրա այս դժվարին վիճակում հաշտվելու Պարսկաստանի հետ¹⁴⁴: Ո՞րն էր առաջին հայացքից այդ ստորոբխակ և անհասկանալի քաղաքականության պատճառը: Բանն այն է, որ հանդիսանալով սՄրբազան զաշինքի գաղափարների համոզված կողմնակից, նեսսելրոզին փաստորեն հնազանդությամբ կատարում էր անզլիական և ավտորո-գերմանական դիվանագիտության կամքը, հանգստ գալով որպես եվրոպական պետությունների հետ համաձայնեցված գործողությունների կողմնակից, հակառակ նույնիսկ այն քանին, որ այդ քաղաքականությունը տվյալ պահին հակասում էր Ռուսաստանի պետական շահերին:

Նեսսելրոզին ջանում էր բացառել ամեն մի կասկած այն մասին, որ Իրանի հակաթուրքական քաղաքականությունը և Մերձավոր ու Մի-

¹⁴² Звевскіи Н. Н. Муровьевъ, «Русскій архивъ», 1888, кн. 2, стр. 105; А. С. Грибоедовъ, Сочинения, т. III, стр. 241.

¹⁴³ Տե՛ս Ա. Ս. Սերբատով, ելզ. աշխ., Հ. 2, հավելված, էջ 30—33; ИГАДА, ф. Ермоловых 1046, оп. 1, л. 332; ИГИА, ф. 1018, см. 2, л. 89, л. 31 об.

¹⁴⁴ Տե՛ս Ա. Յ. Новамировичи, ելզ. հոդվածը, էջ 170:

չին արևելքում ժաղալովոչ իրադարձությունները կապ ունեն Մուղալիայի և Վալախիայի դեպքերի հետ: Նա աշխատում էր առիթ շտալ ենթադրելու, որ այդ գործողությունները ղեկավարելու ներքին զսպանակները գտնվում են Ռուսաստանի ձեռքերում և նա է, որ կազմակերպել է միաժամանակյա հարված Քուրդիայի դեմ ինչպես Սվրոպայում (Մուղալիա, Վալախիա, Հունաստան), այնպես էլ Մերձավոր արևելքում: Ե... Կարող ենք մենք արդյոք հրահրել նրանց (պարսիկներին—Վ. Ա.) Քուրդիայի դեմ թշնամական գործողություններին. այս հարցադրմանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը պատասխանում է հետևալ կերպ. «Մենք դրանով կասսանենք մեր խաղաղ հարաբերությունների հիմքերը Գոան հետ, որոնք հազիվ ենք մենք կարողացել վերականգնել: Ասիայում նպաստելով պատերազմին, մենք իրավունք ունենք արդյոք մեր զաշնակիցներին ասելու, որ Սվրոպայում ցանկանում ենք պահպանվի հանգստություն»¹⁴⁵:

Այսպիսով, միանգամայն անհիմն է թուրքական պատմագրության այն տեսակետը, որ Իրանը պատերազմի մեջ մտավ Քուրդիայի դեմ Եմիայն այն պատճառով, որ հանդիսանում էր Ռուսաստանի զաշնակիցը¹⁴⁶, Իսկ իրանական պատմագրությունը, գտնվելով անզլիական տեսակետի ազդեցության տակ, առաջ է քաշում այն դրույթը, որ օգտագործելով Քուրդ-իրանական հակամարտությունը, Ռուսաստանն այդ երկու պետությունների միջև հրահրեց պատերազմ¹⁴⁷, Բացառություն է կազմում թերևս Մահմուդ Յարհադ Մեթամեդի այն տեսակետը, որ Քուրդ-իրանական հարաբերությունները միտումնավոր կերպով սրվում էին անգլիացիների կողմից, որոնք հետապնդելով Աֆղանստանում հիմնավորվելու և Իրանի արևելյան շրջանները (մասնավորապես Իրանական Քալուխստանը) իրենց ազդեցությանը ենթարկելու նպատակները, աշխատում էին Քուրդ-իրանական հարաբերությունների սրումով շեղել իրանական կառավարության ուշադրությունը երկրի արևելյան շրջաններից և այն սևեռել բացառապես արևմտաքի (Քուրդիայի) և հյուսիսի (Ռուսաստանի) կողմը¹⁴⁸:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 173.

¹⁴⁶ احمدراسم، شمائلی تاریخ، جلد ۴، قسطنطنیه، ۱۳۰۷.

ص ۱۷۷- ۱۷۸

¹⁴⁷ جمیل قوزاللو، تاریخ نظامی ایران، تهران ۱۳۱۵، ص ۸۰.

¹⁴⁸ محمود فرھانصتمد، تاریخ روابط سیاسی ایران و شمائل یا سپهسالار اعظم، جلد دوم، تهران، ۱۳۵۷، ص ۳۰.

Ընդհանուր առմամբ ցարական կառավարության դիրքորոշումը 1821—1823 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմի նկատմամբ կարելի է դնահատել որպես շեղորոշության դիրքորոշում, սակայն Իրանի նկատմամբ բարյացակամ շեղորոշության ակնհայտ նշաններով: Պետերբուրգի կարիքներին այս դեպքը ենթադրում էր շոշափնիլի օգուտներ բերել Ռուսաստանին թեկուզև նրանով, որ Իրանի կառավարող շրջանների սեանդիստական արամազորությունները և տարածքային ձեռքբերումներ կատարելու նպատակները թեկուզև ժամանակավորապես շեղվում էին Ռուսաստանից և ուղղվում Օսմանյան կայսրության կողմը: Այնուհետև համազգաց լինելով, որ պատերազմի ընթացքում անգլիացիները աշակցելու են թուրքերին, Ռուսաստանը հույս ուներ, որ դա անխուսափելիորեն սեպ կխրի անգլո-իրանական հարաբերությունների մեջ, որի հետևանքով է՛լ ալեյի կխորանա Պարսից ժոցի շրջանում ծայր առած անգլո-իրանական կոնֆլիկտը և վերջին հաշվով Իրանում անգլիական ազդեցությանը կհասցվի շոշափնիլի հարված: Ծարական դիվանագիտության կարծիքով, այդ բուլտրին անխուսափելիորեն կհետևեր դեպի Իրան ուսական սթազաղ ներթափանցման քաղաքականությունը¹⁰⁹:

Վերջապես, չպետք է մոռանալ, որ և՛ Իրանը, և՛ թուրքիան հանդիսանում էին Ռուսաստանի պոտենցիալ ախոյանները Մերձավոր և Միջին արևելքում և նրանց փոխադարձ թուլացումը հող կնախապատրաստեր այդ շրջաններում ուսական քաղաքականության հետագա ակտիվացման համար:

Ինչ վերաբերում է Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշմանը իրանա-թուրքական պատերազմի նկատմամբ, ապա այն կարելի է բաժանել երկու էտապի: Սկզբնական շրջանում Անգլիան ոչ միայն փորձեր չէր անում կանխելու այդ բախումը, այլև հույսեր ուներ օգտագործելու այն Պարսից ժոցում իր ազդեցության հետագա տարածման համար¹¹⁰: Սակայն 1822 թ. Բաղդադի մոտ իրանական բանակի հաջողությունները փոխեցին անգլիական դիրքորոշումը: Վախենալով ռուս-իրանական մերձեցումից¹¹¹, Անգլիան սկսեց շանքեր դործադրել իրանա-թուրքական պատերազմը դադարեցնելու և կողմերի միջև կոնֆլիկտը խաղաղ նախապարհով լուծելու ուղղությամբ: 1822 թ. Պետերբուրգ ուղարկելով ռուսների կողմից գաղտնի նախապահով ձեռք բերված իրանական առաջին միջնորդի նամակը, ուղղված Կոստանդնուպոլսում անգլիական զեսպա-

¹⁰⁹ H. C. Селецов, 324. «2», էջ 73:

¹¹⁰ АКАК, т. VI, в. 2, стр. 255.

¹¹¹ 56* К. Маркс и Ф. Энгельс, Сов., т. 9, стр. 12—13.

նին, նրմուզը ննասելիցոցն ուշագրութունը սեևում էր այն բանի վրա, թե ուրքան հնու է գնում անգլիական կառավարութիւն հոգատարութիւնը Պարսկաստանի և Դուան միջև ծագած թշնամական գործողութիւնների գազարեցման ուղղութիւնը¹⁰¹:

Իրանա-Քուրքական պատերազմը շոշափնչի հարձած էր հասցնում նաև Անգլիայի առևտրատնտեսական շահերին: Բուշեհրում և Բասրայում սահմանված բարձր մաքսատուրքերը հանգեցրին անգլիական առևտրի շեշտակի կրճատմանը Պարսից ժոցի ավազանի երկրներում, իսկ պատերազմի հետևանքով Տրապիզոն—Քալբիզ և Բաղդադ—Քերմանշահ առևտրական ճանապարհի փակումը զազարեցրեց անգլիական ապրանքների մուտքը դեպի Իրան Փոքր Ասիայի վրայով: Իրանում անգլիական առևտրի կրճատմանը անխուսափելիորեն հետևելու էր Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական ազդեցութեան անկումը:

Վերահիշյալ նկատառումները Լոնդոնի կարիներտին ստիպեցին վճարականորեն վերանայել իր քաղաքականութիւնը իրանա-Քուրքական հարաբերութիւնների նկատմամբ: Քաղաքական այս նոր գիծը կենսագործելու էր արտաքին գործերի պետական քարտուղար Ջորջ Կանկինզը, որը փոխարինել էր ինքնասպանութիւն գործած Կեստլրիին: Նրա մշակած քաղաքականութիւնը վերին աստիճանի հստակ էր՝ անհապաղ գազարեցնել իրանա-Քուրքական պատերազմը և ստեղծել այդ երկու երկրների բոլոր Թուաստանի դեմ պատերազմ մղելու համար¹⁰²:

Լոնդոնի հանձնարարութիւնը Իրանում անգլիական գործերի հաջատարմատար Լ. Ուիլլոքը և բրիտանական միսիայի առաջին քարտուղար Ջ. Մաքսելլը (որը փոխարինել էր Ջ. Կեմպբելլին) շահական կառավարութիւնից պահանջեցին անհապաղ գազարեցնել ռազմական գործողութիւնները Քուրքիայի դեմ¹⁰³: Այդ փաստը ստիպված էր խոստովանել Միջին արևելքում անգլիական հետախույզներից մեկը՝ Ֆրեյզերը¹⁰⁴: Սակայն դիվանագիտական այս առաջադրութիւնը հաջողութիւն չունեցավ: Որոշվեց շահի մոտ ուղարկել մայր Հարրիստին¹⁰⁵, Իր հերթին Օսո-Հնդկական ընկերութիւնը համարյա միաժամանակ Իրան ուղարկեց մի հատուկ միսիա՝ Ջակսի և Ֆրեյզերի մտեսակցութիւնը, որոնց հանձնարարված էր անհապաղ հարթել Պարսից ժոցի թեշմ կղզու:

¹⁰¹ АКАК, т. VI, к. 2, стр. 267.

¹⁰² Б. П. Есаков, *Уд. ош.*, էջ 73—80.

¹⁰³ АКАК, т. VI, к. 2, стр. 434.

¹⁰⁴ *Fraser, J.* Travels and adventures in the Persia and provinces on the Southern banks of the Caspian Sea, London, 1826, p. 303.

¹⁰⁵ АКАК, т. VI, к. 2, стр. 253.

համար թագած անգլո-իրանական զինը (որը 1821 թ. գրավվել էր անգլիացիներին կողմից) և դրանով իսկ հող նախապատրաստել Հարթհոտին տված հանձնարարությունը գլուխ բերելու համար:

Սակայն քանի որ այս գործը ևս ավարտվեց անհաջողությամբ, Անգլիան որոշեց դիմել ավելի կտրուկ միջոցների: Բրիտանական կառավարության որոշ գործիչներ նույնիսկ պահանջում էին Իրանի դեմ օգտագործել Պարսից ծոցում գտնվող անգլիական սաղմակյան նավատորմը, սակայն մտավախություն ունենալով, որ դա կարող է աեղիք տալ ռուս-իրանական դաշինքի կնքման, հրաժարվեցին այդ գաղափարից¹²⁷:

Անգլիական գործերի հավատարմատար Հենրի Ուիլյոքը արգելեց անգլիական սպաներ կիսգզելին, Մակինդոշին, Արմաստրոնգին և Վիլյամսին մասնակցել իրանա-թուրքական պատերազմին: Որպես պատասխան Արբաս միրզան պահանջեց, որ հիշյալ սպաները հեռանան Իրանից¹²⁸: Այս դիպվածը էլ ավելի լարեց անգլո-իրանական հարաբերությունները, որոնցից անմիջապես օգտվեցին ֆրանսիական սպաները: Մարշալ Բրյունի նախկին համհարզ Ալլարը դարձավ իրանական հեծելազորի հրամանատար, իսկ կապիտան Ք. էթյեն նշանակվեց նախիջևանի և Մարանդի զումարտակների հրահանգիչ: Նրանց հետ միասին ֆրանսիական մի շարք սպաներ՝ Վենտուրան, Կուրը, Զիրբյլին և այլն, սկսեցին մասնակցել իրանա-թուրքական պատերազմին¹²⁹:

Վկայակոչելով 1814 թ. անգլո-իրանական դաշնակցային պայմանագիրը, 1823 թ. Զաթհ Ալի շահը դիմեց Անգլիային, խնդրելով ֆինանսական օգնություն: Սակայն մերժում ստացավ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ բրիտանական կառավարությունը չէր ցանկանում ֆինանսավորել պատերազմը Թուրքիայի դեմ: Մերժում ստանալուց հետո շահը, անգլիական էմիսարի արտահայտությամբ, բեռնելով նրանց վատ խորհուրդներին, սվքեր մղում էին նրան Անգլիայի նկատմամբ թշնամական և վիրավորական գործողությունների» (իմա՝ Ռուսաստանը—Վ. Բ.) անգլիական գործերի հավատարմատարին հղեց բողոքի պաշտենական նոտա¹³⁰:

¹²⁷ J. C. Coxe, ևլվ. աշխ., էջ 73.

¹²⁸ Եւրի ակում, էջ 74: Մանրամաս տե՛ս Ch. Bélangier, Voyage aux Indes-Orientales et la Perse pendant les années 1825 à 1829, vol. II, Paris, 1838.

¹²⁹ E. H. Buxton, ևլվ. աշխ., էջ 81, J. C. Coxe, ևլվ. աշխ., էջ 52—54: J. Frazer, Travels and adventures..., pp. 303—304, 369.

¹³⁰ AKAK, т. VI, с. 2, стр. 254.

1822 թ. ապրիլին Քենթանում անգլիական միսիայի ղեկավար Հ. Ուիլյամսը, առաջին քարտուղար Զ. Մաքսելլը հեռացան Իրանից և Անգլիայի ու Իրանի միջև ղեկավանադիտական հարաբերությունները փաստորեն խզվեցին: Այս պարագայում Աբրաա միրզան ղիմեց ցարական կառավարությունը, ինդրելով Իրանին արամազորել կարճամեկետ փոխառություն մոտ 100.000 ուսլու չափով, փոխանցելով այն Լոնդոն Իրանի կողմից զեված անգլիական զենքի արժեքը վճարելու համար: 1822 թ. բանակցությունները ուս-իրանական լիստառության վերաբերյալ և դրան նախորդած Ն. Ն. Մուրավյովի միսիայի ակտիվ գործունեությունը Իրանում (1821 թ.) առաջ բերեցին բրիտանական կառավարության բողոքը, որը Պետերբուրգի կաբինետին հաղորդեց Անգլիայում ուսական զնայան և. Ա. Լիվենի միջոցով¹⁸¹:

Սակայն շնայած Անգլիայի ղեկավարությանը, 1821—1822 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմի շրջանում ուս-իրանական բողոքական և առավելապես տնտեսական հարաբերությունները նշանակալիորեն ակտիվացան: Նախ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը կովկասյան իշխանություններին կարգադրեց խստիվ և անշեղորեն պահանջել Գյուլիստանի պայմանագրի կետերը¹⁸²: Այնուհետև օգտվելով իրանա-թուրքական պատերազմից և Պարսից ժոցում անգլո-իրանական հարաբերությունները սրումից, որի հետևանքով ըստ էության զաղարեց Իրանի առևտուրը ինչպես ժոցի երկրները, այնպես էլ թուրքիայի հետ¹⁸³, Ռուսաստանը ձեռնարկեց մի շարք գործուն միջոցառումներ Իրանի հետ առևտուրը աշխուժացնելու համար: Նախ Իրանի սահմաններում ետ վերացրեց մաքսային արգելքները և Անդրկովկասում սահմանեց արտոնյալ մաքսային ուժիմ, որի հետևանքով ուս-իրանական առևտուրը նշանակալիորեն աշխուժացավ: Այնուհետև, 1822 թ. Ֆինանսների մինիստր Գ. Գուրևը կարգադրեց մաքսատներում իրանական ապրանքներից զանձել Գյուլիստանի պայմանագրով նախատեսված 5%-ի չափով մաքսատուրք¹⁸⁴:

Բացի այդ, 1822 թ. հուլիսի 1-ին ուժի մեջ մտավ Ալեքսանդր 1-ի հրամանագիրը Ռուսաստանի տերիտորիայով ղեկի Իրան արևմտաեվրոպական ապրանքների տարանցիկ առևտրի արտոնյալ մաքսատուրքի

¹⁸¹ J. C. CAMERON, *ibid.*, ալթ., էջ 74.

¹⁸² *Сега* Замески Н. Н. Муравьева, «Русский архив», 1888, т. I, стр. 77.

¹⁸³ V. Fontanier, *Voyages en Orient, entreprises par ordre du gouvernement français, de l'année 1821 a l'année 1829*, т. II, Paris, 1829, p. 76.

¹⁸⁴ АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 218.

սահմանելու մասին, որի նպատակն էր իրանական շուկայում ռուս-ֆրանսիական զորհ կազմակերպելու Անգլիայի դիրքերի դեմ¹⁰⁰։ Վերահիշյալ միջոցառումների հետևանքով իրանական վաճառականների քառավանկերը էրզրումից և Բաղդադից իրենց ճանապարհը շեղեցին դեպի Քիֆլիս։

Շահական կառավարությունն իր հերթին շահազրգովածություն էր դրսևորում Ռուսաստանի հետ առևտրի ընդլայնման և առհասարակ Ռուսաստանի օգնությունը իր ներքին տնտեսական դժվարությունները հաղթահարելու մեջ, որոնք առաջ էին եկել ներքին ցնցումների (1818—1819 թթ. ապստամբությունները Քրզաստանում և Գիլանում), հարևան պետությունների հետ ռազմական ընդհարումների (1814—1818 թթ. Հերաթի խնդրով Աֆղանստանի հետ, 1818 թվականից Քուրքիայի հետ) և վերջապես 1818—1819 թթ. ժանր երաշտի հետևանքով։ Այդ հանգամանքը ստիպում էր շահին մասնակիորեն կատարել Գյուլիստանի պայմանագրի կետերը։

Սակայն շահական կառավարությունը բնավ մտադիր չէր երկարատև ժամանակաշրջանի համար բարելավել իր առևտրատնտեսական հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, որովհետև վերջինս Իրանի համար շարունակում էր մնալ որպես համար առաջին քաղաքական ախոյան։ Պատահական չէ, որ ռուս-իրանական տնտեսական կապերի աշխուժացմանը շահանեցին քաղաքական հարաբերությունների ակտիվացումը և ռուս-իրանական համագործակցությունը բնավ դուրս չէր գալիս երկրորդական նշանակություն ունեցող հարցերի շրջանակներից։

1821—1823 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմի շրջանում իրանական դիվանագիտության գծի մանրազնին օտումնասիրությունն անվերապահորեն բերում է այն համոզման, որ Ռուսաստանի հետ քաղաքական հարաբերություններում շահը աշխատում էր վարել սքողված թշնամանքի քաղաքականություն, մինչդեռ անգլիացիների մոտ աշխատում էր ստեղծել Ռուսաստանի հետ մերձեցման օպակորություն։ Այս երկդիմի քաղաքականության նպատակն էր անգլիացիներից ստանալ օգնություն Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմի նախապատրաստվելու համար։

Ի վերջո այս նկատառումները ստիպեցին շահական կառավարությանը նորմալացնելու իր լարված հարաբերություններն Անգլիայի հետ։ 1823 թ. կեսերին, երբ իրանա-թուրքական պատերազմը դեռ բուն թափով շարունակվում էր, Ֆաթհ Ալի շահը Երբազի կառավարչի անու-

¹⁰⁰ Յ. Ու. Եսաթան, Եղվ. աշխ., էջ 88—87.

ևով հրապարակում է մի ֆարման, որով վերստին հաստատվում էին Անգլիայի առևտրական արտոնություններն Իրանում: Դրան անմիջապես հետևում է անգլո-իրանական մի առևտրական համաձայնագրի ստորագրում, որով վերջ էին արվում Պարսից ժոյի շրջանում անգլո-իրանական վեճին և լարված հարաբերություններին¹⁶⁶:

Համարյա միաժամանակ քրիստոնեական կառավարությանը հաջողվում է լոնդոնում գտնվող իրանական ղեկավարության ղեկավար միջոցառումներին համոզել, որպեսզի իրանը հրաժարվի ռուսական գոթաառությունից: Լոնդոնը նույնիսկ պատրաստակամություն է հայտնում անվարձաճատույց ձևով Իրանին հատկացնել զենք և զինամթերք, պայմանով, որ դա կլինի միայն իրանա-թուրքական պատերազմի զազարեցումից և այն բանից հետո, երբ շահը կմերձենա սուլթանին, որպեսզի երկու երկրները համատեղ կերպով ելույթ ունենան Ռուսաստանի դեմ:

Հատկանշական է, որ այս բանակցությունների ժամանակ լոնդոնում էր գտնվում նաև թուրքական ղեկավարը¹⁶⁷:

Իրանում ռուսական ղեկավարների հազորգծան համաձայն, 1823 թ. հունիսի 15-ին լոնդոնում կնքվում է Անգրիկովկասին վերաբերող քաղաքական մի համաձայնագիր Իրանի հետ¹⁶⁸, որով նախատեսվում էր անհապաղ զազարեցնել պատերազմը Թուրքիայի դեմ և այնուհետև Օսմանյան կայսրության հետ համատեղ Անգրիկովկասում հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի: Համաձայնագիրը ստորագրելուց հետո իրանական ղեկավարը լոնդոնից անմիջապես մեկնում է հայրենիք¹⁶⁹:

Լոնդոնի համաձայնագիրը կնքվելուց հետո Իրանի և Թուրքիայի միջև սկսվում են նախնական բանակցություններ հաշտության պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ: Թուրքիան մեծազույն շահագրգռվածություն էր դրսևորում արագ ավարտելու այդ բանակցությունները և շուտափույթ կերպով կնքելու հաշտություն, որպեսզի հնարավորություն ստանա իր բոլոր ուժերը նեղելու Հունաստան այնտեղ ապստամբությունը մնշելու համար:

Այսպիսով և՛ անցյալում¹⁷⁰, և՛ ներկայումս¹⁷¹ գրականության մեջ

¹⁶⁶ 34* C. U. Aitchison, A collection of treaties, engagements, and sanads relating to India and neighbouring Countries, Calcutta, 1892, vol. XIII, p. 64.

¹⁶⁷ Б. П. Балош, 324. աշխ., էջ 28:

¹⁶⁸ АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 293.

¹⁶⁹ АВПР, ф. Канцелярия, д. 6920, лл. 500—503 об.

¹⁷⁰ 36* А. Аджаев, 324. աշխ., էջ 418:

¹⁷¹ Н. А. Халфим, Борьба за Курдистан. (Курдский вопрос в международных отношениях XIX в.), М., 1963, стр. 36. فریدون آدمیت 324. աշխ., էջ 27. محمود فرهادستمد 324. աշխ., 4. 2, էջ 31:

տարածում գտած այն տեսակետը, որ իբր Արքայ միրզայի բանակում սկսված խռիբայի համաճարակը ստիպեց նրան համաձայնվելու զորքերը ևս քաշել գրաված տերիտորիաներից և սկսել հաշտութիւն բանակցութիւններ, չի համապատասխանում իրականութիւնը:

Բացի վերոհիշյալ հանգամանքներից ի՞նչը ստիպեց իրանական կառավարութեանը հրաժարվել Քուրքիայի դեմ բարենշարդ պատերազմում իր հաղթանակի պտուղները քաղելու հնարավորութիւնից:

Նախ, շահական կառավարութեանը, որը դեռևս չէր հրաժարվել Անդրկովկասում իր տիրապետութեանը վերականգնելու մտադրութիւնից և արդեն վերջրել էր Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմի նախապատրաստման կուրս, ձգտում էր առաջիկա այդ պատերազմի ընթացքում կամ հանդես գալ Քուրքիայի հետ համատեղ և կամ ժայռահեղ զնդրում քուրքական սահմանի կողմից ապահովել իր թիկունքը: Դրան հրաժեշտութիւնը թելադրվում էր նաև նրանով, որ Քուրքիայի հետ հաշտութեան կնքումը անզխացիների կողմից դիտվում էր որպես պարտադիր պայման Իրանին ռազմական և ֆինանսական օգնութիւն ցույց տալու հարցում: Իսկ առանց այդ օգնութեան բացառվում էր նոր պատերազմը Ռուսաստանի դեմ:

Մյուս կողմից, Իրանում շարունակվող ներքին ցնցումները (էսմա-լիլիթների ապստամբութիւնը Ցաղզում, միրզա Խալիլ Օլլայի շարժումը Քերմանշահում, թուրքմենների ապստամբութիւնը Խորասանում¹⁷² և այլն) ստիպում էին իրանական կառավարող վերնախավին անհապաղ զազարեցնել պատերազմը Քուրքիայի հետ և լրջորեն զբաղվել այդ ապստամբութիւնների ճնշման և երկրի ներքին կյանքը ինչ-որ շահով կայունացնելու հարցերով, որը կենսական անհրաժեշտութիւն էր Ռուսաստանի դեմ նախապատրաստվող ժանր պատերազմի նախօրյակին:

Բացի այդ, 1821—1823 թթ. պատերազմի շրջանում Իրանը որոշակիորեն կորցրեց իր ազդեցութիւնը ոչ միայն Քուրքիայի, այլև Իրանի քրդերի շրջանում, որոնց հետ կառավարող շրջանները մեծ հույսեր էին կապում Ռուսաստանի դեմ առաջիկա պատերազմում օգտագործելու խնդրում: Արքայ միրզայի բռնի միջոցառումները քրդական զանգվածներին ընդգրկելու իր բանակի շարքերը ուժգին դժգոհութիւնների տեղիք տվեցին ցեղերի շրջանում: Հետևանքը հանդիսացավ այն, որ, օրինակ, Բայազետի պաշարման ժամանակ Հալդիբանլու ցեղի քրդերը զբլխովին ճանաչեցին Ք. Դուան իշխանութիւնը, իսկ Ռուսաստանին սահ-

¹⁷² Իրանի արևմտյան մասում 1821-1823 թթ. ժամանակ տեղի ունեցած ապստամբություններից մեկը:

մանակից մի շարք քրդական ցեղեր գիմեցին Կովկասի ուսսական իշխանություններին, խնդրելով թույլ տալ իրենց տեղափոխվելու Անդրկովկասում նոր նվաճված ուսսական տիրապետությունները և ընդունելու ուսսական հպատակություն¹⁷³,

Իրանա-Պուրջական նախնական բանակցությունները ավարտվեցին հաջողությամբ և 1823 թ. հուլիսին Բաուֆ փաշան օսմանյան կառավարության կողմից և միջա Մահամադ Ալի Աջթիանին Իրանի կողմից ժամանեցին էրզրում հաշտության պայմանագիր կնքելու համար¹⁷⁴,

էրզրումի դաշնագիրը ստորագրվեց 1823 թ. հուլիսի 28-ին (1238 թ. Ջիլզադեյի 19-ին)¹⁷⁵, Այն սուլթանի կողմից հաստատվեց նույն թվականի դեկտեմբերին, իսկ շահը ուստիֆիկացիայի ենթարկեց 1824 թ. հունվարին¹⁷⁶,

Պայմանագրի ներածական բաժնում նշվում էր, որ վերականգնվում են երկու պետությունների սահմանների պատերազմից առաջ եղած վիճակը, այսինքն՝ տերիտորիալ ստատուս-գոն, կողմերը պարտավորվում են վերագարձելու ռազմագերիներին և այլն:

Իրանը պարտավորվում էր պայմանագիրը կնքելուց հետո 60 օրվա ընթացքում Քուրդիային վերադարձնել այն բոլոր հողերը, քաղաքները և գյուղերը, որոնք զբաղվել էր պատերազմի ընթացքում:

Պայմանագրի առաջին հոդվածում նշվում էր, որ կողմերը իրենց վրա պարտավորություն են վերցնում շմիլամանի միմյանց ներքին գործերին ընդհանրապես և Բաղդադի փաշայիցում և Քրդստանում մասնավորապես: Նկատի ունենալով սահմանամերձ շրջաններում քրդական ցեղերի անընդհատ տեղաշարժերը մի երկրից մյուսը և դրա հետևանքով երկու պետությունների միջև առաջացող անընդհատ վեճերը, նախատեսվում էր պայմանավորվածություն ձևոք բերել որոշելու համար նրանց կողմից արտավայրերից օգտվելու հարկերի շափը:

¹⁷³ П. И. Аверьянов, *նշվ. աշխ.*, էջ 31:

¹⁷⁴ *ماتحت* *آدميت* *نزد* *اوجان* *نزد* *اوجان*, էջ 27:

¹⁷⁵ Այս պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Материалы для географии Азиатской Турции и Персии. Путевой журнал Е. И. Черикова, русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению, 1849—1852», СПб., 1873, стр. 638—648. Պայմանագրի պարսկերեն թեղարկ տեքստը տե՛ս *ماتحت* *آدميت* *نزد* *اوجان*, *نزد* *اوجان*, էջ 31—36:

¹⁷⁶ O. Schlecht-Wisselrod, *նշվ. աշխ.*, էջ 112:

Նրկորոզ հողվածում Թուրքական կառավարությունը իր վրա պարտավորություն էր վերցնում Օսմանյան կայսրության տերիտորիայում գտնվող մահմեդական սրբավայրեր Մաքքե և Մադինե, ինչպես նաև շի-իթական սրբավայրեր Քարբալա և Նաշաֆ ուխտագնացության մեկնող պարսկահայաստանների նկատմամբ վերաբերվել թաքյացակամորեն և երանցից այլևս չգանձել այնպիսի մաքսատուրքեր, ինչպիսիք են տուրմանա, քաշքա և այլն: Նախատեսվում էր նաև Օսմանյան կայսրությունում առևտուր անող իրանական վաճառականներից զանձել 4% -ի մաքսատուրք, այսինքն այնքան, որքան զանձվում էր Թուրքահայաստակ վաճառականներից: Պայմանագրի այս կետը նպատակ ուներ խրախուսել իրանական ազդանցների ներմուծումը Օսմանյան կայսրություն և վերականգնել պատերազմի հետևանքով ընդհատված իրանա-թուրքական առևտուրը: Ընդ որում քանի որ Գյուլիստանի պայմանագրով նախատեսված էր Ռուսաստանում իրանական վաճառականներից զանձել 5% -ի մաքսատուրք, Թուրքիան միտումնավոր կերպով այն իջեցնում էր, դարձնելով 4%, որպեսզի իրանական առևտուրը Ռուսաստանից շեղվի դեպի Թուրքիա: Այս քաղաքականության արդյունքները չստիպեցին երկար սուղանցնել առաջ իրենց: Տրապիզոն—էրզրում—Քավրիզ առևտրական ճանապարհով Թուրքիայի և Անգլիայի հետ իրանի առևտուրը կրկին աշխուժացավ և ընդհակառակը՝ Ռուսաստանի հետ կտրուկ նվազեց¹⁷¹:

Քիչ ավելի ուշ անգլիացիները Տրապիզոնում և էրզրումում բաց արին անգլիական առևտրական ընկերությունների մշտական ներկայացուցչություններ, որոնք աննախընթաց չափով աշխուժացրին առևտուրը ոչ միայն Իրանի, այլև նրա վրայով նաև Ասիայի ներքին շրջանների հետ¹⁷²:

Պայմանագրի երրորդ հոդվածը ամբողջապես նվիրված էր քրդական հարցին: Նրա էությունը կայանում էր նրանում, որ արգելյալներ ստեղծվեին քրդերի մեկ երկրից մյուսը կամայական տեղափոխությունների առև և որոշեին այս կամ այն ցեղի հպատակության հարցը:

Չորրորդ հոդվածը, որը հանդիսանում էր երրորդի օրգանական շարունակությունը, նախատեսում էր բանակահարիչ քրդերին և նրանց պահել իրենց հսկողության ներքո: Մասնավորապես նշվում էր, որ մեկ

¹⁷¹ Տճ՝ Յ. Գալեմեթեր, О саротейскои торговле з Туркки и Персии, СПб., 1838, стр. 94.

¹⁷² Տճ՝ Burgess, A brief notice respecting the trade of the North provinces of Persia, „The Portfolio“, London, 1836, vol. X, p. 357—359; „Royal Central Asian Journal“, London, 1944, vol. LXXX, p. p. III—IV.

երկրից մյուսը փախչելու զեպքում տեղի իշխանությունները քրդերին չպետք է տրամադրեն հպատակություն կամ վերցնեն հովանավորության տակ:

Հինգերորդ հոգվածով կարգավորվում էր պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության տերիտորիայում եղած պարսիկ վաճառականներից թունադրավժած ապրանքների հարցը: Վեցերորդ հոգվածը վերաբերում էր ժառանգության հարցերին և վերջապես յոթերորդ հոգվածում նշվում էր, որ տերևու պետությունների միջև բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ կողմերը պետք է միմյանց մոտ ուղարկեն իրենց ներկայացուցիչներին՝ վիճելի հարցերի վերաբերյալ բանակցելու նպատակով:

Մրկու երկրների միջև սահմանները ճշտելու հարցում էրզրումի պայմանագիրը համարյա կրկնում էր 1639 թ. Ջոհարի պայմանագրի համապատասխան բաժինը: Բացառություն էր կազմում Ջոհարի շրջանի պատկանելության վերաբերյալ հարցը, որը 1639 թ. պայմանագրով անցնում էր Քուրդիստան, մինչդեռ 1823 թ. էրզրումի դաշնագիրը կնքելու պահին այն գրավվել էր Իրանի կողմից և վերջինս (ինչպես նաև Ախուրիքի շրջանը) ոչ մի գնով չհամաձայնվեց հանձնել Օսմանյան կայսրությանը¹⁷⁹:

էրզրումի պայմանագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո Իրանը Օսմանյան կայսրությանը վերագործից պատերազմի ընթացքում գրաված բոլոր քաղաքները, այդ թվում նաև Արձնը, Մալազկերտը, Հախլաթը, Բաղեշը, Վանը, Բալազետը, Սուլիմանիեն, Քիրքուքը, Մոսուլը և այլն¹⁸⁰:

Ռուսները կասկածներ ունեին, որ էրզրումի պայմանագիրը պարունակում է նաև զաղտելի մի հոգված, որով նախատեսվում է Քուրդիստանի օգնությունը Իրանին՝ ընդդեմ Ռուսաստանի Այդ մասին Քաղթիզից Նրմուլովին ուղղված 1823 թ. օգոստոսի 5-ի նամակում գրում է Ամբուրգերը¹⁸¹: Հիշյալ տեղեկությունը հաստատվում է նրանով, որ էրզրումի պայմանագիրը ստորագրվելուց անմիջապես հետո հատուկ հանձնարարությամբ Կոստանդնուպոլիս է ուղարկվում շահի զեսպան միրզա Յայզ Օլլան, որը խնդրում է սուլթանի աշակցությունը բնութագրել զեմ ենթագործող պատերազմում: Ի պատասխան գրա, սուլթանը տիրոջ թև

¹⁷⁹ В. Ф. Минорский, Турецко-персидское разграничение, Пг., 1916, стр. 2—3.

¹⁸⁰ ۴۷۰ ص ۱۳۳۰ 'تهران' ایران، تاریخ مفصل ایران، تارخ رازی، بغداد، ۱۳۳۰

¹⁸¹ «Кавказский сборник», т. XXIV, стр. 1.

համաձայնվել է շահի առաջարկի հետ և խոստացել է նրան օսմանյան Գոան կողմից ամեն տեսակի օգնություն³⁰²,

Ռուս-իրանական պատերազմի նախորդակին (1825 թ. հեկտեմբերին) ղեկավանի լիազորություններով օժտված Դավիթ բեկ Մատուրյան մեկից Շահնազարյանցը շահի կողմից սլաքվելու է Կոստանդնուպոլիս, որպեսզի շահի Բ. Գոանը միավորվելու Պարսկաստանի հետ ընդգծի Ռուսաստանի³⁰³, կամ այլ կերպ ասած հիշեցնել տա սուլթանին իր վրա վերցրած դաշնակցային պարտավորությունները: Իրանական պատմարան Ջամիլ Ղուզանլուն ևս հաստատում է էրզրումի պայմանագրում զազանի հողվածի առկայությունը, ցավելով, որ այդ հողվածը երկրորդ ռուս-իրանական պատերազմի շրջանում չգործադրվեց: Նա այդ պայմանագիրը գնահատում է որպես փոխօգնության համաձայնագիր³⁰⁴,

Այսպիսով, ինչպես իրավացիորեն նշում է սովետական պատմարան Լ. Ս. Սեմյոնովը, ԵՖեհրանի, Ստամբուլի և Լոնդոնի դաշինքը համարյա վերականգնվեց³⁰⁵: Գլխավորապես հանուն այդ դաշինքի Իրանը հրաժարվեց տերիտորիալ այն ձևերից, որ նա ունեցել էր Արևմտյան Հայաստանում և Միջագետքում: Լեռնաքար, նախահեղափոխական շրջանի ռուս պատմագրության (Վ. Պոստո, Ա. Շիրբատով, և. Գուրբովի³⁰⁶ և այլն) այն տեսակետը, որ Իրանը հրաժարվեց իր նվաճած տերիտորիաներից, վախենալով, որ Քուրդիան Հունաստանից զորքեր կտեղափոխի ասիական ճակատ Իրանի դեմ նետելու համար, անընդունելի է և հետո է իրականությունից:

1821—1823 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմի զազարեցումը ունեցավ մի շարք լուրջ հետևանքներ Մերձավոր և Միջին արևելքի քաղաքական իրադրության վրա: Նախ Անգլիան վերստին վերականգնեց իր սասանված դիրքերը Իրանում և մասնավորապես Պարսից ծոցի շրջանում: 1823 թվականից նկատվում է Իրանում անգլիական գործակալության գործունեության աննախընթաց ակտիվացում: Բրիտանական ղեկավանորդ Ջեյ Մակդոնալդը դառնում է Յաթհ Ալի շահի առաջին խորհրդականը: Իրանական բազմաթիվ բարձր աստիճանավորներ փաստորեն վերածվում են անգլիական միսիայի վարձու գործակալության: Այսպես,

³⁰² Маджуг-Вельямимов, 6 апреля 1826, АКАК, т. VI, ч. 2, стр. 343.

³⁰³ 84* „The Asiatic Journal“, vol. 22, 1826, p. 734.

³⁰⁴ ԿԳ Ե. 1310 «تهران نو»، جلد دوم، تاریخ نظامی ایران، جمیل قورائلو، تاریخ نظامی ایران، جلد دوم، تهران 1310.

³⁰⁵ Л. С. Семенов, 224. 225., էջ 84.

³⁰⁶ В. Потто, 224. 225., С. 2; А. П. Шербатов, 224. 225., Н. Ф. Дубро.

արտաքին գործերի ղեկավար Արուշանյան խանը գաղտնի կերպով անգլիացիներին սկսում է ստանալ արտեկան 3000 թուման¹⁰⁷։ Նույն կերպ զննարվում են նաև շահի առաջին մինիստր Ալլայար խանը և շիրիֆական հոգևորականության ազդեցիկ ղեկավար մոշթահեդ Սեյիդ Մահմադը։

Ռուսներին ազդեցությունը, ընդհանրապես, կրկին գնում է դեպի անկում։ Իրանը նոր եռանդով սկսում է նախապատրաստվել պատերազմի Ռուսաստանի դեմ՝ դարձյալ ապավինելով Անգլիայի օգնությանը։

Միաժամանակ ռուսական կառավարության ղիվանագիտական անհաջողությունները՝ հույն-թուրքական կոնֆլիկտին պետությունների կողմնակից միջամտություն կազմակերպելու գործում, թուրքիայում ընկալվեցին որպես միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի քաղաքական մեկուսացման հասունացման հայտանիշ։ Դրա հետևանքով Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների մոտ սկսվեցին ստանալ արամագրությունները կրկին ուժեղացան, որոնք իրենց արտահայտությունը գտան Ռուսաստանի հետ կնքված նախկին պայմանագրերը վերանայելու ձգտման մեջ ոչ միայն նեղուցների և քանդակների իշխանությունների ստատուսի, այլև կովկասյան սահմանների հարցում¹⁰⁸։

Թուրքական այդ քաղաքականության գրասերումներից մեկը հանդիսացավ նաև այն, որ Բ. Գուռը Լոնդոնի հետ համառոտ աշխատում էր հավաստիացնել շահին, որ առաջիկա ռուս-իրանական պատերազմի դեպքում թուրքիան անվերապահորեն հանդես կգա Իրանի դաշնակցի դերում։ ԵՄահմուդ II-ը, — գրում է Ա. Գեբրգուրը, — նախապես հաշվի էր առնում այն օգուտները, որոնք թուրքիային կարող էր տալ այդ պահին հասունացող կոնֆլիկտը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև և խորհուրդներ տալով թե՛ հրանի արքունիքին, անկասկած, անում էր հնարավոր ամեն ինչ, որպեսզի այդ բախումը դառնա անխուսափելի¹⁰⁹։

Իսկ Անգլիան հրահրելով ռուս-իրանական պատերազմ, ձգտում էր Ռուսաստանին շեղել մերձավորարևելյան պրոբլեմներից և բացի այդ կանխել նրա ռազմական ելույթի հնարավորությունը թուրքիայի դեմ։ Անգլիական ղիվանագիտությանը մասամբ հաջողվեց հասնել այդ նպատակին, քանի որ ռուս-իրանական պատերազմը նշանակալիորեն արգելակեց ղիվանագիտական այն գրոհի զարգացումը, որ Նիկոլայ I-ը ձեռնարկել էր Օսմանյան կայսրության դեմ։

¹⁰⁷ АКАК, т. VI, с. 2, № 573. Վաղմկայի 1825 թ. հունիսի 11-ի ղեկուցագրերը։

¹⁰⁸ А. В. Фадеев, Россия и восточный крайес 20-х годов XIX в., Москва, 1958, стр. 97.

¹⁰⁹ А. Дебедур, Изд. арх., т. 1, էջ 289.

Ռուսաստանի դա՛նք ստանձնելուց ընդամենը երկու ամիս անց, 1826 թ. մարտի 17-ին Նիկոլայ I-ը հրամայեց սուլթանին հանձնել զերջնագիր (Մինչևկիի նստան), որը վկայում էր այն մասին, որ Ռուսաստանը մտադիր է Օսմանյան կայսրության հետ իր բազում վճենքը լուծել պատերազմի միջոցով: Անտարակայա, այս վերջնագիրը է՛լ ավելի էր մեծացնելու Մահմուդ II-ի շահագրգռվածությունը ռուս-իրանական պատերազմի շուտափույթ բռնկման ուղղությամբ, որը կստիպեր Ռուսաստանին ավելի զիջող լինել Մերձավոր արևելքի հարցերում և ապա այդ պատերազմը հնարավորություն կտար կայսրությունում վերջնականապես վերացնել յննիշերիների զորամիավորումները և ավարտել նոր, եվրոպական տիպի կանոնավոր բանակի ստեղծումը: Բնականաբար, սուլթանը շահագրգռված էր նաև Ռուսաստանի դեմ առաջիկա պատերազմում համազորեակցել շահի հետ: Պատահական չէ, որ ռուս-իրանական պատերազմի նախորդակին, Մահմուդ II-ը հետևողականորեն սկսում է համոզել Ֆաթհ Ալի շահին, որ ինքը պատրաստվում է շուտով պատերազմելու Ռուսաստանի դեմ, դրանով իսկ աշխատելով հնարավորին չափ արագացնել Իրանի ելույթը:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ջանքերի շնորհիվ ռուս-իրանական նոր պատերազմի բռնկումը նշանակալիորեն արագացավ:

1826 թ. հունիսի 23-ին անգլիացիների կողմից հրահրվող իրանական բարձր հեզևորականությունը հրապարակեց ֆեթվա Ռուսաստանի դեմ Եսրբազան պատերազմի մասին, իսկ նույն ֆեվականի հուլիսին իրանական բանակը անակնկալ հարձակում գործեց ռուսական զորքերի վրա:

Ռուս-իրանական այս նոր պատերազմը նշանակալիորեն ընդլայնեց արևելյան Հզնածամի շրջանակները, տարածվելով նաև Միջին արևելքի վրա և նպաստեց այդ Հզնածամի է՛լ ավելի սրմանը:

Պատերազմի հենց սկզբում իրանական կառավարող շրջանները բացահայտ կերպով սկսեցին զրսևորել իրենց համերաշխությունը Քուրդիայի հետ: Այսպես, Երևանի սարդար Հոսեյն խանը իր բանակի աստիությունը Ռուսաստանի դեմ բորբոքելու նպատակով հայտարարում է, որ ռուսները խրախուսում են հույներին ոչնչացնելու Քուրդերի իշխանությունը և վերականգնելու հունական թագավորությունը¹⁰⁰: Միանգամայն ակնհայտ է սարդարի ձգտումը Ռուսաստանի դեմ պատերազմին հազորելու իսլամի պաշտպանության համար Եսրբազան պատերազմի բնույթի:

¹⁰⁰ A. B. Փաճոս, Կղ. ալի., էջ 146:

Քուրք-իրանական մահմեդական համերաշխության և համատեղ
 պահանջները հարցը լրջորեն մտահոգում էր և ուսական իշխանություններին,
 Պատահական չէ, որ Ա. Պ. Երմոլովը ցարին ուղղված իր հաղորդագրու-
 թյուններից մեկում գրում է. «Պարսիկների կողմից մեր դեմ սկսված
 պատերազմը կարող է օտարամանյան Դուսնը ևս մղել նույնպիսի քայլի
 կատարման գաղտնիքներ (իմա՝ անգլիացիները—Վ. Բ.), որոնք կներշնչե-
 լեն նրան (սուլթանին—Վ. Բ.), որ անհրաժեշտ է օգտվել ստեղծված իրա-
 դրությունից, որ պարսկական պատերազմը կշնչի մեր զորքերի մի մա-
 սին և դրանով իսկ կհեշտացնի Քուրքական բանակների գործողությու-
 ները մեր դեմ»¹²¹։ Այդ տիպի ներշնչումները ցայտուն նկատվում էր սուլթանի
 Ակկերման քաղաքում 1826 թ. հուլիսի 1-ին սկսված և 1826 թ. հոկտեմբերի
 1-ին ավարտված ժամանակ, որտեղ Քուրքական պատգամա-
 որությունը դիմում էր բանակցությունների ձգձգման կամ ուսական
 առաջարկությունները սարսուռի ենթարկելու տակտիկային, համոզված
 լինելով, որ պատերազմը Իրանի հետ կկաշկանդի ուսաներին և հնարա-
 վորությամբ չի տա նրանց Քուրքիայի նկատմամբ կենսագործելու վնաս-
 կան դիմելու։ Այդ տեսակետը լրիվ բաժանվում էր անգլիացիների կողմից
 1826 թ. սեպտեմբերին Ա. Վելլինգտոնը Ջ. Մալկոլմին ուղղված իր
 գաղտնի նամակում գրում է, որ պարսիկների հարձակումը հավանա-
 րար Ռուսաստանին կգործնի բավելի շափավոր Ակկերմանում վարած
 բանակցությունների ժամանակ»¹²²։

Այսպիսով, և՛ Քուրքիան, և՛ Անգլիան Իրանի հաշվին աշխատում էին
 կարգավորել սեփական գործերը։ Մինչդեռ Իրանը՝ իր համար միանգա-
 ժան անբարենպաստ պայմաններում մտավ այդ վտանգավոր պատե-
 րազմի մեջ, մեծ հույսեր կապելով Քուրքիայի միաժամանակյա ելույթի
 և Անգլիայի ուղղման ու ֆինանսական օգնության հետ»¹²³։

1826 թ. սեպտեմբերին Շամխորի և Ելիզավետպոլի (Գյանչա) տակ
 Արքայա միրզայի բանակի կրած պարտությունը ստիպեց Քուրքիային ա-
 րագացնել Ակկերմանի կոնվենցիայի ստորագրումը (1826 թ. սեպտեմ-
 բերի 25-ին)։

Այսպիսով, հակառակ իրենց բոլոր խոստումներին, Քուրքիան և
 Անգլիան լքեցին Իրանին, նրան մեծ-մեծակ-թողնելով ահարկու հակա-
 սակորդի դեմ։

¹²¹ Ելիզ. Կոնստ.

¹²² W. Kaye, The life and correspondence of J. Malcolm, vol. II, London—
 Bombay, 1856, p. 450.

¹²³ J. C. Semenov, Ելիզ. Կոնստ., էջ 108.

Այն բանից հետո, երբ Քուրքիան մերժեց պետութունների պահանջը Հունաստանին ինքնավարութուն տրամադրելու վերաբերյալ, նրա և եռյակ դաշինքի միջև հարաբերութունները խիստ սրվեցին: 1827 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միացյալ նավատորմը նավարհին ծովախորշում շախշախեց Քուրք-կղիպտական նավատորմը: Այդ պարտութունը է՛լ ավելի մեծացրեց սուլթան Մահմուդ II-ի շահագրգռվածութունը ուս-իրանական պատերազմի շարունակման մեջ, հետաձգելու համար Ռուսաստանի հարվածը Քուրքիային: Պատահական չէ, որ երբ 1827 թ. ուղմական կամպանիայի ընթացքում իր կրած խոշոր անհաջողութունների հետևանքով Իրանը ստիպված եղավ ուսների հետ բանակցութուններ վարել հաշտության պայմանագիր կնքելու համար, սուլթանը համոզում էր շահին շղիմել այդ քայլին և շարունակել պատերազմը¹⁰⁴: Այդ մասին ավյալներ ընդհանրվ, Ալի Աքբար Բինան գրում է. «Ե՛րբ հաշտության պայմանագրի նախագծի բովանդակութունը հաղորդվեց Քենդրան, շահը գրանջվում էր օսմանյան կառավարության ազդեցության ներքո և հավանութուն չտվեց այդ նախագծին»¹⁰⁵: Նշված փաստը հաստատվում է նաև այլ ավյալներով. հիմնվելով Կոստանդնուպոլսում ավտորիական դեսպան Ստանիսլևսի հաղորդագրության վրա, ավտորիական դիվանագետ Ֆ. Գենացը նշում է. «Քուրքիայում մեծ հույսեր են կապում Պարսկաստանի հետ Ռուսաստանի զինադադարի խղման կապակցությամբ, որովհետև շահը չի հաստատել իր լիազորների կողմից օտորագրած հաշտության նախնական պայմանները»¹⁰⁶:

Իսկ ուս դիվանագետ Մ. Մինչակին գրում է. «Բ. Գուլը շատ է ցանկանում, որ Գենացը գանում բանակցութունները խղմեն»¹⁰⁷:

1827 թ. դեկտեմբերի 20-ին Քուրքիան շղյալ հայտարարեց Ակկերմանի համաձայնագիրը: Սուլթանը հրապարակեց դիմում, ուղղված նահանգների կառավարիչներին, որտեղ նա կոչ էր անում բոլոր մահմեդականներին ոտքի կանգնել իսլամը և կայսրութունը պաշտպանելու համար: Ռուսաստանը այդ քայլը զնահատեց որպես իր դեմ ուղղված քշնամական միջոցառում և 1828 թ. ապրիլի 26-ին պատերազմ հայտարարեց Քուրքիային:

¹⁰⁴ А. Девадур, Изд. 1826, т. 1, ст. 272—274.

¹⁰⁵ علی اکبر بیضا، Изд. 1826, т. 1, ст. 240—243.

¹⁰⁶ АВПР, ф. Кавказская, 1828, т. 854, л. 89.

¹⁰⁷ АВПР, ф. Кавказская, 1828, т. 859, л. 47.

Ռուս-թուրքական այս պատերազմը մեծ տաճնապ առաջ բերեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների մեջ, որովհետև նրանք կասկածներ չունեին Ռուսաստանի հաղթանակի մեջ և վախճնում էին, որ նա միաննյա կերպով կլուծի հունական հարցը:

Ռուսաստանի դեմ գիմադրությունը կորովի դարձնելու նպատակով Անգլիան կրկին ձեռնամուխ է լինում Իրանի և Քուրդիստանի ռազմական ջանքերի միավորմանը: Նախ նա աշխատում է հասնել նրան, որ ռուսական զորքերը դուրս բերվեն Իրանական Առաջատակներից, որպեսզի ապահովվեն թուրքական բանակի թևերը Արևմտյան Հայաստանում և Փրզոտանում և պայմաններ ստեղծվեն իրանական և թուրքական բանակների միավորման համար: Այնուհետև, Քեհրանում անգլիական դեսպան Մակդոնալդը և Արբաս միրզան սկսում են կանոնավոր կապեր պահպանել Քուրդիստանի հետ, որն իր հերթին Վանի, էրզրումի և Կարսի շրջաններում սկսում է զորքեր կենտրոնացնել և առաջարկում է զրանք միավորել իրանական բանակի հետ¹⁰⁶:

Ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին և ընթացքում Բ. Դրան կողմից իրականացված դիվանագիտական քայլերը զալիս են հաստատելու այն փաստը, որ նա մեծ հույսեր էր կապում ոչ միայն Անգլիայի ու Ավստրիայի, այլև Իրանի օգնության հետ: Եվ դա հակառակ այն բանին, որ Օսմանյան կայսրության Ֆեռզալա-պահպանողական շրջանների որոշ ներկայացուցիչներ, ինչպես, օրինակ, Մաքթեի և Մադիսեի պահ-նորդ, բարձրատեղեան հոգևորական Փեշիչիզադե Իզզեթ մոլլան և այլն, լինելով ավելի զգույշ ու հեռատես և զգաստորեն գնահատելով կայսրության ներքին վիճակը, խորհուրդ էին տալիս սուլթանին առաջին հերթին հենվել երկրի սեփական ուժերի վրա և մեծ հույսեր չկապել պետությունների օգնության հետ, որոնք, նրանք կարծիքով, կա՛մ զրազված էին իրենց սեփական պրոբլեմներով, ինչպես Իրանը, և կա՛մ իրենք էին պատրաստ առիթի դեպքում զավթելու օսմանյան տիրույթները, ինչպես Անգլիան, Ավստրիան և Ֆրանսիան¹⁰⁷:

Մակայն նման տեսակետները չէին բաժանվում թուրքական կառավարող շրջանների մեծամասնության կողմից: Պատահական չէ, որ Ռուսաստանի և Իրանի միջև 1828 թ. փետրվարի 10-ին, Քուրդմենլայի հաշտության պայմանագրի կնքման լուրը ունեցավ չղայնացնող ներգործություն և մեծ տաճնապ առաջ բերեց Կոստանդնուպոլսում: 1828 թ.

¹⁰⁶ Ե. Մ. Եսևև, Կշվ. աշխ., էջ 218:

¹⁰⁷ В. Н. Шеремет, Турция в Адрианопольский мир 1829, Москва, 1975, стр. 42.

մարտին թուրքական մայրաքաղաքից ուսական դիվանագետները հազորդում էին, որ տայնեղ վախենում են, որ ուսները դեսանա կհանեն Անատոլիայի ափերը և Պասկևիչի բանակը կներխուսի թուրքական տերիտորիա³⁰⁰,

Նույնիսկ թուրքմենշայի պայմանագրի կնքումից հետո Բ. Դուլաք իր հույները չէր կտրում նրանից, որ Իրանը կշարունակի պայքարը Ռուսաստանի դեմ: Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը. 1828 թ. ապրիլին Ռուսաստանի հետ կնքած հաշտությունը շնորհավորելու պատեր-վակով Քեհրան է մեկնում դեսպանորդի լիազորություններով օժտված թուրքական մի դիվանագետ, որին իրականում հանձնարարված էր շահին առաջարկել դաշինք՝ Ռուսաստանի դեմ: Նրա խնդիրն էր նաև հնարավորություն սահմաններում շեղացնել Աբբաս միրզայի հակաթուրքական արամազորությունները³⁰¹: Այդ բանակցություններին անմիջական մասնակցություն էր ցուցաբերում նաև անգլիական դեսպան Զ. Մակդոնալդը³⁰²: Մաքսեյիչի հազորդած տեղեկությունների համահայն շահը, սակայն, անվստահություն է հայտնում թուրքական առաջարկների նկատմամբ, կորականապես մերժելով ռազմական դաշինքի վերաբերյալ առաջարկը³⁰³: Իր այդ գիծը նա պատճառաբանում է նրանով, որ հակառակ բազմաթիվ խոստումների, Իրանի համար ճգնաժամային պահերին իր պետությունը թուրքիայից ոչ մի անգամ չի ստացել օգնություն: Իրականում շահական արքունիքին զգաստացնում էր թուրքմենշայի պայմանագրի խախտման ժանր հետևանքների հեռանկարը և ուսական զինքի հաղթանակի նկատմամբ կասկածներ չունենալը: Բացի այդ, մի շարք անուղղակի փաստեր վկայում են այն մասին, որ Աբբաս միրզայի և նրա շրջապատի մարզկանց մոտ հասունանում էր այն միտքը, որ թուրքիայի ժանր վիճակը հիանալի հնարավորություններ է ստեղծում Իրանի համար տարածքային փոխհատուցում որոնելու ժամանյան կայսրության հաշվին: Ըստ երևույթին տեղյակ լինելով Աբբաս միրզայի այդ մտորումներին, Փարքալայի զլխավոր մոշթահեզը և Իրաքի մի շարք արարական շեյխեր դիմում են գահաժառանգին, հայտնելով, որ իրենք ցանկանում են ապստամբել թուրքերի դեմ և անշտադել սուլթանից, պայմանով սակայն, որ Աբբաս միրզան թեկուզև մի ոչ մեծ բանակ ուղարկի Բաղդադի փաշայիք: Նույնպիսի ա-

³⁰⁰ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 996, т. 1, л. 4.

³⁰¹ Նույն տեղում, թ. 40: ЦГИА, ф. 1018, оп. 2, л. 315, л. 2.

³⁰² АКАК, т. VII, стр. 633.

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 635:

առաջարկով Աբրահամ միրզային գիտում էր Սուլեյմանիեյի Մահամմադ (Մահմուդ) փաշան, խոստանալով նույնիսկ ֆինանսավորել այդ արշավանքը երկու քուրդ գումարով: Դեպքերին քաջատանգյակ Գրիբույեզովը գրում է, որ Աբրահամ միրզան պարզապես զորքեր չուներ, հակառակ դեպքում նա չէր հապաղի և ընդատաշ կզնար այդ առաջարկներին²⁰⁰: Որոշակի տվյալներ կան նաև այն մասին, որ Աբրահամ միրզան ծրագրել էր այդ հարցի կառավարությունը կապերի մեջ մտնել Ռուսաստանի հետ: Մասնավորապես նա մտադիր էր անձամբ մեկնել Պետերբուրգ և ուստի կառավարությունը առաջարկել ռազմական գաշինք Քուրքիայի գեմ²⁰¹:

Հաջի անեելով այն հանգամանքը, որ Քուրքիայի հետ գաշինքի մերժումը, առավել ևս Աբրահամ միրզայի վերահիշյալ արամադրությունները, որոնք, անշուշտ, գաղտնիք չէին կարող հանդիսանալ Քեհրանում և Քավրդիում վիստող անգլիական գործակալության համար, կարող են սրել անգլո-իրանական հարաբերությունները, Ֆաթհ Ալի շահը անորոշ և մանվածապատ խոստումներ էր տալիս Քեհրանում գանձող Քուրքական զենազանորդին, որ Իրանը Ք. Դաանը կցուցաբերի զիվանդիտական օգնություն²⁰², բնավ չպարզարանելով, թե դա ինչպես, ինչ հարցերում և ինչպիսի ձևերով պետք է կատարվի: Հավաստելու համար, որ իր խոստումն անկեղծ է, շահը 1828 թ. Քուրքիա է ուղարկում ոմն Սադեդ խանի, որն ավարտել էր անգլիական Օստ-Հնդկական ընկերության կոլեջը և այդ առումով խիստ հարմար էր շահի համար, որովհետև, անտարակույս, կապված էր անգլիացիների հետ և վերջիններս կասկածներ չէին կարող ունենալ նրա միսիայի և գործելակերպի նկատմամբ: Իսկապես, իրենց այդ գործակալի միջոցով անգլիացիները սկսում են կուստանդնուպոլսից ստանալ բազմաթիվ տեղեկություններ²⁰³:

Համոզվելով, որ շահը խուսանալով է և այդ պարագաներում զբավար թե Քուրքիայի և Իրանի միջև ուղղակի բանակցությունները հանգեցնեն որևէ արդյունքի, բրիտանական կառավարությունը որոշում է մտնել խաղի մեջ և գործը ամբողջապես վերցնել իր ձեռքը: 1828 թ. աշնանը պրեմիեր—մինիստր Ա. Վելլինգտոնը այդ ուղղությամբ ծավա-

²⁰⁰ Այդ մասին տ՛՛հ Ա. Մ. Шерботов Եղվ. աշխ., Կ. 2, էջ 168: Ե. Մ. Баладж, Եղվ. աշխ., էջ 226—227.

²⁰¹ АВІПР, փ. «Консулыство в Тевриз», 1829, т. 4, папка 2, лл. 116—118. (Ճեմոված է ըստ Ե. Մ. Баладж, Եղվ. աշխ., էջ 227): Տ՛՛հ նաև՝ АКАК, т. VII, стр. 654, 660—661.

²⁰² А. Մ. Шерботов, Եղվ. աշխ., Կ. 2, էջ 110—111:

²⁰³ ЦГВИА, փ. ВУА, д. 996, ч. I, л. 118 об; ЦГИА, փ. 1018, оп. 2, л. 315.

Նիսի Հուշում է Պատկերին այդ առթիվ ուղղակի դիմել նրկույալ 1-ին²¹², Գրիբոյեզովի առաջարկութուններում պարունակվում էր նաև կոնկրետ առաջադեպական պլան՝ ուսուսական և իրանական զինված ուժերի համատեղ գործողութունների շնորհիվ էրզրումը և Բաղդադը գրավելու վերաբերյալ²¹³:

Մակայն առաջնագվոր զիվանագետի այս առաջարկութունները մնացին անհետևանք: Քաջ տեղյակ լինելով հարցի վերաբերյալ Պետերբուրգի կարծիքին, Պատկերից Գրիբոյեզովին գրած իր 1828 թ. դեկտեմբերի 5-ի նամակում համազում է նրան հրաժարվել հակաթուրքական ուսուսական պաշինքի կնքման ուղղությամբ քակտիվ առաջարկութուններից²¹⁴:

Պատկերից, սակայն, դեմ չէր, եթե իրանը ինքնուրույն կերպով, առանց Ռուսաստանի հետ զաշինքի, ռազմական գործողութուններ ըսկըսնը Քուրդիայի դեմ: Այդ դեպքի համար նա ուներ համակողմանիորեն մշակված մի փրագիր: Նրա կարծիքով, Բաղդադի ուղղությամբ իրանական բանակի ռազմական գործողութունները արարական շեյխերի հետ սերտ համագործակցության պայմաններում կունենար այն հետևանքը, որ ուսանքի կողմից էրզրումը գրավելուց հետո հնարավոր կլիներ նախ Դիարբեքիցը պահել ներխուժման սպառնալիքի տակ, այնուհետև ըսպառնալ Միրիային և այստեղ միավորվելով Քուրդերի դեմ պայքարող վահաբիթների հետ, սպառնալ նաև Մաքքեյին և Մադինեյին: Ռուսաստանի և իրանի դեմ միաժամանակյա ծանր պատերազմը Քուրդիայում առաջ կբերեր ներքին խլրտումներ, որը հնարավորութուն կտար ուսանքին Անատոլիայում թուրքական կառավարության դեմ սոքի հանել բնակչության զժգոհ տարրերին (իմա՝ հայերին և քրդերին—Վ. Բ.):

Այն դեպքում, եթե Աբբաս միրզան շահմաձայնվեր պատերազմ սկսել Քուրդիայի դեմ, Պատկերից գտնում էր, որ անհրաժեշտ է գեթ համոզել նրան, որպեսզի նա Բաղդադի ուղղությամբ կատարի զորքերի որոշ տեղաշարժ, որի հետևանքով Բաղդադի փաշայության զորքերը զամված կմնան տեղում, և օսմանյան կառավարությունը ի վիճակի չի լինի զրանք ուղարկել կովկասյան ճակատ՝ ուսանքի դեմ:

Գրիբոյեզովին գրած իր այս նկատառումները հաղորդելով Պետերբուրգ, Պատկերից ավելացնում էր, որ Աբբաս միրզային կարելի է ներ-

²¹² Б. П. Балаган, 324. 227.

²¹³ АКАК, т. VII, № 629.

²¹⁴ Այդ նամակի լիվ տեքստը տե՛ս «Кавказский сборник», т. XXX, стр.

գրավել թուրքերի դեմ պատերազմի մեջ, խոստանալով նրան Բաղդադի փաշայութիւնը, կամ Վանը և Մուշը: Սակայն իսկույն անում էր վերապահում, որ դա կարելի է անել միայն այն դեպքում, երբ Անգլիան սուլթանի կողմից հանդես գա Ռուսաստանի դեմ:

Ի պատասխան այս հարցադրման նեսսկլոդին հայտարարեց Պասկևիչին, որ Ռուսաստանը հիմքեր չունի կասկածելու Լոնդոնի կարփնետի կողմից սմեր նկատմամբ ինչ-որ թշնամահան մտադրութիւնների մեջ²¹⁵:

Սրանով արտաքին գործերի մինիստրը հարցը փակում էր: Թեև նրկույն I-ը և նեսսկլոդին Գրիբոյեդովին ուղղած իրենց հրահանգում հաջատում էին Ռուսաստանի շահագրգռվածութիւնը իրանա-թուրքական կոնֆլիկտի բնկման ուղղութիւնմ²¹⁶, սակայն զրոն հասնելու համար ոչ մի գործնական ցուցում չէր տրվում ուսական զնայանորդին:

Անշուշտ, թուրքերի, առավել ևս անգլիացիների աչքից չէր կարող վրիպել ո՛չ Արրաս միրզայի հակաթուրքական տրամադրութիւնները և ո՛չ էլ Ռուսաստանի շահագրգռվածութիւնը թուրք-իրանական պատերազմի բնկման հարցում: Այդ պատճառով Կոստանդնուպոլսում որոշեցին օգտվել Պետերբուրգի պասսիվութիւնից և ապահովագրել իրենց թուրք-իրանական բախման միակամայն անցանկալի հետևանքներից: Բ. Դուրը ձեռնամուխ է լինում տեղագրին գործունեութիւն. մասնավորապես 1828 թ. դեկտեմբերի վերջին և 1829 թ. հունվարի սկզբին թուրքերը Քավրիզ՝ Աբրաս միրզայի մոտ են ուղարկում իրենց ներկայացուցիչ Քաիր էֆենդիին, որը գալթակղեցուցիչ և շոսյլ առաջարկութիւններ է անում զահաժառանգին, հատկապես խոստանալով Իրանի կողմից Կովկասում թուրքերի սազմական շանքերին աշակցութիւն ցույց տալու զնայում փոխհատուցել Ռուսաստանին վնարված սազմատուգանքի գումարը (18 քուրուր) և շահին վերադարձնել թուրքմենայի պայմանագրով կորցրած տերիտորիաները: Այդ նույն ոգով Կոստանդնուպոլսում ռիսուլթուլթար Պերթե փաշան համապատասխան սմշակման էր ենթարկում շահի զնայանորդ Մեհմեդ Եարիֆ Երվանիին²¹⁷:

1829 թ. հունվարի 20-ին (փետրավարի 11-ին) Քեհրանում ուսական միսիայի շախախտումը և Գրիբոյեդովի սպանութիւնը Կոստանդնուպոլսում ընդունվեց որպես բերկրալի լուր: Անմիշապես գումարվեց

²¹⁵ Նույն տեղում: Յ՛ս նոս՝ Ե. Ի. Եալաթ, ելվ. աշխ., էջ 240:

²¹⁶ «Кавказские сборники», т. XXX, стр. 110.

²¹⁷ *Tarih-i Lâifl*, т. 2, İstanbul, 1290, с. 20—21; ЦГВНА, ф. ВУА, л. 4470, л. 70 об.; АВПР, ф. Главной архива, 1—9, л. 13, т. IX, л. 132—132 об.

Դիվանի նիստ, որտեղ քննարկվում էր այդ իրադարձության հետքավոր հետևանքների հարցը: Կոստանդնուպոլսում ենթադրում էին, որ ուսուկան միսիայի չախչախտու՛ր տեղիք կտա նթն ոչ պատերազմի, համեմայն զեզս Ռուսաստանի և Իրանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների խզման, որը հետքավորություն կտա փոխել Քուրթաննայի պայմանագրի պայմանները և արգելք կհանդիսանա ուսուկան զորքերի առաջխաղացմանը ռազմական գործողությունների փոքրասիական թատերաբեմում¹²⁹, ենթադրվում էր նաև, որ Ռուսաստանի կողմից շահին նոր պատերազմ հայտարարելու վտանգը կստիպի իրանական կառավարությանը հանձնել Քուրթիայի փետրելու հուսալի գաշնակցի: Այդ ենթադրություններն ստացան շոշափելի կերպարանք մասնավանդ այն բանից հետո, երբ կովկասյան իշխանությունները մերժեցին Աբբաս միրզային մեկնել Պետերբուրգ ներդրություն խնդրելու և վտանգավոր դիպվածը խաղաղ կնով կարգավորելու համար:

Իսկպպես, Աբբաս միրզայի Պետերբուրգ մեկնելու մերժումը ստիպում էր իրանական կառավարող շրջաններին եզրակացնել, որ պատերազմը Ռուսաստանի հետ անխուսափելի է: Որոշվեց հետքավորին շափ նախապատրաստվել զրան: Աբբաս միրզան Ատրպատականում անմիջապես ձեռնամուխ եղավ զորահավաքի: Քեհրանում այդ նույն բանը սկսեց անել արքայազուն Հասան Ալի միրզան: Ընդ որում, ուսանքի տեղեկությունների համաձայն, այդ գործին անմիջական մասնակցություն էր ցուցաբերում Ջ. Մակդոնալդը¹³⁰, Կոստանդնուպոլսում հայտնի դարձավ, որ Աբբաս միրզան զեմ չէ Քուրթիայի հեռ կենցիտ ռազմական դաշինք¹³¹: Եուտով Պերթե փաշան և Մեհմեդ Շիրվանին ձեռնամուխ եղան այդ դաշինքի պայմանները մշակելու գործին¹³², Քավրիզում հայտնեղվեց զեպալսորդի լիազորություններով օժտված Քուրթական մի գործակալ, որը, Շիրվան քաղաքի պարեոտի տեղեկությունների համաձայն, իր կառավարության անունից խոստանում էր սհատկացնել Ռուսաստանին վեարված ողջ զումարը և զրան ավելացրած նաև 10 քուրթ, ինչպես նաև ետ վերադարձնել քուրթ կորցրած հողերը¹³³:

¹²⁹ J. C. Selimov, *ibid.*, т. 1, с. 126.

¹³⁰ «Кавказский сборник», т. XXX, стр. 154.

¹³¹ *ibid.* տեղում, էջ 152—157: Архив Ревенских, т. I, СПб., 1908, стр. 438.

¹³² Архив Ревенских, т. I, стр. 435; АВПР, ф. «Посолецтво в Пармие», он. 524, д. 86, лл. 244—245.

¹³³ G. P. Costello, The murder of Gribuedov, „Oxford Slavonic papers“, vol. VIII, 1958, p. 81; АВПР, ф. „Главный архив“, 1—9, д. 13, ч. IX, л. 132 об.

Այս բուլոսի հետ միաժամանակ նրկյուղ կրելով, որ Ռուսաստանի սպանակների ներքո շահը կարող է հրաժարվել Քուրքիայի հետ համագործակցելու մտադրությունից, 1829 թ. փետրվարի վերջին Քուրքական բանակը կողկասյան նահատում անցավ հակահարեակման, պաշարելով Ախալցխայի ամրոցը և փորձելով Բորժոմի կիրճով ներխուժել Վրաստան²⁰¹:

Այդ միջոցառման պահը ընտրված էր ոչ պատահականորեն: Այդ առթիվ Բ. Պ. Քալայանը իրավացիորեն նշում է, որ դա Քուրքերի ռազմական մի ցույց էր, որը նախատեսված էր նրա համար, որ զաչարենբրին մզնն պատերազմի Ռուսաստանի դեմ և կամ արագացնեն նրանց ելույթը և՛նոսյին պայմաններում, երբ Քուրքերը չէին ցանկանում կողմել²⁰²:

Սակայն Քուրքական բնակահարեակումըս ոչ միայն շարդարացրեց իրեն, այլ ավելի շուտ տվեց հակառակ արդյունք: Այն ավարտվեց Քուրքերի կատարյալ պարտությունը և նահանջով, որը չէր կարող շասանել շահի և Արբաս միրզայի մտադրությունները:

Առավել ևս Քուրքիայի դեմ նոր խոշոր մասշտաբի ռազմական գործողություններ ծավալելու նախորդակին, լցանկանալով որել իր հարաբերությունները Իրանի և Անգլիայի հետ, Պետերբուրգը զհտակցարար աշխատում էր ցույց շտալ, որ 1829 թ. փետրվարի 11-ի իրադարձությունն ինքը համարում է քաղաքական ակտ: Նույնիսկ հրամայված էր արձանագրել, որ Իրանում անգլիական ներկայացուցիչները առնչություն չեն ունեցել ռուսական դեսպանի սպանության գործին²⁰³:

Իրենց համար ստեղծված անցանկալի դրությունն ուղղելու համար Քուրքերը ստիպված եղան շտալ կարգով Արբաս միրզային հատկացնել խոշոր զուամար, իսկ անգլիացիները դրան ավելացրին 10 հազար հրացան: Սակայն այդ աննշան միջոցառումները ալլևս ի վիճակի չէին փոխելու շահական արքունիքի և Արբաս միրզայի սասանված վստահությունը Քուրք-իրանական համագործակցության ապագայի նկատմամբ:

Ստեղծված իրավիճակում զաչարենբը որոշում են դիմել նրկակի խաղի. մի կողմից նրանք հավաստիացնում են Քուրքերին, որ ռազմական նախապատրաստություններից հետո անմիջապես ելույթ կունենան ռուսների դեմ, իսկ ևսուներին հայաարարում են, որ շուտով Պետերբուրգ են ուղարկելու դեսպանություն Գրիբոյեդովի սպանության առթիվ

²⁰¹ ЦГИА, Гряз. ССР, ф. 1025, оп. 3, л. 100, л. 201.

²⁰² Б. П. Бабаан, Ելվ. աշխ., էջ 268.

²⁰³ Н. О. Попова, Грибоедов-дипломат, Москва, 1964, стр. 202—204.

Ներդրումը խնդրելու համար, Նույնիսկ Արքայա միջոցան սկսում է հավաստիացնել Պասկևիչին, որ ինքը պատրաստ է պատերազմ սկսելու թուրքերի դեմ, եթե Ռուսաստանը իրեն հատկացնի հրետանի և 10 հազար հրացան²²⁸։

Կովկասի և Պետերբուրգի ռուսական իշխանությունների համար դժվար չէր կռահել շահական կառավարության այս երկակի խաղի իմաստը։ Նիկոլայ I-ը հրամայում է Պասկևիչին գործել ազնիվ վճռականորեն, կանխելու համար անցանկալի թուրք-իրանական զաշխնթի ստեղծման հավանականությունը։ Գլխավոր հրամանատարը անմիջապես ընկրտում է նշում գործադրել շահական կառավարության վրա, սպառնալիցի հետ միաժամանակ օգտագործելով նաև համոզման մեթոդը։ Այդ նպատակով նա 1829 թ. ապրիլի 10-ին Քավրիզ է ուղարկում իր համհարզ իշխան Կուդաշինին, որին հանձնարարվում է Արքայա միջոցանին հանձնել իր նամակները և բանավոր իրականացնել Պասկևիչի հրահանգները։

Այդ նամակներում սպառնալիցի շեշտը դրվում էր երկու հարցի վրա. Գրիբոյեդովի սպանությունը և թուրքերի հետ զաշխնթ կնքելու ցանկությունը։ Պասկևիչը սպառնում էր զորքեր շարժել դեպի Իրան և մեկ տարվա ընթացքում վերջ տալ զաշարևների դինաստիային։ Այնուհետև նա համոզում էր տուրք լուալ թուրքերի և անգլիացիների խորհուրդներին, խոստանում էր զինել իրանական բանակը, եթե Արքայա միջոցան համաձայնվեր հարձակվելու վանի վրա։

1829 թ. ապրիլի 29-ին Կուդաշինի հետ հանդիպման ժամանակ գահաժառանգը աշխատում է արգարացնել իրեն, հայտարարելով, որ եզրույթվելով թուրքերի կողմից և հույսը զնելով անգլիացիների խոստացած թնդանոթների, արկերի և հրացանների վրա, շահի բազմաթիվ որդիները և Քեհրանի արքունիքը առաջարկել են շահին, օգտվելով թուրքական պատերազմից՝ ներխուժել Ռուսաստանի սահմանները²²⁹։ Այնուհետև նա ազնիացնում է, որ ինքը վճռականորեն դեմ է Ռուսաստանի հետ պատերազմին և եթե շահը, հակառակ դրան, սկսի այն, ինքը ոչ միայն մասնակցություն չի ունենա, այլև կհետանա Իրանից։

Այդ զրույցի ընթացքում գահաժառանգը հայտնում է նաև, որ ինքը մերժել է թուրքիայի կողմից արված զաշխնթի առաջարկը և հանույցով նրա դեմ կսկսեր պատերազմ, սակայն զրանից իրեն հա է պահում Անգլիայի դիրքը, որը ելնելով իր առևտրական շահերից, այդ պատերազ-

²²⁸ 58՝ «Кавказский сборник», т. XXX, стр. 153.

²²⁹ ЦГИА, ф. 1018, оп. 2, д. 418, л. 4 об.

մում կզգնի Քուրքիային և նույնիսկ հնարավոր է, պատերազմ հայտարարի Իրանին:

Իր այս հայտարարությունների անկնդդումը կասկածի տակ չղնելու և ռուսների վստահությունը շահելու համար Արքայա Միրզան, նույնիսկ, խնդրում է երաշխիք տալ, որ անգլո-իրանական պատերազմի զնայքում Ռուսաստանը սազմական օգնություն ցույց կտա Իրանին, ընդհուպ մինչև նրան զորքեր հատկացնելը²⁹⁵:

Իսկպպես, Արքայա Միրզայի դրությունը ժանրանում է նրանով, որ մի կողմից նրա վրա շնշում էր գործազրում Ռուսաստանը, իսկ մյուս կողմից սպառնում էին Քուրքերը և անգլիացիները: Սուլթանն, օրինակ, սպառնում էր պատերազմ հայտարարել Իրանին, եթե Արքայա Միրզան գնապանություն ուղարկեր Պետերբուրգ ներողություն խնդրելու համար, իսկ քրիտանական դեսպանորդը հայտարարում էր, որ այդ զնայքում ինքը անհապազ կհնառնա Քավրիզից, որպեսզի ուժեր համախմբի Արքայա Միրզայի դեմ²⁹⁶:

Մեկ օր անց Վուզաշևի հետ հանդիպում է ունենում Արքայա Միրզայի զանձաղամ միրզա Աբուլ Ղասեմ Ֆարրախանին, որի միսխան վերին ստորեանի նրբին էր նախ նա ժխտելու էր Քուրքիայի հետ զաշինքի վերաբերյալ հարցը և այնուհետև հասկացնելու էր Վուզաշևին, որ Իրանը ցանկություն չունի պատերազմելու Քուրքիայի դեմ: Ֆարրախանին հայտարարում է, որ Արքայա Միրզան բանակցություններ է վարում Քուրքիայի հետ ոչ թե զաշինք կնքելու նպատակով, այլ որպեսզի նրանք վերազարմեն Ուրմիայի շրջանում գրաված իրանական տերիտորիան: Եվ խորամանկորեն ավելացնում է, որ, իհարկե, եթե զահաժառանգը այդ հարցում դիմեր Անգլիայի օգնությանը, վերջինս անտարակույս կստիպեր սուլթանին Իրանին վերազարմել իր տերիտորիան²⁹⁷:

Այսպիսով, գործը ներկայացնելով այնպես, որ Իրանը Քուրքիայի հետ չունի լուրջ տարաձայնություններ, այլ միայն նրանց միջև անկան անեղան սահմանային վեճեր, Արքայա Միրզան ժխտում է Քուրք-իրանական ռազմական զաշինքի կնքման հարցը և, ամենակարևորը, մեղծում Ռուսաստանի առաջարկը պատերազմ սկսելու Քուրքիայի դեմ:

Քրիտանական զիվանագիտությունը, որն, անշուշտ, հետևում էր ռուս-իրանական այս բանակցություններին, վախենալով, որ Ռուսաս-

²⁹⁵ СИГАЛ. ф. 1016, оп. 2, л. 402, лл. 1—4 об. Յիւզաշ է ըստ Ե. Մ. Ես-ճանյու. Նշվ. աշխ., էջ 271:

²⁹⁶ АКАК. т. VII, стр. 701.

²⁹⁷ Եսլէ տեղում:

տանի ճնշման ներքո կարող է ստեղծվել հակաթուրքական ռազմական մի կոալիցիա Ռուսաստանի, Իրանի և Միջազգային հակաթուրքական սրբաձաղրություններ ունեցող արաբական շեյխերի և Սուլեյմանիեի քուրդ փաշայի մասնակցությամբ, անմիջապես Պետերբուրգում հարցում է արվում նեսսելյոզիին, պահանջելով բացատրել, թե ինչ նպատակներ են հետապնդում Կուլաշևի միջոցով Արբաս միրզային հանձնված Պակեիշի նամակները: Սակայն այդ հարցումը ոչ մի պարզություն չմտցրեց անգլիացիներին ունեցած կասկածների մեջ, որովհետև նեսսելյոզին պատասխանեց, որ Պետերբուրգի կարիները դատապարտում է Պակեիշի նամակների բովանդակությունը:

Շուտով Կոստանդնուպոլսում հայտնի դարձավ, որ Արբաս միրզան իր որդի հոսրով միրզայի գլխավորությամբ հասուկ զեսայանություն է ուղարկել Պետերբուրգ, Քեհրանում ուսական միսիայի շախշախման առթիվ ներդրություն խնդրելու համար: Այդ լուրը սուլթանական արքունիքում առաջ բերեց զայրույթի պոսիկում, մանավանդ որ այդ օրերին անտեղյակ լինելով Իրանում տեղի ունեցած զերչին զեպքերին, շահի ներկայացուցիչ ժոլլա Շարիֆը Քուրքիայի հետ արդեն կնքել էր դաշինքի վերաբերյալ համաձայնագիր²¹:

Օսմանյան կայսրությունում ծայր տուով հակաիրանական գործողությունների մի ալիք: Մասնավորապես թուրքական իշխանությունները ձերբակալեցին իրանական վաճառականներին և բռնագրավեցին նրանց գույքը: Ի պատասխան շահական կառավարության բողոքների, Գիվանը հայտարարեց, որ ինքը տեղեկություններ ունի այն մասին, որ իբր Իրանը հոսրով միրզայի գլխավորությամբ զորքեր է ուղարկել Անգլիզիզիկաս, որոնք ուսական զորքերի հետ համատեղ կովելու են Քուրքիայի գեմ:

Գիտակցելով, որ թուրք-իրանական հարաբերությունների այս լարվածությունը կարող է ունենալ անցանկալի հետևանքներ և ձգտելով ժամանակ շահել մինչև ամառ՝ պարզելու համար, թե ինչով կավարտվեն ուս-թուրքական պատերազմի ամառային գործողությունները, որից կխիված էր Քուրքիայի հետ իրական ռազմական համագործակցություն հաստատելու վերջնական որոշման ընդունումը, Ֆաթհ Ալի շահը որոշեց որոշ շափով մեղմացնել թուրքերի զայրույթը, նրանց մատուցելով մի սուտ և իրականությանը չհամապատասխանող հայտարարություն, իբր Մարազայում կենտրոնացված իրանական զորքերը պատրաստ են հ-

²¹ Տե՛ս Ա. Ո. Ալեքսանդրով, Ելվ. աշխ., հ. 2, հավելված, էջ 74-75:

զուտ Քուրքիայի ազգձական զորժողութիւններ սկսել Ռուսաստանի դէմ²⁰⁷։

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին պարտված Օսմանյան կայսրութիւնը ստիպված էր ստորագրել Ազրիանոպոլսի հաշտութիւն պայմանագիրը։ Այսպիսով, ռուսական զինքի փալլոս հաղթանակը Քուրքերի նկատմամբ կատարյալ ձախողման մատնեց Մեծ Բրիտանիայի փորձերը Ռուսաստանի դէմ Մերձագոր և Միջին արևելքի երկու մահճեղանակ պետութիւնների բլոկ ստեղծելու ուղղութիւնը։

Քուրքիայի պարտութիւնը 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում միաժամանակ ունեցավ այն հետևանքը, որ Իրանը վերջնականապես հրաժարվեց Օսմանյան կայսրութիւն հետ ազգձական դաշինք կնքելու և Ռուսաստանի դէմ նոր, երրորդ պատերազմը սանձազերծելու մտազրութիւնից։

В. А. БАЙБУРТЯН

ТУРЕЦКО-ИРАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В. И ВЕЛИКИЕ ДЕРЖАВЫ

Резюме

В статье освещаются вопросы межгосударственных отношений Османской империи и Ирана в период русско-иранских войн 1804—1813 гг. и 1826—1828 гг. В частности показывается, что наряду с Великобританией и Францией, которые, исходя из своих колониалистских целей на Ближнем и Среднем Востоке, провозгласили русско-иранские и русско-турецкие вооруженные конфликты и войны, Османская империя также принимала активное участие в обострении русско-иранских отношений. В связи с этим подробно исследуются вопросы, связанные с попытками организации турецко-иранского военного союза против России и выясняется роль европейских держав, в частности Англии и Франции, в деле формирования подобных союзов.

Особое внимание уделяется освещению турецко-иранской войны 1821—1823 гг. и выяснению острой дипломатической борьбы между великими державами вокруг этого вооруженного конфликта.

Статья написана на основе архивных материалов, официальных публикаций, разноязычной литературы и прессы.

²⁰⁷ «Кавказский сборник», т. XXX, стр. 186.

НОВЫЙ ДОКУМЕНТ О КУРДСКИХ ПЛЕМЕНАХ ИРАНА

Пограничная территория Ирана с Турцией начиная с XVI в. после расчленения Курдистана между Сефевидским Ираном и Султанской Турцией была предметом споров и военных конфликтов. В XIX в. в период активизации проникновения европейских стран на Восток, конфликтный вопрос Ирана с Турцией приобретает международный характер. Заинтересованные европейские страны, в частности Англия и Россия, предложили свои услуги для урегулирования конфликтов демаркационной полосы. С этой целью снаряжались экспедиции, создавались комиссии, в обязанности которых вменялось всестороннее изучение страны. В результате территория спорной полосы, где проживали курдские племена, была подробно изучена как в географическом, этнографическом, так и в социально-экономическом аспектах.

Уже в середине XIX в. были опубликованы две ценные книги—дневники представителя русской комиссии Е. И. Чиркова «Путевой журнал русского комиссара—посредника по турецко-персидскому разграничению 1849—1852 гг.»¹ и описания турецкого представителя Хуршида-эфенди «Сняхэт намэ-и-худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе»². Позже секретарем русской комиссии М. А. Гамзовым был издан ряд материалов³.

К концу XIX и началу XX вв. значительно возрастают роль и влияние России на страны Ближнего Востока. Россия начинает играть важную роль в политической жизни Персии. Военно-административный контроль русскими отрядами пограничных с Турцией персидских районов на севере создали благоприятные условия для широкого и основательного изучения курдских племен.

Русский вице-консул в Хое Чирков в начале XX в. в донесениях в МИД выдвигал обширный план изучения курдских племен, их истории, культуры и социально-экономических отношений. «Исследователю нужно пожить среди самих курдов, хотя бы в доступном для нас Соудж Булахе и ближайших к нему облас-

¹ Е. И. Чирков. Путевой журнал русского комиссара—посредника по турецко-персидскому разграничению 1849—1852 гг. «Записки Кавказского отделения имп. Рус. географ. общества», кн. IX, Тифлис, 1875.

² Хуршид-эфенди. Сняхэт-намэ-и-худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе. С тур. и перс. перевел М. А. Гамзов, СПб, 1877.

³ М. Гамзов. От Босфора до Персидского залива. «Время», СПб, 1861, т. VI, № 11.

тях», — писал он⁴. Известный русский ученый-востоковед В. А. Гордлевский, представлявший прогрессивные, демократические слои русского общества, хорошо понимавший историческую роль России в культурно-просветительной миссии русской передовой мысли, в статье, посвященной курдам, прямо писал: «Наступает момент, когда мы должны очиститься от греха нерадивого незнания или неверного, преломленного через какую-то призму, знания о тех народностях, которые волею судьбы от нас и через нас приобщаются к общечеловеческой культуре»⁵. Заявление, сделанное академиком Гордлевским в период первой мировой войны можно рассматривать как призыв к русской передовой интеллигенции: «Перед Россией стоит большая культурная задача, нужно уже теперь привлечь на свою сторону симпатии курдского народа, позаботиться теперь же о поднятии благосостояния курдов для того, чтобы курд сознательно мог решить после войны вопрос, где ему лучше оставаться — здесь или уходить в Турцию. Пусть курду будет дана возможность убедиться в превосходстве русской культуры перед турецкой, пусть ширится культурная миссия России на Востоке»⁶.

Русскими учеными, дипломатами и представителями военной администрации оставлено огромное наследие материалов и исследований о курдах. Часть из них была опубликована еще до первой мировой войны⁷, а значительная их часть в рукописях хранится в архивах Москвы, Ленинграда, Тбилиси и Еревана. Эти материалы, обладающие огромной научной фактологической значимостью, еще не вовлечены в научный оборот.

На наш взгляд, ряд рукописей, сохранявшихся в виде дневников и донесений, представляют большой научный интерес и должны быть изданы с необходимыми комментариями и примечаниями. К числу таковых относится публикуемый в данном сборнике документ о курдских племенах Ирана под заглавием «Записка о курдских племенах», в котором описаны курдские племена казвинской губернии. «Записка» не датирована. Она относится к

⁴ АВПР, ф. Персидский стол «Б», 1912 г., оп. 489, л. 99, стр. 62 об.

⁵ В. А. Гордлевский. У Сяландагских курдов. «Мусульманский мир», 1917, Пг., вып. 1, стр. 3.

⁶ Там же, стр. 14.

⁷ Ю. С. Карцев. Заметки о курдах, Тифлис, 1896; Ф. Черновубов. Страна льва и солнца. Общий обзор и границы, «Военный сборник», 1913, № 8—11; В. Ф. Миморский. Сведения о населении некоторых пограничных турецко-персидских округов, МИВ (Материалы по изучению Востока), (СПб), 1915, вып. II; Путевые дневники генерального консула в Багдаде ст. сов. Орлова, объезжавшего турецко-персидскую границу летом 1913 года. МИВ, 1915, вып. II и др.

концу XIX в. Неизвестен и автор «Записки». По характеру изложения и по тому, что документ хранился в фондах Центрального государственного военно-исторического архива, явствует, что он написан рукой одного из представителей русской военной администрации.

«Записка» написана чернилами, разборчивым почерком на тринадцать страниц. Страницы исписаны с обеих сторон.

Ценность документа заключается в том, что до сих пор в курдоведческой литературе почти не сохранились сведения о курдах Казвинской губернии. Затронутый в документе вопрос социально-экономических отношений племен не часто встречается в архивных документах и литературе. В документе говорится всего о девяти курдских племенах: чигини, казвини, джалилавенд, гясевенд, бехтуи, калхор, какавенд, аммарлу и рашвенд, причем имеющиеся сведения о них очень скудны. Даже в книге П. Лерха «Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях», в которой приводится сводный список всех курдских племен, встречающихся в литературе, некоторые из них, как казвини, бехтуи, аммарлу и др., не упомянуты вообще.

Сведения об указанных выше курдских племенах проливают свет на их этнический состав, внутреннюю структуру общины. В документе подробно излагаются военные обязанности курдов Казвина перед государством, правовые вопросы племен, характер и формы выставления племенами военных рекрутов. Изучение института рекрутов уж само по себе представляет интерес для иранистов. «Записка» окажет помощь в изучении вопроса миграции ряда курдских племен по районам Ирана.

ЗАПИСКА О КУРДСКИХ ПЛЕМЕНАХ

Курдское племя «Чигини»¹.

Это племя состоит из 1200 домов. Ежегодно в конце осени они кочуют из своих дач в кишлаги² на Таримской земле, известные под названием Орханчайских кишлагов, где проводят всю зиму, занимаясь скотоводством, что у них довольно сильно развито; в апреле месяце переходят на дачи, расположенные поблизости к Казвину и живут в палатках под открытым небом. Это племя отпускает персидскому правительству двести пятьдесят всадников, других податей не платит. Каждый всадник причисляется к известному «джуче», т. е. обществу, которое выдает всаднику лошадь и другие принадлежности. Когда правительство требует всадников для командировки на границы, то они отправляются вместе со своими полководцами, а джуче платит им деньги на

расходы. Если лошадь всадника падает дома, то джуче закупает для него лошадь, тому же всаднику, если лошадь его падает при командировке, персидское правительство платит десять туманов³ за клеймо (все лошади должны иметь тавро Чигинийского племени). Каждому всаднику, когда он находится дома, персидское правительство платит ежегодно семьдесят четыре крана⁴ восемь шай⁵, а на командировке вдвое больше, т. е. 148 кр. 16 шай через казвинского губернатора, кроме того и выдают фуражные.

Племя это подразделяется на следующие части: 1—Пир-мартуде, 2—Мир-хунд, 3—Низамевенд, 4—Гударзавенд, 5—Узбеки, 6—Гугир, 7—Бахадзевенд, 8—Сейдзевенд, 9—Халладжи, 10—Малеттири, 11—Захравенд.

Полководец этого племени—Абдин-хан Сартип сын покойного Садиг-хана Заргаму-Лешгера, внук покойного Багир хана и правнук покойного Солеймен хана Чигинийского.

Мамед-Риза хан Чигинийский тоже имеет чин сартипа⁶, он же иль-беги⁷, т. е. старшина этого племени. Он Мамед-Риза хан племянник покойного Заргаму-Лешгера. Это племя отличается большой амбицией и самолюбием. Оно выдает ежегодно известную сумму испомоществования своему полководцу и иль-беги, равно и «дуг» (хислое молоко)⁸. Казенное жалование Абдин-хана сартипа 240 туманов в год, Мамед-Риза хана сарт. 80 туманов в год. Оба эти сартипы живут в городе Казвине, где кроме того проживает около 60—70 семейств из племени «Чигини», остальные ведут кочующую жизнь, как сказано выше. Они имеют земли и владения также в Пачинаре и Лоушане, имеют воду и занимаются земледелием. На казвинских пашнях—летних дачах есть владения, где продукты земледелия идут в пользу проживающих в городе чигинцев. Сын покойного Заргаму-Лешгера Азизулла хан есть явер⁹ этого племени, которое имеет еще шесть чиновников—султанов¹⁰.

Пятая часть этого племени—узбеки живет целиком в Савуджбулаге в окрестностях Тегерана и ведет оседлую жизнь в деревнях. В местности Маскун эти курды имеют свои пастбища; их всадниками командует Сулейман-хан племянник покойного Заргаму-Лешгера.

11-ая часть сего племени Захравенд также ведет оседлую жизнь в окрестностях Казвина: Харагане и Савудже, имея ограниченное число всадников.

Курдское племя «Казвин»

Это племя имеет 500 всадников в распоряжении персидского правительства, из коих каждый получает в год по 15 туманов

жалованья, если он находится на командировке. Из этих пятнадцати туманов ему выдают на руки только половину, а другую половину получает его семейство из аммарлунских налогов. (Весь налог, взимаемый из аммарлунцев, составляет тюль, т. е. смету жалованья этих всадников)¹¹. Каждый год, как всадник остается дома, получает лишь это половинное содержание (тюль). Казвинские курды состоят из отдельных мелких племен, из коих самое главное племя «Мафи»¹².

Всадники «Мафи» при осмотре стоят на первом ряду. Они состоят из 3-х частей под командой трех полководцев:

1) Племя Хосро-хана сарханга Мафи. Сам Хосро-хан живет в городе, а его племя и всадники в окрестностях г. Казвина. Их около 450 (домовлад.) семейств; имеют 38 всадников и одного намба¹³; живут они в пяти нижепоименованных кишлагах под общим названием «Гавбар».

1-й кишлаг «Заге». Кедхуда¹⁴ Заге некто Кербалай Риза-кули богатый землевладелец. Сам Хосро-хан имеет также здесь владения.

2-й кишлаг «Кевенде», находится в 4-х фарсах¹⁵ от Казвина. Кедхуда этого кишлага называется Мамед-ханом.

3-й кишлаг «Хорейнабад». Кедхуда Хорейнабада сын Гаджи Бахрама очень богатый владелец, имеет владения как в самом Хорейнабаде, так и в других местах, как например, в селении «Янис-Абад», принадлежащем Шейху-Исламу¹⁶, где поэтому живут некоторые хорейнабадцы, которые имеют своего кедхуду по имени Мамед-кули.

4-й кишлаг Мян-Кух. Некоторые из жителей имеют собственные владения, а многие другие работают и занимаются земледелием для землевладельцев, живущих в Казвине. Их старшина называется Кедхуда-Гусейном.

5-й кишлаг Паполи находится около Мамедвабада Хорре. Здесь пастбищные места. Жители всех прочих 4-х кишлагов имеют право при перекочевке на дачи в начале весны останавливаться по несколько дней на этих пастбищах со своим скотом, затем они постепенно продолжают путь к Дарявеку, где имеются богатые луга и много зелени. Здесь проводят все лето и пускают скот на пастбу. Сыр и масло привозят в город на продажу. Кроме овец и коров они имеют также много верблюдов. Платят солидную сумму вспомоществования своему полководцу Хосро-хану. Эти богатые пастбищные места подарены персидским правительством племени Мафи. Кроме всадников никаких податей они правительству не платят. При командировке на границы они также получают деньги на расходы от «Джуче», которое закупает всаднику лошадь, если она падает на месте, в противном случае, т. е.

во время командировки, за каждую падающую лошадь правительство платит всаднику десять туманов клеймовых денег.

Эти казвинские курды во время древних царей выписаны из Шираза Арабистана и Туркестана; им даны земли в городе, купленные правительством, на которых они построили себе жилища и домики временные, известные под названием Хане-хете или Тахте-капу. Владельцы подобных домов имеют на самом деле право собственности на строительный материал, а не на землю, почему и не могут их продавать. Подобную политику применило тогда персидское правительство с целью принуждения этих племен принять оседлую жизнь и не иметь возможности снова возвратиться на родину. В обеспечении же доставки корма их скоту подарило им эти богатые пастбища, чем и объясняется то обстоятельство, что они всегда готовы оказывать персидскому правительству услуги и самопожертвования, отличаясь в силу поощрения необыкновенной храбростью.

II) Племя Насрулла-хана Сарханга (полковника Мафи). Насрулла-хан, его сыновья и внуки заслужили военные чины, но его племя весьма малочисленное. У него всего пятнадцать всадников и один наиб. Сам Насрулла-хан с семейством и некоторыми из своих подчиненных живет в Казвине, остальные живут в Паполи—Казвинском кишлаге—Бешариатского уезда, а летом переходят на дачу «Явек».

Есть еще другое племя «Баджалан», имеющее десять всадников под командой одного офицера сына Насрулла-хана Ибрахим хана (султана). Их около 60 семейств и живут в Гохпаейском уезде в своих кишлагах, а летом некоторые из них переходят на дачу в «Явек», другие в селения поблизости к Казвину, где и занимаются земледелием для городских землевладельцев.

Насрулла хан — один из старых полководцев уже 60 лет, что он служит персидскому правительству. Он имеет богатые имения в казвинских селениях. Когда он сидит дома, получает от персидского правительства 60 туманов жалования в год, а при командировке еще 60 тум. и фуражные сколько полагается сархангу.

III) Другой полководец Мафи—это Исмаил хан, имеющий 19 всадников (около 40 семейств). Он и несколько семейств живут в городе, а остальные в одном кишлаге в местности Паполи, Бешариатского уезда; летом же они как прочие курды «Мафи» отправляются совместно в «Явек». В Акбер-Абаде, находящемся на расстоянии одного фарсаха от города, они имеют также пашни, где одновременно после жатвы снова пахут землю и в конце осени вместе с другими «мафи» отправляются в свой кишлаг.

Это племя выписано в старые времена из Кирманшаха, где и теперь живут много родственников джалилавандов, которые теперь там, т. е. в Кирманшахе не дают более всадников. Те же, которые здесь в Казвине, имеют 4-х полководцев-сархангов: первый полководец Али-Мурад хан сарханг сын покойного Али-Хеммет хана сарханга и внук известного полководца Мамед-Али хана, оказавшего большие услуги правительству. Сам Али-Мурад хан, со всеми своими подчиненными и 26 всадниками живет в Казвине и все они расположены кругом дворца, где первоначально им были даны казенные помещения так называемые «Катехане». Это было сделано с целью охраны дворца, чтобы в экстренных случаях иметь под рукою готовую силу. Таких домов около 150. Лишь весьма незначительная часть этого племени живет в деревнях. Они не имеют ни дач, ни кишлагов и ни скота, занимаются мелкою торговлей и черной работой. Дядя Али-Мурад хана Мамед-Али хан сарханг считается старшиной «Иль-беги» этого племени, а сын Мамед-Али хана Гулам Али хан—явером всадников. Али-Мурад хан получает 160 тум. жал., а Мамед-Али хан Иль-беги 20 в год. При командировке же двойной оклад и фуражные. Эти джалилаванцы носят специальное название «деро-Саман».

Второй полководец Хосро-хан Джалилаван, племянник покойного Гаджи-Саду-Довле, живет в селении Карабаги, близ селения Сиядахана. Сел. Карабаги принадлежит ему и его подчиненным; он имеет 20 всадников, 2 нанбов и 1 султана в лице его сына Габибулла-хана. Всего этих курдов сто семейств и живут в Карабаге, лишь несколько человек живут в Бешариатском уезде и занимаются земледелием. Сел. Карабаги имеет обширные луга, где находятся кишлаги и дачи. Это племя состоит из ста семейств. Хосро-хан получает 60 туманов жалов., сын же его Габибулла хан—20 туманов в год. Это племя называется Вазиханским.

Третий полководец Нурулла хан сарган имеет 24 всадника, его племя живет в сел. Зейнабад уезда Даштаби, за исключением нескольких всадников и семейств, которые живут в городе. Они не имеют кишлагов, дач, пастбищ, ни скота. Большею частью они занимаются колодезничеством и очень хорошо владеют искусством проведения подземных каналов; некоторые из них служат в качестве гуламов¹⁸ Кеших-хана. Жалованье Нурулла хана в год 120 туманов и его племя называется «Руйсанским».

Четвертый полководец Асгер-хан сын Гасан хана с некоторыми из своих подчиненных живет в городе, остальные же жи-

вут в селе. Шонейн Гагезанского уезда, недалеко от Карабаги Хосрохана; имеют пастбища и занимаются также земледелием. Асгер-хан имеет 14 всадников, 2 наивов и получает 40 туманов жалованья в год.

Племя «Гясеvend»

Гясеvend состоит из 2-х племен: 1-е племя Гяс-Низама, который многие лета был начальником курдских племен. Оно состоит из 450 семейств, дающих 30 всадников. Старший сын Гяс-Низама Золфогар-хан состоит полководцем всадников и племени, которые живут в Аммарлу, где некоторые селения принадлежат Гяс-Низаму, как например; Зейнак, Гаджи и проч., где и живут эти курды, которые летом пересаживают на дачи, находящиеся в Рудбарском уезде Казвина: в Тядеште, Кешнеруде и других местах вплоть до Кемасарского подъема, занимаются земледелием и скотоводством; большую частью они помещики и происходят от беков и ханов (дворян).

Сам Гяс-Низам человек умный и в высшей степени способный, любимец всех курдов, которые почитают его как божество, ныне заарестован в Тегеране как государственный преступник вследствие клеветы и нападения на него злоумышленных его неприятелей, которым он не позволил своей властью бесчинствовать и грабить народ.

Он получает 150 туманов жалованья в год. Его брат Габбулла хан иногда назначается вице-губернатором в Аммарлу.

2-я племенем Гясеvend раньше командовал покойный Исмаил хан, потом сын его Гяч-хан, а после него брат его Бадир-хан, который бессовестным образом тиранствовал над этим племенем; оно же, многократно обратившись с жалобами бывшему главному начальнику курдов, заставило этого последнего сменить Бадир-хана, а на его место избрало Гяс-Низама. После смерти Бадир-хана, великодушный Гяс-Низам предоставил начальство над этим племенем Али-Назар хану сыну Гяч-хана, но племя на это не согласилось и их полководцем остался Гяс-Низам, но жалованье Бадир-хана 124 тумана в год получает Али-Назар-хан, который живет в Казвине. Это племя состоит из 1200 семейств, имеет 50 всадников, 4 наивов и 1 султана и подразделяется на следующие тайфе: Дарвишаванд, Салхор, Колколь, Шамсейн, Асади, Мансури, Руйтванд, Аллабахши, Зягиванд и Моббали. Их кишлаги находятся в Таримской земле и составляют их собственность, кроме того, они купили себе много здесь земли как в Тариме, так и в окрестностях Казвина, где занимаются земледелием; в Куряндеште имеют пастбищные места, подаренные

персидским правительством, где пасется громадное количество их скота; имеют и другие дачи, напр., Харас, Кекечин, Бадмеджин, Кейхонан, Елабад, Бекенде, Кемеқан и Наренде. Некоторые из них имеют владения в Харзани и у них много катеров. Это племя платит губернатору в год 250 туманов за барашек.

Племя «Бехтуи»¹⁹.

Полководец этого племени Бейзад-хан и большая часть его подчиненных живут в городе. Между ними много отчаянных и здоровых молодых; их всего двести семейств; некоторые разбросаны по деревням в уездах: Даштаби, Игбаль и Бешариат, где занимаются земледелием; кишлагов и дач не имеют; баранов и коров они имеют очень мало и то для собственного прокормления. У них тридцать всадников, 4 наиба, 1 султан и 1 векилбашин²⁰. Бейзад-хан получает 80, а Сохраб-султан 40 туманов жалованья в год. Сохраб-султан и Шокролла-хан наиб живут в сел. Мирк в уезде «Чохпасе».

Племя Калхор (Kalhor)²¹

Полководец Риза хан и его приверженцы живут в деревнях «Савудж-Булага» в помещениях «Тахте-Капу», кишлагов и дач не имеют. У них 24 всадника, 150 семейств и 1 султан Наги-хана, произведенный недавно в чин явера, который живет в Газре-Санге; в Харандже, Куле-Бахраме, Гасан-Абаде, Назар-Абаде, Али-абаде и Газре-Санге Савудж-булагского уезда; живут эти курды и занимаются земледелием; они арендуют казенные имения (халисе)²². Жалованье Риза хана в год 40 туман, а Наги-хан явера 20 туманов.

Племя «Какаванд»²³

Подразделяется на три партии. Полководцем I партии состоит Намдар-хан сарханг, который живет в городе. Эти курды живут в уезде «Гагазане» в селениях: Сичанлу, Гальд и Карадаги, из коих первое составляет собственность Намдар-хана, а в последних он имеет владения. Здесь они занимаются земледелием. Их около 250 семейств, имеют 50 всадников, 1 султана (баги хана) и 2 наибов.

Жалованье Намдар хана в год 120 тум.

« Баги хана султана 40 «

« всадников 74 кр. 8 ш.

Некоторые из этих курдов едут за заработками в Гильян, в Тур-

кестан, до Герата, Мерва, Бухару и Самарканду. II партии полководец называется Маси-ханом (он сарханг), брат его Ибад хан состоит явером, другой брат Рафи хан—наибом, а сын его—Иль-бегя. Они, т. е. полководцы и его братья, владеют несколькими селениями: Барзабиль, Гуллидже, Енгидже, Гарлу, Али-Абид и проч. Около 200 семейств живут в этих селениях и занимаются земледелием. Некоторые же из них едут на заработки в Гиляни и Туркестан. У них 24 всадника. Маси-хан тоже получает 120 туманов жалованья, а братья его жалованья не имеют. Это очень отчаянный и воинственный народ. Доказательством этого может служить следующий пример: в прошлом году бывший зенджанский губернатор шахский сын Саларуд-Довле²⁴ командировал начальника своей личной кавалерии принца Ахмед-Мирзу с 50 отборными и хорошо вооруженными всадниками для поимки и представления Маси-хана, которые окружили селение Гуллидже, где жил Маси-хан, а сам принц начальник кавалерии с десятком всадников направился к дому Маси-хана, который ничего об этом не зная, преспокойнейшим образом стоял у ворот с тростином в руке. По распоряжению принца всадники начали залпом стрельбу; Маси-хан, получивший раны от семи выстрелов, все-таки не падает духом, жены успевают передать ему оружие, а он, загнав принца и его всадников, уже слезавших с лошадей, перед собою в конюшню, закрывает и запирает на замок двери конюшни, садится на неприятельскую лошадь и с раненой рукой стремится к осаде, давая подряд несколько выстрелов на воздух; тем временем братья его, находившиеся в ближайшем селении Барзабиль, услышав выстрелы, моментально садятся на лошадей и скачут на помощь брату. Все всадники принца убежали после этого в Зенджан, а Маси-хан с братьями возвратились домой, принца и его передовых всадников, запертых в конюшне, как следует поколотили, обезоружили и отпустили. Потом он приехал в Казвин, где долго лечили его раны. Итак, каких-нибудь четверо или пятеро человек, находившиеся в разных местах, вовсе не приготовленные и не ожидавшие такого внезапно нападения целого отряда пятидесяти вооруженных воинов, дали последнему полное поражение, из них убили несколько человек, а многих поранили. III партией Какавенда командует Таги хан-Султан; его отец был известным самостоятельным полководцем, но он сам ныне подчиняется Маси-хану и имеет 14 всадников: этих курдов около 100 семейств и живут они в деревнях: Халифалу, Вейсан, Мян-Чарир и др., находящиеся в местности Хамсе. Это самые дикие и отчаянные курды, которые не хотят подчиняться власти, даже не обращают никакого внимания на начальство курдов в Казвине. Постоянно на них жалуется местный губернатор Хамсе. Они почти никогда не отпускают всад-

ников и не исполняют своих обязанностей на общем основании, если не посылать к ним от казвинского начальства курдов мамура²³ с большой силой для того, чтобы заставить их повиноваться. В горе Маглавек они имеют свои пастбища.

Племя «Аммарлу»

Местность «Аммарлу» принадлежит к Гильянской губернии. Уже много лет, что взимаемый с этого уезда правительственный налог идет на уплату жалованья всадников и чиновников армии курдских племен. Аммарлинский вице-губернатор подчиняется власти казвинского начальства курдов. В этом уезде 60—70 селений, которыми заведуют аммарлинские ханы (дворине).

Ага-хан сарханг — один из полководцев, который платит 1500 туманов налога и живет в местности «Джаренде». Сам Ага-хан имеет 12 всадников; Таги-хан явер имеет также 12 всадников, Али-хан наиб имеет 10 всадников. Носратулла-хан султан — 12 всадников, Яр-хан — 10 всадников.

Все они подчиняются Ага-хану. Этих курдов около 500 семейств, которые занимаются земледелием, или везут угли в г. Казвин; некоторые из них отпускают всадников правительству, а другие платят налоги. Климат Аммарлинского уезда всегда дачный. В местности Рамаш и в некоторых других местах большею частью бывает так холодно, что очень часто приходится отапливать комнаты среди летнего сезона. Они делают хороший сыр и чудное масло; приготавливают хорошую шерстяную матерью из шерсти барашек, годную для мужского костюма. В Аммарлинском уезде много лесов, где заготавливают древесный уголь и везут его в Казвин, его окрестности, даже в Тегеран, где около половины жителей закупает и пользуется древесным углем, привозимым из аммарлинских лесов. Другой полководец Аммарлинский — это Рахим-хан сарханг Менджильский. Он же вице-губернатор менджильский и лочшанский. Он платит 470 туманов налога. Половина жителей Менджила — курды, а другая половина оседлые крестьяне. Здесь 18 всадников и один наиб. Курдов около 100 семейств, а жалованье Рахим-хана в год тридцать туманов. Остальные аммарлинские ханы: Гулам-Риза-хан, Шафи-хан и Салим-хан (пиркухский) не имеют всадников, а платят налоги: первые два по 1000 туманов, а последний около 80 туманов, что предназначено на уплату жалованья всадников и полководцев курдских племен.

Племя «Рашенд»²⁴

Это племя имеет во главе полководца Гусен-Али хана сарханга. Лет 130 тому назад эти курды были выписаны из Турке-

стана и Герата; были они помещены в Казвинском Рудбаре, где живет ныне Гусейн-Али хан в местности под названием «Эмарет». Это племя состоит приблизительно из 200 семейства, живущих в разных селениях Рудбара, где занимаются земледелием как для Гусейн-Али хана, так и для других землевладельцев. Они отпускают правительству 18 всадников, 1 намба и 1 явера. Явером состоит сын Гусейн-Али хана Мамед-Али хан, имеющий титул «саиду-низам»²⁷. Каждый из этих курдов платит известную сумму на содержание полководца и других чиновников. Они имеют много катеров и везут в Казвин рис из Тонкабуна. Это племя отличается от всех прочих своим красноречием и умственными способностями.

Итак, в заключении всего вышеназванного имею честь заметить, что для составления точной статистики о количестве населения и военной силы курдских племен в Казвинской губернии, пришлось собирать еще дополнительные сведения и в результате оказалось, что эти разные племена состоят из 5830 дворов: приблизительно около двадцати пяти тысяч душ. Они обязаны выставлять в распоряжение персидского правительства всего семьсот тридцать всадников, которые в мирное время получают по 74 кр. 8 шай (семьдесят четыре крана восемь шай) жалованья в год, а в период времени, когда они находятся при командировке, вдвое больше; имеют семнадцать полководцев в чинах сартипа и сарханга²⁸, получающих совместно в год 16150 кран в год, шесть яверов, из коих три не имеют жалованья, а трое других 1200 кран в год; 16 султанов, которые все вместе получают три тысячи двадцать (3020) кран жалованья в год; наконец 25 наивов, из коих одиннадцать—наивы первого ранга получают по 132 крана, один тоже наив первого ранга 160 кр., другой—120 кр. И 12 наивов второго ранга по 82 кр. Всего эти 25 наивов получают в год 2716 кр.

Итак, на содержание этих всадников с их полководцами и другими чиновниками и офицерами персидское правительство отпускает семьдесят семь тысяч триста девяносто восемь кран жалованья в год (77398), причем всадники при командировке, равно и некоторые офицеры и иль-бегги получают двойной оклад жалованья от правительства, а фуражные и другие расходы от обществ вспомоществования так называемых «джуге».

ЦГВИА, ф. 76, д. 392, лл. 1—13 об.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. О племени чигиз интересны сведения сохранились в «Шараф-наме». Шараф-хан Бхадисп, отмечая храбрость и отвагу этого племени, пишет, что «они разбрелись по районам Ирака и Азербайджана», а во время царство-

вания шаха Тахмаспа I (1524—1576), часть племени насильно переселается в Хорасан и укрепляется в Кучане. Позже шах Аббас дарит главе племени за военные услуги звание эмира и право на возвращение чигинийцев на родину в Курдистан («Шараф-наме», стр. 373—374). В XVI в. основным районом обитания племени чигини указывались окрестности г. Кяркука. Можно предположить, что казенские чигини в период миграции, на пути в Хорасан или обратно, откололись от основной массы и обосновались в районе Казвиня, ведя кочевой образ жизни. Как явствует из данного документа к концу XIX века чигинийцы района Казвиня состояли из 1200 домов, представляя большое племя. Часть их, около 60—70 домов, уже обосновалась в самом городе Казвине.

2. *Кавладе*—земовка для кочевых и полукочевых скотоводческих хозяйств.
3. *Тумоч*—денежная единица, равна 10 ривалам.
4. *Крам*—денежная единица, равна 1 ривалу.
5. *Шам*—денежная единица, равна 1/20 ривалу.
6. *Сартап*—бригадный генерал.
7. *Нал-беги*—вождь кочевых племен.
8. *Дур*—прохладительный напиток из сбитого кислого молока, смешанного с водой. Автор «Записок» переводит как «кислое молоко», мацони.
9. *Ясер*—военный чин, майор.
10. *Султам*—военный чин, капитан.
11. *Тюле*—одна из самых распространенных форм земельладения в Иране. Обработываемые земли шах выдавал отдельным лицам: чиновникам, военным служащим в качестве вознаграждения за их службу. Тюлем иногда выдавались и налоги, взимаемые от отдельных деревень или общин, вместо жалования. (Подробнее о тюле смотри: Г. М. Егонян, Аграрные отношения в Иране во второй половине XIX в., Ереван, 1970, на арм. яз.). В документе как раз говорится о тюле, выдаваемом вместо жалования.
12. *Мафи*—Руссо упоминает как часть племени лек. (*J. F. X. Rousseau, Extrait de l'itineraire. d'un voyage en Perse par la voie de Bagdad. „Fondgruben des Orients“ t. III, 1813, p. 88*). О мафи есть упоминание у Рича (*Cl. L. Rich Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of ancient Niniveh, v. I, London, 1836, p. 108.*)
13. *Наиб*—адъютант, помощник, лейтенант (чин).
14. *Кедхуда*—староста деревни.
15. *Фарсах* (фарсанг)—мера длины, около 6 км.
16. *Шедху*—ислам—верховная глава мусульманской общины.
17. Руссо тоже это племя причисляет к большому племени Лек (см. указ. соч.).
18. *Гулам*—слуга.
19. *Бехтун*—Очевидно это племя то же самое Бегтунц, о котором упоминает Руссо в качестве части племени Лек (см. указ. соч.).
20. *Вехлабаш*—старший сержант.
21. *Калхор*—известное курдское племя, живущее на территории от Зоха-

ба (Иран) до Мекдана (Ирак). Часть калхоров встречалась в районе Ардлана (см. Рич, указ. соч., стр. 217). При сравнении материалов из литературы до середины XIX века Петр Лерх приходит к выводу, что калхоры делились на две основные тайфе (группы): шахбани и мансури. А калхоры сами вместе с гуранами носили название лек. Русско-персидские лек делили на множество племенных подразделений, куда входили так же и племена Джалалбанд, Калхор, Бегтунд, Какяванд и Мафи, т. е. те, о которых говорится в «Записках» (см. П. Лерх, Исследования об Иранских курдах и их предках северных калдах, СПб., 1856, кн. I, стр. 100). Шараф-хан Бидлисский калхоров делил на три основных ветви: правителей Палазгана, эмиров Дартага и Махидашта. С шахским тронном близ наиболее связаны правители Палазгана. Он пишет, что при шахе Тахмаспе глава калхоров Палазгана эмир Искадар прибывает в Казвин на службу к шаху Тахмаспу и получает грамоту на управление племенем. После смерти шаха Тахмаспа I в стране разгорается междоусобица и эмир Палазгана теряет свою былую силу. «Нине,—писал Шараф-хан Бидлисский, имея в виду конец XVI в.,—никого из наследников власти не осталось и Палазган длааном Османской династии на правах санджака передан чужим». («Шараф-наме», стр. 365).

Нам кажется, что небольшая часть калхоров во главе со своим низложным эмиром в этот трудный для них период находят покровительство и пристанище в Казвине, близ шахского трона.

22. Халисе—государственные земли. Земли, арендованные калхорами, были из тех форм халисе, которые известны как «халиседжате энтегал», т. е. предоставляемые государством отдельным лицам на пользование с правом перехода наследственности (см. Г. М. Езович, указ. соч., стр. 94).

23. Какяванд—это племя тоже упоминается в числе племен Лек в районе Керманшаха. (см. П. Лерх, указ. соч., стр. 100).

24. Саларуд-доале—глава правительства.

25. Мажар—чиновник, служащий.

26. Очевидно это отколовшаяся часть от племени Рашиванд, о котором Дюпре и Риттер оставили сведения с указанием на их место жительства в районе Тароме. (см. П. Лерх, указ. соч., стр. 96).

27. Санду-низи—титуд воначальника.

28. Садлинг—военный чин, полковник, устаревшее значение—предводитель войска.

Л. Г. ШЕХОЯН

ПЕРСИДСКАЯ НОВЕЛЛА 60—70-х ГОДОВ

Вторая половина нынешнего столетия оказалась для Ирана временем больших социальных перемен, стимулировавших развитие общественной мысли.

Новые проблемы и задачи, вставшие перед иранским обществом, затрагивали жизненно важные интересы. Сознание этого пробуждало творческие силы страны. Заметное оживление сказалось во всех областях искусства, в том числе и в литературе.

С конца 50-х гг. и на протяжении всего последующего десятилетия литература обогатилась целым рядом произведений персидской поэзии. В области прозы наиболее интересные явления имели место в жанре новеллы, что само по себе не случайно. Жизнь в стране стала более многообразной, социально насыщенной, напряженной. Учащенный пульс этой жизни повлиял на активизацию наиболее мобильных, быстро откликающихся жанров малой прозы.

Большинство представителей молодого поколения писателей, пришедших в литературу в конце 50-х гг., — Дж. Мир Садеки, М. Кянуш, Ф. Тонкабони, Х. Шахани, Н. Ибрагимп, И. Голестан и другие обращаются к новелле. Это поколение писателей, наделенное новым мироощущением и обостренным чувством гражданской ответственности, словно спешило сказать свое слово о времени, о сегодняшнем дне, о чем свидетельствует обогатившаяся проблематика персидской новеллы 60-х гг.

Если новелла 50-х гг., кроме доминирующей темы «маленького человека», разрабатывала также крестьянскую проблему, то новеллисты 60-х гг. волнуют уже и судьбы молодежи, интеллигенции. Большое внимание в новеллистике этого периода уделяется также морально-этической проблематике.

Примечательно, безусловно, то обстоятельство, что если в 50-е гг. новелла сосредотачивала все свое внимание на личности,

на индивидууме, отодвигая социальные проблемы на задний план, то в 60-е гг. вновь зазвучала в полный голос тема «личность—общество».

Воплощение образа человека во всей сложности его связей с обществом сделало новеллу более емкой по социально-общественному содержанию и позволило разрешить в художественной форме по-новому осмысленные проблемы. Так, например, если прежде в иранской большой прозе и в новеллистике проблема молодежи рассматривалась в основном в аспекте воспитания и образования ее в духе национальных традиций, ощущалась забота о том, чтобы оградить подрастающее поколение от пагубных влияний Запада, то в 60-е гг. молодежная тема трактуется по-иному: критике подвергается прежде всего схоластическая, консервативная по своей сути система воспитания. Именно в этом плане разрабатывается тема молодого поколения в рассказах Ш. Гариба «Асре пайзи» («Осенний вечер»,—одноименный сборник, Тегеран, 1960), Б. Могаддама «Чашмхайе сорхе аму» («Красные глаза дяди»)¹, Дж. Хедаята «Фарар» («Побег»)², А. Хахима «У гофт, ман нагофтам» («Это он, это не я сказал»)³ и др.

Характерно также, что писатели начали проявлять умение многообразными действенными средствами художественного слова передать тончайшие психологические нюансы, выявить едва уловимые движения юной души, передать внутренний мир детей и подростков во всей его сложности и характерных проявлениях. Это позволило писателям показать разлад между детьми и родителями, выявить корни вечной проблемы отцов и детей в ее сегодняшней обостренности.

Чрезвычайно значительным в разработке этой темы является то обстоятельство, что писатели обращаются к созданию образов молодых людей, восстающих против беспрекословного, рабского повиновения родительской власти (Дж. Хедаят «Фарар», Г. Назери «Дар ма чизи мишекафт» («В нас пробуждалось что-то»)⁴, юношей, живущих стремлением противостоять косным, отсталым проявлениям иранской действительности (С. Чубек «Че-раге ахар» («Последний светильник»), одноименный сборник, 1966, Бехамин «Герехе кур» («Тугой узел»)⁵, Г. Назери в уже упомянутой новелле «В нас пробуждалось что-то»)⁶.

¹ «Сохан», 1968, № 1.

² Там же, 1965, № 3.

³ «Сохан», 1968, № 3.

⁴ Там же, 1965, № 6.

⁵ «Песне новки», 1964, № 1.

⁶ «Сохан», 1964, № 2.

В трактовке проблемы человека, в раскрытии трагизма его существования также заметны новые тенденции. Новеллы, созданные в 60-е гг., раскрывая драму «маленького человека» — жертвы общества, со всей остротой передают его отчуждение. Так возникает новая по существу тема изолированности.

Из произведений, раскрывающих эту тему, следует особо отметить рассказы Т. Модарреси «Ех шабе барани» («Одна дождливая ночь»)⁷, Б. Садеки «Мехмане шаханде дар шахре бозорг» («Незванный гость в большом городе»⁸), Мир Садеки «Базпасние сангар» («Последний рубеж»), сборник «Чашмихайне ман хасте» («Мои усталые глаза», 1966), Г. Назери «Парванеха дар шаб» («Мотыльки ночью»⁹).

Осознавая с болью человеческую разобщенность, писатели выступают против обособленности, против черствости и глухоты к страданиям окружающих. Этот традиционный для классической персидской литературы мотив, зов, брошенный людям еще великим гуманистом мудрецом Саади («О ты, кого не печалят страдания других, нельзя назвать тебя человеком»), подхваченный современными персидскими новеллистами, звучит как осуждение бесполезного существования, механического отбывания жизни человеком.

Против безучастности человека к судьбам окружающих направлены рассказы Б. Могаддама «Дар мяане махтаб» («В лунном свете»)¹⁰, «Дигар зан чиз напорсид» («Больше ни о чем жена не спросила»)¹¹, Дж. Мир Садеки «Бе тамашае шукуфе-ха» («Любование цветами»)¹², М. Кянуш «Джае халие шу-хар» («Пустующее место мужа»)¹³.

Примечательно, что для воплощения своей философско-этической идеи Б. Могаддам использовал библейскую притчу о глазе вопиющего в пустыне: возгласы страдающего старика раздаются в ночи, а вокруг него — холодное как лунный свет, молчание окружающих. Рассказ называется «В лунном свете». Это метафора, которая, развиваясь, раскрывается в тексте: человек, снимающий с себя ответственность за социальное зло, подобен лунному свету, который светит, но не греет. Это философско-этическое восприятие человека приобретает социальное звучание в

⁷ «Сохан», 1965, № 8.

⁸ Там же, № 11.

⁹ Там же, № 7.

¹⁰ Там же, 1965, № 4.

¹¹ Там же, № 10.

¹² Там же, 1970, № 3.

¹³ Там же, 1966, № 6.

произведенных персидских новеллистов, осуждающих смятое существование¹⁴.

Среди многочисленных рассказов на эту тему особенно примечательны рассказы Г. Назери «Хамасейн барайе махале ман» («Сказание о нашем квартале»)¹⁵, Ф. Тонхабони «Благопристойная счастливая жизнь», Дж. Мир Садеки «Джуйбар» («Ручей» — сборник «Мои усталые глаза»). Та же идея в сюжетно-психологическом плане раскрыта в рассказе Ф. Тонхабони «Благопристойная счастливая жизнь».

О том, как губительно воздействует на личность бездуховность существования, писатель говорит от первого лица, создавая образ человека, в пору первой своей молодости увлечавшегося литературой, искусством. Герой рассказа задыхается в атмосфере своей неподвижности, напоминающей затхлую стоячую воду, в среде, где мерилом респектабельности являются дорогие сервизы, званые обеды и вилла, пусть даже купленная в кредит.

Написанный в сатирическом ключе рассказ «Благопристойная счастливая жизнь» созвучен рассказу А. Чехова «Душечка». Повторяющаяся в чеховской манере ключевая фраза «Мы совершенно довольны и счастливы», сопровождающая картины унылой и однообразной жизни чиновника и его семьи, звучит саркастически.

Фетишизации вещей, доминирующей в обществе потребления, персидские новеллисты противопоставляют подлинные человеческие ценности — честность, доброту, верность долгу, то есть те человеческие категории, разговор о которых в персидской литературе лет десять — двенадцать назад звучал лишь отвлеченно и дидактически.

Этой же теме посвящены и рассказы Б. Могаддама «Вахти ке барф мибарад» («Когда идет снег»)¹⁶, «Ба дастахайе басте» («Связанными руками»)¹⁷, Джамала Мир Садеки «Баба», «Хале» («Тетушка» — оба в сб. «Шахзаде — ханум сабзчашм», 1963), Ш. Гариба «Озра ландуже» («Безобразная Озра»), «Гонбаде халаби» («Жестяная крыша» — оба рассказа в сборнике, вышедшем в 1963 г.), Ф. Тонхабони «Бирун ва андарун» («Снаружи и внутри»), «Мадаре бозорг хаб набуд» («Бабушка не спала» — сборник «Асире хах», 1962). Закономерно, что писатели Ирана в поисках высокой человечности и духовности обращаются к образам простых труженников, представителям народа. Разговор о подлинных человеческих ценностях в одном случае обретает аллегорич-

¹⁴ «Сквозь пелену тумана», М., 1974, Предисл. В. Клишторной, стр. 6.

¹⁵ «Соха», 1965, № 5.

¹⁶ «Соха», 1970, № 4.

¹⁷ Там же, 1967, № 8.

ческую форму притчи¹⁸, в другом—воплощается в форме рассказа-портрета, которая как бы напрашивается сама собой (упомянутые рассказы Мир Садеки, Ш. Гариба).

Героиня рассказа Ш. Гариба—некрасивая бедная служанка по имени Озра, сохранившая в душе теплоту, доверчивость, любовь к окружающим и преданность им. Порывистая, трепетная, она самоотверженно дарит все богатства души своему возлюбленному, который, однако, забыв чистую порывистую любовь Озры, женится на дочери богатого бакалейщика. Озра умирает от горя, и в ее предсмертных словах звучит все та же бескорыстная любовь («Если увидите его, скажите, что еще...»). Подчеркивая бескорыстие Озры, писатель противопоставляет ей образ помощника пекаря Али, наделяя его мелочным эгоизмом и меркантильностью. Без зазрения совести Али принимает подарки от бедной служанки.

Рассказ Ш. Гариба написан в светлом ключе, он звучит как гимн высокому началу в человеческой душе.

Таким образом, можно говорить об определенном нравственном идеале, объединяющем передовых новеллистов 60-х гг. и ставшем своего рода идейной позицией, с которой иранские писатели выступают против суеверия, отсталости, приспособленчества, религиозного фанатизма и других пороков общественного сознания и нравов, которые еще характерны для современного Ирана (Мир Садеки «Шаб хамуш буд» («Ночь была тиха»), «Тахе кучейе халват» («На безлюдной улице»), С. Чубека «Чераге ахер» («Последний светильник»), «Гурканха» («Могильщик»), А. Махмуда «Дар таряки» («В темноте»)¹⁹.

Именно с этой позиции критикуют они прочно сохранившийся иранский институт брака, пагубно отражающийся на положении женщины в семье и в обществе (М. Киянуш «Голе сорх» — «Красный цветок»²⁰, Мир Садеки «Снег, собаки и вороны», Бехазина «Тугой узел» и др.).

По-новому осмыслена литературой 60-х гг. и тема трагедии «маленького человека», ставшего жертвой несправедливости буржуазного общества. Если в произведениях более раннего периода драма «маленького» человека изображалась как частный случай, внесоциально, то начиная с 60-х годов в иранской новеллистике

¹⁸ Следует отметить, что в малой прозе 60-х гг. притча, этот канонический жанр персидской классической литературы, в частности, прозы, переживает своего рода возрождение. Притча, как и прежде, служит аллегорическому осмыслению морально-философских, социально-этических проблем современности.

¹⁹ «Сохале», 1966, № 1.

²⁰ «Певма новке», 1965, № 11.

отчетливо заметно противопоставление человека и среды, изображается столкновение человека с государственным механизмом и при этом подчеркивается бесчеловечность государственной машины, сама буржуазная сущность которой противоречит элементарным представлениям о человечности. При таком социальном звучании новеллы с ее остро-критической направленностью усиливается эпитетическое начало произведений.

Таковы лучшие рассказы Хосрова Шахани, Ф. Тонкабони, а также некоторые произведения Джамаль-заде. Социальная окраска обусловила также отличительную черту иранской сатирической новеллы 60-х гг., являющейся переплетением драматического и комического начала, трагикомедийность—черта, которую, говоря о творчестве Х. Шахани, советский иранист Дж. Дорри охарактеризовал как «смех сквозь слезы»²¹. Замечательный армянский писатель Дереник Демирчян однажды заметил: «...комический элемент—наиболее могучее средство, излечивающее от сентиментализма, романтизма, импрессионизма и всяких прочих «измов»²². Верность этих слов подтверждает, в частности, творчество Х. Шахани, который не сбивается на сентиментальность даже при изображении самых драматических ситуаций. Удастся же это ему потому, что образы жертв буржуазного общества, бездушные этого общества показаны им на социальном фоне, и при этом писателю свойственно сатирическое видение социального зла. В результате создается ощущение нелепости, вопиющей бессмысленности происходящего, восприятие читателя приобретает критическую направленность. Автор как бы мобилизует читателя, а не повергает его в уныние.

Чрезвычайно характерны в этом отношении рассказы Х. Шахани «Помешанный», «Шпион», «Интервью Меллат-заде». Крестьянин Хамдолла, герой рассказа «Помешанный», взбунтовавшись против сильного мира сего, практически потерял право на существование, превратился в своего рода живой экспонат на семинаре психопатологов. Совершилась трагедия личности, происшедшая с ведома органов здравоохранения, предназначенных, казалось бы, быть наиболее гуманными учреждениями государства. Столь же недопустимо бесчеловечно в изображении Х. Шахани деятельность органов просвещения, городского управления и других институтов, составляющих государственную систему.

С этим циклом рассказов Х. Шахани по своей идее и сюжетно-композиционному построению перекликаются рассказы М. Джамаль-заде «Шурабад»—сборник «Асман о рисман» («Всякая всячина»), 1965 г., Ф. Тонкабони «Машина по борьбе с неграмот-

²¹ Хосров Шахани. Неуживчивый. М., 1974, стр. 8.

²² Д. Демирчян. Собр. соч., т. 6, 1968, стр. 640.

ностью», А. Махмуда «Беды куропаток» — сборник «Зайери зире-баран» («Прохожий под дождем»), 1968 г. и др.

Персидские сатирики проанализировали процесс обезличивания человека, которому подвергаются не только те, кого можно отнести к категории «маленьких людей». Обезличивание коснулось также людей, занимающих определенное общественное положение. Так обезличены герои рассказов Х. Шахани «Пластическая операция», «Секрет успеха» и Ф. Тонхабони «Або эби ва рухе ходс» («Вода, сын и «святой дух»). Герои этих рассказов — учителя, журналисты, профессора, крупные государственные служащие. Все они терпят свое «я», столкнувшись с неумолимой и бездушной государственной машиной, заставляющей их действовать в соответствии с основным законом общества — законом наживы.

Изображение человека в его связях с обществом сказалось и в освоении крестьянской темы, хотя, впрочем, персидская новелла в обозреваемый период приобрела более урбанистический характер. Это, прежде всего, обусловило такой объективный фактор, как интенсификация развития капиталистических отношений в стране, приведшая к возрастанию роли городского сектора в экономической и общественной жизни страны. Урбанизация прозы объясняется, кроме того, и тем, что персидские новеллисты больше знали жизнь города, они еще не успели во всей полноте осмыслить те процессы, которые происходили в иранской деревне.

В силу этих причин жизнь деревни в новелле 60-х гг. изображается ретроспективно. Тема эта разрабатывается в тех направлениях, что и в литературе предшествующего периода: обезземелывание крестьянства, уход в город, судьба крестьян в городе, их моральная, а зачастую и физическая гибель в городе. Конечно, все эти явления и понятия не утратили свою актуальность. Более того, в новелле 60-х гг. они получили более достоверное отражение и, к тому же, более глубокое истолкование. Однако в свете новых реальных проблем, возникших в иранской деревне, а также новых, более сложных социальных отношений на селе, проблемы эти в определенной мере отражают вчерашнюю действительность. Достаточно вспомнить рассказы Ф. Бадрейи «Ранде шодс» («Изгнанный»), «Пайане ек зедеги» («Конец одной жизни»), новеллы Аб. Чельпа «Исмайил» и Х. Пишвайи «Бар бад даде» («Отданный ветру») и другие произведения, созданные в 50-е гг. Все эти рассказы по своей сюжетной основе и проблематике чрезвычайно близки таким произведениям 60-х гг., как «Гораз» («Кабан») и «Кахвеханейс ке наре джадде» («Кофейня у шоссе») Ш. Гариба (сборник «Гонбаде халаби» («Жестяная крыша»), 1963), «Аншаб ке барф мибарид» («В ту ночь, когда шел снег») Мир Садеки и др.

Герои этих рассказов либо впадают в жалкое существование, задавленные бесчеловечной эксплуатацией крупных земледаров, либо, в редких случаях, пытаются отстоять свои права, бунтуют и оказываются побежденными и, сломленные, продолжают свой одинокий путь. Чаще всего они уходят в город, где их ждет гибель, физическая или моральная. Однако, если в 50-е гг. конфликтные события изображались главным образом через переживания главных персонажей и основное внимание уделялось показу этих переживаний, то в 60-е гг. герои рассказов уже не только страдают, но и действуют, они изображаются в конфликтной ситуации, в столкновении с социальным злом. В результате этого как психологическая, так и социальная сторона описываемых явлений получает большую достоверность воплощения.

Живые картины крестьянской жизни предстают в рассказе Ш. Гарйба «Гораз». Читатель знакомится с тяжелым, изнурительным трудом крестьян-издольщиков, с их борьбой против произвола арбаба, который ущемляет не только их материальные интересы, но и человеческое достоинство.

Кроме того, в 60-е гг. уже появляются новеллы, в которых социальное зло изображено в самом широком радиусе действия. В этом плане показательны рассказы Н. Ибрахими «Шахре бозорг» («Большой город»), «Бедасте бад» («Пушенный на ветер»), «Забани дигар» («Иной язык») в сборнике «Араш дар галам-ройте тардид» («Араш в сомнении»), 1967 г., Х. Шахани «Союзники», «Жертвы наводнения», в которых общество потребления изображается со всеми его характерными чертами и пороками: спекуляция, коррупция, обман, падение нравов и т. п. Нередко при этом писатели достигают большой художественной выразительности — отчасти благодаря совершенству и своеобразию формы, особенностям композиции, позволяющей расширить рамки действия новеллы. Особенно интересны в этом отношении рассказы Н. Ибрахими, Ф. Тонкабони, Г. Саэди.

Примечателен, в частности, рассказ Г. Саэди «Тарс о лара» («Страх и дрожь»), Тегеран, 1968 г.²³

Написанное в форме повести, это произведение состоит из шести новелл. Каждая из них завершена композиционно и сюжет-

²³ Голамхосейн Саэди (Гоухар Морад) в 60-е гг. успешно выступает и в жанре повести. К этому времени относятся его произведения «Валмехайе би нам на вешк» («Неизвестные погребы»), «Туп» («Пушка», 1969), «Шаб-пини ба шокух» («Роскошные вечеринки», 1970). О его повести «Азадаране Байад» («Скорбящие деревни Байад», 1970) см. Д. С. Комиссаров. Реалистические черты персидского романа и повести. «Народы Азии и Африки», 1974, № 3.

во и описывает быт и нравы бедных рыбацких деревень юга страны. Однако благодаря органическому единству всех шести новелл писателю удалось создать широкую и емкую картину жизни своих героев, уловить и донести до читателя их страхи и тревоги, их отчаяние и борьбу.

В этих рассказах, написанных живым, сочным языком (в этом проявилось мастерство Саэди-драматурга, признанного мастера диалога, речевой характеристики персонажей), с большой художественной достоверностью воссоздана повседневная жизнь рыбаков юга, их тяжелый, полный опасности труд, а также их отсталость и суеверия, всячески поддерживаемые стараниями мулл и знахарей.

Таким образом, герой новеллы 60-х гг.—это прежде всего жертва социальной несправедливости. Это человек, ведущий неустанную борьбу за существование, переживающий трагедию одиночества, потерпевший поражение в обществе потребления.

Но рядом с этим героем в новелле 60-х гг. появляется другой человек—это уже не одинокий бунтарь, восстающий против зла и несправедливости, мститель за личную обиду. Этот герой уже не хочет мириться с существующей несправедливостью. Ценой лишений он пытается найти выход из положения, борется за счастье таких же людей, как он сам.

Таковы герои рассказов Н. Ибрагимии «Ханейн барайе шаб» («Ночлет»—одноименный сборник), «Гейре момкен» («Невозможно»—сборник «Араш дар галамроие тартид», 1967), Б. Могаддама «Гафасха» («Клетки»—«Сохан», 1970, № 2) и др., изображенные в конкретных жизненных ситуациях, характерных для иранской действительности.

Образы этих героев вдохновлены светлыми гуманистическими идеалами, верой в душевную красоту человека. Они в какой-то мере созвучны образам известных героев, рожденных литературой революционного романтизма. Так, в образе героя рассказа Н. Ибрагимии «Ханейн барайе шаб» угадывается близость горьковскому Данко: в тяжелой борьбе с бурной морской стихией рыбак ловит солнце и несет его людям, чтобы спасти их от тьмы. А герой рассказа Б. Могаддама «Клетки» стремится собрать все клетки и замки, какие только есть на белом свете, чтобы передать их в музей.

Вера в новый идеал находит воплощение и в сказке-аллегории о гармоничном человеческом обществе («Акун маргра бенегар»—«Теперь взгляни на смерть» Н. Ибрагимии—сборник «Ханейн барайе шаб»), в легенде о солнце, которое невозможно утаить от людей («Хоршид—ханум»—«Госпожа Солнце» Бехазина)²⁴.

²⁴ «Пение поэтов», 1965, № 4.

Знакомство с иранской новеллой 60-х гг. убеждает в том, что гуманистические тенденции в этом жанре получили новое преломление как в социальном, так и в этическом и философском плане.

Благодаря этому новелла в данный период синтезировала основные поиски более ранних этапов своего развития.

Однако при всей общности творческих исканий каждый писатель, несомненно, работал над своей излюбленной тематикой, уточнял собственную стилистику.

Новеллы, созданные писателями Ирана в 60-е гг., разнообразны по жанру: сатирический рассказ, рассказ-аллегория, выдержанный в форме притчи, сказка, сценка, лирико-драматический рассказ.

Такой лирико-драматический рассказ—любимая форма для писателей Махмуда Кянуша и Джамала Мир Садеки.

Творчество Джамала Мир Садеки занимает одно из ведущих мест в персидской новеллистике 60-х гг. Его первые рассказы появились в иранских периодических изданиях во второй половине 50-х гг. В 60-е гг. вышли в свет сборники Садеки «Шахзаде ханум сабзчашм» («Принцесса с изумрудными глазами», 1963), «Чашмхайе ман хасте» («Мои усталые глаза», 1966) и «Шабхайе тамаша на голе зард» («Веселые вечера и желтая роза», 1969).

На первый взгляд Мир Садеки может показаться обычным бытописателем, диапазон творчества которого не выходит за рамки традиционной для современной иранской литературы тематики: многоженство, религиозный фанатизм, убивающий в человеке человеческое, судьбы женщин, которых нужда заставила опуститься, вытолкнула за пределы общества и т. п.

Социально-общественные корни этих пороков были прослежены уже предшественниками Садеки—С. Хедаятом, Б. Аляви и другими писателями, к тому же прослежены достаточно глубоко.

Но мир Садеки прежде всего интересует тот моральный урон, который наносится человеку, а также сопротивляемость личности натиску традиционных предрассудков и общественных пороков²⁵.

Этим объясняется выбор писателем конфликтных, напряженных ситуаций и обстоятельств, в которых автор как бы подвергает испытанию характеры своих героев. Это отличает большинство

²⁵ Об этом см. Предисл. В. Кляшторной к книге «Снег, собаки и зоры». М., 1968, стр. 8.

произведений Мир Садеки, в особенности раннего периода его творчества.

Именно таковы его произведения «Барфха, сагха, калагха», «Баба», «Шаб хамуш буд»,—сборник «Шахзаде ханум сабзчашм», «Инбарф, ин барфа лаанати», «Шахехафе шекасте», «Марсийе»—сборник «Чашмхафе ман хасте». Во всех этих рассказах характеры героев претерпевают изменения под влиянием обстоятельства.

При этом Мир Садеки не только не идеализирует своих героев, он показывает, как бывший крестьянин Баба, от природы добрый и отзывчивый человек, оказался способным жестоко избить свою молодую жену, у которой после этого начинаются преждевременные роды, и она умирает.

В рассказе «Этот снег, этот проклятый снег» подросток, у которого нищета его родного квартала вызывает жалость и сострадание, тем не менее соглашается преследовать должников своего хозяина-мясника и при этом гордится своей исполнительностью.

В рассказе «Снег, собаки и вороны» женщина, слышавшая в своем квартале доброй, с поспешной жестокостью убивает внебрачного ребенка своего мужа, оставаясь глухой к мольбам матери-роженницы.

Однако писатель показывает пробуждение в этих людях совести, превращающей их дальнейшую жизнь в сплошную муку. Процесс осознания героем своей вины в рассказах Мир Садеки подчеркивает трагичность ситуации, усиливает разлад человека и среды. И все-таки, как бы мучительно ни проходило обретение самого себя, писатель каждый раз верит в торжество человечности и добра.

Следует отметить, что почти во всех рассказах Садеки присутствует народ, который либо судит происходящее, либо поддерживает героя («Сломанные ветки», «Улица имени Райоликих», «Баба», «В глубине тихих улиц» и др.).

Толпа может быть прямолинейна и жестока в своих оценках и своем осуждении («Баба», «Усталые мои глаза»), она может подтолкнуть человека на злое. Но, осуждая религиозный фанатизм и предрассудки толпы, Мир Садеки чувствует за этой толпой подлинное лицо простого народа, отзывчивого, чутко воспринимающего чужое горе.

Эти народные черты автор воссоздает в рассказах «Улица имени Райоликих», «День снежный, день траура», «В глубине тихих улиц». При этом изображение народа не становится для Садеки только фоном происходящих событий. Так, соседи—жители бедного квартала принимают горячее участие в судьбе молодой Масуме, которую овдовевшая мать стремится как мож-

но скорее выдать замуж («Снежный день, день траура»); последние часы старика, умирающего в больнице, скрашивают соседи по палате, сами страдающие от болезней и бед («Последний рубеж»). Жители квартала, простые люди оказывают приют незнакомому старику, тщетно размышляющему свою дочь, якобы благоденствующую в большом городе («Улица имени Раёликих»). В этом, несомненно, истоки донимания человека писателем, а также та отправная точка, от которой Мир Садеки приходит к раскрытию трагедии отчужденности, изолированности человека в современном обществе, показывает драму одиноких людей, ставших лишними, не нужными никому («Базпасин сангяр» — «Последний рубеж», «Марсийе» — «Плач», «Улица имени Раёликих»).

Именно в раскрытии трагедии этих одиноких людей проявляется гуманистичность мировоззрения Мир Садеки, его отношение к человеку. По существу, в центре этих рассказов находятся образы людей конченных. Если старик, потерявший свою семью, дом и имущество, еще надеется на что-то, поскольку человеку свойственно верить в добро (вот эту-то веру, последнее, что у него осталось, и поддерживают в старике жители приютявшего его квартала), то старый больной Голя, покинутый женой, лишенный детей, брошенный в грязную больницу, больше ни на что не надеется и ничего не ждет. И все-таки жестокость близких не вытравивала из его сердца человечность. Униженные, сломленные герои рассказов Мир Садеки сохраняют вопреки всему чувство человеческого достоинства, стараются не стать предметом унижительной жалости. Так, больной старик, умирая в больнице, рассказывает вымышленные истории о своих многочисленных детях и братьях. Другой герой — балагурит, скрывая от всех свои чувства. Так видит и так изображает Мир Садеки простого человека. И в этом видении сказалось умение писателя смотреть на жизнь, воспринимать ее беды и радости глазами простого народа.

Это умение помогло писателю создать, говоря словами Горького «до осязаемости живой» образ труженицы, простой иранской женщины («Хале» — «Тетушка», об. «Принцесса с изумрудными глазами»), наделив ее лучшими чертами своей современницы.

Тетушка — вся в заботах, она трудолюбива, самолюбива в своей преданности близким. Заболел кто-то из родни — ее просят посидеть с ним, сходить за доктором, она первая помощница в дни свадеб и веселий. Характерно, что, создавая яркий и живой образ женщины, писатель воспроизводит бесхитростную ситуацию: тетушка идет в школу за своим внучатым племянником (кстати, Садеки так и не называет свою героиню по имени, подчеркивая тем самым собирательность этого образа), размышляя

о своих незаконченных делах—не успела зайти к больной соседке, не поставила на огонь обед, в результате маленькая Масуме останется голодной, а у самой от усталости ноют затекшие ноги. Так Мир Садеки создает образ женщины из народа, которая не мыслит своей жизни иначе, как помогать окружающим, жить одной жизнью с ними.

Поиск и обретение писателем его человеческого идеала утверждается в образе человека из народа. Простота, естественность мироощущений этого человека придает подлинно гуманистическое звучание творчеству Мир Садеки.

Именно эта глубина познания народного характера и является тем неиссякаемым источником народности, который постоянно питает творчество Джемала Мир Садеки.

Для признанного мастера современной иранской прозы Садека Чубека характерен глубокий психологизм²⁰. Это проявилось уже в ранних произведениях писателя, вошедших в его первые сборники «Хейме Шаббаз» («Театр марионеток», 1946) и «Антари ке лютнаш морде буд» («Обезьяна, у которой умер поводья», 1950).

На раннем этапе творчества молодой писатель руководствовался некоторым отвлеченным идеалом. Несоответствие этого идеала жизненной реальности рождало заземленный, натуралистический образ. Таким предстает перед читателем герой ранних рассказов Чубека—«Голхайе гушти» («Мисистые цветы») и «Гафас» («Клетка») — человек, являющийся пленником своих инстинктов, ничем, по существу, не отличающийся от животных и птиц. Экспрессивная мрачность этого образа рождалась страстным авторским отрицанием, стремлением увидеть человека иным—прекрасным, полным благородных чувств. Об этом говорит уже само название его первого сборника—«Театр марионеток». словно в театре марионеток, люди связаны нитями, лишаящими их возможности двигаться свободно.

Писатель как бы стремится продемонстрировать пружины, приводящие в движение эти нити,—социальные узы, обществен-

²⁰ Творчество С. Чубека достаточно обстоятельно изучено как советскими, так и иранскими исследователями. Так, иранский критик Р. Барахаи в своей монографии «Геоэстетика» («Изоэстетика», Тегеран, 1969) отвел значительное место прозе С. Чубека, посвятив ему отдельные, достаточно обширные главы (см. § 40, 42, 48—55). Анализ особенностей творчества писателя и его идейно-художественных поисков посвящены предисловия Д. Комнестрова и Э. Осиповой в сборниках С. Чубека, «Человек из Таггостана» (М., 1966) и «Избранное» (М., 1972), а также статьи В. Кляшторной «С. Чубек ищет героя» (сб. «Идеи гуманизма в литературах Востока», М., 1969).

ные и нравственные отношения, институты религии, семьи и права. Чубек показывает, как нужда обрекает человека на горечь беспросветного существования («Почему взбунтовалось море») как несостоятельны робкие надежды обездоленных («Продавец керосина», «Яхья»). Ранним рассказам писателя присущи сочетание лирических и сатирических, вернее, горестно-иронических интонаций и налет натурализма. Эти черты обычно отмечают исследователи творчества писателя.

Пристрастие писателя к прослеживанию воздействия социальных и морально-религиозных уз, превращающих человека в своего рода марионетку, росло по мере постижения им реального идеала—человека-борца, умеющего постоять не только за свои права, но и за права других, таких же притесняемых, как он.

Казалось, после повести «Тангир» («Человек из Тангестана», 1964), в которой создан яркий образ народного мстителя Шир Мохаммеда, С. Чубек откажется от своего принципа утверждать высокие человеческие начала как бы от обратного.

Но даже изображая реальный характер человека активного, писатель очень скоро осознал, насколько далеки его современники в массе своей от этого идеала. Этим сознанием рождены рассказ-притча «Хамрах» («Спутники»—сборник «Первый день в могиле», 1965), отрицающий хищническое, волчье начало в человеке, а также этюд «Пачехизак» («Детская игра»,—Л. Ш.), новеллы «Екшабе бихаби» («Бессонная ночь»), «Гурканха» («Могильщики»), осуждающие жестокость, черствость, подчинение человека устаревшим нормам морали.

Однако в новеллах 60-х гг. это утверждение через отрицание не оставляет того гнетущего впечатления, которое охватывало читателя при знакомстве с ранними произведениями С. Чубека.

В его поздних рассказах вновь появляется образ маленького человека—жертвы социального зла. Тем не менее, на лицо уже более детерминированные связи человека с обществом. Кроме того, герои этих произведений уже не всегда являются марионетками, послушными давлению общественных сил и отношений. Пусть пока безуспешно, но они уже пытаются вырваться из опутавших их уз.

Так, мелкий служащий, герой рассказа «Дастегол» («Букет цветов»—сборник «Первый день в могиле») подвергается ежедневным издевательствам своего шефа. Постоянное сознание униженного достоинства рождает в нем страстное стремление отомстить—служащий постоянно отправляет своему начальнику угрожающие письма, которые держат того в состоянии панического страха неминуемой гибели от пули оскорбленного подчиненного. Однако желание отомстить рождено не только личной

обидой. Герой рассказа хочет избавить всех своих сослуживцев от жестокого начальника: «Я убью тебя потому, что ты мерзок и подл, и избавлю от тебя твоих несчастных служащих».

Молодой герой рассказа «Чераге ахар» («Последний светильник» — одноименный сборник, 1966) Джавад также движим желанием избавить своих сограждан от повседневного унижительного гнета клерикалов-фарисеев, их повседневного подлого обмана. Однако месть обоих героев оказывается холостым выстрелом.

Злодея-начальника убивает не экспедитор, помышляющий о мести. Смерть его наступает случайно, хотя она и предопределена постоянными муками страха, изображение которых отличается психологической достоверностью. Концовка новеллы акцентирует ее основную мысль: даже если мелкому служащему удалось бы осуществить свою месть, это не явилось бы разрешением внутренней драмы, переживаемой им повседневно. И не только потому, что этот исход не способен разрешить проблему. Писателю важнее всего раскрепостить человека внутренне, освободить его от пути смирения, подобострастия, не позволяющих почувствовать себя свободным.

Именно эта закабаленность сознания побуждает экспедитора прийти к могиле скончавшегося наконец начальника и возложить на нее букет цветов со странным чувством «сожаления и торжества». Последние слова подчеркивают мысль автора: подлинная свобода личности возможна лишь после освобождения его психологии от социальных предрассудков. Эта же мысль высказана автором (правда, несколько риторично) в рассказе «Последний светильник», герой которого, студент Джавад говорит: «Необходимо такое лучезарное солнце, которое до тех пор сияло бы над головами людей, пока не выжгло бы предрассудки в их мозговых коробках»²⁷.

Этот подход обусловил глубокий психологизм творчества Чубека, играющий ключевую роль в раскрытии его гуманистической концепции. Отсюда и его прием утверждения через отрицание, и интонация, сочетающая иронию и лиричность, помогающие автору, говоря словами Чехова, «подбавить субъективные элементы», оставаясь при этом незримым, расставить акценты, выражающие авторскую позицию.

Творческой манере поэта и новеллиста Махмуда Кивануша свойствен глубокий лиризм, сочетающийся с психологичностью. Как в первом сборнике «Дар анджа хичкяс набуд» («Там не бы-

²⁷ С. Чубек, Чераге ахар, Тегеран, 1966, стр. 67.

до никого»)²⁸, так и в новеллах последующих лет проявляется стремление писателя передать тончайшие движения человеческой души. М. Кянуш мастерски передает сложные переплетения чувства, сохраняя при этом чувство меры. Он рисует целую вереницу несостоявшихся судеб (новелла «Шаб»—«Ночь», «Сохан», 1968, № 9, 10), а также психологию людей, старающихся поддерживать ложь, ставшую спасительной для них и для их окружающих («Айнехане снах» («Черны зеркала») — одноименный сборник, 1968).

Чрезвычайно характерна в этом смысле новелла М. Кянуша «Шаб». Казалось бы, жизнь героини этой новеллы вполне благополучна: у нее есть муж, семья и достаток. Но когда она, ухаживая за больным мужем, остается наедине с собой, ее переполняют воспоминания о большом чувстве, которое она испытала в юности, о счастье, которое в ту пору она не смогла осознать. Аналогичен сюжет новеллы «Шепот темной ночи» (сборник «Там никого не было»); однако в ней сказывается еще некоторая писательская незрелость.

Тема несостоявшихся судеб (можно сказать, главная в творчестве Кянуша) во многих поздних произведениях писателя трактуется в социально-моральном плане. Именно таковы его новеллы «Голе сорх» («Красный цветок»—«Сохан», 1965, № 5), «Джайе халие шуар» («Пустующее место мужа»—«Сохан», 1966, № 6).

Рассказывая о драматической судьбе юной школьницы, выданной замуж нуждающимися родителями, писатель избегает прямолинейной фактографичности. Лирическая проникновенность новеллы подчеркнута символической сценкой: во дворе вновь расцвел красный куст, около него резвится школьница, но среди них нет уже этой девочки-цветка, обреченного на безвременное увядание.

С особой остротой в новеллистике М. Кянуша звучит тема человеческого одиночества. Этой теме посвящены рассказы «Ахаме бахарха та йек панз» («Ог всех весен до одной осени»), «Марг о мехр» («Смерть и любовь»), «Хич» («Ничего»). В последнем эта тема получала глубокую социально-психологическую трактовку.

Вышедшая на почвой заработок женщина встретила с мужчиной, но ей некуда пригласить своего гостя. Однако тот и не спешит никуда. Ему достаточно ее присутствия, эта встреча ему нужна, чтобы уйти от одиночества, забыть о своей неприкаянности. Он не менее обездолен, чем женщина, у которой нет

²⁸ Этот сборник удостоился высокой оценки старейшей персидской новеллы М. Джамаль-заде. См. «Сохан», 1963, № 4.

своего угла. Так в небольшом рассказе писатель раскрывает тему человеческого одиночества, отчужденности в современном обществе.

Выбор главной темы предопределил своеобразие новелл М. Кнануша: в большинстве своем это новеллы настроения, часто лишены определенности развязки, так как происходящее в них не может кончиться определенно.

Сатирическая струя в новелле 60-х гг. представлена именами писателя старшего поколения М. Джамаль-заде и более молодых новеллистов. Х. Шахани, Ф. Тонкабони, Г. Назери.

В своих произведениях, созданных в 60-е гг., Джамаль-заде, как и в прежние годы, строго придерживается новеллистических принципов построения рассказа, соблюдая все правила новеллистической архитектоники. Излюбленная автором сатирическая характеристика персонажей мастерски используется им в рассказах этого периода²⁹. Можно говорить и о том, что выдающийся иранский сатирик продолжает разрабатывать темы, волновавшие его в прежние годы. Сказалась, безусловно, и оторванность писателя от родины, от насущных проблем, стоящих перед страной, ее народом. В его рассказах 60-х гг. вновь и вновь появляются сатирические образы ловкачей, всякого рода дельцов, государственных чиновников, чьи «реформаторские» старания смешны и нелепы и наносят лишь вред стране и народу. Автор по-прежнему охотно использует гротеск, эффективно сопоставляет мнимое и подлинное.

Большой вклад в развитие сатирического рассказа вносит творчество Х. Шахани и Ф. Тонкабони, по-новому трактующие в своих произведениях различные явления иранской действительности.

Х. Шахани избегает эффекта внезапности при сатирическом изображении различных явлений. Сами эти явления настолько порочны, что не нуждаются в оттенении, акцентировке или же раскрытии через неожиданную, придуманную ситуацию. Поэтому многие произведения Х. Шахани напоминают устный рассказ.

Чтобы рассказать читателю о грубой конкуренции («Врачи нашего квартала»), о бездушности административного аппарата и его воротил («Шпион», «Помешанный», «Казенный мусор»), показать истинную сущность «отцов нации» («Жертвы наводнения»), автору вполне достаточно изобразить их действия, которые сами по себе имеют саморазоблачающее звучание. Мастер-

²⁹ В 60-е гг. автором опубликованы сборники «Гейр аз хола личкас лабуд» («Кроме бога никого же было», 1961) и «Асмано рисмак» («Всякая всячина», 1965).

ство Х. Шахани—сатирика проявляется и в выборе ситуаций, обстоятельств, в которых сталкиваются общественный порок и его носители, с одной стороны, и их жертвы—с другой.

В этом столкновении гибнет, обезличивается человек. Физический и моральный слом происходит с героями его рассказов «Бедный Муртаза», «Интервью Меллат-заде», «Помешанный», «Шпион».

Такое видение драматического, трагедийного в сатирическом, вернее, выживание драматического в комедийных ситуациях и обстоятельствах может быть рассмотрено как новое направление в персидском сатирическом рассказе. Эта особенность видения определила своеобразие писательской манеры Шахани.

Изображение обезличивающего, губительного воздействия общественно-социальных отношений, буржуазной морали на человека занимает центральное место в новеллистике Ф. Тонкабони. Еще в первом сборнике «Асире хак» («Пленник земли», 1962) в рассказе «Або Эбно рух-ал-годс» («Вода, сын и «святой дух»), названном автором «фантазией», Ф. Тонкабони с сарказмом и иронией показал, как испаряется в человеке духовность, стремление к красоте, благородство, уступая место стремлению к наживе. Герой рассказа, гитарист и певец по прозвищу «султан гитары века», изменяет своему таланту и всецело отдается во власть рекламы.

Теме погоны за выгодой посвящены также рассказы Ф. Тонкабони («Машина по борьбе с неграмотностью», «Три варианта счастья» (сборник «Звезды в темной ночи», 1972).

Еще в первом сборнике проявилось стремление писателя выявить сатирическое через необычное, фантастическое (рассказ «Хода, шейтан на белите бахтазмайн»—«Бог, сатана и лотерейный билет»). Но если в этом рассказе фантастическое начало понадобилось писателю для того, чтобы в добродушно-ироническом тоне посмеяться над мечтами бедных студентов о богатстве, то в последующих произведениях писателя прием этот реализуется в менее безобидных ситуациях. Примером тому может быть рассказ «Машина по борьбе с неграмотностью». По форме этот рассказ представляет современную притчу, аллегория, раскрывающую антигуманную сущность буржуазного государственного механизма. Если в сатирических рассказах Шахани эта тема реализовывалась на материале иранской действительности, то у Тонкабони мы наблюдаем философское обобщение. Наука, техника, призванные принести человеку счастье, будучи управляемы бездушным молохом буржуазного механизма, становятся в конечном итоге чем-то вроде жернова, пожирающего человека.

Это произведение Тонкабони, рисующее мрачную картину будущего, отражает иранскую действительность 60-х гг.

Так же злободневно звучит притча И. Голестана «Знойный полдень», напоминающая известный миф о Сизифе. В знойный полдень неграмотный грузчик тащит холодильник. Адрес записан у него на клочке бумаги. Но грузчик так и не может отыскать нужный дом. Люди, которые встречаются грузчику на дороге, как бы «олицетворяют обобщенные типы определенных слоев общества»²⁰. Размышления грузчика объясняют их появление, а заодно и смысл всей притчи: «Он брел по дороге, от которой в обе стороны расходились улицы, мимо закрытых дверей, мимо домов, где все спали... Он томился неизвестностью. Может, надо было остановиться, потревожить сонный покой обывателя и найти кого-нибудь, чтобы расспросить подробнее об адресате. Ведь, наверняка, есть кто-то, кто знает, куда он должен дотащить груз...»²¹.

Нет, существование человека не бессмысленно. Оно может стать бессмысленным, если человеку не объяснить, зачем он живет, если не вооружить его целью. Поиск грузчика тщетен, потому что не нашлось никого, кто показал бы, куда ему надо идти.

Писатель уверен: наверняка есть кто-то, кто знает, что надо сделать, чтобы жизнь человека не оказалась тяжелым и ненужным грузом. Стало быть, надо нарушить обывательский покой, чтобы помочь человеку постичь подлинный смысл жизни. Такова философская идея притчи И. Голестана.

Таким образом, иранская действительность 60-х гг. с ее усложнившимися общественными противоречиями, выдвинула перед писателями новые проблемы. Писатели прибегают уже к философским и психологическим обобщениям, стремятся глубже познать и раскрыть внутренний мир человека, и эти стремления приводят к более глубокому и многоплановому пониманию жизни общества.

Этим и обусловлено углубление психологизма в персидской новелле 60-х гг., появление в ней внутреннего сюжета, более насыщенного подтекста.

В новеллах 60-х и начала 70-х гг. писатели успешно прибегают к таким классическим формам персидской прозы, как притча, сказка-аллегория и пр. В настоящее время рядом с преобладающей новеллистической формой появляется также тяготение к рассказу с открыто развертывающимся действием.

²⁰ Сб. «Сквозь пелену тумана», М., 1974, Предисл. В. Кляшторной, стр. 8.

²¹ Там же, стр. 116.

К такому разностороннему социально-этическому и нравственно-философскому осмыслению действительности привел долгий и сложный путь развития иранской новеллы, который проходил через трудные ступени преодоления описательности, дидактических тенденций через борьбу с декадентскими веяниями. Этот путь последовательного, углубленного познания действительности и характеров современников является, по существу, путем развития и укрепления реалистических тенденций в этом жанре иранской литературы.

Даже при беглом обзоре современной персидской литературы становится очевидным, сколь существенное место занимает в литературной жизни Ирана жанр новеллы—наиболее развитый жанр современной иранской прозы.

Накопленный персидскими новеллистами опыт реалистического освоения действительности, большой аналитический материал, критически осмысленный ими, несомненно стали толчком и подспорьем для развития «крупных» жанров персидской прозы—повести, романа, драматургии, которые в последнее десятилетие переживают заметное оживление.

Наше сложное время ежедневно рождает новые проблемы, и прежде всего на них откликается наиболее мобильный жанр—новелла. Именно поэтому новелла продолжает оставаться актуальным, излюбленным жанром современной персидской литературы. И эта актуальность новеллы, ее роль в общем литературном процессе, наблюдающемся в современном Иране, делают изучение современной персидской новеллы делом важным и нужным.

«ՔԱՆՈՆ ԵՎ ԳԵՄՆԵՒ» ԵՎ ԵՐԱ ԵՐԿՈՒ ԱՆՀԱՅՏ ԳՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՈՒՐԶ

Առակը ավանդական բանահյուսության հնագույն տեսակներից է և իր ժանրային նկարագրով պատկանում է վիպական կամ պատմողական սեռի բանահյուսությանը:

Առածների և հանելուկների հետ միասին առակը վիպական բանահյուսության մեջ կազմում է յուրովի մի բնագավառ, որ կարելի է անվանել այլարանական բանահյուսություն: Բանահյուսության այս տեսակները (առակ, առած, հանելուկ) իրականության առարկայացած վերարտադրումը լինելով հանդերձ, տարբերվում են վիպական մյուս ժանրերից նրանով, որ իրենց արտացոլի սյուժեներից և պատկերներից բացի, ընդգրկում են նաև զրանցից որոշակիորեն տարբերվող ներքին իմաստ ու բովանդակություն:

Առակները (ինչպես նաև առածները) իրենց որոշակի սյուժեներով, պատկերներով ու գործող անձերով արտահայտում են ընդհանուր կարգի գաղափարներ, հետամուտ լինելով գլխավորապես բարոյախոսական, խրատական նպատակների և վաղ միջնադարյան շրջանից համարվել են արձակի ամենահամառոտ և սեղմ ձևերից մեկը: Առակը, խրատի նման, արևելյան ժողովուրդների մեջ մեծ տարածում ունեցող զրական տեսակներից է եղել:

Տարբեր ժողովուրդներ տարբեր ժամանակաշրջաններում ստեղծագործել են առակի բնագավառում: Հայերը ազգային առակներ սկսել են մշակել հատկապես XII դ. սկսած: Իր սՀայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ գրգռում Մ. Արեղյանը գրում է. «Ինչպես մեր ամբողջ հին գրականությունը, նույնպես և առակների տեսակը ծագում է մեզանում ոչ թե ազգային հողի վրա ժողովրդականի մշակությամբ, այլ թարգմանությամբ¹: Այդ, հիմք ունե-

¹ Մ. Արեղյան, Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ, Երևան, 1935, էջ 7:

նալով նշանավոր Հայագետ Ե. Մանի այդ ուղղութեամբ կատարած հետազոտութիւնները, բնոյթում է այն ուշագրով երևույթը, որ թեպէսև նշուողն անունը չի հիշատակում Հայոց հին գրականութեան մեջ, բայց Հայերը հետոյ ի վեր ծանոթ են եղել նրա առակներին, որոնցից և ավելի քան վաթսուներ թարգմանել են գրաբար. մի քանիսն էլ հիշատակում են Հայկական հին մատենագրութեան մեջ²:

Թարգմանված առակներից հիշատակում են նաև «Ուլիմպիանու առակները», ինչպես նաև VI—VII դդ. թարգմանված «Բարոյախոսակողոզ գիրքը, որի հեղինակը Հայտնի չէ. այնտեղ խոսվում է կենդանիների բարբերի, բնավորութեան մասին: Ըստ Մ. Արեղյանի, այդ գիրքը ծանոթ է եղել մեր դասական հեղինակներին՝ Ազաթանգեղոսին, Եղեհի Կողբացուն և ուրիշներին՝ Մ. Արեղյանի կարծիքով, մինչև XI դ. կեսերը և դեռ ավելի ուշ, առակների Հայկական ժողովածու, որպէս այդպիսին, չի եղել կամ առնվազն Հայտնի չէ: Հայկական առակների առաջին Հավաքողն ու խմբագրողը համարվում է Մխիթար Գոշը (վրս. 1213 թ.):

Առակները ոչ միայն Հայերի, այլև աշխարհի շատ ժողովուրդների բանահյուսութեան մեջ առաջ են եկել թարգմանութեան շնորհիվ: Այս երևույթը տարբեր ազգերի մշակույթի և գրականութեան պատմութեան մեջ նկատվում է որպէս որինաւափ երևույթ, որն իր հերթին պերճախոս վկայութիւն է տալիս ներկայիս ժողովուրդների միջև առկա պատմական ու մշակութային փոխադարձ առնչութիւնների դարերի խորքից եկող փաստի մասին:

Պարսկական բանահյուսութեան մեջ, նույնպէս, առակները ազգային հոգի վրա լին առնել, այլ ծագել են հիմնականում թարգմանութեանների բնոյթինակման միջոցով: Այլազգի առակներից թարգմանութեան կատարելու առաջին փորձը պարսիկները կատարել են մեր թվարկութեան VI դ., երբ Հնդկաստանից Իրան է բերվել ասնկրիտերն զգված Հուլիանոսի «Բալիլի և Դեմեռ» առակագիրքը:

Դարեր են անցել այս առակագրքի բնագրի հորինումից, սակայն մինչև այժմ էլ այդ գրքի տարբեր լեզուներով կատարված թարգմանութիւնները շատ մեծ հարգանք և հույս են վայելում և, նույնիսկ, մու-

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 3:

⁴ Այս ակնանման փոփոխութեան մասին կիսունք ստորև:

սուլճանական Արևելքի որոշ ժողովուրդների մաս կրթական սուրբ գրքերի հետ համահավասար, և երբեմն ավելի, զնահատականի են արժանանում⁶։

Եթալիւն և Դեմենեա թարգմանվել է, ալսորժա առումով, աշխարհի մեծած լեզուներով, մի շարք եվրոպական լեզուներով (ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, իսպաներեն, լատիներեն և այլն), ինչպես նաև եթովպերեն և մալայան լեզվով⁷։

Մեր նպատակն է ալս հոգվածով վեր հանել պարսիկների զերբ Եթալիւն և Դեմենեա թարգմանութիւն ու տարածման գործում, զոլութիւն ունեցող գրավոր աղբյուրների հիման վրա մեկնաբանել երկու առանձին զուտների առեղծվածը, որ ենթադրում է ավելացվել են պարսիկների կողմից։ Հետաքրքրական է նշել այն հանգամանքը, որ հենց այդ երկու զուտները իրենցից ներկայացնում են պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ալլազան եղանակներով ու երանգներով հանդես եկած հայկական երկու հայտնի՝ Եջարի վերջը և ԵՄկների ժողովը, առակների հնագույն տարբերակները։

Գարսիկները Եթալիւն և Դեմենեա գրքի առաջին թարգմանողներից ու առաջին տարածողներից են եղել։ Հետագայում տարբեր ժողովուրդներ ընդօրինակումներ անելիս մեծ փոփոխութիւններ են կատարել։ Ընդհանուր է, եղված գրքի զուտների մեծ մասը թարգմանված կամ ընդօրինակված են սանսկրիտերենից, սակայն պետք է ասել, որ սանսկրիտ և առհասարակ հնդկական գրականութիւն ժառանգութիւն գարավոր պատմութիւն մեջ Եթալիւն և Դեմենեա վերնագրով գիրք գոյութիւն չի ունեցել։ Այդ անունը առաջին անգամ կազմվել և ամկրտութիւն է ստացել պարսիկների կողմից⁸։

Արևելագետների ուսումնասիրութիւնները ապացուցել են, որ Եթալիւն և Դեմենեա զուտները հիմնականում թարգմանված և ընդօրինակ-

6 کتاب کلیله و دمنه نصرانیان محمد بن عبد الحمید هاشمی، طبع سمرقند تهران ۱۳۵۶ م

7 Այս գրքում (նկարների և թվանների բնական արժեք իրատեսքում նկատված կա հարգազարկու ընդհանրապես հասարակական հարաբերութիւնները և մասնավորապես իշխողների ու նրանց ենթակաների գարտազրութիւնները իրար նկատմամբ։

8 کتاب کلیله و دمنه (مقدمه) عربی

ված են «Փանշափանտրա» (Panchatantra)⁵ («հինգ գիրք») գրքից, ինչպես նաև «Մահարհարափա» հնդկական հայտնի պոեմից⁶:

«Քալիլև և Դեմնե» առակագրքի Իրան բերվելու մասին եղած գրավոր վկայությունները, ընդհանուր առմամբ, խոսում են մինևույն կիսա-առասպելական թվագրող պատմական մի փաստի մասին, մեր թվարկության VI դ. Իրանի Սասանյան Անուշիրվան թագավորը (531—579), հայտնի սևրգարագատա (سورگارتا) (Ազիլ) մականունով⁷, տեղեկանալով «Փանշափանտրա» գրքի մասին, իր պալատական բժիշկ Բուրզոյին (արար. Բարզույա) գործուղում է Հնդկաստան այդ գիրքը բերելու նպատակով: Բուրզոյին մեծ դժվարությամբ է կարողանում կատարել թագավորի հանձնարարությունը: «Փանշափանտրան» Իրան բերելուց հետո, ինքն էլ նենամուխ է լինում նրա պահլավներին թարգմանությանը, իր գիրքն անվանելով հնդկական քնազրում հիշվող «Քարափակա» և «Դամանակա» երկու հերոսների՝ մարդկային լեզվով խոսող շնագայլերի անունով⁸:

⁵ «Փանշափանտրա» գրքի մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Ա. Գրուպը, Древнеиндийская проза. М., 1963. Ելանովոր արևելագիտ. Ժ. Ե. Քերտեղը հայտնում է այն տեսակետը, որ «Փանշափանտրան» գրք է տանլ ոմն քաղմիցքի Բրունման, մեք թվարկության III դ., Տե՛ս «Калыла и Демна», перевод с араб., И. Ю. Крачковского и И. П. Кузьмина. М., 1957, предисловие, стр. 9: Պրոֆ. Թ. Արքանույանը գտնում է, որ գրքի հեղինակը եղել է Բիզպոս անունով մի հնդկի պալատական: Տե՛ս Թ. Արքանույան, Ֆերգոսյան և իր Եանման, հատ. I, Քեհրան, 1936, էջ 26: Եույն կարծիքն է հայտնում նաև Է. Ղևոնց Վ. Լավանյանը, գիրքն անվանելով «Քիրզոյի Աուկը կամ Պուլիլու ու Տիմուա: Տե՛ս «Հնագիտությունը նորինաց առկարների վրայ, ուսումնասիրությունը և քաղաութներ, գրքի Է. Ղևոնց Վ. Սովհաննան, Վեննա, 1997, էջ 299:

⁶ Եվրզված է Բարափա լեզվնար թագավորին, որը համարվում է Բարափ քեզի նախահայր: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Ա. Գրուպը, Махабхарата и Ramayana, М., 1970:

⁷ Իր թագավորության որոշ Անուշիրվանը թավականին ըտրվ ավնց գիտության ու գրականությանը: Նրա հրամանով թավական մեծ թվով գիտական գրքեր նուստրներն և հեղինակներն թարգմանվեցին պահլավներն, այդ թվում հույն փիլիսոփաների, ինչպես նաև հեղինակներն լեզվով եղած մաթեմատիկային և քվեկաթյանը վերաբերող գրքեր: Սակայն շահագրծելը զանակաղն կատմամբ իր արդարազատության մասին Անուշիրվանը ոչնչով էա չէր մեում իր նախորդներին: Նա արյան մեջ ինզղեց Մազդեթի կազմակերպած ազատամարտները: Հասկանալի է, որ Անուշիրվանը արդարազատ կարող էր զանազակի զրազարտ հոգևրականության կազմից, որը ազդեցիկ զեք ունեք ասանիչյան Իրանի պալատական կյանքում:

⁸ Հաա Բուրզոյի խոստովանության, «Փանշափանտրայի» հետ միասին եա բերել է նաև հեղինակն այլ գրքեր: Այդ մասին իր գրած «سورگارتا و پانچ تانتر» գրքով տա-

երկու դար անց, արարների տիրապետության օրոք, իրանցի հալստեի մտազորական, հայրենասեր, հմուտ թարգմանիչ Արղույա՛հ Մոզաֆֆան 750 թվականին Բուրզոյնի սփարաթակա և Դամանկապա պահլավիբն օրինակը մեծ վարպետությամբ թարգմանում է արաբերենի, այն վերնադրելով սփալիբ և Դեմենե¹²։ Վերջինիս թարգմանությունը արտակարգ ուշադրության է արժանանում մինչև այն աստիճան, որ մուլհանդ ժուուլման հոգևորականները հալածանքի ենթարկելով Մոզաֆֆային, հերյուրանքներ են տարածում նրա հասցեին, անվանելով նրան Ղորանի ոխերիմ թշնամի և, ի վերջո, ասնչանքների ենթարկելով՝ սպանում են նրան։

Մոզաֆֆայի գիրքը, որպես սփարաթակա և Դամանկապա պահլավերեն (լեզվա-ոճական առումով) լավագույն թարգմանություն, հետագայում հիմք է դառնում արաբերեն շատ ու շատ թարգմանությունների և ընդօրինակումների համար։ Մանավանդ, որ արաբերենի թարգմանվելուց հետո պահլավերեն օրինակն անհետանում է և մինչև օրս էլ համարվում է կորած։

IX դ., երբ պարսիկներն արաբական լծից հնազանդ ազատագրվում են և ժամանակ են գտնում զբաղվելու իրենց անցյալի մշակույթի և գրականության ժառանգությունը վերակենդանացնելու աշխատանքով, սփալիբ և Դեմենե առաջին գիրքն էր, որ իրանական դասական պոեզիայի հիմնադիր Ռուզբեհն սկսում է նրա բազմաթիվ առակները վերածել լավածուխ¹³։

չարանի վերջում նա նշում է: در آن آمد بر قتم پیش آمد و در آن دیار هم شرائط بحث و استقصاء هر چه تمامتر بجا آورد و تقدیم نمود و بوقت بازگشتن کتب آورد و یکی از آن کتبش و نامش است: کتاب کلبه و نامش باب برزوز است طیب: ص. ۳۶. Կեզուստան Լանապարտրգելու ԵՖ. Երբ ասոջ նկով, Գեացի, և այլ երկրում զգվարին պայմաններում շատ հետազատություններ կատարեցի: Եզիրուհներ ու պատիվ ակնցի: Վերապատանայիս գրքեր բերեցի, նրանցից մեկը սփալիբ և Դեմենե է:

սփալիբ և Դեմենե, Խարույլա՛հ էրեն Մուսամազ էրեն Արղուլամիդ Լաշեի, 2-րդ Հրատ., Քեհսան, 1356, Ասալարան, էջ 56:

¹² Քանի որ պահլավերեն լեզու և լեզուստերը զբոսում են միևնույն երկրում, սպա շատ հաճախակա է, որ Մոզաֆֆան լեզուստ լեզուի փոխարկելով, կրճատումներ է կատարել ետև մյուս Լայնազորի և բազմալեզի միջև, ստանալով սփալիբ և Դեմենե տեղանկերը: Այս կարծիքը հայտնում են շատ ուսումնասիրողներ:

¹³ Ռուզբեհի այդ գրքը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել, այդ թվում և սփալիբ և Դեմենե լավածուխ և այլոք միայն մի շանի պատարկներ են պահպանվել միջնադարյան զեռազան բառարաններում:

Մողաֆֆայի արարերեն թարգմանությունից հետո, 1144 թվականին, Ղազնավիյանների վերջին թագավոր Բահրամ Շահի որդե, նեզամ էզ Դին Աբուլմուլլա Նասրուլլահ Մոնշիի կողմից ժալիլի և Դեմենեա առաջին անգամ թարգմանվում է ժամանակակից՝ Երաբեռ պարսկերենով: Իր թարգմանության նախաբանում Նասրուլլահ Մոնշին հիշատակում է, որ մինչև պարսկերեն թարգմանությունը (Մողաֆֆայից հետո) ժալիլի և Դեմենեա արարերեն թարգմանությունների բազմաթիվ փորձեր են կատարվել: Սակայն նրանցից շատերը անարժեք լինելու պատճառով տեղական կյանք չեն ունեցել¹⁴:

Ըստ երևույթին ընդգրկնակողներն ու թարգմանիչները բուն առականրի բովանդակությունը վերարտադրելու փոխարեն, (որն իհարկե ղտվարին և պատասխանատու գործ է), նզած առականրի օրինակով ինքնուրույն հեքիաթներ են հորինել, անտեսելով քնազրի բարոյախրատական հատկանիշները, ռեական ինքնատիպությունը, այն, ինչը ժալիլի և Դեմենեաի հաշոգությունն երաշխիքն է¹⁵:

Նասրուլլահ Մոնշիի պարսկերեն թարգմանությունից հետո, Իրանի մտավորականության շրջաններում համարյա թե մոռացության է աղըվում գրքի արարերեն, այսինքն Մողաֆֆայի թարգմանությունը: Դարերի ընթացքում մի շարք պարսիկ գրականագետներ արևակի կամ շափածոյի են վերածում Նասրուլլահ Մոնշիի կազմած պարսկական օրինակը: Կարծելով, թե գեղեցկացնում են այն, սակայն այդ ընթացքում ոչ մի հեղինակ չի նախաձեռնում թեկուզ հարեանցի մի ուսումնասիրություն կատարել Մողաֆֆայի և Նասրուլլահ Մոնշիի արարերեն և պարսկերեն օրինակների բաղդատմամբ¹⁶:

Օրինակ, ժալիլի և Դեմենեա վերամշակողներից է Քեյմուրյան գինաստիայի տարիներին (1370—1507) ստեղծագործող, բանասեր Մուլլա Հոսեյն Վանզ Քաշեֆի Ղազվիներ: Վերջինս գտնելով, որ ժալիլի և Դեմենեա չեղուն ու բառապաշարը (նկատի ունենք Նասրուլլահ Մոնշիի պարսկերեն թարգմանությունը) իր ժամանակի ընթերցողների համար

¹⁴ کتاب کلیل و دمنه و آمله ج. 1

¹⁵ Մելգոն էլում է Հ. Ղևել Վ. Լոզնայանը, Քալիլ և Դեմենեի նուտրեն, պարսկերեն, էրբաբերեն, հին իուղաներեն թարգմանությունները բուրն էլ կատարվել են որտրերեն օրինակներից: Տե՛ս նշվ. աշն., էջ 298:

¹⁶ Դս, անշուշտ, այնքան հեշտ գործ չէր, որովհետև Մողաֆֆայի օրինակը նզակի էր համարվում, այնպես որ ամեն ոչ այն նեաքի աակ ունենալ չէր կարող: Մյուս կողմից ապարքնզում կային արարերեն շատ օրինակներ, որոնք, անկասկած, այս կամ այն շաբով խաթարված ու փոփոխված բովանդակություն ունեին:

խրթին ու անհասկանալի են, խմբագրենց այն և մեծ փոփոխություններ մտցնելով նրա բնագրի մեջ (բավանդակության և ժառանգի տեսակետից), հրատարակենց Եկեղեցիական Մահաբան (انجيل مسيحي) նոր խմբագրով: Ղազվիհին նասրուլլահ Մանշիի պարսկերեն թժաւիլի և Դեմենիցա կրճատել է նախաբանը, առաջին մի քանի գլուխները: Իր գրած առաջաբանում Ղազվիհին գրի է առել թժաւիլի և Դեմենիցա երևան գալու հանդամանքները և ապա բազմաթիվ հեքիատքներ ու զանազան պատումներ է ավելացրել միջնագրքյան հայանի գրքեր՝ «Մարգարանամեհցա», Սաադիի «Գուլիսթանիցա» և «Բուսթանիցա», ինչպես նաև հռչակագրոս սուֆի բանաստեղծ Ջալալ էդ Դին Թումիի մասնավիճներից և այլն: Այնպես որ Ղազվիհիի Եկեղեցիական Մահաբան հատորը թժաւիլի և Դեմենիցա համեմատությամբ կրկնակի ծավալ է կազմում: Այս բուրգով հանգեցրել, իր աշխատությունը շարագրելիս Ղազվիհին ևս չի հետաքրքրվում արարերեն առաջին թժաւիլի և Դեմենուզ և չի փորձում որևէ համեմատություն անցկացնել¹⁷:

Այստեղ անհրաժեշտ է ասել, որ նասրուլլահ Մանշին իր թարգմանած թժաւիլի և Դեմենիցա նախաբանում հայտնում է, որ ինքը թարգմանությունը կատարել է ոմն՝ Ալի էրեն էրբահիմ էրեն էսմաիլի կողմից իրեն նվիրված թժաւիլի և Դեմենիցա արարերեն օրինակից¹⁸: Բայց քանի որ արարերեն օրինակների մեջ կար ընդգրկված գլուխների քանակական զգալի տարբերություն, ամենայն հավանականությամբ նասրուլլահ Մանշիի արամադրության տակ եղած արարական օրինակում (որը շատ հավանական է, որ չի եղել Մողաֆֆայի իսկական օրինակը), կրճատված են եղել որոշ գլուխներ, որոնք և ինքնարժեքային տեղ չեն գտել նաև պարսկերեն առաջին օրինակում¹⁹:

1816 թվականին Ֆրանսիացի խոշոր արևելագետ Միլլիստեր զի Սասին առաջին անգամ իր արամադրության տակ եղած թժաւիլի և Դեմ-

¹⁷ Եկեղեցիական Մահաբանի լատինական թարգմանությունը, որ այդ գիրքը շատ շուտով թարգմանվում է ամենուհան թուրքերենով, կրճատվում է լատինական խմբագրի: Այնուհետև այն անցնում է Ֆրանսիա, թարգմանվում է ֆրանսերենի, գտնալով միջնորդող ոչակ նվերագրան այլ ուղղորդ լատին, Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, թժաւիլի և Դեմենիցա իր իսկական զեմքը և անուր կորցրած, մասը է գործում նաև Նվերագրում:

¹⁸ کتاب کهنه و آینه ص ۱۶

¹⁹ Դոկտոր Մուամմադ Ջաֆար Մալուլի վկայությամբ, նասրուլլահ Մանշիի պարսկերեն օրինակում չեն թարգմանված երկու նախաբաններ, որոնք հայանի են որպես Բեհուզ էրեն Սալավանի նախաբան: 350 دربار کهنه کهنه و آینه ص ۱۶

کهنه و آینه، تهران ۱۳۴۱، ص ۱۵

Նեխա արարեցն մի շարք ձեռագիր օրինակների հիման վրա Փարիզում հրատարակում է արաբերեն մի հատոր: Այդ գրքի ֆրանսերեն նախաբանում նա բացատրություն է տալիս հատկապես այն մասին, որ իր լույս ընծայած օրինակում բացակայում են այն գլուխները, որոնք իր օգտագործած արաբերեն ձեռագրերի շատ օրինակներում գրի չեն առնել: Ուտի, կասկածելով թՄալիև և Դեմենիս բնագրի հետ ունեցած առնչությանը, նպատակահարմար է զտելում այդ գլուխները շտեղագրել հատորում²⁰:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել այդ երկու բնագրված գլուխների վրա, բերել մի քանի նմանօրինակ փաստեր, որոնք հավաստիացնում են արևելագետ-բանասերների այն ենթադրությունը, որ իրոք Բուրզոյի կազմած և հետագայում անհետացած պահլավերեն թՄարաթակա և Դամանակա օրինակում եղել են երկու հավելյալ գլուխներ:

Թե հնդկական ի՞նչ գրքի հիման վրա է կազմել Բուրզոյին իր թՄարաթակա և Դամանակա առակագիրքը, հայտնի է եղել միջնադարի խորհրդի գիտնական Աբու Ռեյհան Բիրունին (973—1048): Իր «Հնդկաստան աշխատության մեջ Բիրունին գրում է. «Հնդկի ժողովուրդը հարուստ է գիտական ու ժողովրդական բազմաթիվ գրքերով: Թվարկել գրքեր են անկարող եմ: Մակայն շատ կուզեի թարգմանել թՄանլաթանարա գիրքը, որը մեզ մոտ (Իրանում—Ն. Մ.) հայտնի է թՄալիև և Դեմենե անունով: Այնուհետև Բիրունին մեծ երախտագիտությամբ է խոսում Բուրզոյի և Մոզաֆֆայի մասին, հիշատակելով, որ Բուրզոյին պահլավերեն հատորը կազմելու ժամանակ կատարել է պելլացումներ, այն է՝ նախաբան (որը հայտնի է—Ն. Մ.) և ինչ-որ գլուխներ²¹:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Բիրունին չի մոտանում հիշատակել ինչ-որ գլուխներին մասին:

Մեզ է հասել մի շատ հետաքրքրական աշխատանք, կատարված գրականության երկրպագու, արաբ Աբուֆարաջ Մոհամմադ էրեն Յազուբ օլ Վարրադի (Ալ Նադեմ մականունով) կողմից: Յազուբ օլ Վարրադին 987—988 թթ. կազմում է իրեն ժանոթ, տարբեր լեզուներով հայտնի գրքերի հարուստ մատենագիտություն՝ (تكملة)՝ ճշգրիտ բացատրագրերով:

Գրքերի ընդհանուր ցանկում նա հիշատակում է թՄալիև և Դեմենիս մասին, տալով հետևյալ բացատրությունը հատկապես գրքի բաղկացու-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 153:

²¹ Alberunis India. Ed. By Sechos, London, 1887. էջ 76.

ցիլ գլուխները վերաբերյալ. «Քալիլեն բաղկացած է 17 գլուխներից,—
զրում է նա,—իսկ ասում են թե նա 18 գլուխ ունի: Ես տեսել եմ մի
ձեռագիր, որտեղ կային երկու ավելացված գլուխներ»²⁵,

Այստեղ ևս հեղինակը խոսում է երկու գլուխների մասին, սակայն
ստույգ բացատրություն նրանց մասին չի տալիս:

Հնասարքրական փաստ է նաև նասրուլլահ Մոնշիի «Քալիլե և Գեմ-
ենե հատորի «Գրքի աղբյուրները հատվածում խմբագիր Աբդուլազիմ
Ղարիբի այն տողատակումը, որտեղ վկայակոչելով վերահիշյալ՝ Յազուր
ու Վարրադիի «մատենագիտությունը» ավելացնում է այն, որ արաբերեն
«Քալիլե և Գեմենե» շատ շնչին քանակով օրինակներում կա երկու գլ-
ուխ ևս, նշելով «لجرتان» و «باب منك الجرتان» (Քարե Մալեք ու Ջարգան վա
վագարա) و «باب الحماة» و «باب الحماة» (Քար ու Համամե վալ Սա-
اجرتان

ալար վա Մալեք ու Հազիե) վերնագրերը:

Այս բոլոր գրախոր տեղեկություններն, իհարկե, վերացական կոա-
հումներ չէին: Արևելագետները համոզված էին, որ «Քալիլե և Գեմենե»
գրքի պահպաններն, իսկ հետո արաբերեն նախնական օրինակում, այ-
նուամենայնիվ, ավելացվել են երկու գլուխներ, սակայն նրանց մասին
հավաստի տեղեկություն չունենին²⁶:

Սիլվեստեր դե Սասիի մահից հետո ևս երկար ժամանակ այդ ա-
ռեզծվածը մնում էր չլուծված, մինչև որ 1873 թվականին Մոսուլի պատ-
րիարքի տանը պատահմամբ հայտնաբերվում է Մարդին քաղաքի հնա-
գույն վանքերից մեկում պահպանված Բուրզոյի պահպաններն բնա-
գրից 570 թվականին ոմն Բուզ անունով մեկի կատարած ասորերեն
թարգմանությունը²⁷:

1876 թվականին առաջին, իսկ 1911 թվականին երկրորդ անգամ
հրատարակվում է ասորերեն և գերմաներեն երկլեզու միատեղ հատորը:
Այն փաստը, որ ասորերեն թարգմանությունը կատարված է Բուրզոյի
պահպաններն բնագրից, կասկածի առիթ չի տալիս և կարող է հիմք ծա-
ռայել առհասարակ «Քալիլե և Գեմենե» սանակրիտ բնագրի թուգանդա-

²⁵ «Kathala u Dimez». Նշվ. դրակ., էջ 8—9.

²⁶ Այստեղ ուզում ենք հիշել, որ տարբեր կարծիքներ կան «Քալիլե և Գեմենե»
հիմնական գլուխների քանակի և նրանց հեղինական սկզբնաղբյուրի մասին: Աբդուլազիմ
Ղարիբը գտնում է, որ գիրքը կազմված է 16 գլուխներից, որոնցից 10-ը հեղինակն,
իսկ 6-ը պարսկական ծագում ունեն և նշում է բոլոր գլուխների վերնագրերը՝ բառ-
ենիվ գրանք երկու խմբի: Մենք լինք անպարզարեկ հեղինակի այս ստորաբաժանման
պարզաբանմանը:

²⁷ Ասորերեն այս օրինակի թվականը (570 մ. թ.) եղում է այն փաստը, որ Բուր-
զոյն իր թարգմանությունը կատարել է 570 թվականից առաջ:

կուսիան և այն մասին, թե ինչ է իրենից ներկայացրել պահպանելն առաջին օրինակը²⁵:

Իհարկե պահպանելից թարգմանելու ժամանակ հնարավոր է, որ ասորի հոգևորականը կրճատումներ ևս կատարած լինի, սակայն ուսումնասիրողների ստուգումները պարզեցին, որ բուն տեքստերի ամբողջությամբ համապատասխանում է Քուրդոյի կազմած պահպանելն օրինակին և վկայում է, որ իսկապես պահպանելն ժալիլի և Դեմնեա հաստատում կրճատված զլուխները գոյություն են ունեցել²⁶:

Եւստով արևելագետները ծանոթանալով հայտնաբերված ասորիքեն օրինակի հետ, գտան, որ Սիլվեստեր դե Սասիի կասկածի տակ առած երկու զլուխներից մեկը ըՄալիք օլ շարզան վա զոզարա (Մկենբի թագավորը և իր նախարարները) քավականին հետաքրքիր և ծավալուն առակն է և երկրորդը համեմատաբար ավելի կարճ սեղանաձև վալ սաալար վա մալիք օլ հազինա (Աղավնին, աղվեսը և արագիլը) առակն է: Ինչպես տեսնում ենք, հենց այս երկու զլուխների մասին է հիշվում նաև նաարուլա Մոնշիի պարսկերեն օրինակի վերահիշյալ այն տողատակում, որտեղ ասված է՝ արաբերեն հազվագյուտ այն ժալիլի և Դեմնեների՞ մասին, որոնց մեջ կարելի է գտնել նշված զլուխները:

Դրանից հետո գերմանացի անվանի արևելագետ Քեոզոր Նյուլդեքեն ժալիլի և Դեմնեա ձեռագիր մի քանի օրինակների համեմատությամբ հիման վրա պատրաստում է ժալիլի և Դեմնեի մի նոր հրատարակություն, որի մեջ տեղադրում է Սիլվեստեր դե Սասի կողմից սկսակածի տակ առնված և այժմ հայտնաբերված ասորիքեն օրինակում ընդգրկված հիշյալ երկու զլուխները:

Նետագայում, 1905 թվականին, անվանի գիտնական, քրիստոնյա արաբ զեկտոր Լ. Մեյխան լույս է ընծայում ժալիլի և Դեմնեի արաբերեն հնագույն մի օրինակ²⁷, այնտեղ ավելացնելով Ք. Նյուլդեքենի կողմից խմբագրված երկու զլուխները²⁸:

²⁵ Ինչպես նշում է՝ Լ. Ղևոզ Վ. Հովնանյանը նշված աշխատության մեջ, «...Հաջով վերջին տարիներս գտնվեցավ Միտանի ասորի վանաց մեջ փռչեթաթախ ձեռագրի մի էտիև ասորերեն թարգմանության, որմն զտղագորտալ օրինակ մի բերվեցավ Սելուսու Գուստավ Փիլսոն՝ ուսուցչապետ հոգաց, ասորերենն ի գերմաներեն թարգմանությունն և երկնչու մասանն հրատարակեցավ (1876) շատ ընդարձակ նշանությունս Գեմնեյ ուսուցչապետի, որս շանիվե նրան նշած էր հիշյալ ձեռագրին, էջ 298:

²⁶ Այս մասին հիշատակում է նաև Մ. Զ. Մահուրը, նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁷ Ըստ Բ. Յու. Կրաչկովսկու, Լ. Մեյխան ժալիլի և Դեմնեի այդ օրինակը հայտնաբերել է կիթանակի Գալլ ալ Երբ վանքից, որը վերագրվում է 1878 թվականին Տե՛ս Խ. Քրաչկովսկու, նշվ. աշխ., էջ 11:

²⁸ Լ. Մեյխան 1923 թ. ավելի վերամշակված ձևով թնայում հրատարակում է

Այժմ կանգ առնենք հենց այս երկու սմտացվածքն և «Բալիլն և Դեմենին» բազմաթիվ օրինակներում աշխատող արված ու լիարգմանված գլուխների մեկնաբանման վրա: Դրանց տեքստերում եղած որոշակի հասուկ անունների ստուգաբանության և գոյություն ունեցող այլ բանասիրական համեմատությունների հիման վրա պետք է ենթադրել, որ խեղրոս առարկա գլուխները ավելացվել են «Բուրդուսին» թարգմանության (կամ նույն գործում ազդող մի այլ պահանջով մտավորականի կողմից) ժամանակ: Բացի այդ, նշենք նաև այն ուշագրավ բանահյուսական փաստը, որ այդ երկու գլուխները ընդգրկում են իրենց մեջ «Զարի վերջը» և «Մկենի ժողովը» առանկների հնագույն տարբերակները²⁰:

Հիշյալ երկու գլուխները պարտիկ բանասեր Մահամադ Զաֆար Մահչուրը վերածել է պարսկերենի, իր արամադրության տակ սենեակում վերջը նշված Լ. Մեյխույի խմբագրությամբ արարերեն «Բալիլն և Դեմենին» օրինակը, որի վերջում, ինչպես նշել ենք, ավելացված էր Ք. Նյուլդերի սրբագրած տարբերակը²¹:

Այն ակնառու փաստը, որ «Էնզավենն, ազվեսը և ձկնկուլը» և «Մկեն-

«Բալիլն և Դեմենին» նույն օրինակը: Այս օրինակից էլ սուտերեն է թարգմանել Հայանի արտագետ Ի. Յու. Կրաչկովսկին: Այդ մասին «Калила и Димна»-ի սուտերեն երկրորդ հրատարակության 11-րդ էջի առաջադիմում կարդում ենք.

Как писал И. Ю. Крачковский в предисловии к первому изданию «Калилы и Димны», «исходя из стремления дать понятие о полном составе арабской версии в ее различных изводах, переводчики не ограничились передачей текста рукописи Шейло, но добавили и те части, которые известны по другим изданиям. К числу их относятся предисловия Бянула и две главы, помещенные в приложениях:

- 1) о голубе, лисице и шахе и 2) о мышином шаре и его безпрях».

Ինչպես նշել ենք, Ք. Նյուլդերին իր աշխատության մեջ արդեն ավելացրել էր այդ երկու գլուխները:

²⁰ Անհրաժեշտ ենք համարում ասելու, որ պարտիկ շատ բանասանձվածք (Ք' գրական և Ք' ժամանակակից) «Բալիլն և Դեմենին» բազմաթիվ առանկների հիման վրա գրել են չափազանց զերպակի ստանձվողները: Ինչպես նաև քարազը, Օրենյո Զաքարի, Իրաչ Միրզան և այլք: Ուշագրավ է, որ Լ. Մեյխույ Վ. Զաֆարյանը մեջերում է այն ենթադրությունը, որ գոյություն է ունեցել «Բալիլն և Դեմենին» հայկական թարգմանությունը: Իմ լնայած, այդ կարծիքը ապացուցված չէ, սակայն որպես հայ առանկագրության մեջ ընդգրկելով նմուշ, թերում է սենյունը, ազվենն ու իչքո առանկ թղթագրությունը (նշվ. աշխ., էջ 200): Պետք է ասել, որ հեղինակի կողմնորոշվածությունը Հիշյալ է. այդ առանկը նույնությամբ գոյություն ունի «Բալիլն և Դեմենինում»: 20' كتاب

كاليلا و (دتمنا) ص. 214

²¹ Մ. Մահչուրի թարգմանությունն առայն անգամ 1957 թվականին հրատարակվում է «Մարտնեզ» իրականության առաջին և երկրորդ պրակներում: Անտեսնեմ Քահրաման պարբերաբար լույս տեսնող «Բնթար» համբան հանդեսի 1952 թ. N 25-ում:

ենրի Թագավորը և իր զեզդիներըս հատվածները դուրս էին մնացել արարներն Թարգմանութուններից, արդեն խոսում է այն մասին, որ Մոզաֆֆայի կատարած արարներն առաջին Թարգմանութունից մտավորապես 200 տարի հետո է, որ Արսլանալա նասրուլա՛ Մոնչիի կողմից Թարգմանվում է պարսկերենի: Իսկ այդ ընթացքում, բազմաթիվ անգամներ ձեռքից-ձեռք անցնելով, ժալիլի և Դեմեննա ձևափոխվում, կրճատվում կամ ավելանում է արար մուսուլման հոգևորականութան կողմից, հոգևորականութուն, որը և կազմում էր միջնադարյան արարական տիրապետության տակ գտնվող Իրանի մտավորականութան հիմնական տարրը: Զի բացառվում այն ենթադրությունը, որ Մոզաֆֆայից հետո արգելվում է այդ երկու բաժինների հետագա Թարգմանութունը: Իսկ Մոզաֆֆայի Թարգմանած օրինակը մինչև հիմա չկա ասպարեզում, որովհետև ինքը Արսլանալա նասրուլա՛ Մոնչիի պարսկերեն Թարգմանութունը (իբ խոստովանության համաձայն) կատարել է ոմն Ալի էրեն էրրահիմ էրեն էսմաիլի նվիրած ժալիլի և Դեմենիցը: Մի հանգամանք, որը կասկածելի է դարձնում զիրքը Թարգմանողի կամ ընդօրինակողի ով լինելը և հավանաբար հնարավոր է, որ այդ օրինակում, արդեն, հանված են եղել նշված զույգները:

Մյուս կողմից, հրը համեմատում ենք ժալիլի և Դեմենիս տարբեր զույգներն այս երկուսի հետ, ասպ կենդանիների մասին խրատական առակներ պատմող Բրահմանի³¹ և Բային³² փոխաբերում են ժալիլի և Դեմեն երկու շնագայլերը, որոնք փաստորեն հանդես են գալիս որպես Բրահմանի պատմածի օժանդակ շարունակողներ³³:

Այս սկզբունքը հետևողականորեն կրկնված ենք տեսնում համարյա բոլոր զույգներում, սակայն այդ նույնը բացակայում է մեզ հետաքրքրող երկու առակներում: Այստեղ Բայը և Բրահմանը կան, սակայն ժալիլի և Դեմեն շնագայլերի անունը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում³⁴:

Ուշագրավ է նաև գաղափարական մի այլ հատկանիշ, որը բացառութուն է կազմում և իր էությամբ տարբերվում է ժալիլի և Դեմենիս մյուս բոլոր առակներից:

³¹ Հնուդան կրթագետը՝ Բրահմանը, որի անունը շրջափռ էր և պատահական է, որ ժալիլի և Դեմեննա կոչում են նաև շրջափայլ խրատները անունով:

³² Բայ, հնդկերեն Թագավոր է Աշտակում:

³³ Ուշագուհի առակում է ժալիլի և Դեմենիս առաջին ժուր ոչ առաջ զույ տուրս զույգ ժալիլի և Դեմեն օժանդակ էին ուշմությամբ և խելքով: Սակայն Դեմենն հետաքրքրափության մեջ ավելի համարձակ էր:

³⁴ Չե՞տք է նկատել, որ Բայ և Բրահման անունները այստեղ զորեղծվել են ժալիլի և Դեմենիս յուրաքանչյուր առակի կառուցվածքը պահպանելու համար:

Եթէ առակների մեծ մասը բժաշիւն և Դեմնեումս իր խրատական խորհուրդներով զգուշացնում է մարդուն կյանքում սխալ արարքից, վաս վերաբերմունքից կամ շար գործ կատարելուց, որոնք մեծ մասամբ փոխ-հատուցում են կրկնակի պատժով, ապա բժիկների թագավորը և իր վե-զիրները քանի որ հաճատարիմ է գաղափարական այդ սկզբունքին, քայքայ անտեղ մենք տեսնում ենք նաև շարիտ, այսինքն՝ կատվի նկատ-մամբ մկների տարած հաղթանակը: Մի հանգամանք, որը հնարավոր է զարմնում մի այլ հեղինակի ինքնուրույն ստեղծագործութայն առկայու-թյունը: Այն լի հարմարվում բժաշիւն և Դեմնեի քնդհանուր բարոյա-խրատական ոգուն, նրա առաջին: Իսկ խելամուռութայն տարած բնագ-թանակը օրբանով կարող էր բնամահրողներս ունենալ իսլամական հոգեորականութայն կամ խալիֆաների շրջապատում, որոնց կարգա-դրութայն և հրամանով էլ կատարվում էին նման փոխադրումներն ու թարգմանությունները³⁵:

Բացի այս, հատուկ անունների ուսումնասիրությունը ցույց է տա-լիս, որ բժիկների թագավորը և վեզիրները քանակում բոլոր հերոսների ա-նուններն ունեն պարսկական ծագում: Այդ անունները, ինչպես գրում է Մ. Մահչուրը, հայտնաբերված ասորական օրինակում անխաթար պահ-պանվել են, իսկ արարերեն թարգմանութայն տեքստում հնչունափոխ-վել և որոշ դեպքերում բոլորովին աղավաղվել են³⁶:

Բերենք օրինակներ.

Արարերեն բժաշիւն և Դեմնեումս (Լ. Միլիոյի) մկների թագավորի անունը ܕܝܦܩܐ (Մեհրազ), իսկ ասորերեն քնագրում ܕܝܦܩܐ (Մեհրա-չար կամ Մեհրիար) պարսկական ձևն է կրում, որը կազմված է պարսկ.

³⁵ Մակաճանց այն կարևոր գործեր, որ ասիում էր խալիֆաներին և արաբ իշ-խաններին ընդգրկանակ է կրկին ու կրկին անգամ թարգմանել տալ բժաշիւն և Դեմնե, ոչ թե հասարակությունը պատկար լինելու ցանկությունն էր, այլ սեկտանական նստախրու-թյունը, այն է՝ այս կամ այն նշանավոր գրքի անվան հետ սեմեալացուն նաև իրենց համ-բավը: Այդ նույնը մենք զվարանում ենք սուր զրազառ սասանիդների թագավոր Անու-շիրվանի և նրա պալատական հուշակույտ խորհրդատու Քաղաքների հասցին, նկատի ունենալով, որ նրանց է վերագրվում (որպես հեղինակների) հուշակույտ բնաստեղծանի խրատները գիրքը, որի անվան մեր թվարկութայն 7 է:

³⁶ Անունների այս համեմատությունները մենք կատարում ենք մեզիք սակ ունենու-լով նապոլյան Մանչիի, Մ. Մահչուրի, Բ. Յու. Կրաչիտզևի և Բ. Պ. Կուլմիի բժաշիւն և Դեմնեի թարգմանությունները: Ինչպես Բ. Յու. Կրաչիտզևին, այնպես էլ Մ. Մահ-չուրը, այդ կոպակցութայն և այնպես ենթադրում են, որ Լ. Միլիոյի արարերեն օր-նակում այդ հատուկ անունները պարսկերեն ազնազնա ձևեր են:

սՄԻՆՐԱ, հին պարսկ. սՄԻՆՐԱ—(արև) և պարսկ. յարա (բարեկամ) բա-
ռերից⁷⁷:

Իրանական ժազում ունեցող նույն անունները գործածված են նաև
երեք վեզիրների համար: Երանցից առաջինի անունը արաբերեն օրինա-
կում Է-Ն-Ն-Յ (Ջուզամե), իսկ ասորական բնագրում Է-Ն-Ն-Յ (Ջու-
զամադ) է: Այս անունը կազմված է պարսկ. յարա (շուտ) և դարձյալ
պարսկ. Էամադա (զալ) բառից⁷⁸:

Երկրորդ վեզիրի անունը արաբ. Է-Յ-Ն (Եիրա), ասորական բնա-
գրում Է-Յ-Ն (Եիրագ կամ Եիրաթ), որը պարսկ. Է-Ն (առյուծ) բառի
նվազականն է⁷⁹:

Երրորդ անունը, որը շատ ավելի ուշագրավ է. Գ-Ն-Ն (Բազզազ)
պարսկերեն Գ-Ն-Ն (Բազզազ) անվան փոխված ձևն է, որը կազմված
է հնդեվրոպական Գ (աստված) և Ն (տրված) բառերից, այսինքն
(Աստվածատուր) անունը, որը նույնությամբ պահպանված է ասորական
օրինակում⁸⁰:

Հանդիպում ենք նաև տեղանունների, որոնք, անկասկած, սրպես
աշխարհագրական անուն գուցե և գոյություն չունեն, սակայն, թեև ուղ-
հնարովի, նրանք պետք է պարտիկի երևակայություն արգասիքը լինեն:

Բերենք օրինակներ.

Այն վայրը, որտեղ սպրում են մկենը իրենց թագավորի հետ միա-
սին, արաբական օրինակում Գ-Ն-Ն (Գուրան) է անվանված, ասորա-
կանում՝ Գ-Ն-Ն (Գուրա): Այսինքն՝ կազմված նոր պարսկ. Գ-Ն
պահլ. Գ-Ն, ավեստ. Գ-Ն (հեռու) և Գ, պահլ. Գ-Ն, հին պարսկ.
Գ-Ն բառերից, որ կարելի է թարգմանել չրից հեռու, անջրգին:

Իսկ Գուրա երկրի զխաձոր քաղաքի անունը արաբերեն նշված է
Գ-Ն-Ն (Էրզրոն), ասոր. Գ-Ն-Ն (Անդարբիարան), կազմը-

⁷⁷ սՄԻՆՐԱ արևի հին արիական ստվան էր: սՄԻՆՐԱ (ՄԻՆՐԱ բարեկամ)
հասուկ անունը, բա Անաույանի, գործածվել է նաև հայերի մեջ:

⁷⁸ Անուզամադ նշանակում է հորդիկ, արագաշարժ:

⁷⁹ Հա Անաույանի՝ սՄԻՆՐԱ բառը պարսից մեջ էլ իբրև աննշանակ տարածվել է,
որից փոխառյալ է ասոր. SIRA, SIRA անունը, որը սՄԻՆՐԱ և Գամանա վեզում մի
վեզիրի անուն է:

⁸⁰ Է-Ն-Ն մեջ այդ անունը տարածվել է Ժ2 դարից: ԵՆՆ Անաույան, Հայոց
աննշանակների բառարան, հատ. 4, Երևան 1948, էջ 163: Ուշագրավ է, որ Անաույանը
ևս նշում է սՄԻՆՐԱ և Գամանա մեջ պարսկերենով մեջ թերված վերահիշյալ գործիչներն
անվան մասին:

⁸¹ Հա պարսկական ավանդության, իբր այդ բառը կազմված է Գ-Ն (այգի) և Ն
(արգասագատություն, զառ) բառերից: Իբր Անուզաման անն շարաթ իր ավագորա-

ված պարսկ. چاد , պահլ. andar, աղեսա. andarə (մեջ) և պարսկ. بیابان , պահլ. vlyapān (անապատ) բառերից⁴¹;

Մյուս՝ սևղապետներ, աղվեսը և ձկնկուլը առաջում հատուկ անուններ չկան⁴², նվ ինչպես շատ առականերում, հերոս կենդանիները հանդես են գալիս իրենց ընտան անուններով:

Սակայն աշտոնը կա ուշագրավ մի ալլ փաստ, որն աներևույթ մնով թաքնված է مالك الجوز (Մալեթ օլ Հաջին) անվան ներքու Այդպես է կոչված արարերենում նշված առակի ձկնկուլը⁴³, Այդ վերնագիրը (արարերեն) պարզ է, որ Մ. Մահչուրը նույնությամբ, առանց թարգմանելու باب الحماة والشعب و مالك الجوز (Բաթ օլ Համմամն վալ Մաալար վա Մալեթ օլ Հաջին) ընդօրինակելով արարերենից, տեղադրել է համապատասխան գլխի պարսկերեն իր փոխադրություն մեջ, առանց անդրադառնալու, որ հիմն աղավետն արարերեն الحماة (Համամ), աղվեսին՝ شبيب (Մաալար), սպա ձկնկուլին արարերեն օլ թե مالك الجوز ալլ حماة (Յամամ) են ասում: Այդ անունը պարսկերենից արարերենի թարգմանված անուն է:

Բանն այն է, որ իրանում հիշյալ թուսնին սովորաբար کچورم

գառության այդ այգուտն ընդունում էր զանաազոր մարզիանց և գառում էր նրանց բոլորներն օլ վեները:

⁴¹ Այս տեղանունը կարելի է բացատրել նաև որպես բարբ ըստ, կազմված ըստ (դուր) պտուղը, պառլա շրջան, կյար և آلب (ար) շուր բառերից: Այս դեպքում «Դուրաբա բառը, որի հնչյունափոխված մեջ շատ հանախ (Դուլար) կամ (Դուլար) է արտասանվում, ստանում է ջրան ձեռ անիվի իմաստը: Այդ անունով է կոչվում Քնհրանից օլ հեռու գտնվող մի գավառ, որը հայտնի է իր բարբորակ վարուժով:

Արտոնը ուղարկում է նաև հեռույալ այն փաստը, որ Ջ.Թ.ա. 37 թվականին, Միջագետքի հարավարևմտյան մասում գայություն է ունեցել Տառ Արզին կոչվող գավառ:

Այդ մասին Մ. Տ. Որմեյանը գրում է. «Մ. թ. ա. 37 թվականին համահայտ կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև կայացած զանազոր համարայն, Մեծ Հայքի տեղադրության անշառվից և կցից պարթևական թագավորության տեղադրության, «Միջագետք Հայքը-ը՝ Տառ-Արզին (Մալեթ) և Արուսաստանի գավառների հետ միասին...»: Տե՛ս Մ. Տ. Որմեյան, Հայաստանը ըստ սեղիտրագրչից, Որման, 1903, էջ 65:

Տալով այս բացատրությունները, մենք միտում չունենք նույնացնելու այդ երկու տեղանունները, սակայն, այնուամենայնիվ, անունների այս համընկնումը զուրկ չէ հեռաբարբությունից:

⁴² Ա. Լեկոյանի «Միջերկրի մարզեր լուսաված առական, ինչպես գիտենք, հատուկ անունները շատ են գործածվում: Սակայն Հ. Քումանյանի «Ջարի վերջը առական կենդանիները գիտում են միմյանց իրենց ընտան անուններով:

⁴³ Տե՛սուում Մ. Մահչուրը مالك الجوز-ի փոխարեն Բութիմար է գործածում, որը նույնպես պարսկերեն է:

(Ղամ-խորաթ) կամ تيمار (Քուֆիմար, վշտահար, վշտարեկ) երկրորդ անունով էլ են կոչում⁴⁴։

Հասկանալի է, որ Լ. Շելյուսն պահլավերենից ասորերենին անցած այդ թռչնանունը բնագծերին թարգմանելով ստացել է արաբերեն مالك الحزن րառը, այսինքն مالك (տեր) և حزن (վիշտ), հետևաբար նույն غم حزن պարսկերեն անունը՝ վշտի տեր, վշտահար, վշտարեկ նշանակությամբ իմաստաբանության տեսակետից կազմվում է مالك الحزن-ի հետ⁴⁵։

Այս բուրբ վկայություններից կարելի է եզրակացնել, որ ասորի թարգմանիչը իր մեղքի տակ ունեցել է պահլավերեն բնագիր և թարգմանելիս պահպանել է բնագրում եղած հատուկ անունները։

Կասկած չի հարուցում նաև այն փաստը, որ ավելի քան 1400 տարի առաջ գործածվող այս հատուկ անունները և ուրիշ շատ այլ բառեր, իսկապես իրենց ժազումնարանությամբ պարսկական են, հետևաբար պետք է ենթադրել, որ մեր թվարկության VI դ. սթալիլի և Դեմենեումս նշված երկու զրուխները ավելացված են պարսիկների կողմից։

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ի՞նչ բովանդակություն ունեն այդ երկու առակները և ազգային բանահյուսությունների բնորոշման տեսակետից ինչ առանձնահատկություն են ներկայացնում իրենցից, եթե դրանք համեմատելու լինենք ժամանակակից հայկական նմանօրինակ առակների տարբերակների հետ։

Հայտնի է, որ Քարի վերջըս առակի սյուժեով հորինված զանազան տարբերակներ շատ ժողովուրդներ ունեն։ Ըմ շնայած մասնակի տարբերություններին, ամենուրեք պատկերվում և դատապարտվում է հագիշտակությունը, կկվի (այլ տարբերակներում՝ աղավնու, կաշաղակի, փայտփորիկի, սկուկլախայն երևակայական թռչնի) նկատմամբ աղվեսի (այլ տարբերակներում՝ գայլի) կամայականությունը⁴⁶։

⁴⁴ Ելեելով այդ թռչնի բնագրությունից, ասում են, որ նա չրի ամերին արևով լուս ու ժուշ, յառեկա կոնգան է, և այն վշտից, որ լլինի հակարթ չուրը պահատի, Լուկինի ծարավ ժամանակ չուր չի խմում։

⁴⁵ تيمار (Քուֆիմար)–ը բուրբ զեզգերում պարսկերեն է, որի երկրորդ բազազրիլը՝ تيمار նշանակում է տխուր, տկար։ Այսուեղ հավանաբար լուկլալին հուլյուլգիս է տեղի ունեցել։ Քուֆիմարի փոխարեն Քուֆիմար և ընդհանուր իմաստով այժմյան հասկացությունները մկնելու և տխուր նշանակությամբ է գործածվում։ Ըմ արզհան արագիներ ընտանիքին պատկանող այս թռչնի անունը որոշակիորեն չի իմացվել, ապա շատ հազմանվան է, որ թե՛ ասորերեն և թե՛ արաբերեն թարգմանությունները նախընտրել են غم حزن և تيمار անունների թարգմանությունը։

⁴⁶ Քուսմանյան, ուսումնասիրություններ և հրատարակումներ, Երևան, 1964, էջ 51։

Բայր տարբերակներում չէ, որ ազգեսը հանդես է բերված իբրև սեփականատեր. այդպես արված է Ս. Հայկունու գրի առած «Ազգես և ազոպա առակում»⁷⁷:

Հայ մեծ բանաստեղծ Հ. Քումանյանը «Զարի վերջը» առակը հարինելիս իր ձևով տակ է ունեցել այդ առակի մի քանի, ոչ միայն հայկական, այլև կովկասյան լեռնականների, անգամ Աֆրիկայի ժողովուրդների բանավեպում գոյություն ունեցող տարբերակները:

Քումանյանի առակի հենց առաջին տարբերակում շեշտված է սեփականություն խնդիրը, որպես կկվի և ազգեսի բախման սկզբնապատճառ: Ժողովրդական առակի կոնֆլիկտի հիմքը համարելով սեփականության խնդիրը, Քումանյանը այդ ուղղությամբ էլ զարգացրել է առակը, սրելով այդ խնդիրը և դրան հակադրելով հավասարության գաղափարը: Իսկ հավասարության գաղափարը չկա առակի ժողովրդական տարբերակներից ոչ մեկում: Դա Քումանյանի հավելումն է, որ արամաբանտրեն բխելով առակի բուն էությունից, երկին տալիս է սոցիալական սատիրայի երանգավորում:

Նման գաղափար, պարզ է, որ չէր էլ կարող լինել պահլավերեն առակի հիմքում, որովհետև ինչպես միջնադարի հայ առակներում, այստեղ ևս առաջին հերթին բնույթն առակա խրատական կախերգանքը միանգամայն հեռացնում է ընթերցողին սոցիալական իմաստի որևէ հետազոտումից:

Առակն սկսվում է այսպես.

Եմվ այս զլուխը այն մարզու պատմությունն է, որ ուրիշներին խելք է սովորեցնում, սակայն իր անձի համար այդ խելքը գործադրել չի կարողանում⁷⁸:

Հետևենք գոյություն ունեցող փոփոխություններին:

Պահլավերեն այս տարբերակում կկվին փոխարինում է ազավինին, նրա բունը արմավենու էլուզների վրա է հյուսված:

Արմավենու ընտրությունը, որպես բարձր ծառ, իհարկե միատեմնավոր է, որովհետև առակի մեջ ազելի է սրում ազգեսի ստահակ խորամանկությունը, որ փորձում է ազավենու ահարեկել ծառ բարձրանալու իր հնարավորությամբ:

Ինչպես բազմաթիվ տարբերակներում, այստեղ ևս կենտրոնական դեմքը ազգեսն է, որն ամեն որ ազավենու ձագերից մեկը վարձ ստանալով տներողամիտ է դառնում: Միայն թե այստեղ ազգեսն սպասում է

⁷⁷ Ս. Հայկունի, Կենտանական վեպեր, Ա գիրք, Վազարյազատ, 1907, էջ 51—53:

⁷⁸ 176 «سورة»

տարբերակն արմատապես տարբերվում է նույն առակի ժողովրդական շատ սկզբնաղբյուրներից:

Երկրորդ առակը՝ ملك الجوزان و الجوز (Մկենբրի թագավորը և վեզիրները) խորագրով, որը հիշեցնում է մեզ հայ անվանի առակախոս Ա. Խնկոյանի «Մկենբրի ժողովրդ», որը մեր գրականության մեջ նույնպես հայտնի է որպես սոցիալ-քաղաքական կարևոր նշանակություն կրող մի երկ: Ա. Խնկոյանը երգիծական ժանրի այս առանձնահատուկ մոտիվի օգնությամբ զեղարվեստական խոսքի կատարչալ հմտությամբ ակնարկում է պատկերած կենդանիներին համապատասխան մարդկային հասկացումներ: Երևույթները զրահորվում են իրենց ներքին անլիարժեքության մեջ, ժիժաղելի կողմերը մերկացնելու տեսանկյունով:

Սակայն այդպիսի նպատակ չի հետապնդում «Քալիլ և Դիմնեում» գոյություն ունեցող այդ առակի տարբերակը, որը հանդիսանում է նըշված գլխի մեջ մկենբրի թագավորի երեք վեզիրների կողմից առաջարկված խորհուրդներից միայն մեկի բովանդակությունը, այլ կերպ ասած մի ֆրագմենտ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մկենբրի թագավոր Մեհրիարի կողմից առաջ քաշված այն հարցին՝ թե ինչպե՞ս կարելի է խելամտորեն ազատվել կատվի ճանկերից, նախորդում են մի շարք հետաքրքիր առակներ: Այլ կերպ ասած, առակի երկու կոմպոզիցիոն մասերը՝ պատմը՝ վածքը և մակարերությունը, վիպականը և բարոյախոսությունը ինքնուրույն արժեք են ստանում և իրար հետ հյուսվում են սերտորեն, ներքին կապով: Առակի առանցքային հարցի լուծման համար մասնակից մտկվեզիրները՝ Ջուզամազը, Շիրաքը և Բաղդատը իրենց առաջարկած խորհուրդներով վերացական հասկացողություններից իշխում, մարմնանում են, շունչ են առնում, գտնում կենդանի մարդիկ:

Ինչպես ասացիք, որքան էլ առակը, մեր հայեցողությամբ, սոցիալական լուրջ խնդիրներ պահպանի իր ընդերքում, հիմնականում հետապնդում է բարոյախոսական այն նպատակի բացահայտումը, թե որքանով են անհրաժեշտ թագավորի համար զիտուն և խելամիտ պալատական վեզիրի ներկայությունը և նրա խորհուրդները: Այդ մասին է, որ Բայը հարցնում է Բրահմանին և իր հերթին Բրահմանը հարցրում է նրան «Մկենբրի թագավորը և իր վեզիրները» առակը, որից և սկսավի ձեռքից ազատվելու խնդրի լուծման հետ կապված, միմյանց են հաշորդում երեք վեզիրների կողմից իրար հետ տրամաբանորեն առընչվող առակներ:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում ասել, որ սույն առակը իր խը-

բառերի ու խորհուրդների խելամուժամբ, ինչպես նաև ձևի և բովանդակության անսակեղից (ժողովներ գումարելը և վեզիրների խորհուրդները լսելը և մտերազնին կշռադատելը) մի ընդհանրություն է կազմում սերառք նուշիրվանիս գրքի մեջ ընդգծված այնպիսի խեղճների ու հարցումների հետ, ինչպիսիք են կառավարման սխտեմի և պալատական խորհրդատուների խրատման նշանակության հարցերը: Այդպես էլ Անուշիրվանն իր թագավորությունը հաստատելուց հետո հավաքում է ժամանակի շուրջ 23 իմաստուններին, որոնց ասում է. «Ամեն մեկդ մի խորհուրդ-իմաստություն ասեք, որպեսզի մենք օգտավենք զրանցից և մեզանից հետո հիշատակ մնան»⁵⁵:

Խրատական հորդորումները, խրատի ու նրա զգուշավոր գործազրման մտահոգությունը տեսնում ենք Մեհրիարի և երեք վեզիրների առակում գրի առնված երկարաշունչ հարց ու պատասխանների ու խորհրդատուությունների մեջ. «Ով թագավոր,—ասում է երրորդ վեզիր՝ Բաղդադը,—թե խոհեմ ու մտածված խրատների հիման վրա հավաստի հնարք ես գտել, որին ազավիլենելով կարող ես իրագործել նպատակդ, ապա գործի անցիր, հակառակ պարագային քեզ վայել չէ վտանգավոր մի գործի նկատմամբ անհամբերություն ցուցաբերել»⁵⁶:

Մենք այստեղ կանգ չենք առնում միջանկյալ այդ առակների բովանդակությունն ու բացատրմանը, և անդրադառնում ենք միայն այն հատվածին, որը ամենայն հարազատությամբ կազմում է Ա. Խնկոյանի «Մկենբի ժողովը» շահածո առակի հատկապես էպիկական հիմքին:

Դուրսը երկրամասի Անգարբիարան (Անգարվիսվան), լիառատ քաղաքում ապրում էր Մեհրիար թագավոր մուկը իր երեք պալատական գիտուն խորհրդատուներ Զուլամադ, Շիրաք և Բաղդատ վեզիրների հետ:

Մի օր Մեհրիարը իր երեք վեզիրներին շուրջը հավաքած ժողովի է նստում և պահանջում խելացիորեն խորհրդակցել ու կատվի նանկից ազատվելու հնար գտնել⁵⁷: Դալիս է վեզիրների խորհուրդ տալու ժամը: Նրանցից առաջինը թագավորի խնդրանքով առաջարկում է. «Իմ խորհուրդն այն է, որ մեծ թվով զանգակներ ձեռք բերենք և յուրաքանչյուր կատվի վզից մի-մի զանգ կախենք: Դա հնարավորություն կտա մեզ, որ կատվի վզից կախված զանգի զնգզնգոցից գիտենանք Նրա գա-

⁵⁵ «Երառք նուշիրվանիս, այն. Բ. Լ. Չուլսուլսի, Երևան, 1888, էջ 16.

⁵⁶ 107. ج. «بجوابه»

⁵⁷ «Վեզիրներից մեկի առակը՝ «էլն ու ելլը»-ու, մեք գարի 20-ական թվականներին ապրող ու սանջուգործող պարսիկ պետ Իրաչ Միլզան վերածել է շահաժողի, վերնագրելով այն «Էնթալաթ» (Նեթաթ):

ը և ժամանակին ապահով մի անկյունում ապաստանելուց հետո, մեր բունը փախչենք⁶⁵։

Եվ երբ Մեհրիար Թագավորը հարցնում է երկրորդ վեզիրին, թե ինչ է նրա կարծիքը այս առաջարկի կապակցությամբ, վեզիրը պատասխանում է, որ այդ հնարանը խելամիտ մարդկանց մոտ զրական կշիռ ունենալ չի կարող։ Ենթադրենք, թե մեծ թվով զանգակներ մեք բերվեց, այնքան, որ քաղաքի բոլոր կատուներին բավարարի։ Սակայն ով է իրենց միջից այն սրտասուր, որ համարձակվի նույնիսկ մի վախ ու անկարող կառվի վզից զանգ կախել, իսկ առողջ և կատաղած կառվի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող։

Ահա այս հակասությունն է, որ իր արտաքին նմանությամբ առջնվում է Ա. Խելոյանի «Մկենդի ժողովրդ» առակի սյուժեի հիմքը կազմող կոնֆլիկտին։

Այստեղ կառվի վզից զանգ կախելու խնդիրը, այն ինչ մեզ ներկայացվում է վեզիրի առաջարկած և ժողովականների կողմից մերժված սոսկ բերկարարս մի հնարանը, այդ նույնը Ա. Խելոյանը առավել ընդգծելու համար առակի սոցիալական ընույթը, նրա մարդկային, իրական հարաբերություններ արտացոլելու հանգամանքը, իր հեղինակային նաշակով ու անհատականությամբ օժտել է սոցիալ-քաղաքական սուր հակադրումներով⁶⁶։

Այդ իսկ պատճառով էլ ժողովրդական բանահյուսություան մշակման հարցի կապակցությամբ Քումանյանն ասում է. «Եվ շնորհից հենց այդ պատմելու մեջ է, որ իմանան ինչը փոխեն, ինչը դուրս գցեն, ինչը պահեն, ինչ լեզվով, ինչ սեղով ու ինչպես պատմեն, որ վեզեցիկ դուրս գա և ժողովրդական համն ու հոսը շփոթենի»⁶⁷։

⁶⁵ ۱۴ جہاں دامن

⁶⁶ Այս նույն՝ զանգ կախելու հանգամանքը XIV դ. պարսիկ նշանավոր բանաստեղծ-աստվածի Օրնյո Ջաջանիի (մահ. 1270) «شیر و سنج» (Մուկն ու կատուն) պոեմի մեջ փոխարինված է կառվի վզին կախալուսի օղակ հարցնելով, որք, անկառված, այս նույն առակի («Քախել և Դեմեհե» սրինակով) փոփոխված էին էլ Ուլազարով է, որ այդ պոեմը հայ գրող Վ. Փափաջյանը Բարգմանել է սրբան հայերենի։ ՏՃՍ «Մուրե» ամսագիր, № 5, 1905 թ.։

Մենք այստեղ ոչ մի միտում չունենք պնդելու, որ հայ առակագիր Ա. Խելոյանը անպատճառ իր «Մկենդի ժողովրդ» ընդգրկումով է Օրնյո Ջաջանիի պոեմից կամ ազդել է իրանից։ Սակայն կարելի է ենթադրել, որ Խելոյանը ընթերցած լինի Վ. Փափաջյանի Բարգմանությունը Մանակոյե, որ Բարգմանությունը «Մուրե» ամսագրի մեջ հրատարակվել է 1905 թ., իսկ Խելոյանը իր «Մկենդի ժողովրդ» գրել է ավելի ուշ, 1917—1918 թթ.։ Բացի այդ, նույն 1905 թ. և Հասագա տարիներին, Խելոյանը նույնպես կերպով թղթակցում էր «Ալլարա», «Հառիկ», «Մուրե» և այլ ամսագրերի։

⁶⁷ Լ. Քումանյան, Երգերի ժողովածու, Հատ. 4, Երևան, 1951, էջ 96։

Այս իմաստալից սահմանումն ամենից շատ համապատասխանում է հենց Քումանյանի և Նեկոյանի ժողովրդական բանահավեստի մշակման հարցում ցուցաբերած ստեղծագործական բարձր նաշակին:

Այսպեսով, «Քալիլն և Դեմնե» նշանավոր առակագրքի Արեւելքի երկրորդնրում ունեցած հետաքրքրի և ուշագրավ պատմութիւն մեջ, ինչպես տեսնում ենք, մեծ դեր են խաղացել պարսիկները ինչպես նրա Քարգմանութիւն, այնպես էլ տարբեր ժողովուրդների մեջ նրա տարածման կարևոր գործում: Զէ՞ որ պահլավերեն և արաբերեն նրա Քարգմանութիւններից է, որ սկիզբ է առել աշխարհահռչակ այդ գրքի մուտքը զեպի Ասիայի և Սփրոպայի այլևայլ երկրներ: Իսկ նրա առաջին Քարգմանիկները և կազմողները՝ Քուրզոյին և Արդուլուհ էրն օլ Մոզաֆֆան, ծագումով պարսիկներ էին²⁸:

Г. О. МОВСИЯН

«КАЛИЛА И ДИМНА» И О ДВУХ НЕИЗВЕСТНЫХ ЕЕ ГЛАВАХ

Резюме

«Калила и Димна» является памятником мировой литературы.

Первый перевод санскритской рукописи «Калилы и Димны» на пехлевийский язык был сделан персами в середине VI в. н.э. О количестве глав, входящих в «Калилу и Димну», делались различные предположения. Особый интерес представляет то обстоятельство, что при первом переводе с санскрита на персидский к «Калиле и Димне» были добавлены две главы, а впослед-

²⁸ Գերմանացի սեզանի արևելագետ Քենթըլը, «Pantschatantra» վերնագրով հրդեհական պատմվածքների ու առակների հայտնի ժողովածուի գերմաներեն Քարգմանութիւն իր ծագւումն ուսումնասիրութիւն մեջ (Հաս. I) այդ առթիվ հետևյալն է գրում. «Առակների, Ներբանների և պատմվածքների ընդգրկումով կատարած հետազոտութիւններն ինձ համոզեցին, որ շատ առակներ և մեծ թվով Ներբաններ ու պատմվածքներ Հնդկաստանի տարածվել են Համարյա ամբողջ աշխարհում: Մինչև I դ. Արեւելքից հնդկ պատմագրական գրականութիւն Հասանը զգալիորեն ունեղւում է և գրական փոխակերպում փոխարկում է բանավորին Հնդկաստանում կազմված պատմվածքների գրագրան ժողովածուներ հայտնի են գտնում իրանցիներէն (չեղզածումը մերն է—Ն. Մ.), արաբներն (որոնց Համար Քարգմանութիւնը կատարել է իրանցի էրն Մոզաֆֆան—Ն. Մ.), լատիներն արածում են ժուռուպանական Արեւելքում, իսկ ժուռուպաններից՝ Բյուզանդիայի, Իտալիայի և Իսպանիայի միջոցով Քաֆանքում նկրտուտ:

Յե՛ս գերմ. ոգրքուրը՝ „Pantschatantra“. Leipzig, 1859, 1-Einleitung, XXII. նա՛ն՝ Ա. Ղանայանյան, ժողովրդական բանահյուսութիւն մի քանի հարցեր, Երևան, 1934, էջ 87—88:

ствии при переводе с пехлевийского на арабский пехленийский экземпляр был утерян. В работе подробно говорится о различных переводах «Калжлы и Димны», сделанных в Иране в разные периоды.

На основании ряда достоверных источников делается попытка доказать, что в VI в. персами действительно были добавлены две главы к рукописи. Впервые рассматривается заслуживающий внимания факт, что вышеупомянутые главы являются персидскими вариантами двух армянских притч «Конец зла» и «Собрание мышей».

Մ. Մ. ԱՅՆՍԵԱՆ

ՀՈՍՆՅՆ ԲԵՀՁԱԿԻ ԱՐՎԵՍՏԸ

XX դարը որոշակիորեն փոխեց դարավոր ավանդներ ունեցող պարսկական արվեստի զարգացման ուղիները: Տեխնիկական նորագույն հնարների օգտագործումն առաջ քաշեց ժամանակակից կառույցների ստեղծումը (Հ. Սեյհուն, Մ. Ֆորուզի, Հ. Գիան, Ա. Գոզար), որոնք նոր հրանգ տվեցին արևելյան հնատիպ քաղաքների գեղարվեստական կերպարին: Ծղատագործելով արհմենյան ու սասանյան շրջանների քանդակագործական ավանդները, ստեղծեցին առաջին հուշարձանները (Հասան Ալի Վազիրի, Աբու Հասան Մադեզի), զարգացավ գրքի նկարազարդման արվեստը, պլակատը, հաստոցային գրաֆիկան (Հուշանգ Փեզեշ Նիյա): Զգալի տեղաշարժ ապրեց նաև զեղանկարչությունը: Այրուպական գեղարվեստական բարձրագույն հաստատություններում շնորհալի երիտասարդների ստացած կրթությունը հնարավոր դարձրեց համաշխարհային ժամանակակից արվեստի ուժեղ ազդեցությունների ներմուծումն ազգային մշակույթի ոլորտները: Մակալն ազգային զեղագիտական ընկալումները նկարիչների առաջ դրեցին նոր հրատապ խնդիրներ: Ուժեղ զարգացում սկսեցին ապրել դիմանկարները, բնանկարը, ֆեմատիկ պատկերը, որոնց հիմքում դրված էր ժողովրդի կյանքում և մտածողության մեջ կատարվող վերափոխումները (Մահսեն Մոզզազամ, Մանուշեհր Ենյրանի, Ա. Փեթզար, Աբդուլլահ Ամերի, Թեզա Մեսախ և ուրիշներ): Որոշ նկարիչների շլիսատանքում զգալի է ժամանակակից համաշխարհային գեղարվեստական հոսանքների ուժեղ ազդեցությունը, որը ստանում է արևելյան բնույթ (Անուշ Թահնավարգ, Ս. Քանավալի և ուրիշներ): Միաժամանակ, լայն տարածում ունի նաև արվեստի այն ուղղությունը, որը ձգտում է պահպանել, նոր ժամանակների գեղարվեստական հաշակին ու պահանջներին հարմարեցնել պարսկական արվեստի ամենախնայնատիպ նյութերից մեկը՝ մանրանկարչությունը:

Այս ուղղութիւն չի մնառի՛րն ու զարգացնողը արդի Իրանի կերպար-
վնասի խոշորագույն զեմքերից մեկն էր **Հոսեյն Բեհզադը**։

Հոսեյն Բեհզադը հասել էր ստեղծագործական փառքի բարձունք-
ներին. առաջին մարզն էր պարսկական արվեստում, որի նկարները
բազմաթիվ բարձր պարզեցնելի էին արժանացել Փարիզում, Միլանում,
Տոկիոյում, Պարզայում, Դելիում, Նյու Յորքում (1958 թ., արժաթե
մեդալ), Բրյուսելում (1957 թ., սոկն մեդալ), Քեհրանում (Ավիցնեայի
մեդալ)։ Միաժամանակ, փառքը նրան ստիպել էր առավել բնասելիք
լինել իր արվեստի նկատմամբ, հռչակը՝ զինվել կյանքի իմաստութեամբ
ու շատ ավելի մտտեմալ մարդկանց, պարզ, աշխատավոր մարդկանց,
որոնց ծնունդն էր նաև ինքը։

Մենզավայրը Սպահանն է, որի արհեստավորների ձեռքի ու մտքի
վարպետութեան հռչակը հասել էր աշխարհի տարբեր ծայրերը։ Բարձրա-
բերձ մզկիթների ու պալատների կողքին ծվարած արվեստանոց-խա-
նութներում առավտից մինչև ուշ երեկո աշխատում են ակնագործներն
ու ոսկերիչները, խաթամի ու շերեքի՛, խնցեգործութեան ու դաշագոր-
ծութեան հմուտ վարպետները։ Սպահանի այդ փոքր արվեստանոցներից
մեկում, անցյալ դարի վերջին տասնամյակներում աշխատում էր նաև
միրզա Ֆալչոյլաւ հաֆեհանին, որը հայտնի մանրանկարիչ էր, զաւամ-
դան (լաքն տուփեր) սարքող, ներկեր պատրաստող Ահա, այս վար-
պետի ընտանիքում, 1894 թ. ծնվեց Հոսեյնը։ Նա հինգ տարեկան հա-
սակում արգեն վրձին է բռնում։ Հորից սովորում է նկարել։ Հայրը զգում
և զնահատում է որդու ունակութունները և, նրա զեղարվեստական գիտե-
լիքները խորացնելու նպատակով, հանձնարարում է սովորել օստաօ
մոլլա Ալիի մոտ, որը դարասկզբի Սպահանի նշանավոր մանրանկա-
րիչներից էր։

Հոր և մոլլա Ալիի մահից հետո Բեհզադը աշակերտում է նոր ման-
րանկարիչ վարպետների, որոնցից ամենանշանավորը միրզա Հասան

¹ Խաթամ՝ ուլտի սելդուկի զոնավոր մզկիթների և զելլե մասադի բոբակ լարիքի
զուգորդումից ստացվող ստեղծկներ բոբակ շերտեր ամբողջում են սուփերի, սկու-
տեղների, նկարների շրշակների արտաքին հատմաներին։ Կրատական արվեստի
այս շեւոյի զարգացումը հատկապես կապված է Սպահանի զեղարվեստական մշակութի
հետ։ Մերձե՛՛ հարկու կամ փայտ երկրաշտփոփան հատմանկալ մեղերովում է
հաստացան նկարը, որմեանկարը։ Զաւոյ նշանակութեան է ունեցել հատկապես XVII դ.
Իրանի մարտարապետական կառույցների ներքի հարգարանքի զեղարվեստական մե-
ղերման մեջ։

Փեյքարն է: 17 տարեկան հասակում Բեհզադը մեկնում է Քեհրան, Սարգն մեյդան կոչվող հրապարակում մի փոքրիկ արվեստանոց է բացում: Փղսկրյա փոքրաշափ իրերի վրա կատարած մանրանկարների թարմ ու հմայիչ սյուսմեներով նա շուտով իր վրա է հրավիրում արվեստասերների ուշադրությունը:

1935 թ., լուսավորության նախարարության հանձնարարությամբ, Բեհզադը մեկնում է Ֆրանսիա՝ կատարելագործվելու նա լինում է նաև Իտալիայում և Ամերիկայում: Ծանաղարհորդությունների ընթացքում Բեհզադն ուսումնասիրում է և՛ դասական, և՛ ժամանակակից արվեստը, վերցնում այն, ինչը հարազատ է իր հոգուն ու ստեղծագործական մտածողությանը, երբեք չզավաճանելով իր հավատամքին՝ պարսկական մանրանկարչությանը:

Բեհզադի անունը հատկապես լայն ճանաչում է ստանում Ավիյեհ-էալի ժնեդյան 1000-ամյակին նվիրված ստեղծատարության օրերին, երբ Քեհրանի ազգային արվեստի թանգարանում (Մուզեյե հոնարհայե մեյլի) բացվում է միջնադարյան Արևելքի խոշորագույն գիտնականին նվիրված նրա նկարների ցուցահանդեսը:

Հոսեյն Բեհզադի ստեղծագործությունների թիվը անցնում է 400-ից: Սրբ նրան հարց են ավել, թե ձեր աշխատանքներից ո՞րն եք համարում ամենալավը, նա բազմախորհուրդ պատասխանել է. «Էջալրն իր բոլոր նրեխաներին միանձան է սիրում: Բնշպե՞ս կարելի է մեկը մյուսից զերազասել: Ամեն մի գործ իմ հոգու արգասիքն է, որը նս ստեղծել եմ իմ կյանքի տարբեր շրջաններում»:

Իրոք, գծվար է Բեհզադի ստեղծագործությունների մեջ առանձնացնել որևէ գործ, լինի դա Օմար Խայամի կամ Յիրզուսու ստեղծագործությունների հիման վրա արված աշխատանք, պատմական թեմայով պատկեր կամ առօրյա կյանքից վերցված նկար, կարևորը նկարի մատչելիությունն է, ստեղծագործության մարդասիրական ու փրկիսոփայական իմաստավորումը, որը մարդկանց հոգուն խոսք է ասում միայն ու միայն արտահայտչականության, ազգային արվեստի ավանդների վրա խարսխված ձևի ու բովանդակության միասնության միջոցով: Սա է Բեհզադ-արվեստագետի հավատամքը:

Հոսեյն Բեհզադը պատկանում է այն արվեստագետների թվին, որոնք, ինչպես ինքն է բնորոշում, առաջնությունը տալիս են երմաստին, բովանդակությանը, որը նկարչի երևակայության արդյունքն է: Այն այն-

քան է մնում արվեստագետի հիշողության մեջ, մինչև ստանում է համապատասխան ձև¹։

Բեհզադը առաջնությունը տալիս է բնությանը, որը, ըստ նրա, նկարչության մայրն է (արեւելյան արիստոտելիզմից թելադրված արվեստի հիմնավորում, որը զբաղված էր նաև XVI—XVII դդ. Իրանում լայն տարածում ստացած արվեստի տրակտատների հիմքում)։ Սակայն Բեհզադը գտնում է, որ նկարիչը բնության կույր վերարտադրող չպետք է լինի, այլ բնության ու արվեստի միջնորդը։

Քննադատելով ժամանակակից Իրանի գեղանկարչության մեջ տեղ գտած որոշակի մոդեռնիստական ազդեցությունները, Բեհզադը դատապարտում է դրանց հետևորդներին, քանի որ նրանք «...նրկեր քակով կաթծում են նկարչություն են ստեղծում»²։ Նա այդ ասում է ցավով, ազգային արվեստի դալիթի մտահոգությամբ։ Սակայն Բեհզադի մտածողությունը խորթ է միակողմանիությունը, ժամանակակից գեղարվեստական հոսանքների նկատմամբ նկարիչն ունի օբյեկտիվ վերաբերմունք։ «Չեմ բաժանում այն մարդկանց տեսակետը, որոնք գտնում են, որ այս քառուր (գեղարվեստական խմորումները—Մ. Ղ.) թունավոր մըթնուլորտ է ստեղծել։ Այնուամենայնիվ, այն օգտակար է։ Մի օր... մեր Գեղարիչները կգտնեն իրենց ճիշտ ուղին, այս ամենը փորձի նշանակություն կունենա և դա կնպաստի, որ մեր արվեստը նոր վերելք ապրի—ասում է Բեհզադը³։

Բեհզադը դեմ է կյանքից հեռացող, կտրված արվեստին, բայց ոչ արվեստագետների որոնումներին, ինքնատիպությունը։ Նա դեմ է անբովանդակությանը, բայց ոչ ռեի անհատականությունը և ինքն էլ իր ողջ կյանքում ձգտել է իմաստավորված ու ինքնատիպ երանգ ունեցող արվեստի ստեղծման։

Խորն ու հետաքրքիր են Հոսեյն Բեհզադի արվեստի արմատները։ Դրանք հիմնականում խորթված են երկու կարևոր երևույթների վրա։ Առաջինը Սպահանի մանրանկարչական դպրոցն է։ Մանրանկարչության արվեստի այս ուղղությունը XVI դ. եկավ շարունակելու Շիրազի դպրոցին, որի ստեղծագործությունները հայտնի են իրենց բարդ հորինվածքով և գունային գեկորաառիվ լուծումներով։ Դրան զուգակցվեց նաև

¹ Կույն տեղում։

² Кара-Ахмед, Трактат о квалитрафах и художниках, М.—Л., 1947, Сади-бег Ашвар, Трактат о живописи, Баку, 1963.

³ «استاد حسین بهزاد. هنر و صورت» ۱۳۱۸ شماری، ص ۷۰.

⁴ Կույն տեղում։

Քավրթի մանրանկարչական ուղղութիւնը՝ իր քնարական հիմքով, XVII դ. Սպահանի մանրանկարիչները, ձեռագրերի ձևավորումներից զատ, ստեղծում են նաև առանձին թերթեր, որոնցում զգալի տեղ է տրրվում դիմանկարչութիւնը: Գիմանկարչական ժանրի զարգացումն իր հետ բերում է տիպականացման ու հոգեբանական արտահայտչականութեան խնդիրներ: Գույնը կորցնում է իր վաղեմի շքեղութիւնը և զրան փոխարինելու է գալիս գիծը՝ ամուր, հստակ գծանկարը: Մանրանկարները հիմնականում ստեղծվում են գծի նրբագեղութիւն և թեթև գունազարգման միջոցով: Զգալի դեր է ընձեռում եվրոպական նկարչութեան ազդեցութիւնը (հետանկար, ձևերի մոգելավորում, լույսուտոժիւր և այլն): Պատահական չէ, որ ժամանակի նշանավոր մանրանկարիչներից մեկը՝ Մուսթամադ Զամանը, մեկնում է Իտալիա կատարելագործելու Սպահանի մանրանկարչութեան բնագավառում առաջնահերթ է դառնում ռեալիստական մատենակերպը: Այդ զաղափարների տեսական արտահայտութեան վկայութիւնն է ժամանակի արվեստի նշանավոր արականներից մեկի հեղինակ Ղազի Ահմադի այն միտքը, որ «կենդանի զալամի շնորհիվ չինական և եվրոպական կախարհները՝ գիտութեան հրաշագործները, բազմել են տաղանդի երկրի գահին և դարձել ճակատագրի արվեստանոցի վարպետները»:

Սպահանի մանրանկարչական դպրոցի ծաղկումը կապված է նշանավոր մանրանկարիչ Ռեզա Աբասու անվան հետ (1575—1635), որը ստեղծեց նաև առանձնահատուկ տիպաժներ, սլացիկ ֆիգուրներ, երկարավուն դիմքեր, ընդգծված հոնքեր, նուրբ մոգելավորված ձևերի անցումներ, տիպաժներ, որոնք երկար ժամանակ իշխող են մնում պարսկական արվեստում: Ստեղծվում են նաև զեթաներ՝ հատուկ գրելանկով, շքեղ զարդանախշերով ձևավորված թերթեր, որտեղ կենտրոնական մասը գրավում են Ղուրանից ընտրված ասուլթները (զրանք պատրաստվում էին եվրոպացիների համար):

Հոսեյն Բեհզադի արվեստի երկրորդ կարևոր հիմքը՝ XVII դ. կիրառական արվեստն է. շքեղ, գունազեղ գորգեր, լաքն և փայտե փորագրված իրեր, լաքն առարկաներ, նրբաճաշակ ոսկերչական ստեղծագործութիւններ, որտեղ գույնը զգալի դեր է խաղում նրանց ընդհանուր գեղարվեստական կերպարի կազմավորման գործում:

Մրանց զուգակցման վրա է խարսխված Հոսեյն Բեհզադի արվեստը Սակայն նա չի ընդօրինակում երկու դար առաջ ստեղծվածը: Ինչպես ինքն է ասում, ստեղծագործական առաջին իսկ քայլերից ձգտել է զրու-

¹ Կաշու-Ալեքով, Ելվ. աշխ., էջ 178:

Նեղի իր սեղը, որն ինքնանպատակ չի եղել: Նա չի ուզում հեռանալ նախնիներից, բայց և չի ուզում նրանց կրկնել¹: Բեհզադը ձգտում է նոր մասնակների ազգային արվեստի ուրույն և ստեղծելուն, որը կզուգակցի ավանդականը նորին և կվերածնի պարսկական մանրանկարչությունը:

Հոսեյն Բեհզադի ստեղծագործական ժառանգությունը բնորոշող առանձնահատկություն է թեմաների բազմազանությունը: Ինչպես և բուլոբ պարսիկ մանրանկարիչներին, նրան նույնպես հուզել են Արևելքի գրականության մեծերը. Ֆիրդուսի, Օմար Խայամ, Իրն—Սինա (Ավիցեննա), Կեղամի:

Միջնադարում բազմիցս շքեղ ձևավորված և նկարազարդված Ֆիրդուսու «Շահ-Նամեն» գեղարվեստական նոր արժեքավորում է ստանում Հոսեյն Բեհզադի մոտ: Նա պոեմից ընտրում է առանձին դրվագներ, որոնց գեղարվեստական կերպարավորումը շատ ավելի հոգեհարազատ է ինչպես իր ստեղծագործական հետաքրքրություններին, նույնպես և Իրանի արդի արվեստի գեղագիտական սկզբունքներին: Նույն մոտեցումը կա նրա մոտ նաև Իրն—Սինայի նկատմամբ, որի կյանքից վերցված առանձին դրվագները նկարիչի կողմից մեկնաբանվում են այսօրվա արվեստագետի տեսանկյունից, զուրս զայիս մանրանկարչության ավանդական մեկնաբանումներից և դառնում փոքրաշափ հաստոցային կտավներ:

Հատկապես Նշանկալից են Օմար Խայամի ուրալիների թեմաներով կատարված հիսուն նկարները, որոնք նկարչի երկար տարիների որոնումների արդյունքն են²:

Ստեղծելով Խայամի բանաստեղծական աշխարհին հոգեհարազատ այսօրնային թերթեր, նկարիչն առանձնակի տեղ է հատկացնում բնանկարին, կենցաղային իրերին, տարազներին: Սյուժետային նկարների առանձին կերպարները բավականին սեռալ են, կենսահաստատ, սակայն ամենը դրված է որոշակի իդեալականացման հենքի վրա, որը թելադրված է Խայամի ջառլակների փիլիսոփայական էությունից: Նկարիչը կտավի փոխարեն շատ հաճախ օգտագործում է թավիշը, որի վրա

¹ Իրանում լայն տարածում ունեն զրոսալլիների հետաքրքրությունների համար գուտրառված մանրանկարչական գործերը, որոնք Հի ընդերինսիումներ են, յստ հաճախ՝ ցածրորակ և արվեստից հեռու:

² The Rubaiyat of Omar Khayyam. Fitzgerald's English Version: E'tessan Zadeh's French Version: 50 Plates in Color by Iran's Celebrated Artist Hossein Behzad Miniatur. Edited by Brigadier-General Dr. Hossein Ali Nouri Esfahani. Tokyo, Japan, 1970—1972.

զծի օգնութիւնը պատկերում է տեսարանը: Որքան ռեալ ու կենսահաս-
տատ են կերպարները, նույնքան բանաստեղծական են ու ուսմանտիկ,
իսկ հաճախ հեքիաթային է շրջապատող միջավայրը:

Տեսարանները հարստացվում են ճարտարապետական համալիր-
ների ներմուծումով (պատմական մայրաքաղաքների հիշարժան կա-
ռույցներից ընտրված առանձին հատվածներ), բնութիւն տեսարաննե-
րով (չքծող պարտեզներ, սարեր, թափանցիկ գետակներ, պայմանական
երկինք և այլն): Նկարիչը ձգտում է ղեղնա-կարմրագույն, մանիշակա-
կապտագույն, բաց վարդագույն հատվածներով մարմնավորել աշխար-
հի, կյանքի անընդհատ շարժումը: Երբեմն ներմուծում է հասարակ
շագանակագույն ծառեր, խիա կանաչ թփեր, վարդագույն կամ կապույտ
ծաղիկների պսակներ, որոնք պատկերված են շինական նույնատիպ
նկարները հիշեցնող գեղանկարչական ճանրերով¹¹: Նկարների զգալի
մասի կոլորիտը ղեղնա-շագանակագույնի, մանիշակագույնի, կանաչի
ու կարմրի նրանգների համադրութիւն վրա է ստեղծված, իսկ երբեմն
Ֆոնը հարթ սև է կամ ճնշող սևագույն: Նկարազարդումների կարևոր
առանձնահատկութիւններից է գունային կառուցվածքը, որը առաջնա-
հերթ նշանակութիւն ունի Բեհզադի համար: Դա չքծող, պայծառ ու արա-
մադրութիւն ստեղծող գունային հենքն է: Բեհզադի վարպետութիւնը
հանդես է գալիս նաև տարազների, նրանց ղեկորատիվ հարդարանքի,
կենցաղային իրերի վերարտադրման ժամանակ:

Այս ամենի ֆոնի վրա առաջնայինը մարդիկ են, ռեալ իրականու-
թիւնից վերջված կերպարները՝ արհեստավորներ, գեղուկներ, կյանքի
իմաստն ու հավերժութիւնի գաղտնիքը որոնող զերմիշներ, որոնք ապ-
րում են նկարչի երևակայութիւնը ստեղծված կյանքով, իսկ նկարիչն էլ
ապրում է նրանց աշխարհում:

Սակայն այս նկարազարդումներն ինքնանպատակ չեն: Աշխարհն
անընդհատ փոփոխվում է, ապրում է տարածութիւն ու ժամանակի մեջ,
որպես նյութի անընդհատ ու անվերջ պտույտ: Հող զարձած մարդը փո-
խակերպվում է սափորի, ծաղկի և այլն: Ո՞րն է աստօն կատարածի
տրամաբանութիւնը, առիթ է շարքաշ կյանք, ապա՝ մահ: Ըստ հայա-
մի, արամարանութիւն և իմաստ չկա սրա մեջ: Սա էլ թելադրում է գո-
յութիւնն ունեցածից կարելույն շփոթ օգտվելու սկզբունքը: Ունայնու-

¹¹ Բեհզադը չէր բնութիւն ժամանակակից նկարչութիւն սեփական ճարտար-
նկարում էր արեւելյան էին վարպետների նման. գետնին ծալապատիկ ետքով, կամ ը-
կամ թուղթը ցածր պտուղանգանի վրա զբոսնելով: Զինուկանում նկարում էր գուշով,
չրանձրիով կամ տնձորայով, նապատանջի պոյի մազերից պատրաստված վրակներով,
վրձնեղ աչ օտի մեջ ուղիղ պահած:

թյան սփոփանքը վայելքն է, սորը, խրախճանքը: Խայամական այս մտածողությունն է զբված Հոսեյն Բեհզադի նկարագրողումների հիմքում: Նկարիչն ինքն էլ էր զգում, որ խայամական պոեզիայի ընկալումները սահմանափակ կլինեին, եթե միայն այս տեսանկյունից մտնեար նրանց գեղարվեստական մարմնավորմանը: Խայամի պոեզիայի ողջ էությունը զբված է որոշակի գունապլաստիկական կերպարավորման մեջ: Կյանքի հաստատում և ժխտում, նրա երևույթների փոխտոփայական մեկնաբանումներ, ունայնություն, սեք, մահ, հիասթափություններ... Թվում է թե Բեհզադն իր ստեղծագործական աշխատանքի ընթացքում առաջնորդվել է սուս նշանավոր իրանագետ Վ. Ժուկովսկու այն դիպուկ բնութագրմամբ, թե Օմար Խայամը ազատամիտ է և հավատի կործանիչ, որ նա անստաված է ու մատերիայիստ, ուղղահավասար մահճողական է և նշգրիտ փոխտոփա, սուր դիտողականություն մտնված գիտնական, որ նա պարսկական Արու-Լալա-Մահարին է, Վուտերը, Հայնեն:

Կյանքի բարդությունների, հակասությունների, ժխտման և երկըրպագությունների գեղարվեստական լայն ընդգրկումներ է ցուցադրում նաև Հոսեյն Բեհզադը: Դա պատահական չէ, քանի որ ինքը՝ Բեհզադը նաև փոխտոփա նկարիչ է: Նրա խորհրդածությունները կարված շեն կյանքից, իրականությունից: Նրա պատկերած բրուտագործներն ու հողի մշակները հեռու են գեղեցկացման ձգտումից. պարզ, հասարակ մարդիկ՝ որոշակի հոգեբանական գործողությունների մեջ զբված: Նրանք հողեղեն են, ռեալ, իրականությունից շրջանակներում գործող: Նրա դերվիչները ընդհանրացված տարրեր տարրի կերպարներ են, որոնք ապրում են իրենց խորհմաստ, ինքնամոգիով կյանքով:

Երկրվիչները նկարում Բեհզադը ցուցադրում է անսահմանության մեջ գործող բազմաթիվ կերպարներ: Մեր ու երիտասարդ դերվիչների խառք, քառային կուտակումը այն տպավորությունն է թողնում, որ նրանք գտնվում են կյանքից ու իրականությունից դուրս և իրենց խորհրդածությունների մեջ ձգտում են հասկանալ կյանքի խորհուրդը: Այլաբանական մտածողությունը շատ հաճախ Բեհզադի մոտ ստանում է սիմվոլիկ կերպարավորում. նուրբ ալիքաձև շրջագծերը ԵՖիրուսու դիմանկարին շուրջը, մերկ կանանց (հուրիներ) կերպարանք ստացած ոգիները, որոնք նկարչին բխեղզում են հուշերի ծանրությունը ԵՄը-նանկարում և այլն:

Այլաբանության հետաքրքիր օրինակ է Օմար Խայամի ուրալիների նկարագրողումներից այն թերթը, որտեղ ամեն ինչ ձուլվել է իրար, որտեղ տիեզերականն ու ռեալը միահյուսվել, շողկապվել են ու դարձել

հավերժութեան մարմնավորում: Հող, որից կուժ է ստեղծվում, բազմա-
 դույն, բազմաձև, բազմաթիւս, սլացիկ, զոգավոր, նրբագեղ կուժ: Եվ
 նույն այդ կուժն անհունի մեջ էշրջելուց ճետ փշրվում, մանրվում,
 հալվում, բյուրեղանում, հող է դառնում և նոր շունչ, նոր ոգի առած,
 նոր կերպարանք ստացած գնում է դեպի նույն տիեզերքը, որպեսզի
 նոր կյանքով վերակենդանանա Քեհզազի ստեղծագործական կերպար-
 ների մեջ: Հմայիչ է հատկապես նկարի պիթմը. ամենն իր մեջ ասեղ,
 պատեցնող, տիեզերական շարժման մեջ գեղոգ պիթմը:

Քեհզազի համար կարևոր նշանակություն ունի գիծը (հիշենք, որ
 Սպահանի մանրանկաշական դպրոցի կարևոր առունձնահատկություն-
 ներից էր ուրվագիծը), որի յուրացանչյուր հատվածը նա կարողանում
 է հասցնել կատարելության: Այդպիսիք են նրա սկեսգիշերային երազը,
 «Դրախտն ու դժոխքը», «Պարուհին», «Ավիցենայի դիմանկարը», «Հա-
 ֆնզի դիմանկարը» և այլ գործեր: «Որքան ուզում է մեծ վարպետ լի-
 նի, եթե գծանկար լուծի, ապա նա նկարիչ չէ: Սա մի ճշմարտություն
 է, որ ես աշխատել եմ ազացուցել իմ նկարներով,—ասում է Քեհզազը¹¹,
 նա կարողանում է արտահայտիչ գծանկարը զուգակցել գույնի ղեկո-
 րախիվ հստակությանը, որը և նրա աշխատանքը բարձրացնում է գա-
 սական մանրանկարչության մակարդակի: Քեհզազը հաճախ ժլատ է
 գույնի օգտագործման հարցում: Միում է աշխատել ուրվագծով: Այդ-
 պիսիք են նրա «Շահ-Նամեհ» թմաներով գործերը, «Պարուհին», «Կես-
 գիշերային երազը», «Դրախտն ու դժոխքը», «Ավիցենայի դիմանկարը»,
 «Հաֆնզի դիմանկարը», «Դերվիշը», «Հովսեփ գեղեցիկը» և այլն:
 Նախընտրում է սև, մուգ կարմիր կամ մուգ շագանակագույն թավշյա
 ֆոնը, որի վրա սպիտակով ուրվագծում է աշխատանքի հիմնական կոն-
 տուրները, իսկ ձևերի մոդելավորման համար օգտագործում է տվյալ
 ֆոնի գույնի տարբերակները: Այսօրինակ նկարելաձևի կատարելույն-
 քը նկարչին բերեց մեծ համարում, նկարելով, որով արվեստագետը
 աարբերվում է մանրանկարչության արվեստով զբաղվող իր ժամանա-
 կակիցներից (Մոհամմադ Ալի Համայիլ Զավիեն, Ալթաֆին): Պատահա-
 կան չէ, որ այդ նկարելաձևը Իրանի գեղարվեստական շրջաններում
 հայտնի է որպես «Քեհզազի սեռ»:

Քեհզազի աշխատանքներն իրենց լավերով շատ ավելի մեծ են,
 քան ընդունված է մանրանկարչության մեջ, բայց իրենց գեղարվեստա-
 կան մտածողության հենքով դրանց մանրանկարներ են, որտեղ թեմա-

¹¹ «مستأحسنين بهزاد. شهر و مردم» ۱۹۶۸ شماره ۷. ص ۱۴

Ների մեկնաբանումները ձգտում են հաստոցային նկարչության մտեցման և նկարչը գտնում է, որ ինքը կարողացել է ազատվել առանկին մանրուցների մանրանկարչական վերարտադրումից: Այդ, որոշ վերապահումով, կարելի է տարածել միայն ուշ շրջանի նրա գործերի վրա:

Բեհզադի մեծությունը միայն գրական երկերից թելադրված ստեղծագործությունների մեջ չէ: Արվեստագետի կերպարի ամբողջացմանը նպաստում են նրա մյուս ստեղծագործությունները ևս:

Ստեղծագործական առաջին իսկ քայլերից Հոսեյն Բեհզադին հուզել են սոցիալական հարցերը, որոնք 1940-ական թվականներից դարձել են հրատապ թեմաներ Իրանի մշակույթի զանազան ընթացվածներում: Տարիների ընթացքում ստեղծվել են այնպիսի նկարներ, ինչպիսիք են «Մե սուկու տերերը», «Անտուն բանվորը», «Մսվը»: Այն հարցին, թե նա ինչպե՞ս է գնահատում մանրանկարչության դերը արվեստի համակարգում, Բեհզադը պատասխանել է. «Մանրանկարչությունը նկարչության բանաստեղծությունն է...»¹⁷: Գա նշանակո՞ւմ է արդյոք, որ մանրանկարչությունը գործ չի կարող ունենալ կյանքի ազեղ կողմերի հետ: Մանրանկարչությունը գեղարվեստական արտահայտմանն են է: Բեհզադը բերում է իր մանրանկարչական մեկ աշխատանքը՝ «Մսվը», որպես կյանքի սարսափելի մղձավանջն արտահայտող գեղանկարչական օրինակ: Այն վերաբերում է 1930-ական թվականների Իրանի հայտնի սովին: Հասկապես մանրանկարների այս շարքում նա կարողանում է հասնել դրամատիկական բարձր հնչողության:

Հոսեյն Բեհզադը պարսկական մանրանկարչությունը հարստացրեց նոր թեմաներով, նրա բանաստեղծական էություն մեջ ներմուծեց ժամանակակից սոցիալական թեմաներ, մանրանկարչության դարավոր ավանդները ներմուծելով գաղափարագեղարվեստական նոր ուղղություն:

Հոսեյն Բեհզադի ստեղծագործությունների առանձնահատկությունը բանաստեղծական շունչն է: Եվ պատահական չէ, որ ժամանակակից ֆրանսիացի անվանի արվեստաբան Ժան Կոկտոն գրել է. «Բեհզադը երկրի վրա մարգարե է ու երևակայության աստված: Այդ կարճահասակ ու նիհար մարդը այնքան ուժ ունի, որ կարողանում է երևակայության շնորհիվ այդքան մեծ արվեստ ստեղծել... Եթե Արևելքը միշտ հմայել է մարդկանց հազար ու մի գիշերների գեղեցիկ հեթանոսների հնամենի պալատներով, ապա այժմ կախարդական գույներով կախարդական աշխարհ է բացել մեր առաջ ալեհեր, թափանցիկ աշխրով մեծ մանրանկար-

¹⁷ Նույն տեղում:

բիւր: ...Մանրանկարչության բնագավառում մեկ վարպետ կա և դա էլ Բեհզադն էս¹³։

1968 թ. Հոսեյն Բեհզադին շնորհվեց Իրանի մշակույթի բնագավառում արվող ամենապատվազոր ու ամենարարժք կոչումը՝ Օստադ (վարպետ)։

Հոսեյն Բեհզադը մահացավ 1968 թ., 74 տարեկան հասակում։

Նրա արվեստը պարսկական մանրանկարչության նոր առկայություն էր, նրա վերածնման գեղեցիկ փորձը, որի իրականացմանը իր ողջ կյանքը նվիրեց արվեստագետը։ Դա մեխանիկորեն կատարվող վերականգնում չէր, նոր ժամանակներում ազգային արվեստի ավանդների վերականգնանացման խիզախ փորձ էր նրա ստեղծագործությունը, պատվազոր մի խնդիր, որը հաղթահարեց արվեստագետը, հենվելով երեք աղբյուրների՝ ժողովրդական բանահյուսության, արևելյան դրականության և շրջապատող իրականության վրա։ Հոսեյն Բեհզադը ժամանակակից պարսկական արվեստը հարստացրեց այդ երեք աղբյուրների վրա խառնված գեղարվեստական ստեղծագործություններով և իր անունը շաղկապեց ազգային արվեստի պատմության հետ։

М. КАЗАРЯН

ИСКУССТВО ХОСЕИНА БЕХЗАДА

Резюме

Крупнейший художник современного Ирана Хосейн Бехзад (1894—1968), опираясь на искусство миниатюристов исфаганской школы XVII в.—эпохи расцвета, в своих творческих поисках достиг совершенства линии, изящества форм. Он создал свой художественный мир восприятия образов, опираясь на традиции народного прикладного искусства и восточной классической литературы (иллюстрации к рубаи Омара Хайяма и др.). Одновременно, Хосейн Бехзад обогатил современное персидское искусство социальной тематикой, создавая произведения больших драматических обобщений («Голод», «Бездомный рабочий» и др.).

¹³ سائها و کارهای حسین بهزاد، خوشه، ۱۳۷۸، شماره ۲، ص ۳۳

ՍԱՐԳԻՍ ԿԱԶԱՏՐԳԱՆԻ ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ՈՐՄԱՆԿԱՐՆԵՐԻ
ԸՆԴՈՐՈՆԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

XVII—XVIII դդ. հայ կերպարվեստի կարևորագույն հատվածներից է իրանահայ և, հատկապես, նոր Զուլայի կերպարվեստը:

Նոր Զուլան հիմնադրվեց XVII դ. առաջին տասնամյակում, Սպահանի մոտ, Զայանդեհուզ գետի ձախ ափին: Ենթահիվ ջաղաքաշինության ու արվեստի որոշակի մակարդակի, զարգացած արհեստավորության ու առևտրական դասի ակտիվ գործունեության, կարճ ժամանակամիջոցում նոր Զուլան ջաղաքատիպ տեսք ստացավ: Նրա առևտրական կապերը հասնում էին Ռուսաստան, Հոլանդիա, Մարսել, Վենետիկ: Ծանապարհորդները ուղազբավ տեղեկություններ են հաղորդում նոր Զուլայի բնակչության բարձր ապրելակերպի մասին: Եվրոպայից բերված զանազան իրերի հետ, Սպահանի հայ առևտրականների խանութներում վաճառվում էին նաև Վենետիկից ու Նյուրեմբերգից բերված գեղանկարչական ու փորագրական աշխատանքներ¹: Զարգացող սահմանափակումը, խեցեգործությունը, գորգագործությունը, դաշարվեստը, ակնագործությունը զգալի դեր էին խաղում նոր Զուլայի կենցաղում և գեղարվեստական կյանքում: Հիշենք Նշանավոր Ալմաստե գաշը (1659 թ., Մոսկվա, Կրեմլ, Զինապալատ), որը հայկական կիրառական արվեստի տարրեր մասնագետների ամեղծագործական մտքի փայլուն օրինակներից է: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում նաև ապարանքների ու եկեղեցիների ներքին ձևավորմանը, որտեղ որմնանկարների հետ տեսնում ենք նաև հաստոցային ամեղծագործություններ:

Նոր Զուլայի գեղանկարչությանը բնորոշ է աշխարհիկ թեմաների

¹ В. А. Бадыуртям, Армянская колония новой Джульфы в XVII веке. Ереван, 1969.

² John Carzwell, New Tulla. Oxford, 1968.

³ Ш. Я. Амараншвили, Иранская станковая живопись. Тбилиси, 1940, стр. 25.

ձգտում, ժանրերի սահմանազատում (դիմանկար, նաայուրմորտ, թեմատիկ պատկեր)։ Գեղանկարչության այսօրինակ զարգացումը առաջ էր քաշում նաև տեղի նկարիչների առաջացման խնդիրը։ Անհայտ նկարիչների գործերի կողքին պահպանվել են մի շարք բարձրարժեք ստեղծագործություններ, որոնց հեղինակները նկարիչներ Մինասն ու Հովհաննես Մրցուզն են։

Մինասի (XVII դ. II կես) նկարներից բեկորներ են պահպանվել նոր Զուլայի ապարանքներում և Ամենափրկիչ վանքի թանգարանում։ Նրա աշխատանքները ժամանակակիցներին հիացրել են իրենց ոնալիստական ու կենսահաստատ մեկնաբանումներով։ Ստեղծագործական բազմազան կարողությունների և հետաքրքրությունների վկայություններ են նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի Հովսեփ Լարեմաթացու եկեղեցում պահպանված որմնանկարները, որոնց զգալի մասի հեղինակը Հովհաննես Մրցուզն է (?—1715)⁴։ Նոր Զուլայի կերպարվեստի, նրա ակտիվ գեղարվեստական կյանքի փայլուն վկայություններից է նաև Քոզզան Սալթանովի (?—1703) բազմակողմանի գործունեությունը Մոսկվայում, որտեղ նա գարձավ Զինապալատի առաջնակարգ արվեստագետներից⁵։

Նոր Զուլայի կերպարվեստի այսպիսի զարգացումն ու ակտիվացումը բխում է նորջուլայեցիների ապրելակերպից, Եվրոպայից թափանցող ազդեցություններից, ինչպես նաև այն տեղաշարժից, որ նկատվում է այդ ժամանակաշրջանի պարսկական արվեստում։

XVI դ. վերջում հիմնադրված սեֆելյանների մայրաքաղաք Սպահանի պալատներն ու սպարանքները սկսում են նկարազարդվել, որ նորություն էր պարսկական արվեստում։ Հատկապես նշանկալից են Սպահանի պալատների նկարազարդումները, որոնք քացառիկ տեղ են գրավում Իրանի կերպարվեստում։ Մանրանկարչության բարձր կուլտուրա ունեցող պարսկական արվեստում առաջին անգամ հանդիպում ենք աշխարհիկ թեմաներով որմնանկարների, որտեղ զգալի տեղ են գրավում գիմանկարները, սիրտ, խնչույքի և որսի տեսարանները։ Պատկերված ֆիգուրների մի փոքր երկարավուն, սլացիկ արտահայտչականությունը, փոքր շափերի մեջ սյուսմաների վարպետ ժավալումը, բաց գեղինի, կանաչի, շագանակագույնի ու կապույտի գունային նուրբ համազրությունները, ընանկարի ազատ տեղադրումը ընդհանուր կառուցվածքի մեջ, ստեղծում են բավականին ուրույն սեւ Այս աշխատանքներում, որոնք

⁴ Մանչա Կազարյան, Հայ կերպարվեստը XVII—XVIII դդ. Գեղանկարչ. նրան, 1974։

⁵ Ն. Մ. Մալևա, Գեղանկարչի Քոզզան (Իվան) Սալթանովը Մոսկվայում, «Պատմա-բանասիրական Նախագիտ», Նրան, 1974, № 1, էջ 39—52։

նման, իսկ ոմանք՝ XVII դ. Պարսկաստան մուտք գործած եվրոպական փոքրագրություններին նմանվող հատվածներով:

Պարսկական արվեստի խոշոր գիտակ Ա. Ու. Փոփը բերում է էսքանդար Մոնչիի «ՄենՖելյանների պատմությունից» մի հատված՝ նկարիչ Մովլանա Մոզաֆար Ալի նկարչի մասին, որը տշատ գեղեցիկ մոզելներ է ստեղծել: ...Յուրը հայտնի նկարիչներն ու վարպետ արվեստագետները խոստովանում են Մովլանա Մոզաֆար Ալիի գերազանցությունը և նրա՝ իր արվեստակիցների մեջ միակը լինելը: Կայսերական պալատի (նկատի ունի Ալի Ղաֆուս—Ա. Ս.) և Չեհել Սոթունի ընդունելության դահլիճի նկարներն ու պատկերները սույն Մովլանա Մոզաֆար Ալիի ձեռքով է նկարված, եույնիսկ ոսկենկարներն էլ նա է նկարել: Նա մեռավ կայսեր մահվանից հետո¹¹: Եշանկում է, եղի է նաև մեկ այլ շնորհալի նկարիչ՝ Մոզաֆար Ալին, որը մահացել է 1629 թ. հետո և աշակերտել է Ինզա Արասուն: նկարիչների նման խմբավորումը հնարավոր է դարձնում եղրակացնել, որ Սպահանի պալատական որմնանկարները կատարվել են XVII դ. առաջին կեսում և տարբեր նկարիչների կողմից:

Երեքհարյուրամյա նկարչության մասունքները XX դ. սկզբներին արդեն կորցրել էին իրենց վաղեմի փայլն ու շքեղությունը: Միայն բեկորներ էին պահպանվել, որոնք վկայում էին անցյալի ստեղծագործողների գեղարվեստական բարձր ճաշակի ու վարպետության մասին: Պահպանվածք փրկելու, վերականգնելու և արձեստի աշխարհին նրանց ծանոթացնելու նպատակով 1929 թ. Սպահան մեկնեց հայ նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանը (1886, Մալաթիա—1947, Փարիզ):

Սարգիս Խաչատրյանը նախնական կրթությունը ստացել է իրզրումի Սանասարյան վարժարանում: 1908—1911 թթ. սովորել է Հոսմի գեղարվեստի ակադեմիայում, իսկ 1914 թ. ոսկե մեդալով ավարտել է Փարիզի զարդարվեստի դպրոցը: Եվրոպական նկարչական դպրոցները ուժեղ ազդեցություն ունեցան պատանի նկարչի գեղագիտական ընկալումներին վրա: Նա իր ստեղծագործական կյանքը սկսեց ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի նկատմամբ ունեցած հետաքրքրություններով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայաստանում նա նկարում է բնանկարներ ու կենցաղային տեսարաններ. «Մահակի վանքը», «Արագած», «Հայկական ժողովրդական պար», «Մաղիկներ», ինչպես նաև՝ զաղթականներին նվիրված «Հայ գյուղացի», «Հուսահատվածներ», «Մասունցի կանայք», «Որբերը ճաշի սպասման ժամին» և

¹¹ Էֆնամ Փոփ, Պարսկական նկարչությունը, Եմլիքս օրափերթ, Քեհրան, 1932:

այլն՝ մոտ 500 նկար և էջուղ: Ս. Խաչատրյանի ստեղծած նկարների լավագույնները տեղ գտան 1924 թ. Վիեննայում հրատարակված շքեղ ալբոմում¹³: Այդ նկարների զլխավոր թեման Հայաստանն էր: Բնության ընդհանրացված վերարտադրման հետ, նկարիչը կարողացավ ստեղծել գեղարվեստական կերպարներ, որոնք ուշագրավ են նաև որպես ազգագրական նյութ¹⁴: Այդ նկարներում կարևոր հանգամանք էր նաև գույնի ակտիվ դերը, շրաների թափանցիկ տոնայնությունը, որը նկարչի մեծ վարպետության վկայությունն է:

Սարգիս Խաչատրյանի մտածողությունը Արևելքի նկարչի մտածողությունն է (որի դրսևորումը իր ողջ փայլով հանդես եկավ կովկասյան նկարաշարում), և միանգամայն բնական էր, որ նա իր ստեղծագործական որոնումների համար մեկնեց Պարսկաստան: Այդ միտքը նրան տվեց Ենթասյրիի նշանավոր թարգմանիչ, դիվանագետ Լովհաննես խան Մասհհյանը (ուշագրավ է նաև, որ Սարգիս Խաչատրյանի հայրը՝ Կարապետը թավրիզցի էր): 1929 թ. Սարգիս Խաչատրյանը մեկնում է Պարսկաստան: Պարսկական որմնանկարչության ակունքները խորը հասկանալու համար, նկարիչը ժանոթանում է պարսկական պեդագոգին, աչցելում է Օմար Խայամի դամբարանը Նիշապուրում, ապա նոր միայն մեռնարկում իր հիմնական գործը: Նա ընտրում է Ալի Ղաֆուս (XVII դ. առաջին տասնամյակ), Զեհեյ Սոթունը (1847), Աշրաֆ պալատը (1613—1627), Ալահվերդի խանի կամուրջի հանգստի սենյակները (1602), թագավորական կենտրոնական շուկայի մուտքը (1619)¹⁵:

Այն, ինչ տեսավ Ս. Խաչատրյանը հիշեցնում էր անցյալի շքեղությունը. որմնանկարների գույները խամրել էին, սյուժետային նկարների հատվածները թափվել: Սպահանից Ա. Չոպանյանին հասցեագրված իր շատ արժեքավոր նամակում Ս. Խաչատրյանը ցավով գրում է, որ նկարների զգալի մասը երկար ժամանակ կազի ծեփի տակ է մնացել, իսկ որոշ հատվածներ կեղտոտվել են¹⁶:

¹³ Sarkis Khatchadourian, Armenian, Vienna, 1926. Առաջաբանները գրել են անվանի Հայագետներ Ե. Ավինյանը, Դ. Մարթիգոֆտիկին և Ջ. Մոհելերը:

¹⁴ Գ. Լավսկյան, նկարիչ Սարգիս Խաչատրյան, «Էտաե», Անթիլիաս-Լիբան, 1947, № 4, էջ 58:

¹⁵ Լեոպոլդտե է, որ 1921 թ. Զեհեյ Սոթունի որմնանկարները ընթարիակում է վրաց նկարչուհի Մանրիշվիլի-Յերկուզանե Պահլավում են վրաց. ՍՍՀ արվեստների թանգարանում:

¹⁶ Ս. Զարենցի անվան զբոսայգույան և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ № 2957 (I, 5 ապրիլի, 1921, Սպահան): Լրագրարկվում է առաջին անգամ:

Սարգիս Խաչատրյանը ձեռնարկեց այդ որմնակարների վերականգնման ու վերարտադրման գործը, տարիների երկարատև մի աշխատանք, որը պահանջում էր ոչ միայն տվյալ ժամանակաշրջանի գեղագիտական ըմբռնումների ու տեխնիկական հնարների մանրազնին ուսումնասիրություն, այլև բարձր կուլտուրա և գեղանկարչական ճաշակ:

Այի Ղափու պալատի վեց հարկերի բոլոր սենյակները, զահլիճներն ու միջանցքները զեկորատիվ վառ զարդանկարներ ունեին. ծաղիկներ, տերևներ, կենդանիներ ու թռչուններ: Հատկապես շքեղ ձևավորումներ ունեին առաստաղները՝ քնականին մոտեցող գունազեղ թռչունների պատկերմամբ: Գահլիճների պատերը հետագայում ծածկվել էին սեփեզոծ և հայելապատ շերտերով, որոնց մաքրելուց հետո միայն հանգես եկավ գեղանկարչությունը: Զեհել Սոթունի ընդունելության սրահներում պատերը զարդարված են շրջանակների մեջ առնված սիրո ու խրախճանքի տեսարաններով, որտեղ իշխողը զեղնակարժազույն կուլտրիան է: Ուշագորություն են գրավում եվրոպական դեսպանների եկարները. նույն ոճով նկարված, միայն տարազների տարբերությամբ: Գրանջ տեղավորված են պատերի ցածի մասում: Պատերի վերևի հիմնական տարածությունները զբաղում են պատմական նկարները. «Շահ Արաս I-ի խրախճանքը ի պատիվ Քուրդեստանի արքա Վալի Մոհամմադ խանի» (այստեղից էլ՝ լայն տարածում ստացած Շահ Արասի դիմանկարը), «Շահ Արաս Մեծի պապ Քահմասպ I-ի կողմից արված խրախճանքը Հնդկաստանի թագավոր Հումայունի»: Նախորդներից ետ շեն մնացել Շահ Արաս II-ը, Նադիր շահը, որոնք նույնպես իրենց արշավանքների թիմաներով մեծակառավ գործեր են տեղադրել այս զահլիճում:

Փալատի Աչրաֆ պալատը (ընդունելությունների համար էր) Շահ Արասի սիրած հանգստավայրերից էր (այժմ՝ Սպահանի լուսավորության բաժնի շենքը): Պալատի ընդհանուր շքեղ ձևավորման մեջ առանձնակի տեղ է գրավում գմբեթաժամպ մեծ սրահի պատերի զեկորատիվ քուսական զարդանախշը: Եռանկյունաձև շրջանակների մեջ տեղավորված ծաղիկների կամ տերևների հատվածները շթաքարի գեղանկարչական տարբերակի պատրանք են ստեղծում: Անդրադառնալով Աչրաֆ պալատի Ս. Խաչատրյանի ընդորինակմանը, Եսթեր Վան Լուն գտնում է, որ դրանք ստեղծվել են «Եմիր, քանի որ լզիտես Օմար Խայամի փիլիսոփայական տողերի հենքի վրա, ի հակադրություն Զեհել Սոթունի

նկարների, որոնց հիմքը նույնպես մեծ նեյտրուրացու, բայց սեմի՛ր, քանի որ պարուս ետ գաղափարն է¹⁶:

Մեյգան Շահի ճարտարապետական ամբողջությունը եզրագրական, նրա հյուսիսային մասում գտնվող Բազարի շահը շատ ավելի հայտնի է իր նշանավոր մուսթով՝ Ղեյսարիեյով: Մուսթի և դարպասի վրայի նկարազարդումներում կա Շահ Աբաս I-ի պատերազմներից մի անսարան: Գուան վերևում տեղավորված է շքեղ խճանկար, կենդանակերպ Ազնդեհավորը (ըստ պարսիկ բանաստեղծների սրա հովանավորության տակ է գտնվում Սպահանը), Օձապաշտով կես-մարդ և կես-վագր Ազնդեհավորը հանդես է գալիս նաև նույն տեղում ազուցված խնցեղորձական զեկորի մեջ:

Հաշի Բեհեշի պալատը շատ ավելի ուշ շրջանի կառույց է (1663), իսկ Ալահվերդի խանի կամուրջի երկու փոքրիկ սենյակների մասին Ս. Խալաթրյանը գրում է Հայկ Աճեմյանին. «Ալավերդի կամուրջի երկու փոքրիկ սենյակներում գտնվում էր նաև երեսուներե ավելի հեշտանքի և սիրտ որմնանկարներ, որոնք տարբերվում են մյուս պալատներից և նոր լույս պիտի սփռեն պարսկական որմնանկարների վրա»¹⁷:

Վերջին Մեֆեյանների պալատների կամարների բարդ նախազարգային հյուսվածքները, բուսական էլեմենտների ներդաշնակ միաձուլումը, պատերի ցածի մասի ու աստիճանների գունագեղ խցեղորձական սալիկները (սիրահար զույգեր, ժողովներով սափորներ) մի առանձնակի շքեղություն էին տալիս պալատներին: Արևելյան արվեստին բնորոշ գունային շքեղությունը ամբողջացնում էր շինքերի ներսի առանձին հատվածների նկարազարդումը, նրանց տալով հեքիաթային հմայք:

Նկարչական բնատուր տաղանդը, ուսումնառության տարիներին ձեռք բերած ստեղծագործական հմտությունը, սերը զեպի Արևելքն ու հատկապես զեպի Երա արվեստը, այն նախադրյալները դարձան, որոնք Ս. Խալաթրյանին անհրաժեշտ էին որմնանկարների ընդորինակումներն ու վերականգնումը նախաձեռնելու: Աշխատելով մոտ չորս տարի (նախկինում ծրագրել էր ութ ամիս, բայց աշխատեց երկար և երկու անգամ այցելեց Պարսկաստան), նկարիչն արեց այն, ինչը հետագայում հայտնություն պետք է լիներ ոչ միայն Եվրոպայի ու Ամերիկայի արվեստասեր հասարակության, այլև իրենց՝ պարսիկների համար: Ընդորինակումները կատարեց զուաշով, յուզաներկով, ջրաներկով, որոնք հնա-

¹⁶ Եսլեր Վան Լու, Բեֆահանի որմնանկարները, Եվրասիական, Քեհրան, 1928, 22 սկզբնաճիւղ:

¹⁷ Հայկ Աճեմյան, Հայ նկարիչը և տափափ արվեստը, Եկեքս օրափոփ, Քեհրան, 1932, 21 մարտի:

Մարանի Քնդեցիունի Այի Դափու պալատ
Մ. Խաչատրյանի ջնդարինախուշներէց:

Սպահան Չիննի Սեֆան Լոյսեղացի
XVII դ. Ս. հայտարարանի ընդգրկնափամեմբից:

բավորութիւն տվեցին նկարչին պահպանելու զույների թափանցիկ հանգամանքները: Մոտ 150 ընդօրինակութիւններում XVII դ. նկարները մի նոր կյանք ստացան:

Սարգիս Խաչատրյանն Ա. Չոպանյանին հասցեագրած վերոհիշյալ նամակում գրում է, որ 1930 թ. վերջերին երկու ֆրանսիացիներ հրապարակել են Սպահանի երկու պալատներին նվիրված աշխատութիւն, որտեղ տեղադրված վերատպութիւնները քիչ տպավորութիւն են թողնում¹⁵: Խոսքը վերաբերում է Սանիեդ-Միշոյի և Դարդանի մենագրական ուսումնասիրութիւններին, որոնք հիւրավի առաջինն էին այդ բնագավառում, բայց միազույն վերատպութիւնների պատճառով նկարները կորցրել էին իրենց գեղանկարչական արտահայտչականութիւնը¹⁶:

Պահպանելով սեփնյան շրջանի վարպետների նկարելու մեթոդը, որանց ոճը, զուսային մտածողութիւնը, վրձնահարվածների նմանութիւնը և ժամանակաշրջանի արվեստի սգին ու շունչը, նկարիչ-ստեղծագործողը Սպահանի XVII դ. որմնանկարները արվեստասերներին մատուցեց այնպէս, ինչպէս երեք դար առաջ նրանք փայլել էին իրենց շքեղութիւնով, զույնների գրավչութիւնով: Ավելին, Ս. Խաչատրյանն առաջին անգամ անվանումներ տվեց այդ նկարներին. «Էլույս», «Միացած սրտեր», «Սպիտակազգեստ կինը» (Ալի Ղափու պալատ), «Դու և ես», «Եմմի՛ր, քանի ապրում ես», «Սաղիկների մեջ», «Էմալը» (Զեհել Սոթուն պալատ), «Եմմի՛ր, քանի շփոտես», «Էռվերգական սեր» (Աշրաֆի պալատ) և այլն:

Այդ աշխատանքներին զուգահեռ, Սարգիս Խաչատրյանը ընդօրինակեց նոր Զուլայի խոշա Ավետիքի ու խոշա Պետրոսի ապարանքների որմնանկարները, որոսրգական տեսարաններ, կանայք կերակուր մատուցելիս, պարող ու նվագող աղջիկներ, հյուրասիրութիւն տեսարաններ: Նոր Զուլայի XVII դ. գեղանկարչութիւն մասին աշխարհն առաջին անգամ իմացավ Ս. Խաչատրյանի ընդօրինակումների շնորհիվ: Միաժամանակ, Ա. Չոպանյանին հասցեագրված նույն նամակում Ս. Խաչատրյանը ցավում էր, որ հայկական որմնանկարների մեջ «նույն ժամանակվան հայ վարպետների ոչ մի հետք չգտա, բոլոր արձանագրութիւնները՝ կարգաթի, ոչ մի հիշատակութիւն Մինաս վարպետի մասին: ...վանքի եկեղեցում գտա երկու արձանագրութիւն մեզ անծանօթ նկա-

¹⁵ Ծ. Չաքնջի տված զրակետութիւն և արվեստի թուեարտ, Ա. Չոպանյանի Զոնգ, № 2957/II, 5 ապրիլի, 1931, Սպահան:

¹⁶ Յ՛՛ս S. Steiling—Michaud et J. Dardan, La peinture séfévienne d'Ispahan. Ala Gopy. Paris, 1930. Եւրոպեացիները տպագրեցին նաև «La peinture séfévienne»

ըիշներին... բավականին լավ նկարված, գույների մեծ վարպետություն... Իմ ուսումնասիրություններս հարազատ կերպով կմտտենան իրենց գույ- ների ու գիծերի ճշտությամբ՝ օրիգինալներին և ես զստա՜ կերպով կա- րող եմ ասել, որ ահագին ոգևորություն առաջ պիտի բերեն գեղարվես- տական աշխարհում, այնպիսի՝ moderne ըմբռնումներով նկարներ կան։ Միաժամանակ, ես ցավ է հայտնում, որ ոչ մի վարպետի անուն չի պահպանվել ոչ միայն հայկական տներում, այլև պարսկական որմնա- նկարներում։ Որմնանկարների որոշակի խումբ ես վերագրում է Ռեզա Աբասուն, իսկ մյուսների գեղանկարչական-կերպարային առանձնա- հատկությունները նրան հիշեցնում են հուանդացի, գերմանացի, ֆրան- սիացի արվեստագետների XVII դ. նկարիչառճը։ Անշուշտ, Ս. Խաչատրյա- նը չէր սխալվում։ Հիշենք, որ նույն այդ ժամանակ Սպահանի պա- լատում ապրում էին մի շարք եվրոպացի նկարիչներ, իսկ անվանի պարսիկ նկարիչ Մահմաձադ Զամանը հրապուրված էր եվրոպական նկարչությամբ։

Պարսկաստանում կատարած որմնանկարների ընդօրինակումները Ս. Խաչատրյանը ցուցադրեց (տեղոնում, Կոպենհագենում, Օսլոյում, Ստոկհոլմում, Նյու-Յորքում, Կահիրեում, Փարիզում և այլուր²⁰), Այդ առթիվ գրվեցին մի քանի տասնյակ հոդվածներ, որոնց թվում Ա. Բո- նարը, Կ. Մակլերը, Ա. Զոպանյանը²¹, անվանի արվեստաբան Արմենակ Մազդչյանը²² և շատ ուրիշներ։ Իրանի պատմական թանգարանի հե- գիտական բաժնի վարիչ, անվանի արվեստաբան Ա. Գոզարը գրեց. «Խաչատրյանի ընդօրինակած ստվարաթղթի վրա ոչինչ ավելի չկա, քան պատի վրա։ Բայց ոչինչ էլ պակաս չկա։ Մրանից ավելի գեղեցիկ գոզեստ չեմ կարող ասել նրա հասցեին»²³։ Հոդվածագիրներից մեկը գրում է. «Զարմանալին այն է, որ բոլոր այս որմնանկարները արդիական, ես-

de au Tchehel Soutou a Ispahân* ևզգածը՝ „Revue des arts Asiatiques“, Paris et Bruxelles, 1931, t. VII, p. 255—258.

²⁰ Ցե՛ւ՝ Persian Frescos. American Institute for Persian art and archeology, New-York, 1932; Exposition Ispahân et ses Roses, par Sarkis Katchadourian, Paris, 1935 և այլն։

²¹ [Ա. Զ.] Մարդե Խաչատրյանի պարսկական որմնանկարները, Փամօլ Մակլեր, Պարսկական հրաշալիները, Արիլ Բոնար, Պարսկաստանի մեջ և Անախթա, Փարիզ, 1935, № 1—2, էջ 63—65.

²² Արմենակ Մազդչյան, Մեթվան նկարչությունը ցուցահանդեսի մը առթիվ, «Հե- ղոյնակ տարեցույց պզգային հիմնականցի», Կ. Պոլիս, 1936.

²³ Անդրե Կոզար, Գոզնարի և գնահատակի ոտընդ նկարիչ Խաչատրյանի հասցեին և Ներանուհու, Քեհրան, 1932, 28 մայիս։

պատերազմյան շեշտ մը ունին: Կիներու մի քանի դիմանկարները Մարի Լորանսներ են. սա լողացող կիներ Մոսկովիանի մըն է: Եվ, շարունակելով սա խաղը, կարելի պիտի ըլլայ մինչև իսկ Քիթասոներ գտնել Ալի Գաֆուին մեջ²¹: Այս գնահատականում անշուշտ մի գոքք սգորութիւն կա, բայց հողմածագիտը հիշատակում է մի դեպքի մասին: Անրի Մատիսը, ուշ իմպրեսիոնիզմի և կուբիզմի հետևորդ ֆրանսիացի նշանավոր նկարիչը, տեսնելով Ս. Խաչատրյանի պարսկական որմնանկարների ցուցահանգեսը, բացականչել է. «Բրավօ, Խաչատրյան: Դուք տվիք մեզի այն, ինչ որ կը փնտրէինք»²²:

1931 թ. ապրիլի 23-ին Քեհրանում բացվեց Մարգիս Խաչատրյանի պարսկական որմնանկարների՝ ընդօրինակումների ցուցահանգեսը: Դա առաջին զեղարվեստական ցուցահանգեսն էր Իրանի մայրաքաղաքում: Այն կրկնվեց 1932 թ. (բացվեց մայիսի 11-ին): Մարգիս Խաչատրյանն արժանացավ սերժանտական առաջին կարգի շքանշանի²³:

Ուշագրավ է, որ 1930 թ. Ս. Խաչատրյանը Նոր Զուղայում բացեց նկարչական ստուդիա, որտեղ կրթութիւն ստացան հետագայում հայտնի նկարիչներ Ս. Կլուբեղյանը, Ս. Նահապետյանը և այլք: Միաժամանակ, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքին կից հիմնադրեց թանգարան՝ հնագիտական, ազգագրական, զեղանկարչական ու կիրառական արվեստի նմուշների ցուցադրումով: Թանգարանի համար ինքը պատրաստեց նորշուղայեցիների պատմական տարազներով մանեկեկներ, Չեհել Սոթունի թեմաիկ պատկերից արտանկարից շահ Արաս I-ի դիմանկարը, վերականգնեց ու թանգարանին նվիրաբերեց «Էլաֆթ դաստ» (XVII դ.) և «Ալիսեխանն» (XVII դ.) պալատներում պահպանված որմնանկարների հատվածներ: «Ալիսեխանն» պալատի (այժմ՝ ավերակ) պատի գաւի շերտի վրա պահպանված շքեղ ժողկազարդերը, ոլորապատույտ էլուզերն ու տերևները, տարբեր տեսակի գունազեղ թռչունների պատկերումները առավել շքեղ տեսք են ստանում շուրջն ամրացված հայելիների փոքրաչափ կտորների հարնանութունից: Ս. Խաչատրյանը Նոր Զուղայի թանգարանին նվիրաբերեց նաև Ռեմբրանդտի «Էլայր Արրահամ» օֆորտը, Ամենափրկիչ վանքի Հովսեփ Լարեմաթացի եկեղեցու

²¹ «Էլայտատանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1955, 26 մարտի, 26-ս նամ՝ M. Vauchan, Modernism from Persia, „New York Amerikan“, 1932:

²² «Էլայտատանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1955, 26 մարտի

²³ Ս. Խաչատրյանի պարսկական որմնանկարների զգալի մասը պահպանվում է Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում: Մեկ աշխատանք՝ «Նվիրաբերները» (կտավ, յուղաներկ, 86,5x71,5) Հայտատանի պետական պատկերասրահում է: Մտացվել է 1972 թ. Ժ. Լեմսեֆյանից (ԱՄՆ):

Հյուսիսային սյուների կահեցնելու նպատակով նկարեց եկեղեցին նկարազարդել տվող խոշա Ավետիքի և Բեթղեհեմի եկեղեցին կառուցող խոշա Պետրոսի դիմանկարները:

Հեռագայում, Ս. Խաչատրյանը մեկնում է Հնդկաստան ու Յեյլոն, որտեղ նույնպես ընդօրինակում է հնագույն որմնանկարներ: Հնդկաստանում ձեռնամուխ է լինում Աշտաթի ժայռափոր բուդդայական վանքի (V—VII դդ.) առաջին սրահների ընդօրինակումներին: Այն ավարտելուց հետո սկսում է Յեյլոնի գարնայի բուդդայական ժայռափոր Սիկիրիա տաճարի որմնանկարների պատճենավորումը (V—VI դդ.): Հինավուրց արևելյան արվեստի այդ հիասքանչ օրինակներն իրենց հարուստ զեղանկարչական տարածքով, ֆիգուրների ժաճայալին ամրությամբ, պատկերված իրերի շքեղությամբ լայն շրջանների ժանոթության առարկա դարձան Սարգիս Խաչատրյանի ընդօրինակումների շեքերով:

Պարսկական և հնդկական որմնանկարների ընդօրինակումների առաջին ցուցահանդեսը բացվեց 1942 թ. (հունվար-փետրվար), նյութաձևով: Կատալոգի առաջաբանը գրեց պարսկական արվեստի խոշոր գիտակ Ա. Ու. Փոփը, իսկ առանձին հոդվածով հանդես եկավ արևելագետ-արվեստաբան Ծ. Աքերմանը²¹: Այնուամենայնիվ, Սարգիս Խաչատրյանի հրատարակածը Հնդկաստանով ժամանակավոր բնույթի էր: Նա չէր մոռանում Պարսկաստանն ու պարսկականը: Դրա վկայություններից է այն մեծ աշխատանքը, որ նա կատարեց ձևավորելով Օմար Խաչամի քառյակները՝ ուրախները:

Սարգիս Խաչատրյանի նկարազարդումների հիմքը Սպահանի արվեստն էր, սեֆելյանների շրջանի աշխարհիկ արվեստի առաջին նմուշները:

XVII դ. պարսկական նկարելիքի պատկերավորութունը, ֆիգուրների ուրվագծերի նրբութունը, նրանց շարժման արտահայտչականությունը, գույնի հանգիստ երանգների անցումները դարձան այն հիմքը, որի վրա խարսխվեց Ս. Խաչատրյանի արևելյան մտածելիքն ու նկարչական ոճը: Դա էլ հանդես եկավ Օմար Խաչամի քառյակների նկարազարդումներում²², նկարիչն իր աշխատանքները (յուզաներկ, շրաներկ,

²¹ Presents An Exhibition of Mural Painting from the Cave Temples of Iudpa in Replicas by Sarais Kapfcha duxtan, New York, 1942.

Հնդկական և քելդանյան որմնանկարների ընդօրինակումների մի մասը պահպանվում է Հայաստանի պետական պատկերասրահում:

²² Rubaiyat of Omar Khayyam, Rendered into english verse by Edward Fitzgerald, Grosset, Duntap Publishers, New York, MCMXLVI [1946]. Պարսկական շքեղագրված էր նաև Օմար Խաչամի բանաստեղծությունների առաջին անգլերեն թարգմանիչ Ծ. Ֆիլչերայի XI-X դ. կետերին գրված առաջաբանը:

ստվարաթուղթ 45×30) նախորոշ լուրջ վերլուծութիւն էր ենթարկում Օմար Խայամի հաշ թարգմանիչ և նրա պոեզիայի գիտակ Մ. Թիրաքչլանի հետ:

Օմար Խայամի քառյակների նկարազարդումները գրքում տեղադրված են խիստ հաշորդականութիւնով: Թվում է թե պատկերված տեսարանները կանգ են առել իրենց շարժման մեջ՝ մի քանի էջ հետո նորից իրենց գործողութիւնը շարունակելու համար: Գծանկարները, որոնց թիվն անցնում է հարյուրից, և հինգ պունավոր ներդիրները ոչ միայն հարստացնում են գիրքը, այլև քառյակներին տալիս են ուրույն պատկերավորութիւն: Էջերի ձևավորումը և առանձին ներդիրները կրկնում են Չհեյկ Սոթուկի և Ալի Ղափուպի որմնանկարների կերպարներն ու նրանց սյուսմետալիկ հատվածները: Գունավոր ներդիրներում Խաչատուրյանն օգտագործում է պարսկական որմնանկարների իր իսկ ընդօրինակումներից մի քանիսը: Միրոզ Ղույզբերն ու զինի լցնող պատանիները նկարչի կողմից տեղադրվում են պունագեղ Ֆոնի վրա: Օգտագործելով պարսկական որմնանկարների բնանկարչական հատվածները, նա կարողանում է այն հմտորեն շողկապել ընդհանուր կոմպոզիցիային: Որպես օրինակ կարող են ծառայել բնութիւն տեսարանները, պատկերում ծանրաբեռնված ծառերը, որոնք ընդհանրացված լինելով հանդերձ, իրենց սեփական ձևով մտնում են հեթաթալիսին: Արևիքին քաշասեղանակ լինելն արտահայտվում է նաև նատյուրմորտների պարագաների, զգեստների մանրամասների ճշմարտացի պատկերման, նրանց նյութական վերաբարտադրման մեջ: Մանիշակագույնի, կապտագույնի ու կարմրի զուգորդումները նուրբ կանաչագույնի հետ պահպանում են զարդանկարների գունային կառուցվածքը: Քառյակների ձևավորման տիպիկ արևելյան ոճին հակադրվում է Օմար Խայամի դիմանկարը, որը, որքան էլ կապվում է գրքի ընդհանուր նկարազարդմանը, միաժամանակ նոր ժամանակների նկարչի մտածողութիւն արդյունք է: Գրքի սուպեր-շապիկը, որի հակադարձ էջերին տեղադրված են սիրո և գինու, զվարճութիւնն ու խրախճանքի հետ առնչվող գունագեղ տեսարաններ, ընթերցողին առաջին իսկ հանդիպումից տեղափոխում են Խայամի բանաստեղծական աշխարհը:

Մարգիտ Խաչատուրյանը ոչ միայն կորստից փրկեց սեֆեյան արվեստի կարևոր հատվածը կազմող որմնանկարները, այլև ընդլայնեց Իրանի արվեստի պատմութիւն սահմանները: Նա կարողացավ հետաքրքրութիւն առաջացնել զնայի նոր Զուլայի XVII դ. արվեստը, աշխուժացնել Իրանի, մասնավորապես նոր Զուլայի, գեղարվեստական կյանքը:

Սարգիս Խաչատրյանի կատարածը Հայ-իրանական մշակութային կապերի մի նոր դրսևորում էր (պատահական չէ, որ եվրոպական մամուլի բազմաթիվ արձագանքներում նրան անվանում են պարսկական նկարիչ)։

Վերջին սեֆևյանների մոնումենտալ արվեստի ցուցադրումը աշխարհի խոշորագույն թանգարաններում շարունակվում է նաև ընդօրինակողի մահից հետո, միշտ էլ արժանանալով բարձր գնահատականի։

Ս. Խաչատրյանը զգում էր իր կատարածի արժեքը, սրույր դժվարությունները հանձնեմ անառ պարզապես Սաֆավյան դարաշրջանի ամբողջ գեղարվեստը փրկելու համար, որպեսզի միջազգային գեղարվեստը չզրկվի այդ փառքին։ Բազմաթիվ եվրոպացի նկարիչներ եկել ու գացել են առանց հրրից ուղ դարձնելու այդ որմնանկարներին, որոնք պահում են հավիտենականության բույրը։ Գուցե չեն զգացել և կամ իրենց հոգիին հետ չեն խոսած և բախտը ինձ վերապահեց գեղարվեստի այդ երեսը կարգալու պատիվը—գրում է նկարիչը Ն. ԱՆՆՄՅԱՆԻՆ²⁰։

Համաշխարհային կերպարվեստի պատմությանը տալով պարսկական գեղանկարչության ուղ շրջանի հարստությունները, Սարգիս Խաչատրյանն իր անունը ևս կապեց այդ պատմության հետ։

А. В. СТЕПАНЯН

КОПИИ ПЕРСИДСКИХ РОСПИСЕЙ САРКИСА ХАЧАТУРЯНА

Резюме

В исфатанских дворцах Али-Капу, Чехел-Сотук, Ашрафи и Хашт-Бехешт сохранились росписи XVII в. Армянский художник Саркис Хачатурян (1886—1947) скопировал их (1930—1933 гг., включая росписи центрального входа крытого рынка Гейсарие), сохраняя декоративную звучность и живописный стиль художников эпохи поздних Сефевидов. Выставки этих росписей в Америке и Европе вызвали большой интерес и расширили ареал позднеперсидского искусства.

²⁰ Հայկ ԱՆՆՄՅԱՆ, Հայ նկարիչը և սաֆավի արվեստը, «Աշխ» օրաթիվը, Քեյպան, 1922, 25 մարտի։

Р. И. АМИРБЕКЯН

**МИНИАТЮРЫ ДВУХ РУКОПИСНЫХ ПАМЯТНИКОВ
ВРЕМЕН ШАХА ИСМАИЛА I ИЗ СОБРАНИЯ
МАТЕНАДАРАНА**

Среди значительного числа художественно оформленных рукописей и документов арабо-персидского фонда Института древних рукописей им. Маштоца при Совете Министров Армянской ССР (Матенадарана) хранятся два памятника времени шаха Исмаила I Сефевиды (годы правления 1502—1524). Это—рукопись № 584, список 1506 г. «Хосров и Ширин» Джамии и Указ шаха Исмаила I от 12 января—10 февраля 1510 г.¹

Цель настоящего сообщения—возможно более подробно ознакомить специалистов-востоковедов и искусствоведов с художественным оформлением упомянутых выше рукописи и документа и поставить их в ряд известных памятников этого периода в истории оформления восточного манускрипта.

Список «Хосров и Ширин» Джамии Матенадарана привлекает внимание всем комплексом художественного оформления, включающим: переплет, миниатюры (сюжетные и декоративные), каллиграфию, бумагу и т. д., который характеризуется как типичный образец продукции придворной *китабхане* Герата первой половины XVI в.

**Описание рукописи № 584 арабо-персидского фонда
Матенадарана.**

Рукопись получена на хранение в Матенадаран в 1956 году из Государственной публичной библиотеки им. Мясникяна, куда она поступила вместе с другими рукописями из собрания Лазаревского института восточных языков в Москве. Список содержит 68 листов, размер ее 21,5×12,5 см, пагинация арабскими цифра-

¹ См. Список № 29 архива Матенадарана—фонд арабо-персидских документов (папка 2а, документ № 12 Дивана Католикосов).

ми полистовая в середине нижней части четных страниц разворота листа. Письмо однострочное в 15 строк, черной тушью, почерковый стиль—насталик. В рукописи использована восточная бумага—тонкая кремового цвета, с глянцем, без видимой структуры сетки и филиграней. Список украшен двумя сюжетными миниатюрами, предпосланными тексту поэмы в виде двойного фронтисписа, и уиваном гератского стиля.

Рукопись имеет вполне удовлетворительную сохранность, за исключением незначительного шелушения красочного слоя на лицевых миниатюрах, преимущественно на ликах персонажей. Следов реставрации не имеется.

Переплет современен рукописи и также имеет хорошую сохранность. Запись в колофоне (л. 68) дает возможность установить время написания рукописи и имя каллиграфа—Али аль-Хусейни (илл. 5). Печати владельцев списка, имеющиеся на листе 1а (4 печати), листе 1б (1 печать) и на листе 68 (3 печати), несут на себе следы сознательной порчи и вследствие этого неудобочитаемы, а потому не дают сведений о миграции рукописи.

Художественное оформление рукописи

Список заключен в переплет, обтянутый кожей темно-зеленого цвета, украшенной прорезными тисненными медальонами и уголками тонкой работы, которые покрыты слоем жидкого золота. Внутренняя сторона крышек переплета обтянута кожей красноватого цвета. Его конструкция и художественное оформление типичны для персидских переплетов конца XV—середины XVI вв. Аналогичные переплеты имеют многие известные персидские рукописи этого периода².

Авторы работы «Иранские миниатюры в рукописях «Шах-наме» ленинградских собраний»³ делят персидские переплеты на три типа: переплеты из папье-маше с тисненым орнаментом, покрытым обычно позолотой; второй, более поздний тип—кожаный, комбинированный, с инкрустациями из кожи разных цветов и третий—из папье-маше с миниатюрной росписью под лак.

Переплет рассматриваемой рукописи можно отнести ко второй группе и согласится с авторами в том, что лак, наносимый поверх золота, тисненых розеток и медальонов, досадно портит

² См. G. D. Hobson. *Binding in Cambridge Libraries*. Cambridge, 1929; *Some Oriental Bindings in Chester Beatty Library* by Berthe van Regemorter, Dublin, 1961 и др.

³ См. Л. Г. Гюльельми и М. М. Дьяконов. *Иранские миниатюры в рукописях «Шах-наме» ленинградских собраний*. М.—Л., 1935, стр. 62—63.

мягкость и легкость орнамента. Это явление следует, очевидно, рассматривать как определенную дань моде того времени.

Как указывалось выше, список украшен двумя сюжетными миниатюрами, которые предпосланы ему в виде двойного фронтисписа. Сюжеты этих миниатюр взаимосвязаны и как бы дополняют друг друга. В правой части фронтисписа—миниатюра с изображением сцены беседы и возлияния в саду (Хосров и Ширин?). В левой части же изображены три девушки и юноша, несущие блюда с угощениями.

Действие в обеих миниатюрах происходит на фоне одного и того же лахотичного пейзажа, типичного для более ранней гератской миниатюры (XV в.)⁴—водоем, с парой плавающих уток (символ влюбленной пары), лужайка в саду, покрытая цветами и кустиком, переходящая в высокий холм, оставляющий узкую полосу светло-синего неба над горизонтом. В трактовке цветущего нежного дерева персика и стройного кипариса, украшающих композицию миниатюр, выражено стремление художника приблизиться к современной ему более совершенной идеальной передаче художественного образа, что связывает его уже с новой живописной традицией.

Композиция правой миниатюры строится на сочетании трех групп персонажей: сидящих на ковре Хосрова и Ширин (?), стоящих на первом плане двух беседующих девушек и двух сидящих музыкантов в нижнем правом углу. Композиционно эти группы составляют трапецию, верхним основанием которой является первая группа, а нижним—две вторые. Персонажи второй композиции располагаются по диагонали, идущей из нижнего левого угла миниатюры в верхний правый и группируются следующим образом: девушка, придерживающая полу своего халата; две девушки с блюдом и юноша с блюдом.

Фигуры персонажей, их пропорции, динамика, типаж и костюм выдержаны в традициях гератской школы миниатюры периода Камал-эд-дина Бехзада и Касима Али. Это подтверждает сравнительный анализ рассматриваемых миниатюр с работами, подписанными этими мастерами⁵. В качестве аналогий можно

⁴ Там же, илл. 11, 23.

⁵ См. миниатюру «Шахский гарем в парке», Бехзад, Герат, конец XV в. из собрания музея Гюлистанского дворца в Тегеране; воспроизведено в ст.: A. Sakisian, Les Miniatures A l'Exposition d'Art Persan de Burlington House. „Syria“, 1931, Paris, pp. 163—172, pl. XXXVI, а также миниатюру „Купальщицы» к списку «Хамсе» Низами 900/1494 г., приписываемую Бехзаду, из собрания Британского музея (OR 5810, fol. 190), воспроизведено в ст.: A. Sakisian, Les Miniaturistes Persans Behzad et Kassem Ali. „Gazette Des

прилечь и миниатюры из списка 1526 года «Ахсан ал-Кибар» («Лучшее из великих») Мухаммада ал-Хусайни ал-Варамини, относимые советскими исследователями к гератской школе⁶, на которые впервые обратил внимание известный искусствовед Б. П. Денике⁷. Этим миниатюрам также специально посвящена статья М. М. Дьяконова и Н. С. Дашевского⁸.

Миниатюрная живопись этой школы отличается значительным техническим совершенством, более изящным и легким рисунком, утонченностью и изысканностью фигур персонажей. Композиции и колорит гератских миниатюр этого периода создают ощущение уравновешенности и гармоничности. Они отражают зрелый период персидской миниатюры, который характеризуется уделением большего внимания пейзажу, попытками решения живописных задач, высоким уровнем технического исполнения миниатюр.

Рассматриваемые миниатюры являются образцами сефевидского искусства середины XVI в., их анализ дополняет наше представление об этом весьма интересном этапе в истории развития книжной миниатюры.

Сюжеты их относятся к т. н. «безразличным» сюжетам⁹, часто встречающимся в персидских рукописях разных периодов; сцены бесед, пиров, сражений и т. д. могли украшать любую рукопись.

Традиционны и детали композиций с такого рода сюжетами—ковер с расставленными на нем сосудами и утощениями, музыканты с чангом и бубном и т. д. Костюм персонажей рассматриваемых миниатюр в некоторой степени отражает характерные изменения, происшедшие в начале XVI в. после падения государства Хусайна Байкара и воцарение династии Сефевидов в мужской и женской одежде. Появляются и находят немедлен-

Beaux-Arts», fig. 8, и в кн.: *Les Manuscrits Timurides*, par Ivan Stchoukin, Paris, 1954, pl. LXXXIV.

⁶ См. альбом «Персидская миниатюра XIV—XVII вв.» Вступительная статья О. Ф. Ажимушкина и А. А. Иввинова под ред. Б. Е. Борщевского. (Из серии «Восточная миниатюра и каллиграфия в ленинградских собраниях» под общей ред. акад. И. А. Орбеля), М., 1968, стр. 21.

⁷ Б. П. Денике. *Искусство Востока*. Казань, 1923, стр. 116—117.

⁸ М. М. Дьяконов и Ю. С. Дашевский. Поздние миниатюры Касема Али в рукописях ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде. «Известия отделений общественных наук АН Тадж. ССР», № 5, Сталинабад, 1954, стр. 29—41. Воспроизведение одной из них «Первая проповедь Хасана ибн Али» художника Касема Али см. в отмеченном выше альбоме «Персидская миниатюра...», вл. 35.

⁹ См. Л. Т. Гюлььяни и М. М. Дьяконов. *Иранские миниатюры*... стр. 12.

ное отражение в персидской миниатюре этого периода не встречающиеся ранее формы головного убора в виде высокого красного столбика с навитью у его основания белой либо цветной чалмой, введенные шитами¹⁰. В начале это были тибетейки с вытянутым верхом и двенадцатью ребрами. Постепенно тулья вытягивалась и приобрела вид кегли с высоким и тонким концом. В искусствоведческой литературе принято считать «кызылбашские» столбики важным датирующим элементом, так как они входят из моды после 60-х гг. XVI в.

В рассматриваемых миниатюрах налицо развитая форма столбиков, типичная для времени шаха Тахмаспа (1524—1576), что делает правомочным предположение о том, что будучи более поздними, чем рукопись, они вклеены в нее спустя три-четыре десятилетия. В пользу этого предположения говорят и расположение миниатюр перед текстом поэмы.

Известны случаи, когда сефевидские художники пририсовывали столбики на более ранние миниатюры, однако детальный анализ рассматриваемых миниатюр не дает оснований усматривать это в данном случае. Высказанное выше предположение подкрепляет и костюм персонажей, имеющий множество ближайших аналогий в миниатюрах середины XVI в.

Мужской костюм на миниатюрах представлен в виде двух халатов—верхнего (каба) и нижнего (джама), оба по шиколотку. Верхний с рукавами до локтя, запахнут слева направо и подпоясан кожаным поясом с тремя металлическими розетками (костюм Хосрова?) и поясом-шарфом из тонкого муслина (костюм юноши, несущего блюдо). Отмеченный выше сефевидский головной убор в костюме Хосрова (?) дополнен воткнутым в него плюмажем, который встречается как в ранних, так и более поздних миниатюрах и используется для выделения царственных особ¹¹. Костюм завершают черные мягкие туфли без каблука. Аналогичная обувь и в костюме женских персонажей миниатюры, который в небольшой степени отличается от мужского. Это

¹⁰ Исмаил I, провозгласивший себя шахом в 1502 г. в Табризе, сделал шиизм государственной религией, желая привлечь на свою сторону народные массы. Все приверженцы Исмаила в знак своей принадлежности к шиизму носили головные уборы, отличительной особенностью которых были двенадцать красных складок по числу почитаемых шитами имамов-мессий. Они получили название «кызыл-баш» («красноголовые»). (См. Всемирная история, М., 1956, т. IV, стр. 560).

¹¹ См. миниатюру «Птица Самург возвращает Залю Саму» из рукописи Института востоковедения (изв. № 50) середины XVI в., воспроизведено в кн.: Л. Г. Гузалья и М. М. Дьячкова. Иранская миниатюра..., табл. 23.

два длинных платья, нижнее с длинными рукавами, верхнее— с расширенными рукавами, доходящими до локтя, с острым вырезом и застежкой на множество пуговиц. В отличие от мужских, они не перехвачены поясом. У трех из восьми женских персонажей миниатюр поверх второго платья накинута т. н. *фараджи*¹². В сефевидской миниатюре этого периода она встречается как в мужской, так и в женской одежде. В рассматриваемых миниатюрах рукава у фараджи узкие и немного длиннее рук; свешиваясь, они прикрывают собой кисти рук (что рассматривалось как символ нравственной чистоты). Эта форма рукава несколько отличается от формы, получившей наибольшее распространение в середине XVI в. Известно, что к этому времени фараджи в Иране претерпевают известную эволюцию: ее длинные рукава прорезываются под локтями наискось и свободно падают вниз¹³. На голове род косынки из гладкой цветной ткани, оставляющей открытыми уши и локоны на висках. Трое из девушек с непокрытыми головами, а одна из них, стоящая на первом плане слева от музыкантов, имеет тадж, подобный мужскому (часто встречающийся в изображениях Ширина).

Ткани одежд гладкие, одноцветные — светло-синий, голубой, зеленый, оливковый, охряный, красный, оранжевый и т. д. Их сочетание и составляет колорит композиций, так как фон — золотой. Сочетание сгармонизированных и контрастных цветовых пятен с большой плоскостью золотого фона делает колорит миниатюр живым и сверкающим, наполняет композиции восточным зноем и благоуханием благодатной природы.

Определенный интерес представляют аксессуары композиций — посуда, музыкальные инструменты и т. д., которые вводят нас в мир вещей, окружавших сефевидского художника, и дают возможность нагляднее представить образцы ремесленного производства середины XVI в. Известно, что с утверждением династии Сефевидов большое развитие получили ковроткацкие, кера-

¹² Аналогич см. в миниатюре к «Шах-наме» 1546 г. Парижской национальной библиотеки, воспроизведено в кн.: А. Blochet, *Musulman Peinture*, 1924, pl. CXXXIV—CXXXV или миниатюре к списку 1562—63 гг. «Хамсе» Низамы Самаркандского музея, воспроизведено в ст.: Г. А. Пуголенкова, *Миниатюры «Хамсе» Низамы 1562—63 гг. Самаркандского музея*, «Тезисы научных докладов на сессии АН УзССР 8—14 июля 1947 г.», Ташкент, 1947, стр. 147—148 и др.

¹³ См. миниатюру к списку произведений Низамы 1525 г. из собрания Метрополитен музея, SPA T. V, tab. 893A; одеяние пророка на миниатюре из «Истории непорочных имамов» ГИБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (кв. № 3121) частично выполненной, как это установил М. М. Дьяконов, Касемом Али в правление шаха Тахмаспа и др.

мические и другие производства¹⁴. Центрами их продолжали оставаться Тавриз, Ардабиль, Кашан, Герат, Исфаган и др. Изготовленная здесь высококачественная парча и шелковые ткани, глазурированная и расписная керамика, изделия из металла и дерева, ковры и т. д. шли на украшение дворцов власть имущих и частью на экспорт.

На правой миниатюре рассматриваемого фронтисписа привлекает внимание изображение темно-синего ковра с яркой каймой, украшенной арабесками (рис. 1). Следует отметить, что кайма видна только с двух сторон; можно предположить, что художник изобразил ковер сложенным вчетверо.

На ковре стоят фарфоровый сосуд с высоким и узким горлом на фаянсовой подставке кашанского стиля, расписанной, как и сосуд, кобальтом, небольшая вазочка со сладостями и маленькие чашечки для напитка. На левой миниатюре в руках девушек и юношей мы видим кашанские фаянсовые блюда (рис. 2). Аналогичные атрибуты сопровождают многие миниатюрные композиции XV—XVI вв. с подобными сюжетами¹⁵.

Следует отметить высокий технический уровень исполнения миниатюр и их хорошую сохранность. Они исполнены гуашью в технике, характерной для гератских мастеров середины XVI в. Удивляет качество творенного золота, которым покрыт фон миниатюр и сделан разбрызг полей фронтисписа. И сегодня, спустя почти пять столетий, мы имеем возможность любоваться прекрасной работой сефевидского музаххаба.

Несколько слов о декоративных миниатюрах рукописи. Список имеет унван (рис. 3), занимающий 1/3 плоскости, ограниченной джадвалем для текста. Он состоит из двух частей. В основании унвана помещена прямоугольная декоративная композиция, ограниченная рамкой в виде плетенки, исполненной накладным золотом; в центре композиции на ярко-ультрамариновом фоне, покрытом арабесками, имеется розетка. Верхняя часть унвана состоит из декоративного фриза с фестончатыми картушами и арабесками, и поднимающихся из него перпендикулярных ультрамариновых отростков на фоне бумаги. Верх унвана открыт. В основу композиции унвана положены розетки, встречающиеся в убранстве большинства персидских рукописей и широко известные по майоликовым панно и резьбе по камню,

¹⁴ См. *Историю Азербайджана*. Баку, 1968, т. I, стр. 256; *Всемирная история*. М., 1957, т. III, стр. 587; т. IV, стр. 558.

¹⁵ См., например, миниатюру XV в. с изображением Хосрова и Шарин из коллекции Музея Изысканных Искусств в Бостоне (Museum of Fine Arts), воспр. в кн., *E. Kāhānel, Miniaturmalerei im Islamischen Orient*. Berlin, 1922, pl. 39.

на фризах средневековых памятников персидской архитектуры, выступающие и как самостоятельные мотивы, и как составная часть арабески. Фоном композиции является традиционная восточная арабеска—легкое и ажурное создание разнообразных растительных вариаций. Далекая от реальной действительности композиция поражает конкретностью и сочностью растительных мотивов. Графически-плоскостная трактовка смелого и выразительного по рисунку уивана сочетается с присущей данной рукописи яркой колористической гаммой. Несмотря на плоскостность эта трактовка растительных мотивов создает ощущение динамичности и живописности.

Композиционные приемы, состав декоративных элементов и красочная гамма уивана имеют ближайшие аналогии во многих известных декоративных книжных миниатюрах XV—XVI вв. Например, фронтиспис из списка 937/1530—31 гг. «Хосров и Ширин» Низами, исполненный гератским мастером Султан-Мухаммадом Нуром¹⁵; уиван в списке 986/1578 г. «Бустана» Саади из рукописного собрания ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде¹⁷; великолепный образец искусства орнаменталиста (музахиба) среднеазиатской работы середины XVI в.—двойной фронтиспис (сарлаух), украшающий список 979/1566 г. «Гулистана» Саади из того же собрания (ПНС110), лл. 16—2а¹⁸ и др.

В едином стиле с уиваном оформлена и декоративная розетка на листе 1а рассматриваемой рукописи и ее колофон (л. 68). Розетка представляет собой самостоятельный декоративный мотив, со сложной разработанной растительной композицией, красочная гамма которой полностью гармонирует с уиваном и декором колофона.

Описание художественного оформления документа № 12 (папка 2а Дивана католикосов)

В архиве Матенадарана хранятся четыре указа шаха Исмаила I, которые представляют большую ценность в отношении социальных и административных терминов, содержащихся в них¹⁹.

¹⁵ См. воспроизведение в альбоме «Образцы каллиграфии XV—XIX вв. Ирана и Средней Азии», М., 1963, илл. 18.

¹⁷ См. воспроизведение там же, илл. 36.

¹⁸ См. воспроизведение в альбоме «Среднеазиатская миниатюра XVI—XVIII вв.» Вступительная статья М. Р. Дьяконовой, под ред. Л. Т. Гюльшана (из серии «Восточная миниатюра и каллиграфия в Ленинградских собраниях» под общ. ред. акад. И. А. Орбелли), М., 1964, илл. 11.

¹⁹ Персидские документы Матенадарана, т. 1, Указы XV—XVI вв., Сост. А. Д. Палазия. Ереван, 1956, стр. 151 (далее цит.: Указы).

Среди них один из первых и, возможно самый древний из сохранившихся, написанный на втором году его царствования и др. Предметом нашего рассмотрения является Указ шаха Исмаила I, написанный в месяце шаввал 915 года хаджры—12 января—10 февраля 1510 г., коим утверждается список сел, принадлежавших монастырю Татев²⁰. С указа сняты две копии, очевидно в XVII в. они хранятся также в архиве Матенадарана²¹.

Рассматриваемый памятник имеет размеры 42×23 см. Писан на бумаге восточной выделки кремового цвета, рыхлой, без глянца. Почерковый стиль—шикасте²². Чернила черные и золотые. Указ реставрирован в XIX в.; с обратной стороны, в месте разрыва, подклеен письмом, писанным на армянском языке и датированным 1821 г.²³ Сохранность документа удовлетворительная, бумага значительно потерта, наблюдается частичное шелушение красочного слоя, в местах утраты золотого слоя виден красноватый грунт.

Композиция графического решения указа строится по следующей схеме, общепринятой для персидских указов конца XV—начала XVI вв.: текст указа написан в левой стороне листа—справа и сверху оставлены широкие поля для резолюций и визирующих надписей. Документ закреплен печатью шаха, которая стоит в правой верхней части непосредственно над текстом. Эта деталь в схеме композиционного решения документа выделяет его как из группы указов шаха Исмаила, так и других современных ему документов. Так, указы шаха Исмаила, датированные

²⁰ Указы, стр. 176—177, воспроизведение рассматриваемого указа на стр. 251. Указ этот вновь подтверждает список принадлежавших Татеву сел, утвержденный Указом 1468 г. Хасана-Али Кара-Коюнлу (этот указ также хранится в Матенадаране, папка 2а, док. № 6 Дивана католикосов и воспроизведение в Указах, между стр. 250—251). Татевский монастырь находится в Сюнике в 12 км на юго-запад от Гориса. В середине века был известен как религиозно-просветительский центр. Вел борьбу против этнацидических католикосов, отстаивая свои автономные права. (О его основании см. Симон Ереванца, Джамбр, пер. С. С. Малхасянца под ред. и с предисл. П. Т. Арутюняна. М., 1958, стр. 76).

²¹ См. папка 2а, док. № 12а, 12б. Дивана католикосов.

²² А. Д. Папазян (см. Указы, стр. 143) отмечает, что указы шаха Исмаила в основном писаны письмом близким к дивани, но более простым на тоник. Рассматриваемый указ несколько выпадает из этого определения.

²³ На оборотной стороне на одной из заклад имеется ошибочная янотация содержания указа: «Этот рагам, полученный Симеоном Вардапетом Игити Хакотци (?) о захвате сел», сделанная, возможно, Симеоном Ереванци. (см. Указы, стр. 134—135).

более ранним временем (1505, 1506 гг.)²⁴, содержат печать шаха в нижней части документа, непосредственно под текстом. Перемещение печати шаха в верхнюю часть указа А. Д. Папазян связывает с документами не раньше времени правления шаха Тахмаспа²⁵, однако в рассматриваемом документе налицо более раннее проявление этого изменения в общей форме графического решения персидских указов.

Печать шаха Исмаила I заключена в своеобразный медальон мидалевидной формы, украшенный золотом. Аналогичные медальоны различной формы часто встречаются в более поздних сефевидских указах (шах Тахмасп, шах Султан Хусайн, шах Аббас I и т. д.)²⁶.

Известно, что указы писались в дворцовых канцеляриях, излагались писцами или мушши, обладавшими хорошей специальной подготовкой и стилем письма; стиль их изложения, их строгий и грамотный язык были выработаны в течении веков поколениями писцов, которые, к сожалению не подписывали свои работы. Вследствие этого очень трудно восстановить их имена. В своем трактате о каллиграфиях и художниках Казим Ахмед среди прочих каллиграфов XVI в. упоминает некоего Хаджа-Атика-мушши, который «происходил из благородного края Урдубада, он писал чрезвычайно зрело и четко, вполне усовершенствовался в ведении корреспонденции его величества, подобного по могуществу Джаму, владыки эпохи, завоевателя мира, находящегося в высшей обители рай, вечной памяти шаха Исмаила! Он создал шахскую тугру^{27, 28}. Утверждать, что рассматриваемый документ является образцом творчества Хаджа-Атика-мушши не представляется возможным, вследствие отсутствия дополнительных фактов, подтверждающих это предположение. Однако упоминание его имени Казим Ахмедом дает почву для продолжения поиска новых аргументов в пользу этого предположения с привлечением аналогичных образцов из других собраний и исторических источников, что может стать предметом отдельного исследования, расширяющего наше представление о творчестве художников и каллиграфов времен правления шаха Исмаила.

²⁴ См. Диван католикосов, папка 2а, док. № 6 и 13 а.

²⁵ Указы, стр. 288.

²⁶ См. Диван католикосов, папка 1г, док. № 245, 247, 250, 255, 268, 331; папка 1а, док. № 53, 91; папка 1б, док. № 224, 234.

²⁷ Тугра—монограмма, составленная из имени шаха. Ее ставили в заголовке шахских указов и дипломов в качестве печати.

²⁸ Казим Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. М.—Л., 1947, стр. 93. Пер., вступительная статья и примеч. В. Заходера.

Ազատ: Գեղեցիկ մարտի կանանց շրջանում:
XVII դ. վերջերսից V. իտալացիներ

Սպանան Գենկ Սեֆոս գալան: Միջ ճամուցազը
Վերականգնւմը՝ Ս. Խաչատրյանի

После закрепления указа печатью шаха, он закреплялся также печатями садра и эттемад-уд-довле. В рассматриваемом документе оттиски печатей овальной формы размещены непосредственно под текстом указа. Помимо этих печатей на оборотной стороне документа имеются отметки о регистрации указа в определенных диванских книгах. На некоторых сефевидских указах встречается до восьми таких отметок в виде оттисков печатей овальной, миндалевидной или круглой формы и надписей.

Текст указа писан в четыре строки. Междустрочия заполнены арабесками. Соотношение ширины строки указа и ширины пространства, заполненного арабесками, 1:2.

Поля документа (справа и сверху) ограничены джадвалем, состоящим из пучка тонких параллельных полос синего, красного, черного и золотого цвета.

Наибольшая стилистическая близость в приемах и деталях декоративного оформления рассматриваемого документа должна быть отмечена с более поздними памятниками персидской дипломатической переписки: с документами времен правления шаха Тахмаспа, шаха Султана Хусайна и т. д.²⁰

Арабески рассматриваемого указа составлены из свободно расположенных побегов с золотыми листочками и небольшими цветами, исполненными цветной гуашью (применены те же цвета, что и в джадвале). В каждом междустрочии их композиция отличается своеобразием, индивидуальными и деталями декора. Различия в масштабах деталей композиции и интенсивности цвета в сочетании с динамикой строк, присущей почерковому стилю шикасте, создают впечатление движения справа налево, несмотря на плоскостность графического исполнения.

С арабесками полностью гармонирует и декоративный медальон, окружающий шахскую печать, включая детали композиции и колорит.

Верхняя часть документа украшена монограммами, составленными из следующих фраз: «Он бог! Во имя милостивого и милосердного бога, О, Али! Власть принадлежит богу! Победоносный Исмаил бахадур²¹. Наше слово!» Монограммы исполнены золотыми и черными чернилами.

²⁰ См. папка 16, док. № 195, 205, 207; папка 1г, док. № 330, 331. Свой вывод мы основываем исключительно на материалах Матенадарана, вследствие недоступности материалов из других собраний.

²¹ В период монгольских походов так назывались военные вожди и полководцы монголов. В XV в. этот титул давался лишь султанам Кара-Коюнлу и в особенности Ак-Коюнлу. Династия Ак-Коюнлу называлась также «Бахадур» или «Байандур», и это наименование, прославившее храбрость яри, вошло также в тугру. Эта традиция продолжала существовать и во вре-

Общая палеографическая картина не расходится с нашим представлением о персидских указах конца XV—начала XVI в.

Подводя итоги настоящего сообщения, целью которого было ознакомить специалистов и тем самым ввести в научный обиход как произведения персидской книжной миниатюры I половины XVI в. комплекс художественного оформления двух рукописных памятников времени шаха Исмаила I из собрания Матенадарана, отметим следующее. Нам представляется, что данные выше описания этих памятников, в какой-то степени расширяют наше представление об искусстве книжной миниатюры этого периода. Благодаря наличию типичных черт и индивидуальных особенностей, которые лежат в основе композиционных схем, способов поэтического выражения эмоционального тона, метафоричности, символики, колорита и технических приемах их исполнения. Помимо этого расширяется наше представление о принципах и формах графического оформления современного им исторического документа.

мена шаха Исмаила, а позднее этот эгитет употребляли весьма редко. (см. Указ, примеч. стр. 225).

нятию. محمد خياط، سليمان عطار، علي گاو دار، آبيار اسماعيل، اسدالله باقمان
и т. д. Встречались также образования от прозвищ
حسين سبزيكار، مهدي هفت رنگ، حسين يابرهته، اسدالله قولي

Людей, принадлежавших к социальной верхушке (торговая буржуазия, представители купечества и высших чиновничьих кругов, помещики, феодальная аристократия), часто именовали по местожительству или происхождению, а также по различным титулам и т. д. Вот некоторые примеры: حاجي قنای رضا اصفهانی، حاجي محمدتقی شاهروزی، حاجي فتحعلي قزوینی، حاجي كاظم ملك التجار، مهدي قنای مضمير السلطنة، صادق مستشار الدولة

и т. д. Наиболее употребительным и общепринятым средством наименования фамильного типа была арабская формула⁷: имя плюс محمدابن تقي، حسن ابن علي (сын), плюс имя отца. رضا ابن حسين، جعفر ابن كريم، و رضا ابن حسين

В конце XIX и начале XX вв., по мере развития экономических отношений с западными странами и расширения торговых связей, а также многих прочих факторов, уже требовалось письменное удостоверение личности. Однако из-за отсутствия каких-либо норм и правил употребления персидская антропонимия в новых условиях оказалась недостаточной и негодной. Новые экономические отношения требовали перехода к более удобной форме именования. Арсенал личных имен был очень беден⁸. В обществе появилась масса тождественных имен и фамилий. Вскоре вопрос упорядочения наименования лиц приобрел общегосударственное значение.

Образование фамилии в персидском обществе имеет сравнительно недавнюю историю. Период становления и формирования современных фамилий, по мнению самих персов, относится к началу XX в., когда в Иране началась регистрация фамилий и выдача паспортов европейского типа⁹.

دائرة المعارف تمدن ایران، سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی،
جلد چهارم، طهران، ۱۳۳۶، صفحه ۱۷۱

⁷ Джавид Сафимежад. Указ. соч., стр. 496.

⁸ Там же.

⁹ Примеры взяты из работы: P. A. Sevdov. Иранские буржуазия в конце XIX—начале XX вв. М., 1975.

⁷ كيهان، ۱۳۵۴، ۲۷ آذر، صفحه ۵

⁸ احمدكسروي، خواهران و دختران ما، طهران، ۱۳۳۶، صفحه ۸۲

⁹ كيهان، ۱۳۵۴، ۲۷ آذر، صفحه ۵

Процесс становления фамилий шел неравномерно. Социальное расслоение иранского общества нашло прямое отражение и в формировании фамилий. Вполне естественно, что оформление фамилий не носило массового характера.

Первоначально фамилии присваивались представителям высших социальных кругов. Большинство населения фамилии получили значительно позже. Таким образом, с принятием европейского способа наименования личности по имени и фамилии, фамилии как антропонимическая категория вошла в жизнь персидского народа и стала закономерным явлением.

На первой стадии формирования персидских фамилий прежде всего складывались фамилии, указывающие на место происхождения или жительства¹⁰. Например, محمد کرمائی، عباس اصفهائی، احمد تبریزی، حسین طهرائی، تقی گیلانی، علی یزدی، اکبرمازندرانی и т. д.

В подобных фамилиях отражается происхождение их носителей. Например, личность с фамилией طهرائی может быть уроженцем и постоянным жителем этого города, уроженцем Тегерана, но не постоянным его жителем, или постоянным жителем этого места, но не его уроженцем.

Фамилии с географическими названиями являются достоверным источником при изучении переселения населения. В той или иной местности могут появляться фамилии, образованные от топонимических основ. Например, появление в Ширазе фамилии طهرائی، تبریزی، بغدادی، کرمائی، گیلانی، تهرانی и т. д. свидетельствует о передвижении населения, носителей данной фамилии, из одной местности в другую.

Анализ собранного материала показывает, что современные персидские фамилии с топонимической основой весьма разнообразны. Встречаются топонимы различного происхождения. Основами персидских фамилий могут быть как персидские, так и иноязычные географические названия. В Иране проживают не только коренные жители этой страны, но также персы, переехавшие из других стран и местностей. Фамилии حجازی، بغدادی، نجف زاده، حجازی، کنگه چی، لاهوری، کابلی، نژاد، و т. д. свидетельствуют об этом.

Нередки случаи, когда источником образования различных фамилий служит одно и то же географическое название. Так, от топонима طهران нами зафиксированы следующие фамилии طهرانیان، طهرانی نژاد، طهرانی زاده، طهرانیچی، طهرانی

Персидские топонимические фамилии подчиняются морфологическим и лексическим нормам языка. Современные фамилии, характеризующие людей как выходцев из определенной мест-

¹⁰ Там же.

топоним плюс суффикс «ی», занимает первое место среди других моделей.

Помимо этой модели в качестве фамилии по месту рождения или происхождения употребляются географические названия плюс суффикс «ی»¹². Вот несколько примеров: «کاشانی», «مرامچی», «بغدادچی», «طهراتی», «اردبیلچی», «همدانچی» и т. д. Данная модель встречается значительно реже, чем модель «топоним плюс суффикс «ی». Во всяком случае в собранном материале их намного меньше.

В рассмотренных примерах суффикс «چی» созвучен с так называемым суффиксом профессии «چی». Однако следует заметить, что будучи фонетически тождественным, эти суффиксы представляют собой различные морфемы, т. е. являются омографами¹³, одна иранского происхождения, другая — тюркского.

Образование персидских топонимических фамилий с помощью суффикса «چی» видимо, явление глубокой древности. Этот суффикс известен еще в среднеперсидском языке (-čik, -zik)¹⁴. Уже в новоперсидском языке после выпадения согласного «k» остается суффикс «چی» с фонетическим вариантом «زی». Суффикс «چی» (زی) используется для образования относительных прилагательных и указывает на место, уроженцем которого является человек. Известно имя «کاستم سگری», т. е. Ростам из Сагестана (сагестанский).

В новоперсидском языке широкое распространение получил суффикс «چی» указывающий на профессию. Видимо, под влиянием этого суффикса в современном языке сохранился суффикс «چی», а фонетический вариант «زی» не распространился. В настоящее время суффикс «چی» с географическими названиями указывает на место, уроженцем которого является носитель данной фамилии. Суффикс «چی» закрепляется за топонимическими названиями. Он является специальным фамильным формантом, принимает участие в образовании персидских фамилий с географическими названиями, но не для обозначения рода занятий.

Определенную группу составляют топонимические фамилии, имеющие форму множественного числа. Например, «منایران»

¹² Н. А. Белгородский. Указ соч., стр. 240.

¹³ Л. С. Пейсигов. Очерки по словообразованию персидского языка. М., 1973, стр. 80; Т. Д. Чхеидзе. Именное словообразование в персидском языке. Тбилиси, 1973, стр. 24.

¹⁴ В. С. Расторгуева. Среднеперсидский язык. М., 1966, стр. 30; Т. Д. Чхеидзе. Указ соч., стр. 24.

¹⁵ Т. Д. Чхеидзе. Указ соч., стр. 24.

کاشانیان، اصفهانیان، کرمانیان، مازندرانیان، طبرانیان، قزوینیان، تبریزیان، سناسیان، لاهیجانیان، بیرجندیان، زنجانیان، شیرازیان، میثالیان، حجازیان، همدانیان و ت. د.

Как известно, в персидском языке наиболее распространено образование множественного числа с помощью суффикса *ان* и *ها*. В рассмотренном материале встречаются фамилии лишь с суффиксом *ان*. Это, видимо, можно объяснить тем, что суффикс *ان* обычно присоединяется к именам одушевленным. Суффикс *ها* как правило, не принимает участие в образовании данной модели.

Топонимические фамилии складываются от производящей основы в форме относительного прилагательного плюс суффикс множественного числа *ان*. Примеры: *طهرانی-ان* («*طهرانیان*»), *شیرازی-ان* («*شیرازیان*»), *اصفہانی-ان* («*اصفہانیان*»), *همدانی-ان* («*همدانیان*»), *کرمانی-ان* («*کرمانیان*»), *سیستانیان* («*سیستانی-ان*») и т. д.

В фамилиях с топонимической основой, имеющих форму множественного числа, выражается принадлежность к роду, к семье¹⁶. В подобных фамилиях имеется в виду конкретная личность данной семьи, а не вся семья в целом¹⁷.

Многообразие фамилий топонимического происхождения не исчерпывается тремя указанными моделями. Существует множество топонимических фамилий, образованных различными средствами языка.

В современном персидском языке, наряду с суффиксацией, распространенным способом формирования фамилий с географической основой является также словосложение. Сложные фамилии возникли в результате сложения двух основ (слов).

В состав сложных фамилий входят некоторые слова, семантика которых связана со значением дитя, сын, потомство, потомки, род, происхождение, т. е. слова, выражающие семейные связи и отношения.

Отметим модели, по которым образуются сложные фамилии.

Одним из активно функционирующих и распространенных типов персидских фамилий являются образования, оканчивающиеся на *زاد* «дитя». Значение *زاد* связано с понятием ребенка. Оно означает: «1) причастие прошедшего времени от глагола *زادن*

2) дитя, детище, отпрыск, потомок, 3) рожденный, порожденный»¹⁸.

¹⁶ А. В. Суперанская. Структура имени собственного. М., 1969, стр. 77.

¹⁷ А. В. Суперанская. Общак теория имени собственного. М., 1973, стр. 178.

¹⁸ Персидско-русский словарь, т. 1, М., 1970, стр. 761.

Хотя с помощью زاده формируются многие семантические типы персидских фамилий, однако, в основном его следует считать суффиксом патронимических фамилий типа محمدرزاده, علیزاده и т. д.

Современный состав персидских фамилий топонимического происхождения также включает в себя образования с компонентом زاده. В этих сложных фамилиях географические названия оказываются на первом месте, زاده — на второй позиции. Вот некоторые примеры: نجفزاده, نایب‌زاده, طهرانزاده, قمزاده, کاشانزاده и т. д.

В данной модели «топоним плюс زاده» имеются две структурные разновидности. В рассмотренных примерах первым компонентом сложения является топоним в «чистом» виде. Однако имеется и такая структура, в которой географическое название имеет форму относительного прилагательного: سیستانی‌زاده, تبریزی‌زاده, کرمانی‌زاده, گرگانی‌زاده, طهرانی‌زاده, کاشانی‌زاده, قمی‌زاده и т. д. Конструкция — топонимическое относительное прилагательное плюс زاده встречается значительно чаще, чем образования от «чистого» топонима.

Первым компонентом подобных конструкций может стать также топонимическая основа с суффиксом چی, например, ایروانی‌چی‌زاده. Следует отметить, что такое образование встречается редко. Эта модель «топоним плюс суффикс چی плюс زاده» не продуктивна.

Среди сложных фамилий топонимического происхождения выделяется ряд наименований, в которых компонентом сложения является существительное پور «сын». Например, قمرپور, زنجانی‌پور, الوندی‌پور, طهرانی‌پور, کاشانی‌پور, نجفوانی‌پور, لاهی‌پور, خجالی‌پور, شاه‌رودی‌پور, ساوه‌پور, یزدپور и т. д.

В подобных фамилиях существительное پور имеет двойную позицию. Наиболее часто پور находится в постпозиции, т. е. является вторым компонентом сложения. В преювиции существительное پور выступает редко: پورگیلان, پورایران.

Распространены также сложные фамилии, вторым компонентом которых является существительное نژاد «род», «происхождение». В сочетании с топонимом слово نژاد непосредственно указывает на происхождение личности от названной местности.

¹⁰ Зафиксирован лишь один пример, в котором топоним имеет форму множественного числа: پورمه‌بادیان.

Первым компонентом подобных фамилий могут быть и географическое название, и топонимическое относительное прилагательное. Вот некоторые примеры этой модели: گورگان نژاد, تبریز نژاد, گورگانی نژاد, سیستانی نژاد, کابلی نژاد, کومان نژاد, ظهران نژاد, ایوان نژاد и т. д.

Анализ фактического материала показывает, что персидские фамилии, выделяя субъект среди других лиц по какому-то определенному признаку, называют его по имени отца, по месту происхождения, по профессии и т. д. پروین شیرازی, علی اکبرزاده, احمدچینی فروش и т. д.

С течением времени в условиях роста населения и городов и сельских местностях Ирана появляются люди, носящие одно и то же имя и фамилию. Видимо, в связи с этим возникает необходимость в дополнительном определении лица по какому-то иному признаку, а не только одной фамилией. К фамилиям людей присоединяются новые более конкретизирующие определения. По всей вероятности, у персов таким образом появились сложно-составные семейные наименования, состоящие из двух (реже трех) самостоятельных фамилий типа یزیدزاده کفاشی و اکبرزاده دلال, صادق پورصابر, محمدی کاشانی и т. д.

В современном языке эти конструкции воспринимаются как одно целое, как одна фамилия.

Структура сложно-составных фамилий весьма разнообразна. Компонентами данной конструкции могут стать самостоятельные фамилии разной семантики: патронимические и топонимические фамилии, фамилии, указывающие на профессию, род занятия, этническое происхождение и др.

В сложно-составных фамилиях с географическими названиями, как правило, одна из основных частей — фамилия топонимического происхождения: طهرانسی زاده کتابچی, هاشم نژاد شیرازی, طرفچی اصفهانی и т. д.

Можно зафиксировать следующие семантические типы фамилий, входящие в состав сложно-составных фамилий с географическими названиями.

1) Патронимическая фамилия от имени отца с окончанием محمدزاده плюс топонимическая фамилия на ی: محمدزاده قوچانی و اسماعیلزاده قمی, کاشمیرزاده یزیدی, اکبرزاده طهرانسی и т. д.

2) Патронимическая фамилия от имени отца с компонентом حسین پورگیلانی плюс топонимическая фамилия на ی: احمد پور تبریزی, ابراهیم پور قمی, محمد پور سلماسی و حسین پورگیلانی و ی.

3) Патронимическая фамилия от имени отца с компонентом حمیدری نژاد شیراز آبادی плюс топонимическая фамилия на ی: هاشم نژاد شیرازی, تقی نژاد کاشانی و ی.

сами. Наиболее распространены фамилии с суффиксом **ی**. Значительно реже встречаются с суффиксом множественного числа **ان**. Изредка имеются фамилии с суффиксом **چی**

Сложные фамилии формируются с помощью существительных **پور** **زاده** и **نژاد**

Компонентами сложно-составных фамилий являются фамилии различной семантики.

В настоящее время активно функционируют следующие модели фамилий, образованных от географических названий.

Топоним (طهران) + суфф. **ی** = **طهرانی**

Топоним (طهران) + суфф. **چی** = **طهرانچی**

Прилагательное (طهرانی) + суфф. **ان** = **طهرانیان**

Топоним (طهران) + существительное **زاده** = **طهرانزاده**

Прилагательное (طهرانی) + существительное **زاده** = **طهرانیزاده**

Топоним (طهران) + существительное **پور** = **طهرانپور**

Прилагательное (طهرانی) + существительное **پور** = **طهرانیپور**

Существительное **پور** + топоним (طهران) = **پورطهران**

Топоним (طهران) + существительное **نژاد** = **طهراننژاد**

Прилагательное (طهرانی) + существительное **نژاد** = **طهرانینژاد**

Патронимическая фамилия от имени отца (**رضا**) с окончанием **زاده** + топонимическая фамилия на **ی** = **رضازادهطهرانی**

Патронимическая фамилия от имени отца (**رضا**) с компонентом **پور** + топонимическая фамилия на **ی** = **رضاپورطهرانی**

Патронимическая фамилия от имени отца (**رضا**) с компонентом **نژاد** + топонимическая фамилия на **ی** = **رضانژادطهرانی**

Патронимическая фамилия от имени отца (**رضا**) с компонентом **نسب** + топонимическая фамилия на **ی** = **رضانسبطهرانی**

Фамилия, указывающая на профессию с суффиксом **چی** + топонимическая фамилия на **ی** = **فرشچیطهرانی**

Фамилия, указывающая на профессию с окончанием на **زاده** + топонимическая фамилия на **ی** = **قاضیزادهطهرانی**

Фамилия, указывающая на профессию без каких-либо морфологических показателей + топонимическая фамилия на **ی** = **عطارطهرانی**

Топонимическая фамилия на **زاده** + фамилия, указывающая на профессию = **طهرانیزادهصراف**

Фамилия, обозначающая социальное положение + топонимическая фамилия на **ی** = **دهقانطهرانی**

Топонимическая фамилия с компонентом **پور** + качественная характеристика = **طهرانپورنگانه**

ՀԱՅ ԳՐԱՎՆԵՐԸ՝ ՊԱՐՍԿԵՐՆԸ

Լ. Լ. ՄՈՂՍԵՅԱՆ

ՆՐԿՈՒ ԵՈՍԲ

Հայ-իրանական մշակութային և գրական կապերը դարերի վազն-մություն ունեն:

Ուշ միջնադարից սկսած հայ մտավորականության ներկայացուցիչները մեծ հետաքրքրություն են դրսևորել հարևան պարսիկ ժողովրդի պատմության, լեզվի և գրականության նկատմամբ: Դրա շնորհիվ հայ պատմագրությունը, բանասիրությունը և գրականությունը հարստացել են դարերի ընթացքում ստեղծված բազմաթիվ արժեքավոր երկերով և հետազոտություններով, որոնք անսպառ աղբյուր են Իրանի պատմությունը, մշակույթն ու գրականությունը ուսումնասիրելու համար:

Մեր դարի 20-ական թվականներից սկսած այդ աղբյուրներին ավելի ու ավելի հաճախ են դիմում նաև իրանցի գիտնականները և հետազոտողները պարսից պատմության և մշակույթի ամենատարբեր խնդիրներին նվիրված իրենց աշխատություններում:

Գիտնականների և հետազոտողների հետ միասին 1930—40-ական թվականներից սկսած հայ-իրանական կապերով հետաքրքրվում են նաև Իրանի բանասիրական միտքը և գրական հասարակայնությունը:

40-ական թվականներից սկսած հասարակական-քաղաքական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ, տառադիմական գրականության ներկայացուցիչները լայն գործունեություն ծավալեցին համաշխարհային, այդ թվում նաև հայ գրականության, առավել հայտնի հուշարձանների թարգմանության ուղղությամբ:

Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում Իրանում տպագրվել են հայ դասականների և սովետահայ գրողների երկերի բազմաթիվ թարգ-

մանուֆյուններ, որոնք լույս են տեսել առանձին գրքերով և անթուղփաներով, հրատարակվել պարբերական մամուլի էջերում:

Այսօր զատահ կարելի է ասել, որ Իրանի ընթերցասեր հասարակամանուֆյունն արդեն ծանոթ է հայ գրողների ու բանաստեղծների լավագույն ստեղծագործությունների մեծ մասին:

Կարևոր է նշել, որ հայ գրականության թարգմանության գործին իրենց ակտիվ մասնակցություն են բերում ժամանակակից պարսիկ եշանավոր բանաստեղծներ ու գրականագետներ Նազեր Նազերփուրը, Սային, Ահմադ Շամլուն, Աբգուհուսեյն Զալալին, Քեմուր Գորգինը և ուրիշներ: Ըստ որում, նրանցից շատերը թարգմանական գործի բերումով մտքիկից ծանոթանալով հայ գրականության պատմությանը, պարբերական մամուլի էջերում (սևրմաղան, սեուլեհ, սՄոխան, սՓայամն նավին, սՔաղե Սաեր, սՋոնգե և այլ ամսագրեր) հրատարակել են հազարավանդներ ու հոգվածներ հայ դասական և ժամանակակից գրողների մասին:

Ներկա մատենագիտությունը կազմված է տարիների ընթացքում հավաքված և նշարված նյութերի ու փաստերի հիման վրա, ընդգրկում է 1910 թ. մինչև մեր օրերը ընկած ժամանակաշրջանը: Մատենագիտությունն ընդգրկում է ոչ միայն հայ գրողների երկերի պարսկերեն թարգմանությունները, այլև հայ գրողներին, գրականությանը, պատմությանն ու մշակույթին նվիրված պարսկերեն առանձին գրքերի և հոգվածների քանկը:

Մատենագիտությունը կազմված է այբբենական կարգով: Ընդ որում դասական և արևմտահայ հեղինակներից կատարված թարգմանությունները նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել առանձին: Պարսկերեն առանձին գրքերը և հոգվածները տրված են ըստ բնագավառների:

Ժողովածուներում ղեկավարված ստեղծագործությունների վերնագրերի թարգմանությունը չի տրված, քանի որ դրանք նշվում են համապատասխան հեղինակների կապակցությամբ:

ԺԵՂԵՎԱՅԻՆՆԵՐ

1. ՎՊատկերներ Հայ գրականությունից, Քարգվ.—Ազատ Կնարակ, Ալեքսանդր Մանուկյան, Արա (Հովհաննիսյան) Զեհաննա, Հրատ. Մինաս Հովհաննիսյան, Քեհրան, 1945.
Բազմազանություն.—Դավիթ—մեկուսյալ միանձուկեր. Չեր. Փափազյան—Վերջի գերմիջը, Վեր-գու-յուր. Ուրին Զարգարյան—Վազգեն Հարսա. Մ. Կարապետյան—Վարդապետ. Հ. Միտակ—Վերջին կերպ աստված սուրբ. Իրանիայ բանաստեղծ, կարիչ Մարգարե Ղարաբեկյան (Ղե)—Վաստակություն. Զեյնե Գալիյան, (Իրան)—Վարդապետ Թրքիաներ. Մովսէս Քալին, (Իրան)—Վազման արքունիներ:
Ունի փոքրիկ նախաբան՝ զգված Քարգվանիցի կողմից:

داستانهای چند از ادبیات ارمنی، ترجمه: آرمانیوس، آبراهامیان، تهران ۱۳۲۴

2. ՎՊատկերներ, Քարգվ.—Արամայիս Արքունիական, Երկրորդ Հրատարակություն, Քաղթից, 1947:

Բազմազանություն.—Կար-Ղուս—Վն փոքրիկ սովոր. Հ. Քալանյան—ՎՊ ընկեր կնարակ. Չեր. Փափազյան—Վարդապետ արարություն, Վերջի գերմիջը. Ավ. Խաչատրյան—Վասակի վերջին գրություն, Վարդապետյան խնամարտ, Վերջին կնարակ, Վարդի Հիլլի. Արամ—Վերջին, Վարդի Համարյան, Վարդապետ ժողովներ. Սո. Զարյան—Վասակ ու Քարգվ. ՀՄ. Միտակ—Վասակ. ՀՊ. Քարգվ.—Վերջի Վազմանի փրկագրություններ:

Վազմանուն ունի առաջաբան՝ զգված Քարգվանիցի կողմից: Տրված է յուրաքանչյուր Հեղինակի Համառոտ կենսագրությունը և լուսանկարը:

داستانهای ادبی، ترجمه: آرمانیوس، آبراهامیان، چاپ دوم، تیرم ۱۳۲۶

3. ՎՆախկին պատմություններ մի քանի գրությունից, Քարգվ.—Հ. Գարաբաղ, Քեհրան, 1947:

Բազմազանություն.—Միջնադար—ՎՊ ընկեր է մարտ. Կար-Ղուս—Վն և Կար. Հ. Քալանյան—Վերջին. Ուրին Սևակ—Վերջին աղբիլը, Վերջինի մը կամակը, Վերջին մարտ, Վերջին պատեր:

Տրված է Հեղինակների Համառոտ կենսագրությունը՝ լուսանկարների հետ:

داستانهای ارمنی از چند نویسنده، ترجمه: ه. کاراگلش، تهران ۱۳۲۶

4. ՎՆախ գրություններ, Հայ բանաստեղծության ժողովուրդ, Քարգվ.—Ալեք (Կարապետյան), Քեհրան, 1958:

Բազմազանություն.—Ավ. Խաչատրյան—Վարդա արթա...-ը, Վարդ-Կար-Մանուկ, կերպ սուրբ. Հ. Քալանյան—Վերջին. Չ. Վարդապետ—Վերջիններ, Վարդապետ գրիլը. Մ. Կարապետյան—Վերջին, Վերջին. Միամանկ—Վարդա, Վարդապետ Իր

կըտորք. Գ. Մարյան—սենսոր. Ե. Չարենց—սկզբնորդ խնայարկուն. Գ. (Մար-
գար Ղազարեկյան), (Իրան)—Հրտեհորուն, սնտարկաններ, սՊոլլո, սՊուստ. Զ.
Միքայլ—սիրելիական¹, սկզնոր, սՊարզ սվի հոկերին, սՊր մանուկ էին. Դ. Սար-
յան—սնր կուտարման, սՊանուլան. Ս. Սազունիկյան—սՊարիկյան, սՊ սչերս
քն սրանն, սՊ փոքրիկ աղիան, սՊուզնի հետ, հետ կրկնում, սՊրորդի մաս.
Պ. Սևակ—սնտարարունց համայն աշխարհի հաղիվ ժնքնաներին...ձ, սՊրի իրիուն.

Նկ. 1. Վնայիական պատմիաներնրա թարգմանության հայկ
Գարգաղի, Քենրան, 1937 թ.:

¹ Զ. Միքայլի սիրելիականը թարգմանիլը պարսիկերնով վերանվանել է սնտմա-
տին սնկուն (Վլանի պրուցաներգություն), և այս վերնադրով էլ հրատարակել է մա-
ղաղմուն.

Քաղաքակրթութիւն.—Բարձրակա, Եմիթուք, Եմնուլը:

Տրված է բանաստեղծի համառոտ կենսագրութիւնը:

«هوانس تومانيان» بمطابقت يكصدمين سالروز ميلاد شاعر قلمی ارمنی، ترجمه
آلك (خاچاپوریان)، تهران ۱۳۴۸

Տ. Եմնուլ Ժուր, Քարզդ.—Կերպիս Ազատի, գրիտ. Ալեքսանդր Գառնազրյան,
Քննարան, 1968:

Նկ. 2. Եմնուլը խորագիրը կրող Հայ բանաստեղծութիւնների
ժողովածուն: Քարզմանութիւն Հրատ Գրկատարների,
Սպահան, 1969 թ.:

Քարզմանութիւնը կատարված է արձանի Ունի աղբյուրների ցանկի ձևակերպում և
Քննարանի հայտը թեմի տարիները Արտակ արքեպիսկոպոսի գնահատականի խոսքը Եմ-
նուլների Գաղիթս զրուցազեղակի ժամին (հայերեն, պարսկերեն) և Քարզմանիների

գիտաբան Հարոյն Եղանակութեան և Հայ-պարսկական մշակութային կապերի տես Հա-
ժապոթականութեան մասին

محاسن جاويددلائوزان ساسون «بندشرفارسی از استادگشورگیسی آقاسی و
دکتر الکساندریانی» تهران ۱۳۴۷

10. ՄՄայրականը Հայ դպանութեան մէջ, Քարգճ.—Ալէք (Խաչատրյան), Քննչան,
1972:

Բովանակութիւն.—Լ. Արազ—«Նշան», «Քննչական» սիրտը քան...», «Մրտ»,
Դնչպէս մի Հին նշան...», «Մայր» մի, մի ժառը էլ սպիտակիցի...», «Մտում են...»,
«Քարգճ» սարի վրա վանք, «Մանգր», խանութիւր...», «Քիչը չգիտն ժայռ ձեր...», «Մայ-
րըս քայիլին...», «Մարգ» ալի Հովիթի...», «Մուս», գետն է չարիքի տեսլ...», «Մու
Արազան են...», «Մնչպէս նրք ստաղի տեղը...» «Միջը նշան...», «Մայրս փոքրիկ...»,
«Մեր ժանն էի...», «Մեկերգանք», «Հին աշխարհը չեմ տեսն...», «Մի, Դանակլան—
«Մարգը սրտի...», «Մարգլս տես», որ ժայռ Քլլա...», Մ. Կապուտիկլան—«Մայրի-
կնս», «Մու չարեմով սրտի կովից...», Լ. Մանլան—«Մէջ տեսն ժայրիկ...», Գ. Սար-
լան—«Միտնականները», «Միտս քննչան տեսն են...», Գ. Սեակ—«Մոր մնչները»,
Գ. Կարաման—«Մեկայն նշան», Սիանակը—«Մարայի իր նշանը», Ս. Մանակլան—
«Մայրիկիս», «Մայրիկիս», Ալ. Խաչանը—«Մայրս», Զարմանգլիս—«Մայրիկիս», Խա-
լիկ Գոյալան—«Մարս», Ազալիկ—«Մայրիկիս»:

Հրատարակող՝ Դուխս Կարապետյան, զիջ. մեղադրումը՝ Երբիկ Քարայանյանի:
Տպագրանուն սին առաջարան և Հայ պանգիայի մասին պարսկական ժամուշում
լուս տեսն կարծիքները հովանան:

مادريان در ادب آرمين، ترجمه آلکسانچا پوریان، تهران، ۱۳۵۱

11. «Մնչպէի զանգակատուն», Հատըտիր՝ Գարույր Սեակի Մարգը ալի մէջ և

«Մնչպէի լուս խորագրով Տպագրանները», Քարգճ.—Ալէք (Խաչատրյան), Հրատար-
կիլ՝ Դուխս Կարապետյան, Քննչան, 1978:

Տպագրանուն սին նախարան, որ զիջ է պարտի քանտեր Քննչական Մանլի զանն:
Ունի Համառա տնտրի Գարույր Սեակի սանդագրեմական նշանի և արիտեր
ժանն և արտապատ մանխոտակները՝ զրկն Հայ և Խա Եղանակը զրաների կզ-
մից:

Տպագրանուն ընդգրկում է.

«Մի այր մի՛ Մաշտց տեսն...» (պան), «Մու մանգիութեան», «Մար մնչանք»,
«Մաց էլ կա, լաց էլ...», «Մու», «Մարտից սարգուց», «Միմաններ փոփոխութիւն Կ-
գուս տեղեմականութեան», «Միմանկ մաշ», «Միմանգիրը վերլուս», «Մնչներնագիր»,
«Միմանգիրը վերլուս», «Միմանգիրը վերլուս», «Միմանգիրը վերլուս», «Միմանգիրը
վերլուս», «Մու չեմ տեսն», «Մնչպէի սրխակալ», «Մնչնից մնչպէր», «Միմանկան-
գետի զիտուցը», «Մամփոքրութեան գետի տես», «Մարի իրիկուն», «Միմանկը ժամ-
ցուց», «Մնչն սերունք», Գիլլիկ ու նա, «Մաշտցական Համայն աշխարհ...», «Մի-
մում են պահանջիւ պես», «Մարտիկի իմնք», «Քանասանգները»:

بارودرسواک د آوای خاموش نشدنی ناقوس، (منتخبی از اشعار بارودرسواک از
مجموعه «انسان در کف دست» و «پس نور شوه») ترجمه آلک (خاچا پوریان).

ناشر: قوکاس کاراپتیان، تهران، ۱۳۵۷

Համբարձում

Մայրիկի Կարգադրություն

Գրքի անունը:

Նկ. 2. Մանկուկի զանգվածային խորհուրդի կողմից Գարույր Մեղիկի անունով
գործընթացը: Բարձրագույնագույն ՍՍՀՄ Կառավարության, Քեհրան, 1979 թ.:

Թումանյան Հովհաննես

«Ե՛մ ընկեր նստեմ, Թարգմ.—Արամայիս Արշումանյան:
«Պատմվածքներ», (ժողովածու), Քաղցիկ, 1947, էջ 16:

«رفیق من نیسوه» ترجمه آرمائیس آرزومانیان، «داستاتهای ابی» تیسرت
1337 م 17

«Գիտորը», Թարգմ.—Հայկ Գարագուշ, «Հայկական պատմվածքներ», (ժողովածու),
Քեհրան, 1957, էջ 147:

«Գիկոր», Թրջմէ հ. Կարգաշ, «Դաստատայի արմի», Թերան 1336 Մ. 147

«Նա նկն...», «Նա չնկն...», «Նոյ է իմ վիշտն», «Երազումս մի մարի...» Փառ-
յակներ, Թարգմ.—Անգո, «Փայտն նովին ամապիր», N 4, Քեհրան, 1952, էջ 19:

«بازگردید» «بازنگشت» «مف من دریاست» «در خواب» ترجمه آندو، مجله
«پیام نوین» شماره 4، تهران 1331 م 19

«Անճնզը», Թարգմ.—Անգո, «Փայտն նովին ամապիր», N 2, Քեհրան, 1952, էջ
22:

«احمد» ترجمه آندو، مجله پیام نوین، شماره 2، تهران 1331 م 22

«Գիտորը», Թարգմ.—Արա Հովհաննիսյան, «Փայտն նովին ամապիր», N 11—12,
Քեհրան, 1954, էջ 68:

«Գիկոր», Թրջմէ Արա Կուանսիան, Թրջմէ «Պիամ Նուին» Տարհ 11 և 12, Թերան 1333 Մ.
18

«Թումանյանի Հին Հայկական Հեքիաթները» (տոսեթին գրքով), Թարգմ.—Անգ Նա-
զարյան, Քեհրան, 1958:

Բովանգրություն.—«Անկիւղ մարդը», «Մուսասանը», «Կուշտ Ալվիւրը», «Ջախ-
լախ Թագավորը», «Փայ նազարը», «Տերն ու ծառն», «Կուսոյ նուրը», «Կուստ աչի-
կը», «Վաչին տիպեր», «Ուլիկը», «Բարձրնկանը», «Երեմական ժողովը», «Անրան Հու-
սին», «Երկուսի մահը», «Ջախարգ Փանտի Հեքիաթը», «Ուկու կարաւը», «Անճուղ ար-
տորը», «Թեք անողն քեք լի պահիլը»:

Տրված է բանաստեղծի համառոտ կենսագրությունը:

«افسانهای کهن ارمنی» اثر هوانس تومانیان، ترجمه الک قازاریان، تهران
1337

«Անթամար», Թարգմ.—Անգ Կալատարյան, «Վշտի գույքները», Հայ բա-
նաստեղծության ժողովածու, Քեհրան, 1955, էջ 52:

«آختاماره ترجمه آلك خاچادوریان، حماسه آندو و...» از شعر ارمنی،
تهران 1337 م 53

«Փանդուխտ իմ քույրիկ», Թարգմ.—Անգ (Կալատարյան), «Կուշտ ամապիր», N 549,
Քեհրան, 1955, էջ 22:

Տրված է բանաստեղծի համառոտ կենսագրությունը և Վաչերի Բրյուսովի կարծիքը
պետի մասին:

«فقرت» ترجمه آلك (خاچادوریان)، مجله خوشه، شماره 549، تهران 1335 م 23

«ANN-իկ...», Քարգժ.—Ալեք Կալատրյան, շուշե ամառիք, N 148, Քննարան, 1956, էջ 13:

ترجمه الك خاچادورچیان، مجله خوشه، شماره 134، تهران، 1340، ص 13
«Քարգժանա», «Արթուր», «Անուշ» (տառչին կրկ), Քարգժ.—Ալեք Կալատրյան, «Հովհաննես Թումանյան», Վնդյան 100-ամյակի առթիվ (ժողովածու), Քննարան, 1959, էջ 21, 20, 27:

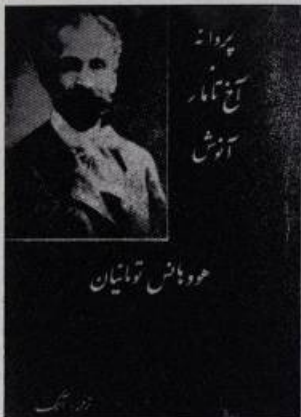
Նկ. 4. Հովհաննես Թումանյանի հեղինակների ժողովածու
Քարգժանուժյուն Ալեք Կալատրյանի, Քննարան, 1959 թ.:

«Երօտե», «Ան Կամար», «Անուշ», «ترجمه الك خاچادورچیان» «هوانس قومانیان»
چشمه سبب یکصدمین سالروز میلاد، تهران، 1348، ص 11، 10، 13
«Քարգժանա», «Արթուր», «Անուշ» (տառչին կրկ), Քարգժ.—Հրաչ Գալստյան, «Անուշ», Հայ բանաստեղծության հարյուրիկ, Ազատան, 1959, էջ 100, 110, 117:

«پروانه»، «آختاماره»، «آئوش» (ترانه اول) ترجمه: هراند ٲوكاسميان، اصفهان ۱۳۴۸ م. ۱۱۰ ۱۱۰ ۱۱۰

«Անթառաք», (տասնին զբոս, պատկերազարդ), Քարզմ.-Վարդան Մելիքյան, Քրեան, 1972:

«آختاماره» ترجمه: وارطالريان منيكيان، انتشارات «هايامسيان» ايروان ۱۹۷۳

Լճ. Տ. Քումանյանի սփարզանա, «Անթառաք» և «Անուշ» սակզեղարթուղյունները, բանաստղծի ճննդյան 100-ամյակի առթիվ: Քարզմանուղյան Ալեք Խաչատրյանի, Քհրեան, 1968 թ.:

«Անուշ» (Քարզմանուղյանի անուշա է), «ՄՄԻԿ» իրանի ամսագիր, N 781, Քհրեան, 1969:

Տրված է նաև բանաստղծի լուսանկարը:

«گوزن» مجله «امید ایران»، شماره ۷۸۱، تهران، ۱۳۴۸

«Անուշ» (արձակված), Քարգժ.—Մ. Արթին, «Հիմնական լուսնային ամսագիր», № 150, Քննարան, 1908:

«Anush», translation of «آبتین» in the journal «اطلاعات جوانان», شماره 15, تهران 1348
«Անուշի ճան», Քարգժ.—Արման Հարությունյան, «Թուսն Իրան ամսագիր», № 24, Քննարան, 1909, էջ 8:

«Բաստարկան» translation of «آرمان هارولپوینیان» in the journal «سست ایران», شماره 24, تهران 1348
«Բաստարկան» (արձակված), Քարգժ.—Այուզայի Բուրչի, Քննարան, 1908:

«رفیق من نسو» translation of «عیو ضعی بیوشی» in the journal «تهران» 1307
«Արտուրի ճրագ» (էջ Վաթան... էջ Վաթան...), «Ե՛մ ընկեր Նասն», «Գիտություն», «Բազ Նազարդ», Քարգժ.—Ահմադ Նուրի-զադե
Հ. Քամանյան, «էջ Վաթան... էջ Վաթան...», ժողովուրդ, Քարգժ. Ահմադ Նուրի-զադե, Քննարան, 1908:

«ای وطن... ای وطن...» translation of «دوست من نسو» in the journal «دوازدهم» in the journal «ای وطن...»
«ای وطن...» translation of «احمدشوری» in the journal «تهران» 1307

Իսամական Ազգային

«Անուշի վերջին գաղտնիք», «Երջանկության խնամար», «Զինվոր խնդր», «Երբեք չհիշեց», Քարգժ.—Արմանյան Արզումանյան, «Գաղտնիքներ» (ժողովուրդ), Քարգժ, 1947, էջ 32—42:

«آخرین بهار سعیدی», «سعی سعادت», «چنگیزخان», «رابی هیئل», translation of «ارامائیس آرزومانیان» in the journal «دستانهای ادبی», «تبریز» 1336, ص 132-133

«Անուշի վերջին գաղտնիք», Քարգժ.—Մարիան (Սեզուհ), Պարթևյան, «Մանրամասնություններ անհայտ ճե»
«Արու-Այու-Մարտի», Քարգժ.—Հրանտ Նուրիյան, «Արմազան ամսագիր», № 5—6, Քննարան, 1906, էջ 242:

Նուրի շարունակ. «Արմազան», № 7, էջ 219—224:

Նուրի շարունակ. «Արմազան», № 8, էջ 259—262:

Նուրի շարունակ. «Արմազան», № 9, էջ 409—413:

«منظومه ابوالعالمعری» translation of «هراند قوگاسیان» in the journal «دستانهای» شماره های 16, 17, 18, 19, تهران 1340

«Արու-Այու-Մարտի», Քարգժ.—Ալեք Խաչատրյան, «Երջան ամսագիր», № 20, 21, 22, Քննարան, 1906:

Չղված է պետի Համաստ կենտրոնականը

«ابوالعالمعری» translation of «انك خاچاتوریان» in the journal «هفتگی خوشه», شماره های 13, 14, 15, تهران 1340

«Յոսր ամայի Լամբիքի վրա», Քարգմ.—Հրանտ Դուխայան, «Բարձր Մանր ժողովուրդ», 3-րդ տարի, Սպահան, 1967, էջ 220:

«برجانهای خنوت بیگانه...» ترجمه: هراند قوکاسیان, مجموعه «باغ صائب» سال نهم, اصفهان ۱۳۴۶, ص ۳۲:

«Մն այնքան...», Քարգմ.—Հրանտ Դուխայան, «Բարձր Մանր ժողովուրդ», 10-րդ տարի, Սպահան, 1968, էջ 704:

«چشمهای سیاه» ترجمه: هراند قوکاسیان, مجموعه «باغ صائب» سال نهم اصفهان ۱۳۴۷, ص ۷۰۴:

«Յոսր ամայի Լամբիքի վրա: Զարեանի և վերածնչ (Հրանտ Դուխայանի) ազատ Քարգմանության հիման վրա» Արթուր Լուսին Խաչատրյանը (Խաչատր): «Բարձր Մանր ժողովուրդ», 3-րդ տարի, Սպահան, 1967, էջ 230:

«برجانهای خنوت بیگانه» برگرداننده: عبدالحسین جنالیان (جنالی), مجموعه «باغ صائب» سال نهم, اصفهان ۱۳۴۶, ص ۵۹:

«Գարջը սրտին», «Արու-Լույս-Մարտին» (հրեք սուրահ), Քարգմ.—Ալեք Խաչատրյան, «Ելանի գրադարանություն», Հայ բանաստեղծության ժողովուրդ, Քեհրան, 1968, էջ 28—31:

«فريق» «ابوالعلاءمیری» (۳ سورہ), ترجمه: الک خاچانوریان, محماسبه اندوه مجموعه‌ای از شعر ارمنی, تهران ۱۳۴۷, ص ۳۱—۳۲:

«Արու-Լույս-Մարտին» (առանձին գրքով), Քարգմ.—Ալեք Խաչատրյան, Քեհրան, 1968:

Յրված է առաջարան և պոետի Կակիկ Գնեսդրությունը Առաջարանում մեջ բերված է «Գարջը սրտին» բանաստեղծության Քարգմանությունը:

Գրքը հրատարակվել է տեղյեռ ամսագրի ետիմեանությունում:

«منظومه ابوالعلاءمیری» اثر: آوتیک ایسهاکیان «شاعر بزرگ ارمنی» چاب مجله «خوشه» تهران ۱۳۴۷

«Մայրիկի», «Արարում եմ մենակ, մարգինը մեջ սասր...», «Մոռուլ բանին ևնչ լուսանցքին», «Մահչ», «Գարեհ» հրեք էր, «Արու-Լույս-Մարտին» (3-րդ սուրահ), Քարգմ.—Հրանտ Դուխայան, «Մենուշ», Հայ բանաստեղծության հասցետիր, Սպահան, 1968, էջ 131:

«دب مازره»، «لغظه اندوه»، «باد آوری»، «مردگ»، «دیزولواوروز»، «ابوالعلاءمیری» (سومین سورہ), ترجمه: هراند قوکاسیان, «آئوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی, اصفهان ۱۳۴۸, ص ۱۳۱:

«Գարջը սրտին...», «Երազես սննա, որ մայրս թշվառ...», Քարգմ.—Ալեք Խաչատրյան, «Մոռուլիանը Հայ գրականության մեջ» (ժողովուրդ), Քեհրան, 1972, էջ 27—28:

«فريق» «خواب دیدم مادرکمر را...» ترجمه: الک خاچانوریان «مافرانسه در ائب ارمن» تهران ۱۳۵۱, ص ۲۹—۳۷:

«Եվ եւ երգում եմ կաթիլը վշտի, Թարգմ.—Հրահա Ղուկասյան, «Մեկուշ», Հայ բանաստեղծության հասարակագր, Մզահան, 1959, էջ 146—152:

«جهدنيل»، «يسرك»، «من»، «ساحر بزرگ»، «من قطره ای از آندوه را میسرانجام»
ترجمه: هرناند قوگاسیان، «آئوش» برگزیده ای از شعر شاعران ارمنی، اصفهان
۱۳۴۸ ج ۱۴۱—۱۵۲

«Ջրհորի մտ փոքրիկ աղան, Թարգմ.—Հրահա Ղուկասյան, «Քաղն Մանքա ժողովան, 11-րդ տարի, Մզահան, 1959, էջ 205:

«يسرك» ترجمه: هرناند قوگاسیان، مجموعه «باغ صاحب» سال یازدهم، اصفهان
۱۳۴۸ ج ۲۵۱

Խայրանդյան Միհայել

«Ազատություն, Թարգմ.—Ազատ ներս, «Պատվերներ Հայ գրականությանը» (ժողովան), Քնհրան, 1945, էջ 32:

«آزادی» ترجمه: آزاد نروس، «قطعاتی چند از ادبیات ارمنی» تهران ۱۳۲۴ ج ۳۳

Հովհաննիսյան Հովհաննես

«Երգիկ լինել, «Եվ մ սրբիչ, «Քաղվան է լաս, Թարգմ.—Անդ հայաստան, «Երգի առաջին, N 547, Քնհրան, 1955, էջ 30:

Տրված է բանաստեղծի համառոտ կենսագրությունը

«میتوانستم»، «مرا دوست مدار»، «تقدیر» ترجمه: انك خاچاوریان، مجله «خوشه» شماره ۵۵۷، تهران ۱۳۴۵ ج ۳۰

«Ելու կայ իմ սրտ...», Թարգմ.—Հրահա Ղուկասյան, «Քաղն Մանքա ժողովան, 9-րդ տարի, Մզահան, 1957, էջ 704:

«گنایه» ترجمه: هرناند قوگاسیان، مجموعه «باغ صاحب» سال نهم، اصفهان
۱۳۴۶ ج ۷۰۴

«Ելու կայ իմ սրտ...», Թարգմ.—Արզու Հոսիյն Հայայան, «Քաղն Մանքա ժողովան, 11-րդ տարի, Մզահան, 1959, էջ 205:

«گنایه» برگزیده: عبدالحسین جنالیان، مجموعه «باغ صاحب» سال یازدهم، اصفهان ۱۳۴۸ ج ۲۰۵

«Անուշ, «Երգիկ, «Մեկուշ, «Ելու կայ իմ սրտ, «Երգ գրություն, Թարգմ.—Հրահա Ղուկասյան, «Մեկուշ, Հայ բանաստեղծության հասարակագր, Մզահան, 1959, էջ 70—85:

«چنگیزی»، «درنا»، «ویرانه»، «گنایه»، «بهار تازه» ترجمه: هرناند قوگاسیان، «آئوش» برگزیده ای از شعر شاعران ارمنی، اصفهان ۱۳۴۸ ج ۸۵—۷۹

Խար-Պոս

«Ե՛կ փոզրի աղան, «Եմ է Խար, Թարգմ.—Արամայիս Արզումանյան, «Պատմականներ» (ժողովան), Քաղրիչ, 1947, էջ 8:

- «ریحونهای سیاحت» من و او: ترجمه: آرامانیس از «رومانیان» مجله
 «دانشگاههای ادبی» تیریز ۱۳۳۶ م ۲
- «Մարզու այլը» (արևելաօթյուն), Թարգմ.—Լրանտ Դովասյան, «Մեկինգ» և «Ինչու
 ամառը», N 820, Քեհրան, 1959, էջ 81—87:
- «ششمین روز» ترجمه: هراتد قوکانیان 'مجله' «سیمید و سیاحت» شماره ۸۲
 تهران ۱۳۳۸ م ۵۷-۵۱

Երվանդակ Ալեքսանդր

- «Ճափման և Անազը» (Թարգմանիչն սեհարա է), «Մասագրքն թարգմանիչ»,
 Քեհրան, 1945:
- «Ճափման և Անազը», ինչպես նաև «Երան և ժողովուրդը» (Վալից մի Հաղված 1945
 Քվանկին պարզվել է նաև «Երան և թեման» (Այսպես էրանը) թարգմանիչում:
 Մեկ լի հարզվել այդ թերթերը նաև «Երան»:
- Թարգմ. առ, 30-ական Քվանկինին պարզվել էրանից թարգմանիչը Մարզը ոչ
 Երանի և Հայի Գարգառի ինչպիսիք Թարգմանիչը, սակայն լի հասարակվել էրանի-
 զանի «Գրագրի Համար» պիսեր:
- Ճե՛ս «Արտիստը» պարզ. Թարգմանիչյան առաջաբան
 «Արտիստը» (առանկին գրքով), Թարգմ.—Արա Հովհաննիսյան (Զեհաննե), Քեհ-
 րան, 1945:
- Տրված է Վեդիկի Համարող կենտրոնից, լուսանկարը:
- «آرتیست» ترجمه: آرا هوانسیان (جهانس) از نشریات انجمن فرهنگی
 «مشاکویت» تهران ۱۳۲۴
- «Մ՛՛՛ է ճարչը», Թարգմ.—Հայի Գարգառ, «Հայկական պատմագրաներ» ճարչա-
 ռու, Քեհրան, 1957, էջ 14:
- «كدام مادر اوست» ترجمه: آرا هوانسیان (جهانس) از نشریات انجمن فرهنگی
 «مشاکویت» تهران ۱۳۲۴
- «Արտիստը» (առանկին գրքով), Թարգմ.—Թաթրին Միսենյան, Քաղիք, 1958:
- «آرتیست» ترجمه: کاترین سیمولیان 'تیریز ۱۳۳۷
- «Մեկին գրչի ճատը», Թարգմ.—Անգր, «Թարգմանիչն ամառը», N 8—9,
 Քեհրան, 1963, էջ 20:
- «قریان قلم طنائی ات» ترجمه: اندو 'مجله' «پیام نوین» شماره ۹۰۸ تهران ۱۳۴۲
 ۲۰ م
- «Արտիստը», Թարգմ.—Արա Հովհաննիսյան (տարթիչը և ճարչը մեկ սեհարա էն):
 «Ժողով» (Հաղված Վալից), (Թարգմանիչն սեհարա է), «Երան» և «Ինչու»,
 N 3233, Մեհինգ, 1957:
- «Արտիստը», Թարգմ.—Գաղիթ Կաղապարյան, «Փաստն էրան ամառը», N 63—69,
 Քեհրան, 1959:
- «آرتیست» ترجمه: داود خاچادوریان 'مجله' «پیست ایران» شماره ۹۱-۹۸
 تهران ۱۳۴۸

«Նամակը», Քարգմ.—Դավիթ Խաչատրյան, «Մեծիկ» և «Իրան» ամսագիր, N 221, Քննարան, 1969, էջ 22—44:

«Ամս» թրջմ: Դավիթ Խաչատրյան՝ «Մեծիկ» և «Իրան» ամսագիր, N 221, Քննարան, 1969, էջ 22—44: «شماره ۲۰۱ تهران ۱۳۴۸»

«Մ՛՛՛՛ է ճարչը» (Քարգմանին անհայտ է), «Մեծիկ» և «Իրան» ամսագիր, N 221, Քննարան, 1969, էջ 43:

Տրված է համառոտ խմբագրություն հեղինակի և նրա գրական գործունեության ճանին:

«مادری واقعی» «مجله «سپید و سیاه» شماره ۲۰۱ تهران ۱۳۳۹» ۴۳

Ջիվանի Աչուղ

«Նուգան ու կնիքան», Քարգմ.—Հրանտ Գուլախյան, «Անուշ», Հայ բանաստեղծության հարկեր, Ազարան, 1969, էջ 72:

«Մի Այնդ և Մի Րոնդ» թրջմ: Իրան Գուլախյան՝ «Անուշ» Իրանցիների շարքից, Մ 33, 1968, էջ 231:

«Նուգան ու կնիքան», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 11-րդ տարի, Ազարան, 1969, էջ 231:

«Մի Այնդ և Մի Րոնդ» Իրանցիների շարքից: Իրանցիների շարքից, Մ 33, 1968, էջ 231:

Տերյան Վահան

«Մեծիկ», Քարգմ.—Ալեք (Խաչատրյան), «Մեծիկ» ամսագիր, N 220, Քննարան, 1969, էջ 28:

Տրված է պոետի համառոտ կենսագրությունը:

«Հեյան» թրջմ: Իրանցիների շարքից: Իրանցիների շարքից, Մ 33, 1968, էջ 24:

«Մեծիկ», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 9-րդ տարի, Ազարան, 1968, էջ 24:

«Մեծիկ», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 9-րդ տարի, Ազարան, 1968, էջ 270:

«Մեծիկ», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 9-րդ տարի, Ազարան, 1968, էջ 270:

«Մեծիկ», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 9-րդ տարի, Ազարան, 1968, էջ 270:

«Մեծիկ», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 9-րդ տարի, Ազարան, 1968, էջ 270:

«Մեծիկ», Քարգմ.—Արցալ Հոսեյն Խաչատրյան, «Բարձր Մանր» ժողովածու, 9-րդ տարի, Ազարան, 1968, էջ 270:

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, շերիկոս, Քարզմ.—Հրանտ Դուխարյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 9-րդ տարի, Սպահան, 1927, էջ 192 և 204:

«أوارو» «شيب» Երանդ Կուկասիան՝ Մեջուց «Երանց Սահրա» Սալ Նեմ՝ 1346
1346 Վ. 134

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, Քարզմ.—Հրանտ Դուխարյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 9-րդ տարի, Սպահան, 1927, էջ 220:

«مزار» Երանդ Կուկասիան՝ Մեջուց «Երանց Սահրա» Սալ Նեմ՝ 1346
1346

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, Քարզմ.—Արզու Լասրն Քալայրյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 11-րդ տարի, Սպահան, 1929, էջ 715:

«أوارو» Եր Գրդանդ Եշեր՝ Եբդալհասին Յալայրյան՝ Մեջուց «Երանց Սահրա» Սալ Նեմ՝ 1348
1348 Վ. 117

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, Քարզմ.—Արզու Լասրն Քալայրյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 11-րդ տարի, Սպահան, 1929, էջ 152:

«سکوت» «مزار» «دنیا یک شامانی» «زندادان ناهنجار» «همه ما» «پیموسته سرگردان» «جاده‌ها» «شب» Երանդ Կուկասիան՝ «Անոսի» Նեջուց «Երանց Սահրա» Սալ Նեմ՝ 1348
1348 Վ. 103

Բաճիկի

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, Քարզմ.—Արզու Լասրն Քալայրյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 11-րդ տարի, Սպահան, 1929, էջ 1:

«قربانی خرافات» Երանդ Կուկասիան՝ «Արզու Լասրն Քալայրյան» Սալ Նեմ՝ 1348
1348 Վ. 1

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, Քարզմ.—Արզու Լասրն Քալայրյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 11-րդ տարի, Սպահան, 1929, էջ 1:

«خروس طلایی» Երանդ Կուկասիան՝ «Արզու Լասրն Քալայրյան» Սալ Նեմ՝ 1348
1348 Վ. 1

«دختر بیگنا» «هریسیسیمه» «راهبه» Երանդ Կուկասիան՝ «Արզու Լասրն Քալայրյան» Սալ Նեմ՝ 1348
1348 Վ. 1

«دبی‌شهری‌دانه» «پیمان‌نو» «شماره 8» Երանդ Կուկասիան՝ «Արզու Լասրն Քալայրյան» Սալ Նեմ՝ 1348
1348 Վ. 8

Փափազյան Վրբանես

«Այլաբարձից եւ լիմ արտելումս, Քարզմ.—Արզու Լասրն Քալայրյան, «Քաղց Սահրա ժողովածու, 11-րդ տարի, Սպահան, 1929, էջ 54, 60, 65:

«سرانجام» ترجمه: هراند قوکانسیان' مجله ادبی «باغ صائب» شماره ۱۳: اسفهان
۱۳۶۷، ص ۳۰

«Եւրազան», Քարգժ.—Հրահ Գովասյան, «Քաղ Սահրա սմազիք», N 46, Սպահան,
1967, էջ 1:

کریو سراب

بغده و اسکان

ترجمه: آلبرت برناردی

1374 Ե. Ս.

ՆՃ. 7. Գրիգոր Զոհրազի «17
դասակարգները մտղվածուն»
Քարգժանուժյան Արքերս
Քերեսարգի, Քերես, 1966 թ. .

«Կարան» ترجمه: هراند قوکانسیان' مجله ادبی «باغ صائب» شماره ۵: اسفهان
۱۳۴۶، ص ۱

«Եւրազան», Քարգժ.—Արքի Հստիկ Զոյալյան, «Քաղ Սահրա սմազիք», N 2,
Սպահան, 1967, էջ 203:

«Կարան» برگرداننده: بشعر: عبدالحسین جلالیان' مجله ادبی «باغ صائب» شماره ۲۵:
اسفهان ۱۳۴۶، ص ۲۰۳

«Արև», «Բու հիաստիգ այս գիշեր...», «Եւրազան», «Անուզներ», «Կերքարան»,
Քարգժ.—Հրահ Գովասյան, «Անուզ», Հայ ամսաստեղծութեան հասարակի, Սպահան,
1969, էջ 266—274:

«خوشبختی» «امشب بیاد تو» «کاروان» «شباینها» «سراشچام» ترجمه: هراتد
قوکانسیان «آنوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی «اصفهان ۱۳۴۸»
ص ۲۷۶-۲۷۷

Մեծաբեկ Միսակ

«Երանքի երգը», Քարզմ.—Ալեք Խաչատրյան, «Ենուշե ամսագիր», № 248, Քննարան,
1956:

Տրված է բանաստեղծի համառոտ կենսագրությունը

«Առաջընդդեմ» «ترجمه: آلکنخاچاتوریان» «مجنه خوش شام» ۱۳۴۷ «تهران ۱۳۴۸»
«Երանքի երգը», «Միսակի» (Գրքերն անուշ է), «Երանքի», «Միսակ», «Միսակ»,
«Միսակ», Քարզմ.—Հրանտ Գրիգորյան, «Ենուշե», Հայ բանաստեղծության համա-
ընթացի, Սպահան, 1959, էջ 274:

«Ահեղ Բարգիշտ» «ترانه عشق» «عاشق» «مردگ» «عروبه» ترجمه: هراتد
قوکانسیان «آنوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی «اصفهان ۱۳۴۸» ص ۲۷۶

Համաստեղ

«Զարեա (աստեղնի գրքը)», Քարզմ.—Ալեասի Հովհաննիսյան, Քննարան, 1958:

Գրքուկում զետեղված է նաև պարսիկ նշանավոր նովելիստ Մարգե Հեքայաթի «Մա-
գն Հեղբոր» (Քափասական շունչ) պատմվածքը: Գրքն ունի ստալարան, զբն-
գարսիկ գրականագետ Յազուրյան Հայրիկի կողմից:

«سگ و گوسفند» «ترجمه: آقاسی هوانسیان» «تهران ۱۳۴۷»

Կանկ Կան

«Հին ստեղծանք» (աստեղնի գրքը)», Քարզմ.—Հովիկ Ա. Ալավերդյան, Քննարան,
1959:

Ունի ստալարան, զբնգարսիկ Քարզմանի կողմից:

«خداوندگاران کهن» «ترجمه: هویک آ.الاهوردیان» «تهران ۱۹۵۶»

Պարոնյան Հակոբ

«Մեծապատիվ յուրացնանք», Քարզմ.—Ալեասի Հովհաննիսյան, (Մեզ անհայտ է
ուղագրության վայրը, մամուլի անունը և թվականը):

«Պարոնյի պատմությունը», Քարզմ.—Զաֆն Հովհաննիսյան (Մեզ անհայտ է ուղա-
գրության վայրը, մամուլի անունը և թվականը):

Միամանրո

«Պարոն», Քարզմ.—Ալեք (Խաչատրյան), «Ենուշե ամսագիր», № 551, Քննարան, 1956,
էջ 22:

«Պարզ», «Եղբայրն իր եղբորը», Քարզմ.—Այն հաշարդան, «Էջրի գյուղացիներ-
գութուն», Հայ բանաստեղծության ժողովածու, Քեհրան, 1955, էջ 75:

«رقص» «برادری برادر» ترجمه: آلك خاچاوریان «حماسه اندوه» مجموعه‌ای از
شعر ارمنی تهران ۱۳۴۷ م ص ۷۵

«Մահվան սնուցը», «Քաղաւ», «Ազգայն», «Են կրկնով կուգիմ մեռնիչ», Քարզմ.—
Հրանտ Կոկոսյան, «Անուշ», Հայ բանաստեղծության հասընտիր, Սպահան, 1959, էջ
33:

«سختی مرگ» «تدفین» «تلاش» «معی خواهم ترانه خوانان بگیری» ترجمه:
هراند قوکاسیان «آنوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی اصفهان ۱۳۴۸ م
ص ۳۳

Վարուժան Դանիել

«Անկայծ հրազ», Քարզմ.—Ա. Ազար, «Անթանս ամսագիր», № 12, Քեհրան, 1955,
էջ 1252:

«انتظار مادر» ترجمه: آ. آذر «مجله سخن» شماره ۱۲ تهران ۱۳۳۵ م ص ۱۱۰۲
«Մարտի օշոխ», Քարզմ.—Այն հաշարդան, «Ենգին ամսագիր», № 24, Քեհրան,
1957, էջ 41:

«Հրանտ է բանաստեղծի ընդարձակ կենսագրությունը»
«اجاق خاموش» ترجمه: آلك خاچاوریان «مجله نگین» شماره ۳۴ تهران
۱۹۷۷ م ص ۶۱

«Կոկոսյան», «Կոկոսյանի գեղերը», Քարզմ.—Այն հաշարդան, «Էջրի գյուղացիներ-
գութուն», Հայ բանաստեղծության ժողովածու, Քեհրան, 1955, էջ 51 և 53:

«لالها را بچین» «شب خرمنگاه» ترجمه: آلك خاچاوریان «حماسه اندوه»
مجموعه‌ای از شعر ارمنی تهران ۱۳۴۷ م ص ۶۱-۶۳

«Անկայծ հրազ», «Մարտի օշոխ», «Անուշի մեղքը», «Էմալի աղբյուրը», Քարզմ.—
Հրանտ Կոկոսյան, «Անուշ», Հայ բանաստեղծության հասընտիր, Սպահան, 1959, էջ
45-50:

«انتظار مادر» «اجاق خاموش» «نضتین گناه» «چشمه جادو» ترجمه: هراند
قوکاسیان «آنوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی اصفهان ۱۳۴۸ م ص ۶۱-۶۳

«Էմալի աղբյուրը», Քարզմ.—Հրանտ Կոկոսյան, «Քաղն մահը ժողովածու», 15-րդ
ապրիլ, Սպահան, 1958, էջ 54:

«چتر لب چشمه اسرار» ترجمه: هراند قوکاسیان «مجموعه «باغ صائب» سال نهم
اصفهان ۱۳۴۷ م ص ۲۴

«Անկայծ հրազ», Քարզմ.—Այն հաշարդան, «Մարտի օշոխ» հայ գրականության մեջ
(ժողովածու), Քեհրան, 1972, էջ 44-45:

«انتظار مادر» ترجمه: آلك خاچاوریان «مادرانه در ادب ارمنی» تهران ۱۳۵۱ م
ص ۴۵-۴۴

Ալաբալյան Ստեփան

«Ենդեղները լուսարձակներն» (առանկին գրքով), Քարզմ.—Նավթի կաշառարան, ՔՆՀրան, 1973:

Քարզմանիցը գիրքը վերնագրով է «Անասրին Քաջմար» (վերջին շարքը):

«آخرین کشتی» ترجمه: داوید خاچادوریان 'تهران ۱۳۵۲

Անանյան Վախրանգ

«Ենթակ առաջերգ», (Քարզմանիցը անհայտ է), «Ենդար վա Քարխա անասր», № 100 և 110, ՔՆՀրան, 1965, էջ 14 և 23:

Պատմվածքից առաջ արված է Հեղինակի համաստ կենսագրությունը:

«سراسر کهنه‌سنگی» ترجمه: شکار و طبیعت شماره ۱۰ و ۱۱ تهران ۱۳۴۷ م ۲۳ و ۱۳ «Ենդերան բնիչը», Քարզմ.—Արա Հովհաննիսյան, «Դարու վեղեղներն անասր», № 12, ՔՆՀրան, 1960, էջ 9:

Անասրի կազմի և պատմվածքի առաջին էջի վրա արված է Հեղինակի լուսանկարը:

«پژشگ روانشناس» ترجمه: آراهوانسیان 'مجله «دارو پزشکی» شماره ۱۲ تهران ۱۳۴۹ م ۹

«Ենդերան բնիչը», Քարզմ.—Արա Հովհաննիսյան, «Ենդերանի կաշառարան», № 20, ՔՆՀրան, 1970, էջ 28:

Պատմվածքը արտատպված է «Դարու Վեղեղներն անասր» 1960 թվականի № 12-ից: Պատմվածքը վերագրված է՝ «Անասր Հովհաննիսյանի աշակերտ և ընկերակց»:

«بیمار زمین گیر را اینطور باید معالجه کرد» ترجمه: آراهوانسیان 'مجله «کواندینها» شماره ۳۰ تهران ۱۹۷۰ م ۲۸

Ազավինի

«Մայրիկին», Քարզմ.—Այն կաշառարան, «Մայրիկներ Հայ գրականության մեջ», (ժողովածու), ՔՆՀրան, 1972, էջ 57:

«دل مهربان مادر» ترجمه: آلک خاچادوریان 'مادراته در ادب آرمی' تهران ۱۳۵۱ م ۵۷

Ավագյան Արիգ

«Բն ինչպես մեր Քաղը վերադարձ», Քարզմ.—Այն կաշառարան, «Ենդերան անասր», № 35, ՔՆՀրան, 1967, էջ 12:

نیست» ترجمه: آلك خاچاچوریان 'حماسه اندوه' مجموعه‌ای از شعر ارمنی
تهران ۱۳۴۸ م ۱۷۶-۱۷۷

«Կարպենք, Եկեալ Տրբն, «Տիկն՛կ է լքում, Եկողն է՛մ Հանդի...», Եկե
կերս սյարսոյն, Ե Անկրննց Անտ», «Գարնանային անկրններ, «Տիկն է լքում, Եկողն,
Ե՛մ հանդիներ Եկողն», Քարգ.—Հրահ Դուխայան, Եկեալ, Հայ բանաստեղծութեան
Հարկեր, Ազատան, 1969, էջ 226:

«دوگاه» «آتش سبز» «از شراب‌البریت میشود» «ساقهای» «سرودانگه» «نخستین
دانه برخه» «قرش ابر» «بهارانهای بهاری» «عشق‌های من» «دیار» «تمامی جاده‌ها
از آن توانده» «حکایت» ترجمه: هراند قوکانسیان 'آتش' برگزیده‌ای از شعر
شاهران ارمنی' اصفهان ۱۳۴۸ م ۳۲۸

Դրիգորյան Քաչիկ

«Մարտ, Քարգ.—Այն հայտարարան, Ե՛մարականը Հայ գրականության մեջ (ժո-
ղովածու), Քեհրան, 1972, էջ 56:

«مادرفانت چه گوارا» ترجمه: انك خاچاچوریان 'مادرانه' در ادب 'آرمن' تهران
۱۳۵ م ۵۶

Դարբնի Արշավի

«Եզիչն Տարեցիկն, Քարգ.—Այն հայտարարան, Եկողն ամսագիր, N 41, Քեհ-
րան, 1967, էջ 22:

«مرگ شاعر» ترجمه: الك خاچاچوریان 'مجنه خوشه شبانه' تهران ۱۳۴۴ م ۳۳
«Մանուկ ու արշույն», «Եզիչն Տարեցիկն, Քարգ.—Այն հայտարարան, «Ղրի
գրականագրություն, Հայ բանաստեղծութեան ժողովածու, Քեհրան, 1968, էջ 210:

«خون و کودك» «مرگ شاعر» ترجمه: الك خاچاچوریان 'حماسه اندوه' مجموعه‌ای
از شعر ارمنی' تهران ۱۳۴۷ م ۲۰۷

Դեմիրճյան Դերենիկ

«Զույնս է արիքս, Ե՛կերպարե, Քարգ.—Արամայիս Արշուանյան, «Գամե-
ղաններ (ժողովածու), Քաղնիք, 1947, էջ 43—53:

«دودالون و نی» «بازگشت» ترجمه: آرامائیس آرزومانیان 'مجموعه داستانهای
ادبی' تبریز ۱۳۲۶ م ۴۳ و ۵۲

Զարմանդուխտ

«Մայրիկես, Քարգ.—Այն հայտարարան, Ե՛մարականը Հայ գրականության մեջ
(ժողովածու), Քեհրան, 1972, էջ 55:

«برترت چو گل». ترجمه: آلک خاچاتوریان 'مادرائه در ادب آرمین' تهران
۱۳۵۱ ص ۵۵

Զարյան Ստեփան

«Գազն ու թուրք, Բարբադ.—Արամայիս Արզումանյան, «Գառնվածքներ» (ժողովածու), Բարբիք, 1947, էջ 83:

«جدوتوبه» ترجمه: آرامائیس آرزومانیان 'مجموعه داستانهای ادبی'. تبریز ۱۳۳۶
ص ۳

«Ենչու չեմ տմտեսեալու», Բարբադ.—Դավիթ Խաչատրյան, «Փոսթի Իրան», ամսագիր, № 58, Թեհրան, 1969:

«چرا متاهل نمی‌شویم» ترجمه: داوید خاچاتوریان 'مجله «پست ایران» شماره ۵۸ تهران ۱۳۴۸

Էմին Քևորզ

«Ենչ կտունկի յասին», «Փշտոնի հոտ է գալիս գրուցիք», Բարբադ.— Հրանտ Գուխարյան, «Անկուշտ», Հայ բանաստեղծության հասարակություն, Ապարան, 1969, էջ 210:

«ترانه برای درنا» «این بوی گل است» ترجمه: هراند Գուխاریان '«آنوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی' اسفهان ۱۳۴۸ ص ۲۱:

«Անգղեթիներ», Բարբադ.—Ալեք (Խաչատրյան), «Վարդառ թերթ», № 1144, Թեհրան, 1968:

«کبوتران» ترجمه: آلک (خاچاتوریان) 'روزنامه «قداء» شماره ۱۱۴۴ تهران ۱۳۴۷

Քարոլինեյ Վահան

«Երանքը չիմ համեմական հեռագրերի վրա» (տունկին գրքով), Բարբադ.—Հարսիկ Փամբալյան, Քաղմասյան եղբայրների գրական ֆեհիկ հրատարակության, Թեհրան, 1964:

«Տրված է Հեյկնակի կենսագրությունը & գովադար Թեհրան Քարոլինեյի գրած ասալարանը»:

«زندگی بر شاهراه قدیم رو» ترجمه: هارپیک Կարազյան 'نشریه شماره ۳ یغیاد ادبی برادران طوماسیان' تهران ۱۳۴۳

Քամանյան Հենրիկ

«Հաղթ», Բարբադ.—Ալեք Խաչատրյան, «Վշտի գրուցաներգություն», Հայ բանաստեղծության ժողովածու, Թեհրան, 1968, էջ 214:

«ذنان» ترجمه: آلک خاچاتوریان 'حماسه اندوه' مجموعه‌ای از شعر آرمینی
تهران ۱۳۴۷ ص ۲۱۴

Խանգաղյան Սերս

«ՔՔՆՆԻՆ», Քարգժ.—Արա Հովհաննիսյան, «Փայտան կազմն ամսագիր», № 2, ՔՆԵ-
րան, 1954, էջ 22:

«درخت توت» ترجمه: آرا هوانسیان، مجله «پیام نوین» شماره ۳، تهران، ۱۳۴۳
ص ۳۳

Վառն Կոտոնոստեր

Հոնդկի Բրշահրահ Գոնիմ Հոն

Հոն

Արիկ Կոնրիան

ԱՄՆ. 1947

Նկ. 10. Վահան Բոնիվենցի «Նյանցը Հին
Համեայան Հանապարհի զրառ զնպը»
Քարգժանուժյան՝ Հարգին Քարգժայանի,
ՔՆԵրան, 1954.

«ՔՔՆՆԻՆ», Քարգժ.—Արա Հովհաննիսյան, «Նուր ամսագիր», № 2, ՔՆԵրան, 1971,
էջ 20.

«درخت توت» ترجمه: آرا هوانسیان، مجله «دوره» شماره ۲، تهران، ۱۳۵۰، ص ۳۶

Շիրազ Հովհաննես

«Բնչված երեք ստեղծեր անչեզ», Քարգժ.—Ա. Ենրու, «Պատկերներ Հայ գրականությանը» (ժողովածու), ՔՆՀրան, 1943, էջ 53:

«Ես և Երկ» թրջմէ: Ա. Ռոս: «Քաղաքի յիցժ ար արձիւտ արձիւտ» թրան 1334 Մ 53

«Գարտի ժողովներին հարցերը», Քարգժ.—Ալիք հայաարյան, «Երեւն անաղիք», Մ 547, ՔՆՀրան, 1968, էջ 27:

«Ար քաղաքի յիցժ արձիւտ արձիւտ» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1340 Մ 77

«Ալիքից իսպուրա եւ», Քարգժ.—Ալիք հայաարյան, «Երեւն անաղիք», Մ 547, ՔՆՀրան, 1968, էջ 29:

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1345 Մ 79

«Երեւն անաղիք», Քարգժ.—Ալիք հայաարյան, «Երեւն անաղիք», Մ 16, ՔՆՀրան, 1968, էջ 26:

Յրված է իննասարկան համարու անաղիքի յիցժ ժաղիք

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1347 Մ 77

«Երեւն անաղիք», «Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1348 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1349 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1350 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1351 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1352 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1353 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1354 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1355 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1356 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1357 Մ 77

«Երեւն անաղիք» թրջմէ: Ալ քաղաքի արձիւտ արձիւտ» թրան 1358 Մ 77

«در آستانه بهار» «دسه عشق» «دگاهواره کودکم» «همچو بهار و زمستان» «مادرم»
«مادرم» «مادرم دیری اسب ویران» «نخستین ترانه» «دنیای قدیم» «ترازو»
ترجمه: آلك خاچادوریان. «آغوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی. اصفهان

۱۳۴۸ م ۱۸۸

«Մայրս, Բարձր.—Հրեա Դովաչան, Վազ Ծաղկաձու, II-րդ սորի, Երևան, 1959, էջ 271»

«مادرم» ترجمه: هراند قوگاسیان. «مجموعه باغ‌سائب» سال یازدهم. اصفهان ۱۳۴۸ م ۲۷۱

«Միամտին և կնկարին (տոտեկին գրքով, պատկերազարդ), Բարձր.—Այնք հաշտարյան, Քեհրան, 1972»

Տրված է Հելենայի կենսագրությունը, ինչպես նաև հայ և օտարազգի գրականի կարծիքը Միսակի մասին:

Կնարները՝ ՀՍՍՀ ժողովրդական եկարիչ Գ. Խանչյանի:

Գիրքը հրատարակել է իրանահայ մամուլական Ղուկաս Կարապետյանը:

«سیامانتو و خجراتو» ترجمه: آلك خاچادوریان. تهران ۱۳۵۰

«Կնկար, «ԵՑ մայրիկին սիրող քանկու...», «Մրտ, ինչպես մի հին հրագ, «Մայր իմ, մազը էլ սպիտակելիս...», «Անտմ են...», «Բարձր սորի վրա վտեք...», «Անցորդ, խոնարհիր...», «Գիր լզիտն մայրս ձեր...», «Մայրս բալիկին...», «Բարձր սով հովի-րին...», «Մուս, քնած է բալիկն անուշ...», «Դու արագածն ես...», «Ինչպես կրք առ-զեր սելեք...», «Կինը հրագ...», «Մայրս փառքիկ...», «Երբ մանուկ էի...», «Կնարն-գանք», «Հին այնպարիչ ըմ անելը», Բարձր.—Այնք հաշտարյան, «Մայրսկանը հայ գրականության մեջ» (ժողովածու), Քեհրան, 1972, էջ 2-36»

«ترازو» «داگد قلب ما در ایغوشی» «دودزدهمچوچراغی کهنه» «مادرم» «می گویند»
«بوفراز کوهسار» «رهگذر سربفروتنی خم کن» «مادرم خواندن تمیذاند» «مادرم فرزندانم را
«در آغوش گرفت» «قسم رابده نسیم نمودم» «فرزندشیرینم در آغوش مادرم» «مادرتو
«اراکاتسی» «بیدلدار گفتم» «زن چراغ است» «مادرم کوچک مادرفقییر» «هنگامیکه
کودک بودم» «در نقش مادرم» «دنیای کهن را ندیده‌ام» ترجمه: آلك خاچادوریان.
«مادرم در آغوش منی» تهران ۱۳۵۱ م ۲۵۳

Գրեմից նվիշե

«Մեքսիկեցի խելագարված» (Մեկուս 70-ամյակի առթիվ), Բարձր.—Այնք հա-շտարյան, «Կուշե ամսագիր», № 39, Քեհրան, 1967, էջ 5»

«جنون زندگان خشم» ترجمه: آلك خاچادوریان. مجله خوشدش شماره ۳۹. تهران ۱۳۴۶ م ۵

«Մեքսիկեցի խելագարված», Բարձր.—Այնք հաշտարյան, «Կուշե գրուցաներգու-թյուն», Հայ քանաստեղծության ժողովածու, Քեհրան, 1966, էջ 95»

«جنون زندگان خشم» ترجمه: آلك خاچادوریان. «حماسه الدوه» مجموعه‌ای از شعر ارمنی. تهران ۱۳۴۷ م ۶۱

«Բանակը», Քարգժ.—Հրահան Ղուկասյան, «Բազմ Մանր», N 39, Սպահան, 1967, էջ 1:

«حاج زاء» ترجمه: هراند قوڪاسيان، مجله «باغ صائب» شماره ۳۶، اسفهان ۱۳۴۶، ص ۱

«Նուսահարը», Քարգժ.—Ալեք Խաչատրյան, «Նուրիս ամսագիր», N 553, Քննարան, 1968, էջ 24:

«تصوير» ترجمه: آلك خاچاتوريان، مجله «دشوش» شماره ۳۳، تهران ۱۳۴۷، ص ۳۴
«Երբ կատարվում», «Մանուկ», Քարգժ.—Ալեք Խաչատրյան, «Կլանի գրականություն», Հայ բանաստեղծության ժողովածու, Քննարան, 1968, էջ 145:

«سنگ در سنگ» «دشوش» ترجمه: آلك خاچاتوريان، مجله «دشوش» شماره ۳۳، تهران ۱۳۴۷، ص ۱۴۵

«Մխարհուտ», Քարգժ.—Հրահան Ղուկասյան, «Բազմ Մանր ժողովածու», 11-րդ սարք, Սպահան, 1969, էջ 436:

«سیگار» ترجمه: هراند قوڪاسيان، مجله «باغ صائب» سال یازدهم، اسفهان ۱۳۴۸، ص ۴۳۶

«Մխարհուտ», «Երկարներ», «Նոր և նոր» շաբաթական, «Էկոնոմիկ ժեռնալ», «Բանակը», «Գեղարվեստական», Քարգժ.—Հրահան Ղուկասյան, «Նուրիս», Հայ բանաստեղծության հասցեագիր, Սպահան, 1969, էջ 178:

«سیگار» «اسباب بازی»، «العظيمة الخیمی»، «من و تو»، «حاج من»، «بسی گشتگاه» ترجمه: هراند قوڪاسيان، «النوش» برگزیده‌ای از شعراء ارمنی اسفهان ۱۳۴۸، ص ۱۷۶

Սարմեն

«Քրթնու», Քարգժ.—Հրահան Ղուկասյան, «Բազմ Մանր», ժողովածու, 11-րդ սարք, Սպահան, 1969, էջ 128:

«پروانه» ترجمه: هراند قوڪاسيان، مجله «باغ صائب» سال یازدهم، اسفهان ۱۳۴۸، ص ۱۲۸

«Քրթնու», Քարգժ.—Արթուր Լուսին Բալայան, «Բազմ Մանր ժողովածու», 11-րդ սարք, Սպահան, 1969, էջ 205:

«پروانه» برگزیده شعرها: عبدالحسن جلالیان، مجله «باغ صائب» سال یازدهم، اسفهان ۱۳۴۸، ص ۲۰۵

Միսա Հմայակ

«Սամար», Քարգժ.— Արամայիս Արզումանյան, «Գրականություն» (ժողովածու), Քովորի, 1947, էջ 70:

«اسمر» ترجمه: آرامائیس آرزومانیان، «داستانهای انبی» تمبریز ۱۳۲۶، ص ۷۰

Անակ Պարսյէ

«Անապարտան Համայն աշխարհի Հաշիշէ մեքնեաներին և Տղարխ սարգերին»,
Քարգմ.—Ալեք հայաարքան, տեսչն աճապիր, N 37, Քեհրան, 1968, էջ 18:

«حساب كنيد» ترجمه: آلك خاچاڤوريان, مجله خوشه شماره ۳۷, تهران ۱۳۴۷
۱۵ م

«Անապարտան Համայն աշխարհի...», «Բարի իրիկուն», Քարգմ.—Ալեք հայաարք-
ան, Վէշի գյուղագիտութիւն, Հայ բանաստեղծութեան ժողովան, Քեհրան, 1968,
էջ 186:

«حساب كنيد» «ای تمهای من» ترجمه: آلك خاچاڤوريان, حماسه اندوه
مجموعه ای از شعر ارمنی, تهران ۱۳۴۷ م ۱۸۴

«Միանգամից», Քարգմ.—Արզու Հոսեյն Զաւարան, «Բարձ Ստեք ժողովան»,
տարի, Սպահան, 1969, էջ 145:

«يکبار» ترجمه: هراڤد قواسميان, مجموعه «باغ صاحب» سال نهم, اصفهان
۱۳۴۸ م ۱۴۵

«Միանգամից», Քարգմ.—Արզու Հոսեյն Զաւարան, «Բարձ Ստեք ժողովան», 10-
16-րդ տարի, Սպահան, 1969, էջ 192:

«يکبار» برگرداننده بشعر: عبدالحسين جداليان مجموعه «باغ صاحب» سال
نهم, اصفهان ۱۳۴۸ م ۱۴۳

«Միանգամից», «ԲՊ» տեսչն, «Ճեպերը Ենուց», «Վերնագիրը Վերջով (2)»,
«Վերնագիրը Վերջով (5)», «Դու», «Ամենալավ ժպիտը», Քարգմ.—Հրատ Լուխարյան,
«Ճեպեր», Հայ բանաստեղծութեան հասրետի, Սպահան, 1969, էջ 241 և 253:

«يکبار» «نام تو», «دستهای مادر», «عنوان تر پایان», «عنوان تر پایان»
«تو», «بهترین» ترجمه: هراڤد قواسميان, «آتش», برگزیده ای از شعر شاعران
ارمنی, اصفهان ۱۳۴۸ م ۲۴۱ و ۲۴۳

«Մոր ձեպերը», Քարգմ.—Ալեք հայաարքան, «Մայրականը Հայ գրականութեան
մէջ» (ժողովան), Քեհրան, 1972, էջ 41-42:

«دستهای مادر» ترجمه: آلك خاچاڤوريان, «مادرانه تر آلب آرمن» تهران ۱۳۵۱
۴۳ م

«Բանաստեղծներ», Քարգմ.—Աճապ Եւրի զագ, «Քեհրանն տարիկան հանգն»,
Քեհրան, 1972, էջ 53:

«شاعران» ترجمه: احمد نوری زاده, مجله «کيهان سال» تهران ۱۳۵۱ م ۵۳

Քուլար Հաւյտ

«Քեհի Ստոմենի փիլիսոփայութեանը», Քարգմ.—Արամայիս Արզումանյան, «Գառ-
մըճեմներ» (ժողովան), Քաղիթի, 1947, էջ 79:

«فلسفه غوسولومون» ترجمه: آرامائیس آرومانيان, «داستانهای اقبسی» تشریح
۱۳۳۶ م ۷۶

Քազին Երվանդ (Իրան)

«Հրաման արքունիկոս, Քարգմ.—Արա Հովհաննիսյան, «Փաստիկներ Հայ գրականությանը» (Վարդապետ), ՔՆՀրան, 1945, էջ 102:

«داشکهای ندامت» ترجمه: آراهوانسیان, «قطعاتی چند از ادبیات ارمنی»
تهران ۱۳۳۴ م ۱۲

Պավթյան Հեղինե (Իրան)

«Գրագրուքի Քիչիանք», Քարգմ.—Արա Հովհաննիսյան, «Փաստիկներ Հայ գրականությանը» (Վարդապետ), ՔՆՀրան, 1945, էջ 80:

«دیرایجان قالی پاش» ترجمه: آراهوانسیان, «قطعاتی چند از ادبیات ارمنی»
تهران ۱۳۳۴ م ۸۰

Պատոն Արամ (Իրան)

«Հուրա», Քարգմ.—Հրանտ Գուրապետ, «Նկարչու, Հայ քանդակագործության Հասցեարկ», Սպահան, 1953, էջ 297—304:

«یهودا» ترجمه: هراند قوکانسیان, «آئوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی»
اصفهان ۱۳۴۸ م ۳۹۱

Փարսեղյան Պերեանի (Յրանսիա)

«Փոքրիկ պղծիչ», Քարգմ.—Արա Հովհաննիսյան, «Փայտե Նախնա անպոք», № 1, ՔՆՀրան, 1953, էջ 20:

«دخترک ترجمه: آراهوانسیان, مجله «پیام نوین» شماره ۱, تهران ۱۳۳۲ م ۳۰

Պեղարք Է. (Քեյրուք)

«Երազին պղծիչ», Քարգմ.—Հրանտ Գուրապետ, «Վարչից անպոք», № 22, ՔՆՀրան, 1958, էջ 15:

«دختر رويا» ترجمه: هراند قوکانسیان, مجله «وحید» شماره ۲۲, تهران ۱۳۴۷ م 10

(Այս գրառմանը հարկերն էմ ընդհանրապես ստուգել):

Համասանդ (Լոս-Անջելոս, ԱՄՆ)

«Չարե», (առանձին գրքով), Քարգմ.—Ալեսանդր Հովհաննիսյան, ՔՆՀրան, 1957:

«چالو» ترجمه: آقاسی هوانسیان, تهران ۱۳۴۶

Նուշանյան Վազգեն (Քիչրուք)

«Մահվան առաջադաշտ» (առանկին գրքով), Քարգմ.—Ազաթ Հովհաննիսյան, Քճհրան, 1950:

«جاذبان» ترجمه: آقاسی هوانسیان، تهران، ۱۳۴۵

Իշխան Մուշեղ (Քիչրուք)

«Սղջույն քնչ կյանք» (զգեմ), Քարգմ.—Հրանտ Նուխարյան, «Մերձազան» ամսագիր, № 1, Քճհրան, 1957, էջ 80—84:

Նույնի շարունակությունը «Մերձազան», № 2, 1957, էջ 101—106:

Նույնի շարունակությունը «Մերձազան», № 3, 1957, էջ 141—144:

Նույնի շարունակությունը «Մերձազան», № 4, 1957, էջ 210—215:

«منظومه «درد بر حیات» ترجمه: هراند قوکانسیان، مجله «ارمغان» شماره ۱:

تهران ۱۳۴۶، ص ۹۰-۹۴

«تقیف شماره ۲» تهران ۱۳۴۶، ص ۹-۹۴ شماره ۳» تهران ۱۳۴۶، ص ۱۰۴-۱۰۶ شماره

۳» تهران ۱۳۴۶، ص ۲۱۰-۲۱۵

«Սղջույն քնչ կյանք» (առանկին, վեցերորդ և յոթերորդ սույուններ), Քարգմ.—Հրանտ Նուխարյան, «Նուշ», Հայ բանաստեղծության հասցրեմեր, Մզահան, 1959, էջ 283—286:

«منظومه «درد بر حیات» (باب اول، ششم و هفتم) ترجمه: هراند قوکانسیان،

«آندوش» برگزیده‌ای از شعر شاعران ارمنی، اسفهان ۱۳۴۸، ص ۸۸-۹۲

Խանենց Գալուստ (Իրան)

«Հրաշայի զգրություն», Բանաստեղծությունների ժողովածու, Քարգմ.—Աննայ Նուրի զգեմ, Քճհրան, 1972:

Տրված է ծանոթագրության բանաստեղծի մասին:

«قدرت معجزه مجموعه شعر» ترجمه: احمد نوری زاد، تهران ۱۳۵۲

Ղարափեղյան Մարգար-Պե (Իրան)

«Գառնություն», Քարգմ.—Արտ Հովհաննիսյան, «Գառնները Հայ գրականության հից» (ժողովածու), Քճհրան, 1948, էջ 75:

«حکایت» ترجمه: آرا هوانسیان، «قطعاتی چند از ادبیات ارمنی» تهران ۱۳۳۴

ص ۷۵

«Արտնություն», «Գառնները», «Թոխը», «Թառ», Քարգմ.—Աննայ Նուխարյան, «Հրաշ գրությունները», Հայ բանաստեղծության ժողովածու, Քճհրան, 1958, էջ 109—118:

«سربازخانه»، «فوارهها»، «پروانه»، «Chooos» ترجمه: آلک خاچانوریان، «حیاس

اندوه» مجموعه‌ای از شعر ارمنی، تهران ۱۳۴۷، ص ۱۰۹-۱۱۸

Միսս Քլեմենտս, *Հայ գրականության 22 զարի պատմությունը* (Քամաուս
սկեպիզ), Քարգզ.—Ալիք հալապյան, Քեհրան, 1957:

دلائع ارمنستان «تالیف: موسی خورنی» ترجمه: آبرام هوسپیان، باهتیار
ابراهیم هکمان، ارواک ۱۳۳۳

Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, Քարգզ.—Արքայազն Հովհաննիս, Հա-
ժարթովանությունը՝ Հրահիմ Գեղամի, Արագ, 1952:

Գրքը ընդգրկում է Հայկի և Քելի կնիվոս բաժինը:

Ունի առաջաբան և Մովսես Խորենացու մասին անդեկություններ:

ارامنه در خاورميانه اثر: رابرت هیوزن، ترجمه: هراير خالاقیان، تهران
۱۳۴۱

Ռաբերտ Հյուզն, *Հայերը Մերձավոր արևելքում*, Քարգզ.—Հրայր հալապյան,
Քեհրան, 1957:

مختصری از نقش ارمنه در امپراتوریهای بیزانس و عثمانی «ترجمه: ه. خ-
چنگای اسفهان ۱۳۴۱

Համառոտակի հայերի գերի մասին Բյուզանդական և Օսմանյան կայսրություն-
ների մեջ, Քարգզ.—Լ. Կ. (Հրայր հալապյան), Սպարան-Հուլիա, 1957:

Գրքը բաղկացած է երկու մասից: 1. Հայերի գերը Բյուզանդական կայսրության
մեջ: Քարգմանյի առիթամբ, եւ պարզի է հայ խոշոր պատմաբանների գործերից
(Աղոնց, Մալխասյան, Հայր Ավինյան) և հայկական այլ աղբյուրներից: 2. Հայերի
գերը Օսմանյան կայսրության մեջ: Քարգմանյի վկայությամբ, իր կյանքը եւ վերջերի
է Հրայր Անասյանի կատարած պատմական այն նշումներից, որոնք հետազոտում հայ
գիտնականը մտադիր էր ընդարձակելով՝ խոշոր մենագրություն գրել:

مناسبات لشوارد و داوینچی، لردیا پروون و ماکسیم گورگی یا ارمنهوارمنستان
ترجمه: ه. خ. تهران ۱۳۴۷

Լեոնարդո Դա Վինչի, *Լորդ Քայրոսի և Մադոնի Գորկու անկումները հայերի
և Հայաստանի հետ*, Քարգզ.—Լ. Կ. (Հրայր հալապյան), Քեհրան, 1958:

Գրքը բաղկացած է երեք հատվածներից: 1. *Լեոնարդո Դա Վինչի և Հայաստա-
նը*, աղբյուր՝ *Հայկական եռանկներ*, կազմից Գ. Ջարյանը: 2. *Լորդ Քայրոսի Մուրթ
Ղազար կղզու*, գրեց՝ Զիակոմա Մարինյի, հայերեն Քարգմանությունը՝ Մանվել Փե-
լազյանի, աղբյուր՝ *Եվանգելիկ արևելյան անկումները* (խաչերեն): 3. *Մադոնի
Գորկին և հայերը*, գրեց՝ Գ. Հովհան, աղբյուր՝ *Եթու-հայ գրական կապերը* XII—XIII
դարերում:

هنرمعاری ارمنستان «نوشتها: هرمان واهرامیان وپاولو کونیو» تهران ۱۳۴۷
Հրման Կոնստանյան և Փավլո Կոնյո, *Հայաստանի հարաբարակետական արվեստը*,
Քեհրան, 1958:

فراهنمای مطبوعات ارمنی در ایران و جهان «ترجمه از انگلیسی: ماری
اوختننس» گردآوری الوارد گبکیان، لندن ۱۹۶۸—(۱۳۴۷)

Երևանի և աշխարհի հայ մամուլի ուղեցույց:

Անդրանից Քարգզ.—Մարի Ուլտանց:

Հավաքից՝ Հովարդ Գուլեկյանը, Լոնդոն, 1959:

«هم میهنان نقش آفرین مسیعی» نوشتند عباس علی صالحی، تهران ۱۹۶۸

Արքունիքի Մարտի 1968 թ. հրատարակված «Մեր Հայրենակից քրիստոնյա եղևուկները» թիվ 1-ին, 1968 թ.

Համառոտակի նկարագրված են իրանահայ ավետու քաղաքական-հասարակական գործիչներ Մելքոն Խանի, Նիկոլոս Խանի և Հովհաննես Խան Մասեհյանի կյանքը և գործունեությունը:

«ایرانیان ارمنی» نوشتند عباس علی صالحی، تهران ۱۹۷۱

Արքունիքի Մարտի 1968 թ. հրատարակված, թիվ 1-ին, 1968 թ.

Գրքում արված են Իրանի սազմական, գրականության ու մշակութային բնագավառներում զարգացած ու պայտասական աչքի ընկնող Հայաստանի գործիչների հասարակական-աշխատանքային և կենսագրական տվյալները: Հնդկական իր աշխատության սկզբում պատմական հսկայական է հասարակ Հայ-պարսկական հարաբերությունը ու քաղաքական սերտ առնչությունների բնագավառում: Տրված են նաև Հայ գործիչների լուսանկարները:

زندگینامه آثر: علی جواهر کلام، تهران ۱۳۱۳

Այլ Հավանեյալում, «Հին-Մուգ», թիվ 1-ին, 1934 թ.

Այս գրքի մասին, թիվ 1-ին հրատարակվող «Հրատարակված թիվի 1934 թ. № 17 (194) և ապրիլի 1-ին համարում, կարգում ենք. «Պարսկահայեր-պարսկահայերի հարաբերությունները» և «Հին-Մուգ» գիրքը մեծ նշանակություն ունի Հայաստանի համար՝ Հայաստանի հայրենիքի պահպանման և զարգացման համար:

«قتلها، ارماند» آثر: اسماعیل زائین، تهران ۱۳۵۴

Խնամիլի մասին, «Հայրենիք» հրատարակված, թիվ 1-ին, 1975 թ.

Ունի փոքրիկ առաջաբան:

Հ Ո Գ Կ Ա Մ Ե Ն Ի Բ

Հայ գրականության, արվեստի, լեզվի, պատմության, գրականության, գիտության ու Հայաստանի մասին

Հայ գրականության մասին

«تومانیان» آثر: هرناند کواکسیان، مجله «ارمغان» شماره ۷، تهران ۱۳۴۷، ص ۳۵۵-۳۶۷

Հրատարակված «Քումանյան» (կյանքը և գրական գործունեությունը), «Արևիկ» ամսագիր, № 7, թիվ 1-ին, 1958 թ., էջ 347-355:

«هوانسی تومانیان شاعر ملی ارماند و انسان نوشت نامی» آثر: هرناند کواکسیان، مجله «ارمغان» شماره ۹، تهران ۱۳۴۸، ص ۵۲۴-۵۲۷

Հրատարակված «Հովհաննես Քումանյան. Հայ ազգային քանասանդից և մեծահասակ համարներ», «Արևիկ» ամսագիր, № 8, թիվ 1-ին, 1965 թ., էջ 534-537:

«یادبود نامد تومانیان» بقلم: فرهنگ مهريان، مجله «سمن» شماره ۸، تهران ۱۳۴۸، ص ۸۵۵

Տարեաց Մեծիկան, «Քումանյանի Հուշամատուց», «Արևիկ» ամսագիր, № 8, թիվ 1-ին, 1969 թ., էջ 555:

Հազվածք զերթարթում է բանաստեղծի մեկուկես 100-ամյակին նվիրված զերթարթայ զերթարթով հրատարակված ժողովածուին:

«يا بوي ناما تومانيان» مجله «يقما» شماره ۱۹ تهران ۱۳۴۸ ص ۲۳
«Բումանյանի հուշամատյանը», «Վարժառ ամսագիր», № 2, ՔՆՀրան, 1969, էջ 143:
Հազվածք զգված է գրքի լույս ընծարման նպատակով:

«هوانس تومانيان» روزنامه هفتگی «فرهنگی» شماره ۱۶۴ تهران ۱۳۴۸
Հազվածքն «Բումանյան», «Վարժառ» շաբաթագրքի, № 525, ՔՆՀրան, 1969:
Անկարի բանաստեղծի մասին, զգված «Նույ», Հայ բանաստեղծության հասարակ
ժողովածուի լույս ընծարման առթիվ:

«هوانس تومانيان» «شاعری که شعرش نماینده روحیات مردم ارمنی است»
مجله «خوش» شماره ۲۴۹ تهران ۱۳۴۵ ص ۲۴
Հազվածքն «Բումանյան», Հայ ժողովրդի կրթականների ներկայացուցիչը, «Նույ»
ամսագիր, № 549, ՔՆՀրան, 1969, էջ 24:

Նպատակով է նկատագրությունը և Վուլքի Քյուստլի կարծիքը «Բումանյանի մասին»:
«تومانيان» «شاعری که ملت ارمنی» بقلم: بیژن امامی «روزنامه» «اطلاعات»
شماره ۱۳۰۳۶ آبان ماه سال ۱۳۴۸

Քիման էման, «Բումանյանի» Հայ ժողովրդի զերթ արթից, «Ներթնայան» Քերթ,
№ 12036, ՔՆՀրան, 1969:

«هوانس تومانيان» «مجله» «روشننگر» شماره ۸۳۸ تهران ۱۳۴۸
Հազվածքն «Բումանյան» (բանաստեղծի մեկուկես 100-ամյակի առթիվ), «Նույ»
շաբաթագիր, № 525, ՔՆՀրան, 1969:

* Այն հազվածքը, որտեղ ներկայաները չեն նշված, լույս են տեսել «Նույ»-ում:

«مجبوه» «آتش» مجله «تهران مصر» شماره ۳ تهران ۱۳۴۸
«Նույ» (անկարի) նվիրված Հրանտ Գուլասյանի Քարգանդագրությունը հրատարակ-
ված «Նույ» ժողովածուի մասին), «ՔՆՀրան» ժողովրդագր., № 2, ՔՆՀրան, 1969:

«شرحی درباره زندگی و آثار الکساندر شمیروانزاد» «استان توپس و نمایشنام»
«توپس بزرگ ارمنی» از هرناند کواکسیان» مجله «ارمغان» شماره ۲۷ تهران ۱۳۴۹
ص ۴۱

Հրանտ Գուլասյան, «Նույ»-ի Հայ մեծ զննասան և զրոմատուրգ Ալեքսանդր Շմի-
րուսյանի կյանքի և ստեղծագործության մասին», «Ներթնայան» ամսագիր, № 7, ՔՆՀ-
րան, 1970, էջ 481:

«آوردیک ایسهاکیان» «نوشتها ورا دروینا یاگینسوا» مجله «پیام توپس» شماره ۱۰
تهران ۱۹۴۴ ص ۷۷

Վերա Նիկոլայեզյան, «Նույ»-ի հասանելի, «Փայտն» նախնա ամսագիր, № 10,
ՔՆՀրան, 1965, էջ 77:

«آوردیک ایسهاکیان» بقلم: تیمورگرگین» روزنامه «اطلاعات جوانان» شماره ۷۶
تهران ۱۳۴۷

Քննար Կարգին, «Նայ բանաստեղծության Հմայրն ու Հրաշքը», «Էթնիկաթ» թերթ, թիվ առաջին 16, Քեհրան, 1972:

«Սիամանտո ۋ خجدهزاره اثر: هوانس شیراز» ترجمه آلك خاچانوریان, روزنامه «اطلاعات» شماره ۲۱, تهران ۱۳۲۹

Հովհաննես Եփրայի «Միամանթն և հայեզարին», Քարգըմ.—Այնք հայաստան, (պեղծի պարսկերեն Քարգըմանության մասին), «Էթնիկաթ» սրբանիթ, N 210, Քեհրան, 1970:

Տրված է պեղծի բարձր գնահատականը

«Սիամանտո ۋ خجدهزاره اثر: هوانس شیراز» ترجمه آلك خاچانوریان, روزنامه «کيهان» شماره ۳۰۱, تهران ۱۳۰۵

Հովհաննես Կարապետյան (Եփրայ), «Միամանթն և հայեզարին», Քարգըմ.—Այնք հայաստան (գաղտնաթյան պեղծի պարսկերեն Քարգըմանության մասին), «Էթնիկաթ» սրբանիթ, N 201, Քեհրան, 1970:

Տրված է պեղծի զեղարվեստական արժանիքները և համարները պեղծին:

Երաժշտություն

«Ընդրատ Կմիտաս Դրնար Կոմպոզիտի Բարնստան» Նոստիտ: Դարնոշ Կ. Մ. Մոջրնեկ Տիար 9 ۋ 10, Կեհրան 1337, Կ. Մ.

Պարնոշ Ս., «Կեղծության հայացքները հայ Քոմպոզիտի երաժշտության մասին», «Մուշեղ» ամսագիր, N 9 և 10, Քեհրան, 1952, էջ 4:

«Կմիտաս» Տրնիտ: Մ. Գրոշանի, Մ. Մ. Մոջրնեկ Տիար 7, Կեհրան 1338, Կ. Մ. «Կեղծության (Հովհաննես Եփրայի մասին)», Քարգըմ.—Ջ. Տարալանի, «Փայլուն» լուսին ամսագիր, N 6, Քեհրան, 1959, էջ 48:

«Կմիտաս» Իմաստ Կմիտաս Մալ Կոմպոզիտի Բարնստան Նոստիտ: Կ. Մ. Մոջրնեկ Տիար 4, Կեհրան 1348, Կ. Մ. 1958-59:

Հրանտ Կոմպոզիտ, «Կեղծության հայ հայեզարի երաժշտության ձևերի 100-ամյակի առթիվ», «Կեղծության ամսագիր», N 4, Քեհրան, 1959, էջ 250-255:

«Տիարնո» Նոստիտ: Ար. Կոմպոզիտ, Մ. Մ. Մոջրնեկ Տիար 5, Կեհրան 1351, Կ. Մ.

Ար. Հովհաննեսյան, «Մարթ-Նովա», «Կեղծության ամսագիր», N 4, Քեհրան, 1971, էջ 275:

«Տիարնո» Նոստիտ: Ար. Կոմպոզիտ, Մ. Մ. Մոջրնեկ Տիար 8, Կեհրան, 1964, էջ 22:

Ար. Հովհաննեսյան, «Մարթ-Նովա», «Կեղծության ամսագիր», N 8, Քեհրան, 1964, էջ 22:

«Ար. Կոմպոզիտ» Նոստիտ: Կ. Մ. Մոջրնեկ Տիար 12, Կեհրան 1346, Կ. Մ.

* Քարգըմանության զեղարվեստ, ինչպես պարսկերենում, հայեզարին արված է նշանակալի:

Մելամ Լաւին Զարեանի, «Արամ Խաչատրյան», «Երուզիա ամսագիր», № 42, ՔՆԿ-
բան, 1957, էջ 10:

Հնարակի Հոգիւմ է Երաժշտագետի ստեղծագործական էջանքի Հատին

«Արամ Խաչատրյան» «Մանն Երուզիա ամսագիր», № 208, ՔՆԿ-բան, 1959, էջ 24:

Հոգիւմը վերաբերում է 1959 թվականին ՔՆԿ-բանի «Մուրադի» անվան Երաժշտա-
կան սրահում Ա. Խաչատրյանի ավան Համերալին ներթրին

«Գեորգ Գապարյան», «Փայամն Կալինն ամսագիր», № 2, ՔՆԿ-բան, 1959, էջ 22:

Փեղանկարչություն

Մարտիրոս Տարյան «Նոստալժիայի» արաբի՝ «Մեղն Կարտուն» շարքի 11 և 12 թերթ
1934 Վ. 27:

Ի. Ուրազով, «Մարտիրոս Տարյան», «Փայամն Կալինն ամսագիր», № 11-12, ՔՆԿ-
բան, 1951, էջ 27:

Զանազան

«Զբան արմտի» Նոստալժիայի՝ Րոսն Իրահայան՝ «Մեղն Կարտուն» շարքի 10
թերթ 1937 Վ. 1-7:

Մուսնն Արամյան, «Հայոց լեզուն» (անընթացակարգի պատմագրական լեզու),
«Փայամն Կալինն շարքի» Հանգստ, ՔՆԿ-բան, 1955, № 5, էջ 5-7:

«Րուսիա Գրեդիկայի Իրան և Արմենիան» Նոստալժիայի Երաժշտագետ Գրեդիկայի՝ «Մեղն
Կարտուն» շարքի 13 թերթ 1937 Վ. 19:

Ֆրանսի Գրեդիկայի, «Հայ-Իրանական Մշակութային Կապիտալ», «Փայամն Կալինն
ամսագիր», № 2, ՔՆԿ-բան, 1953, էջ 29:

«Գրեդիկայի Կարտուն» Նոստալժիայի՝ Հակոբյան՝ «Մեղն Կարտուն» շարքի 14
թերթ 1940 Վ. 57:

Ս. Ա. Հակոբյան, «Հայաստանի Գրեդիկայի», «Փայամն Կալինն ամսագիր», № 4,
ՔՆԿ-բան, 1951, էջ 37:

«Չորս և յնգուկուս Կարտուն» Նոստալժիայի Տարյան «Մեղն Կարտուն» շարքի 10
թերթ 1934 Վ. 1-4:

Արամ Լաւինյան, «Հայաստանի Կարտուն» Հանրագրական 45-ամյակը»,
«Փայամն Կալինն ամսագիր», № 10, ՔՆԿ-բան, 1955, էջ 40:

«Տարյան Արմենիան» Նոստալժիայի Իսահան Կարտուն՝ «Մեղն Կարտուն» շարքի 14
թերթ 1934 Վ. 88:

Իսահան Կարտուն, «Երեւանի Հայաստան», «Փայամն Կալինն ամսագիր», № 4, ՔՆԿ-
բան, 1946, էջ 88:

ششمای درباره مسکو، لتینگراد، ایروان، مجله «پیاپژوین» شماره ۱۲، تهران
۱۳۴۳، ص ۷۵

Էրբձեան Յամբի, Համասոս ակնարկ Մազեզայի, Լենինգրադի և Որսևնի մասին,
«Փայտն նազին ամսագիր, № 12, ՔՆհրան, 1962, էջ 76:

«دائرةالمعارف جدیدارمنستان» نوشتند: «س. مارتیروسیان» مجله «پیاپژوین»
شماره ۱۶، تهران ۱۳۳۸، ص ۴۴

В. Մարտիրոսյան, Հայաստանի գեղական նոր Հասարակութենները, «Փայտն
նազին ամսագիր, № 8, ՔՆհրան, 1952, էջ 42:

«ماتفاناران» نوشتند: آ. گ. ابراهامیان، مجله «پیاپژوین» شماره ۱۳، تهران
۱۳۳۱، ص ۸

В. Գ. Աբրահամյան, Մասնակցարան, «Փայտն նազին ամսագիր, № 2, ՔՆհ-
նազին ամսագիր, № 2, ՔՆհրան, 1960, էջ 8:

«روزنامه‌های غیر فارسی ایران» نوشتند: محمود نفیسی، مجله «سپن» شماره ۴
تهران ۱۳۵۱، ص ۴۳۱

Մանուզ Խաչիսի, Երանի ոչ պարզակերպ թերթերը, «Միջին ամսագիր, № 4,
ՔՆհրան, 1972, էջ 431:

«کلیسیاهای جنگای اصفهان» نوشتند: لطف‌الله‌هنرور، مجله «هنر و مردم»
شماره ۶۵، تهران ۱۳۴۷، ص ۹۱

Լաբիսյան Հակոբար, Միջինների Ջուզայի կենտրոնները, «Հենար զա մարզում
ամսագիր, № 63, ՔՆհրան, 1968, էջ 31:

Հզգամագիրը բազմաթիվ հասարակական նկարներով Հես մասին ուղարկել է իր
նշարք և ակնբարակել է Ջուզայի հայութան պատմական անջրային:

«کلیسیای وانک جنگای اصفهان» نوشتند: هراند قوکاسیان، مجله «ارمغان»
شماره ۱۱ و ۱۲، تهران ۱۳۵۱، ص ۱۰۰

Հրանտ Խովսեայան, Միջինների Ջուզայի «Կանք» կենտրոնները, «Միջին ամս-
ագիր, № 11-12, ՔՆհրան, 1972, էջ 100:

«اولین کتابچایی در ایران» مجله «هنر و مردم» شماره‌های ۵۷-۵۵ تهران ۱۳۴۶
ص ۱۰ و ۲۸

«Առաջին ուղագիր գիրքը Իրանում», «Հենար զա մարզում ամսագիր, № 55 և 56,
ՔՆհրան, 1967, էջ 16 և 18:

«انتشار اولین نشریه ارمنی» نوشتند: هراند قوکاسیان، مجله «ارمغان» شماره
۱، تهران ۱۳۴۸، ص ۵۲-۵۳

Հրանտ Խովսեայան, «Առաջին ուղագիր հասարակութային Իրանում», «Միջին ամսագիր,
№ 1, ՔՆհրան, 1969, էջ 52-53:

«مذهب ارمنی» در عهد باستان، مجله «ارمغان» شماره ۶، تهران ۱۳۴۶، ص ۳۹
«Հայրական նախնադարյան շրջանի պաշտամունքը», «Միջին ամսագիր, № 8,
ՔՆհրան, 1970, էջ 289:

«نظراجمالی به متجاوز از بیست قرن ادبیات ارمنی» نوشتند: هراند قوکاسیان،
مجله «ارمغان» شماره ۷۵، تهران ۱۳۴۸، ص ۳۳۸-۳۴۲

Պարսկերեն բերբերի և ամսագրերի

«سرخ» ամս.

«Սրբանա (հոսք), գրական, գիտական ամսագիր, Քեհրան:
Արսեսաներ-խմբագիր՝ Փարզիչ Լաթի Կանյարի:

«سپاس» ամս.

«Յազմա (հիմնադրի անունով), գրական, գիտական ամսագիր, Քեհրան:
Արսեսաներ՝ Լարիք Յազմա:

«سازمان» ամս.

«Արմազան (Նեմ), գրական, գիտական ամսագիր, Քեհրան:
Արսեսաներ-խմբագիր՝ Մահմադ Վահիդ զադե Գասթաֆարզի:

«سنگ» ամս.

«Տեղք (Յուզվածու), գրական հանդես, Մզրան:
Խմբագրական կազմակերպություն:

«سرخ» ամս.

«Ետլե (Նուկ), գրական, քաղաքական հանդես, Քեհրան:
Արսեսաներ՝ զոֆա. Ազարի, խմբագիր՝ Ահմադ Մամու:

«سازمان» ամս.

«Փայամե Լադիե (Նորագույն դասագամ), գրական, գիտական ամսագիր, (Իրանի հետ
Սովետական Միության Մշակութային կազմակերպության միության (BOXC) սրբան):
Տեղերեն՝ Նիմադ զադե (Քեհրազն):

«سور» ամս.

«Տուր (Նուր), գրական, գիտական ամսագիր, Քեհրան:
Արսեսաներ և պատասխանատու խմբագիր՝ զոֆա. Գազնի Լաֆաթիան: Լույս է
տեսնում հայերեն և պարսկերեն միասին:

«سکار و طبیعت» ամս.

«Տեղար զո Բեքիաթ (Որս և բնություն), ամսագիր, Քեհրան:
Խմբագրական կազմակերպություն, արսեսաներ՝ Լուսեր Գուլեսթերի:

«سازمان» ամս.

«Մարու փեղեղի (Գեղ-սեղեղություն), գիտական-տեխնիկական ամսագիր, Քեհրան:
Խմբ.՝ զոֆա. Մահմադ լազի Արգասթանի:

«سپید و سیاه» ամս.

«Յեփէզ ք սթյուն» (Սեփական և Յե), հասարակական-քաղաքական-գրական ամսագիր, Քենթան

Արտեստեր՝ զոֆա. Ալի Քենչազի:

مجله داميد ايران

«Շմէջիկ Իրան» (Իրանի Հուր), հասարակական-քաղաքական ամսագիր:

Արտեստեր՝ Ալի Աբբաս Մաֆի փուր:

اطلاعات هفتگی

«Էթթէլյաաֆն հաֆթեզի» (Ետրաթական լուրեր), հասարակական-գրական շտաբական հանգես, Քենթան:

Արտեստեր՝ Աբբաս Մասուզի:

روزروز (هفتگی کیهان)

«Ջանն յուզ» (Այսուրվա կենջ), ամսագիր, Քենթան:

Խմբագիր՝ Մաշեզ Դավամի:

مجله صوزيك

«Մուլէթա» (Երաժշտութիւն), ամսագիր, Քենթան:

Արտեստեր-խմբագիր՝ Քահման Հիրրազ:

مجله صوحيد

«Վահիդ» (Ուզակի), գրական ամսագիր, Քենթան:

Արտեստեր-խմբագիր՝ Սեյիթլլահ Վահիդ Եֆա:

مجله دفتر

«Ճարդա» (Վազը), շտաբական հանգես, Քենթան:

Արտեստեր-խմբագիր՝ Քազեր Նիքթարչամ:

مجله جوانان امروز

«Ջավանան Էմրուզ» (Այսուրվա երիտասարդութիւնը), ամսագիր, Քենթան:

مجله «باغ صاحب»

«Քուլէ Սակա» (Սակրի ալգին), գրական ամսագիր, Սպահան:

Պարսկական գրական պեշեխայի «Էին Հանսոզ Ներվախիս քանասեղեթների ստեղծագործութիւնները ծագումնա:

مجله دنگين

«Ննգին» (Ակ), գրական, ամսագիր, Քենթան:

مجله فردوسی (هفتگی)

«Ֆրոսուսի», շտաբական հանգես, Քենթան:

مجله دست ايران

«Փուլիկ Իրան» (Իրանի փուս), ամսագիր, Քենթան:

مجله «عنا»

«Անլա» (Փյունիկ), գրական ամսագիր, Սպահան:

Խմբագիր՝ Ջիս Հաշթրուզի:

Լուր և տեսչի միայն մեկ համար—1962 թվականին:

مجله «تيران مصور»

«Քենթան Լուսավոր» (Պատկերված Քենթան), ամսագիր, Քենթան:

«آسیای جوانان» مجله

«Ասիայի յաջանան» (Սրիաուարզական Ասիա), շտաբական Կոնգո, Քեհրան:

«اطلاعات جوانان» مجله

«Էթիոպիայի յաջանան» (Սրիաուարզական Էթիոպիա), ամսագիր, Քեհրան:

«هنر و مرد» مجله

«Հենար Վաղզան» (Նրվիտոն և Վաղզան), գեղարվեստական ամսագիր, Քեհրան:
Խմբագիր՝ Լեալաթուլալ Կոչուսի:

Ք ե Ր Ի Ր

«وزنامه اطلاعات»

«Էթիոպիա» (Լուրեր), օրաթերթ, Քեհրան:

Խմբագիր՝ Արթուր Մասուզի:

«وزنامه ترقی»

«Քարալլի» (Առաջադիմություն), օրաթերթ, Քեհրան:

«وزنامه گیهان»

«Գեհան» (Նշխար), օրաթերթ, Քեհրան:

«وزنامه سخاک و خون»

«Տեաք Վա Խուն» (Հոգ և արյուն), երկօրյա թերթ, Քեհրան:

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Գ. Ստամբուլյան, Բարձրագույն պատմագրությունը Երանի ազգային բարձրագույն կառավարության շաղարհանության մի շանի հարցերի մասին (1867—1868 թթ.)	5
Վ. Ա. Քայրուզյան, Երանական հարցը ռուս-գերմանական զինանազնության հարաբերություններում 1805—1811 թթ.	23
Հ. Մ. Ալանյան, Երանական լուսավորիչների պայքարը օտարերկրյա իմպերիալիզմի զարգացմանը դեմ շաղարհանության դեմ	66
Հ. Լ. Փանկևանյան, Բարձրների ապստամբությունը Երանում XIX դարի կեսերին	90
Վ. Ա. Քայրուզյան, Թուրք-իսրայելական հարաբերությունները XIX դարի առաջին կեսում, մասին և մեծ սերունդները	120
Քալիլ Քալիլ, Երկ փաստաթուղթ Երանի շրջանի շեղերի մասին	130

ԳՐԱԿԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Լ. Հ. Շիրազյան, Գարսիական եզերքը 60—70-ական թվականներին	204
Հ. Հ. Մալխաջյան, Երանի և Գնձնի և Երան կրկու անհայտ գրությունների շուրջը	224

ԱՐՎԵՍՏ

Մ. Մ. Նազարյան, Հոսեյն Բեհզադի արվեստը	247
Ա. Վ. Սանթրոնյան, Մարգիտ հաշարյանի պարսիական սրմանկարների ընդհանրությունները	255
Թ. Ի. Ամիրբեկյան, Մասնագրությունը պատմագր Մահմադի I-ի մամուկալարանի երկու մասերի հարաբերությունների մանրամասնագրությունը	277

ԱՅԿԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օ. Ա. Արզումանյան, Աշխարհագրական անուններից կազմված պարսիական ազգանունները	293
--	-----

ՄԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Հ. Մալխաջյան, Հայ գրականության պատմություն	293
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИЯ

<i>А. Г. Стамболиц</i> , Буржуазная историография о некоторых вопросах политики правительства национальной буржуазии Ирана (1951—1953 гг.)	5
<i>В. А. Байбуртян</i> , Иранский вопрос в русско-германских дипломатических отношениях в 1905—1911 гг.	23
<i>Г. М. Елалян</i> , Борьба Иранских просветителей против колониальной политики иностранного империализма	56
<i>О. Л. Паллаванян</i> , Восстание Бабидов в Иране в середине XIX в.	90
<i>В. А. Байбуртян</i> , Турецко-иранские отношения в первой трети XIX в. в великие державы	120
<i>Дж. Дж. Джамал</i> , Новый документ о курдских племенах Ирана	190

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Л. Г. Шахоян</i> , Персидская повесть 60—70-х годов	204
<i>Г. О. Мовсисян</i> , «Калала и Димна» и о двух неизвестных ее главах	224

ИСКУССТВО

<i>М. М. Казарян</i> , Искусство Хосейна Бехзада	247
<i>А. В. Степанян</i> , Копия персидских росписей Саркиса Хачатуряна	258
<i>Р. Н. Амарбекян</i> , Миниатюры двух рукописных памятников времен шаха Исмаиля I из собрания Матезадарана	271

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

<i>О. А. Арумянцян</i> , Персидские фамилии, образованные от географических названий	283
--	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Г. О. Мовсисян</i> , Сочинения армянский писателей в персидском переводе.	293
--	-----

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԻՎԵԼԻՔԻ ԵՐԿՐԵՆՐ ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XI

Ի Ր Ա Ն

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խումբի սրահում

Դիմելու հրահանգները կարելի է ստանալ հրատարակչից՝ պրո-
ֆեսոր Ե. Ղ. Մարգարյանից և պատմական գիտությունների բնիկոմում: Կ. Մ. Տասուկ

Հրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Նկարիչ

Յու. Հ. ԱՌԱՅԵՆՅԱՆ

Պատկերասրահի խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐՄԱԿԱՆՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Լ. Կ. ՀԱՐՈՒՔՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

Սրբագրիչ

Մ. Վ. ՀԱԿՈՔՅԱՆ

Հանձնված է շտրվածքի 4.09.1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17.01.1988 թ.:
ՎՅ 05055, Փափք 60X84¹/₁₆, թուղթ № 1: Տպատեսակ՝ բարձր արագության բարձր
տպագրության Պայթ. 22,12 ձ+2 ներքին, ապագր. 22,12:

Հրատ. հաշվարկ. 20,78 Համույ: Տպարանակ 1500: Պատկեր 814: Ցիքը 3 ս. 40 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Ծրան, 18, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310, г. Эджмядзан.